

ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

LAW HERALD

5'2024

Виходить шість разів на рік

Засновник:
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Журнал зареєстрований у Комітеті у справах преси та інформації Одеської обласної державної адміністрації 12 листопада 1993 р. Свідоцтво: серія ОД № 189. Перереєстрований Міністерством у справах преси та інформації України 28 липня 1996 р. (Свідоцтво: серія КВ № 2065) та Міністерством юстиції України 25 травня 2010 р. (Свідоцтво: серія КВ № 16683-5255ПР). Перереєстрований Державною реєстраційною службою України 14 листопада 2011 р. (Свідоцтво: серія КВ № 19241-9041 рп).

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Президією Вищої атестаційної комісії України включений до наукових видань, у яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень (Постанова від 9 липня 1999 р. – № 1-05/7, від 14 квітня 2010 р. – № 1-05/3, Наказ МОН України від 21.12.2015 р. № 1328 (додаток № 8)).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) журнал включений до Переліку наукових фахових видань України в категорії «Б» в галузі юридичних наук (081 «Право», 293 «Міжнародне право»).

Індекс міжнародного центру реєстрації періодичних видань (Париж, Франція): ISSN 1561-4999 (18 березня 1999 р.)

Передплатний індекс: 40318

Редакційно-видавничий відділ НДЧ Національного університету «Одеська юридична академія»
вул. Академічна, 2, каб. 1007, м. Одеса, Україна, 65009
Телефон редакції: +38 066 821 82 28
Електронна пошта: yv@yurvisnyk.in.ua
Електронна адреса: www.yurvisnyk.in.ua

Наукове видання
ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК 5'2024

Здано до набору 14.10.2024.
Підписано до друку 24.10.2024.
Формат 70×108/16.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 26,42.
Тираж 100 прим.

Друкарня ВД «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101
Тел. +38 (095) 934 48 28,
+38 (097) 723 06 08

Головний редактор

С. В. Ківалов

Редакційна колегія:

Ю. Ю. Бальцій

Л. Р. Біла-Тіунова

К. М. Глиняна

(відповідальний секретар)

К. А. Возняковська

Н. В. Волкова

С. П. Кравченко

А. Р. Крусян

С. В. Мазуренко

В. П. Пилипенко

Б. А. Пережняк

О. І. Сафончик

(заст. голов. редактора)

О. В. Степаненко

Г. І. Чанишева

І. О. Шаповалова

Бернд Візер

Геннадій Чобану

Відповідальний за випуск

О. П. Головка

Нормативно-правові акти,
розміщені у журналі, є неофіційною інформацією.
Передрук матеріалів, опублікованих у журналі, можливий лише з посиланням на журнал

Рекомендовано вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 22.10.2024 р., протокол № 2

До авторів і читачів

Редакція науково-практичного фахового журналу «Юридичний вісник» запрошує до співробітництва вчених, практичних працівників, читачів, які цікавляться проблематикою журналу.

Матеріали для опублікування подаються українською або англійською мовами та повинні відповідати чинним стандартам для друкованих праць і вимогам до наукових статей.

Наукова стаття має містити вступну частину з розкриттям актуальності проблеми дослідження, виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів, розгорнуті конкретні висновки за результатами дослідження та перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Обсяг статей, як правило, від 12 аркушів (кегель – 14, через 1,5 інтервали, усі поля по 2 см), інші матеріали – до 6 аркушів. Посилання по тексту оформлюються у квадратних дужках. Наприкінці тексту перед літературою вказуються ключові слова (до 5) мовою статті, резюме українською та англійською мовами (мінімум 1800 знаків). Перелік джерел (література) подається мовою оригіналу, розташовується після резюме та має містити вихідні дані джерел.

Для публікації на адресу yv@yurvisnyk.in.ua надсилаються:

1. СТАТТЯ У ФОРМАТІ MS WORD

2. ІНФОРМАЦІЙНА ДОВІДКА:

Прізвище, ім'я, по батькові автора

Науковий ступінь, звання, почесне звання

Місце роботи та посада

Контактний телефон

Адреса електронної пошти

Поштова адреса для відправки друкованого примірника

Резюме не подається за матеріалами для рубрик «Проблемна ситуація», «Публіцистика», «Наукове життя», «Критика і бібліографія», «Ювілеї», «Персоналії».

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, без зазначених додатків, повертаються авторові на доопрацювання. Редакція проводить рецензування матеріалів, їх перевірку на плагіат. Редакція зберігає право на коригування матеріалів та уточнення найменування.

Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор або особа, що надала матеріал.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

С. Бабанін

Шляхи оптимізації запобігання
незаконній торгівлі анатомічними
матеріалами людини.....7

О. Гаєвський

«Розірвана» засудженням
повторність кримінальних
правопорушень та нове
засудження.....14

І. Глинаний

Захист прав людини в Україні:
конституційні гарантії
та виклики їх реалізації.....25

О. Дмитрик, М. Дамірчиєв

Зміни до Податкового Кодексу
України в контексті особливостей
оподаткування у період дії
воєнного стану.....33

О. Кізлова

Актуальні питання виникнення
цивільних правовідносин
у цифрову добу.....44

А. Козін

Сучасна взаємодія органів
місцевого самоврядування
та органів Національної поліції
у сфері забезпечення громадської
безпеки і порядку.....50

Л. Криворучко

Генеza адміністративно-правових
засад забезпечення захисту
прав людини.....56

А. Кумейко

Зміст та особливості
організаційних засад запобігання
правопорушенням, що посягають
на державну безпеку.....63

С. Лінецький

Конституціоналізація регламенту
Верховної Ради України: сутність,
необхідність, форми.....71

О. Макаренко, Д. Арабаджієв

Легальність працевлаштування
і заробітної плати у складі
антикорупційного правового
механізму.....82

О. Сафончик

Окремі аспекти договору
як підстави виникнення
зобов'язань у цифрову добу.....92

О. Тищенко, І. Тітко

Продовження, зміна або припинення
застосування примусових заходів
медичного характеру:
окремі питання.....98

Є. Харитонов, О. Харитонова

Спадковий договір крізь призму
судової практики.....109

О. Харитонова

Актуальні проблеми штучного
інтелекту в праві
інтелектуальної власності.....121

К. Шаповалова

Суб'єкти забезпечення як складовий
елемент механізму забезпечення
соціальних прав державних
службовців в Україні: теоретико-
правова характеристика.....130

Р. Яворський

Судова практика
у туристичних відносинах:
значення та роль.....137

УКРАЇНА І СВІТ

С. Демченко

Особливості еволюції доктрини
суддівського індемнітету
у Великобританії:
історико-правовий аналіз.....145

Т. Демчук

Управління транскордонними
природними ресурсами
в умовах воєнного стану.....158

К. Оксютенко

Досвід адміністративно-правового
забезпечення розвитку електронного
урядування в країнах Близького
та Далекого Сходу.....166

В. Сахнюк, К. Rogozinikova

Європейські стандарти
забезпечення права на свободу
та особисту недоторканність
затриманої особи в діяльності
правоохоронних органів.....177

О. Синьгузов, О. Бортнік,

О. Черненко
Стратегічні цілі та принципи
цифровізації правосуддя в ЄС
в контексті євроінтеграційних
викликів для України.....184

Я. Тицька
 Міжнародна наукова співпраця
 України: виміри реагування
 на російську агресію..... 199

В. Уберман, Л. Васьковець
 Правові особливості наближення
 екологічного нормативного
 регулювання якості вод
 в Україні до вимог ЄС..... 208

Трибуна Молодого Вченого

М. Демчук
 Деякі питання визначення
 поняття та ознак нерухомого
 майна, на яке виникає
 право власності..... 220

М. Довбенко
 Правила розгляду дрібних
 позовів у порядку цивільного
 судочинства Сполучених
 Штатів Америки..... 229

О. Жила
 Порівняльний аналіз
 регламентації арешту майна
 у кримінальному провадженні..... 239

О. Казімирова
 Правове забезпечення послуг
 з посередництва за законодавством
 України та окремих зарубіжних
 країн 246

І. Лактіонов
 Практика ЄСПЛ у питанні
 реалізації юридичних гарантій
 забезпечення права працівника
 на гідне ставлення до нього
 з боку роботодавця 254

Є. Попов
 Деякі питання диференціації
 цивільної дієздатності
 за законодавством України 262

Ю. Сарібежян
 Коло обставин, що підлягають
 встановленню під час розслідування
 незаконної лікувальної діяльності
 у сфері надання косметологічних
 послуг: особливості та вплив
 на механізм розслідування..... 269

І. Шендрик
 Оригінальність як критерій
 охороноздатності частини
 твору: доктринальні та
 правореалізаційні аспекти..... 274

А. Шилоша
 Ознаки справедливої війни
 у дискурсі раннього
 західноєвропейського Середньовіччя:
 історико-правовий аналіз..... 284

Р. Якимович
 Система обставин,
 що підлягають встановленню
 під час виявлення та розслідування
 встановлення та поширення
 злочинного впливу..... 296

CONTENTS

PROBLEMS AND JUDGMENTS

Babanin S.

Ways to optimize the prevention of illicit trade in human anatomical materials.....7

Haievskiy O.

Disrupted recidivism of criminal offenses and new convictions.....14

Hlynianyi I.

Protection of human rights in Ukraine: constitutional guarantees and challenges of their implementation....25

Dmytryk O., Damirchiev M.

Changes to the Tax Code of Ukraine in the context of the features of taxation during the period of marital states.....33

Kizlova S.

Topical issues of the emergence of civil law relations in the digital age.....44

Kozin A.

Modern interaction between local government bodies and National Police bodies in the sphere of ensuring public safety and order.....50

Kryvoruchko L.

Genesis of the administrative and legal framework for the protection of human rights.....56

Kumeiko A.

Content and features of organizational principles of prevention of offenses encroaching on state security.....63

Linetskyi S.

Constitutionalization of the regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine: essence, necessity, forms.....71

Makarenkov O., Arabadzhiev D.

Legality of employment and wages within the anti-corruption legal mechanism.....82

Safonchik O.

Some aspects of a contract as a basis for obligations in the digital age.....92

Tyshchenko O., Titko I.

Continuation, modification, or termination of the application of compulsory medical measures: specific issues98

Kharytonov E., Kharytonova O.

Inheritance contract through the prism of judicial practice.....109

Kharitonova O.

Actual problems of artificial intelligence in intellectual property law.....121

Shapovalova K.

Enforcement subjects as a constituent element of exercising social rights of civil servants in Ukraine: theoretical and legal characteristics.....130

Yavorskyi R.

Judicial practice in tourism relations: importance and role.....137

UKRAINE AND THE WORLD

Demchenko S.

Peculiarities of the evolution of the doctrine of judicial indemnity in great Britain: historical and legal analysis.....145

Demchuk T.

Management of transborder natural resources in the conditions of marital state.....158

Oksyutenko K.

Experience of administrative and legal ensuring the development of electronic government in the countries of the middle and far east.....166

Sakhnyuk V., Rohozinnikova K.

European standards for ensuring the right to liberty and personal integrity of a detained person in the activities of law enforcement agencies.....177

Syniehubov O., Bortnik O., Chernenko O.

Strategic goals and principles of digitalisation of justice in the EU in the context of European integration challenges for Ukraine.....184

Tytska Ya.

International scientific cooperation of Ukraine: dimensions of response to Russian aggression.....199

<p>Uberman V., Vaskovets L. <i>Legal features of approximation environmental normative regulation of water quality in Ukraine according to EU requirements.....</i>208</p> <p>TRIBUNE OF YOUNG SCIENTIST</p> <p>Demchuk M. <i>Some issues of defining the concept and characteristics of real estate to which ownership arises.....</i>220</p> <p>Dovbenko M. <i>United States of America small claims rules of civil procedure.....</i>229</p> <p>Zhylla O. <i>Comparative analysis of regulation of seizure of property in criminal proceedings.....</i>239</p> <p>Kazimyrova O. <i>Legal support of mediation services under the laws of Ukraine and certain foreign countries.....</i>246</p> <p>Laktionov I. <i>ECtHR practice on the implementation of legal guarantees to ensure the right of employees to be treated with dignity by their employers.....</i>254</p>	<p>Popov Ye. <i>Some issues of differentiating civil capacity under Ukrainian legislation.....</i>262</p> <p>Saribekian Yu. <i>The range of circumstances to be established during the investigation of illegal medical practice in the field of cosmetology services: features and impact on the investigation mechanism.....</i>269</p> <p>Shendryk I. <i>Originality as a criterion for protection of a part of a work: doctrinal and legal implementation aspects.....</i>274</p> <p>Shyposha A. <i>Signs of a just war in the discourse of the early western European middle ages: a historical and legal analysis.....</i>284</p> <p>Yakymovych R. <i>System of circumstances subject to determination during the detection and investigation of the establishment and spread of criminal influence.....</i>296</p>
---	--

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

УДК 343.6

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.1>

С. Бабанін,

доцент кафедри кримінального права та кримінології
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННІЙ ТОРГІВЛІ АНАТОМІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Одним з ключових напрямків розвитку держави є вдосконалення системи охорони здоров'я. Як наслідок, початок ХХ століття знаменував для України і початок значних досягнень у трансплантології, яка є ефективним методом порятунку життя та відновлення здоров'я. Трансплантація є медичною процедурою, що полягає у пересадці органів або тканин від донора до реципієнта для заміни пошкоджених або несправних органів, які втратили свої функції через хвороби або інші фактори.

Сьогодні трансплантологія розвинулася у важливий напрям медицини, проте паралельно з цим з'явилася ціла індустрія торгівлі донорськими анатомічними матеріалами. Попит на органи продовжує зростати, а їх нестача стає все більш відчутною, що створює сприятливе підґрунтя для діяльності злочинних організацій. Незаконний бізнес з торгівлі органами є одним з найприбутковіших у світі. Потенційних донорів, переважно з країн третього світу, часто викрадають для вилучення органів, а іноді навіть вбивають заради цієї мети. У багатьох економічно відсталіх регіонах людей змушують продавати власні органи за мізерні кошти. У результаті формуються нелегальні ринки трансплантатів.

Законодавства більшості країн забороняють торгівлю людськими органами та тканинами, але, як свідчать дослідження, неодноразово фіксувалися випадки експорту органів за підробленими документами. Наприклад, було підтверджено факти продажу органів з країн Латинської Америки (Аргентина, Бразилія, Гондурас, Мексика і Перу) покупцям з Німеччини, Італії та Швейцарії.

Особливість трансплантації полягає в тому, що в традиційні відносини «лікар – пацієнт» вводиться третя сторона – донор, який сам не потребує медичної допомоги. Вилучення органів у живих донорів завжди супроводжується ризиком для їхнього здоров'я як під час операції, так і в майбутньому. Через це кримінальні правопорушення у сфері медичних послуг, зокрема у трансплантології, стали важливим напрямком злочинності. Незаконна торгівля людськими органами і тканинами залишається однією з найсерйозніших глобальних проблем сучасного світу, що спричиняє значні загрози для здоров'я, життя і гідності людей. Незважаючи на міжнародні зусилля запобігання цій протиправній діяльності, нелегальні ринки трансплантатів продовжують функціонувати, залучаючи вразливі верстви населення, особливо у країнах з низьким рівнем життя. Україна

також не є винятком, що пояснюється економічними труднощами та прогалинами у правовому регулюванні досліджуваного питання. На сьогоднішній день існує нагальна потреба в оптимізації національної системи запобігання та боротьби з незаконною торгівлею органами, шляхом імплементації міжнародних стандартів, вдосконалення законодавства та координації зусиль різних державних органів і міжнародних організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання оптимізації запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини у межах своїх досліджень вивчала низка науковців, зокрема: Барсученко Ю., Венедиктов В., Гаркуша А., Головкін Б., Гринчак С., Гуторова Н., Жерж Л., Закалюк А., Ілляшенко О., Левченко К., Макаренко В., Мислива О., Мусієнко А., Панасицька О., Попова О., Тюріна В., Шкарупа В., Юзикова Н. та інші.

Метою статті є напрацювання шляхів оптимізації процесу запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини в Україні. З урахуванням міжнародного досвіду.

Результати дослідження. Запобігання кримінальним правопорушенням, як і злочинності загалом, може здійснюватися двома основними шляхами: через покарання за скоєні суспільно небезпечні діяння та через їх профілактику. Так, найбільш перспективним засобом запобігання злочинності є її попередження, що охоплює багаторівневу систему заходів і суб'єктів, зокрема: 1) виявлення та усунення причин злочинності і умов, що їй сприяють, а також ослаблення або нейтралізацію їх впливу; 2) виявлення ситуацій, які мотивують до скоєння кримінальних правопорушень, та усунення таких ситуацій у певних регіонах чи середовищах; 3) визначення груп населення з підвищеним кримінальним ризиком і зниження цього ризику; 4) ідентифікацію осіб з високою ймовірністю скоєння кри-

мінальних правопорушень та здійснення на них коригуючого впливу, а за потреби – й на їхнє оточення.

Зазначений підхід може бути застосовано і для профілактики кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконною торгівлею анатомічними матеріалами людини. Заходи для запобігання цьому виду кримінальних правопорушень можна поділити на загально-соціальні та спеціально-кримінологічні.

Аналіз системи загально-соціального запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини дозволяє стверджувати наступне.

Однією з головних причин існування незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини є дефіцит цих матеріалів. Для покращення ситуації в Україні прийнятий Закон «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 17.05.2018 р., який ввів низку позитивних змін для ефективного впровадження трансплантації як методу лікування [1].

Також у запобіганні незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини важливу роль відіграє міжнародна співпраця, адже досліджуваний вид злочинності має транснаціональний характер. Співпраця може включати обмін інформацією, прийняття нормативних актів, проведення спільних заходів між правоохоронними органами та іншими державними і недержавними структурами, що спеціалізуються на проблемах торгівлі анатомічними матеріалами людини. Програми протидії незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини та підтримки потерпілих, розроблені однією країною, можуть бути адаптовані й в інших державах [2, с. 178].

Окрім цього запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини включає комплекс просвітницьких заходів, які мають на меті інформування громадськості про проблему торгівлі людськими органами та заходи держави з протидії

цьому явищу. До таких дій належать дослідження та інформаційні кампанії за участі ЗМІ, адже суспільство має усвідомлювати небезпеку транснаціональної злочинності загалом та конкретні загрози, пов'язані з незаконною торгівлею анатомічними матеріалами людини. Важливою є співпраця держави з громадськістю, недержавними організаціями та медіа. Інформаційні програми мають висвітлювати небезпеку з якою стикаються донори, які погоджуються на продаж своїх органів, а також реальні дані про масштаби незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини. Потенційні донори повинні розуміти, що, продаючи свої органи, вони отримують лише незначну частку грошей, які залишаються у організацій, що займаються незаконною трансплантацією [3, с. 33].

Суспільству необхідно донести загрозу, яку становлять кримінальні структури, пов'язані з незаконною торгівлею анатомічними матеріалами людини. На рівні держави важливо розвивати пропаганду трупного донорства, роз'яснювати моменти, пов'язані з визначенням смерті мозку та процедури її встановлення, а також розвивати почуття альтруїзму і жертвовності для підтримки ідеї пожертвування анатомічних матеріалів після смерті.

Також до загально-соціальних заходів належить соціально-економічний комплекс заходів, спрямований на послаблення факторів, що збільшують вразливість людей перед незаконною торгівлею анатомічними матеріалами, таких як бідність, низький рівень розвитку та нерівні можливості. Політика, спрямована на підвищення освітнього та професійного рівня населення, є важливою складовою цих заходів. Програми, що забезпечують базову освіту та професійну підготовку, допомагають запобігти потраплянню людей у вразливі ситуації та зменшують ризики виникнення нових жертв серед уразливих верств населення.

До комплексу заходів соціального спрямування належить також підвищення обізнаності та професійної компетентності працівників правоохоронних органів та інших державних структур, які займаються запобіганням незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини. Для цього недержавні організації, навчальні заклади та міжнародні агенції проводять наукові конференції, що допомагають донести до правоохоронців важливість проблеми та формувати необхідні правові концепції. Такі заходи дозволяють змінити ставлення до проблеми, виробити взаємодію і розробити нові законодавчі ініціативи.

Поряд із загально-соціальними заходами запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини застосовуються також спеціально-кримінологічні. Вони відрізняються вузькою спрямованістю на запобігання злочинності, поєднуючи в собі виховні, профілактичні, соціальні та правові впливи, які реалізуються спеціальними суб'єктами, що мають відповідні повноваження. Важливо, щоб загально-соціальні та спеціальні заходи запобігання працювали у комплексі, оскільки це підвищує ефективність такого запобігання. В Україні повноважним органом протидії незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини є Департамент міграційної поліції у складі Національної поліції України.

Нині основна увага в заходах запобігання спрямована на захист і допомогу потерпілим від кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконною трансплантацією, проте бракує програм, що безпосередньо орієнтовані на попередження таких дій.

Протиправна діяльність у сфері незаконної трансплантації включає декілька етапів. Вбачається логічним, щоб спеціалізовані підрозділи правоохоронних органів розкривали усю систему цих кримінальних правопорушень відповідно до етапів їх реалізації. Однак наразі правоохоронні

органи здебільшого зосереджені на виявленні окремих стадій кримінальної протиправної діяльності у досліджуваній сфері, таких як вербування донорів або незаконне перевезення їх через кордон, а також на викритті клінік, де, ймовірно, проводяться незаконні медичні операції. Проте розслідування часто не доходять до встановлення організаторів та співучасників, через що діяльність таких організацій продовжується.

Для ефективного запобігання важливим є оперативне реагування на повідомлення та заяви про випадки незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини. Оскільки такі ініціативи від громадян трапляються нечасто, необхідно накопичувати практичний досвід взаємодії зі свідками, інформаторами та заявниками. Повідомлення можуть надходити від самих жертв, свідків, родичів, представників ЗМІ, державних і недержавних організацій, а також від працівників різних правоохоронних структур, як-от прокуратура, СБУ, митні органи. Якісне реагування на ці повідомлення є важливим кроком ефективного запобігання злочинам.

Ще одним спеціальним заходом є моніторинг та аналітична оцінка ситуації, яка включає аналіз таких об'єктів як трудова міграція та виїзд громадян за кордон, рівень криміналізації, діяльність державних і приватних клінік, що можуть вербувати донорів та реципієнтів, а також осіб, які шукають дітей для усиновлення в дитячих закладах. Здійснення такого аналізу дає правоохоронним органам змогу визначити пріоритетні напрями роботи щодо запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини.

Міжнародна співпраця також відіграє ключову роль у запобіганні незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини та загалом у сфері запобігання незаконній трансплантації. Така співпраця може включати обмін оперативною інформацією щодо торгівлі людьми та анатоміч-

ними матеріалами, обмін практичним і правовим досвідом, проведення спільних конференцій і брифінгів, надання правової допомоги (наприклад, екстрадіція), спільні заходи з протидії транснаціональним злочинним організаціям та виконання запитів для проведення обшуків, допитів свідків, збору доказів [4].

Серед заходів, спрямованих на запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини, важливе місце займає контроль кіберпростору. В умовах сучасності злочинні організації активно використовують новітні технології, зокрема, Інтернет для забезпечення анонімності своїх дій, що суттєво ускладнює процес доведення їхньої вини. У мережі сьогодні можна знайти сотні оголошень про намір купити анатомічні матеріали або пропозиції продажу від потенційних донорів. Є випадки, коли донори навіть виставляють свої органи на продаж на таких платформах як eBay. У Китаї, наприклад, популяризували ідею «Продай нирку, купи новий iPad».

Прикладом контролю Інтернет-простору є діяльність кіберцентру (U.S. Customs Cybersmuggling Center) при митній службі США. Ця служба щоденно моніторить інтернет-ресурси, що можуть використовуватися для експлуатації людей, та співпрацює з правоохоронними органами для встановлення організаторів незаконної діяльності, включаючи торгівлю людьми для нелегальної трансплантації [5].

Для підвищення рівня кібербезпеки в Україні важливим є удосконалення вітчизняного законодавства, яке має адаптуватися до швидкого розвитку кіберзагроз. Першочерговими кроками є посилення законодавчих норм щодо захисту персональних даних, підвищення відповідальності за кіберзлочини, а також створення регуляторної бази для кіберзахисту критичної інфраструктури. Особливу увагу слід приділити забезпеченню

чітких вимог до кібербезпеки державних і приватних установ, розробити стандарти реагування на кіберінциденти та інтегрувати систему обміну інформацією про загрози між державою та бізнесом [6]. Це дозволить зміцнити національну кібербезпеку, знизивши ризики для економіки та безпеки країни. Для ефективного розвитку програм підтримки добровільного донорства необхідно впровадити заходи, що запобігають шахрайству та маніпуляціям, пов'язаним із донорством. До таких заходів доцільно віднести наступні.

1. Створення прозорих умов для добровільного донорства. Усі етапи процесу донорства мають бути чітко регламентовані та прозорі для громадян, щоб виключити ризики маніпуляцій. Розробка детальних інструкцій і пояснень, доступних для потенційних донорів, допоможе усвідомлено приймати рішення і уникати шахрайських схем.

2. Інформування про права донорів. Проведення інформаційних кампаній для роз'яснення прав донорів, можливих ризиків, а також юридичних і медичних аспектів донорства. Це допоможе зменшити кількість випадків, коли донори стають жертвами обману через нестачу інформації або хибні обіцянки.

3. Створення офіційних реєстрів донорів. Введення реєстру добровільних донорів, де громадяни можуть зареєструвати свою згоду на донорство, допоможе знизити ризик шахрайства. Такий реєстр має бути надійно захищеним, щоб гарантувати безпеку персональних даних та уникнути їх використання третіми особами з незаконною метою.

4. Підвищення безпеки медичних процедур. Запровадження додаткових перевірок медичних закладів, що займаються донорством і трансплантацією, забезпечить безпеку донорів. Медичні працівники мають проходити обов'язкову атестацію для роботи з донорами та реципієнтами,

а клініки – відповідати підвищеним вимогам.

5. Система анонімних скарг і консультацій для донорів. Створення безпечного механізму подання анонімних скарг та можливість отримання безкоштовних консультацій дозволить донорам звертатися до компетентних органів у разі підозр на шахрайство чи порушення прав. Спеціальні консультаційні служби допоможуть донорам зрозуміти свої права та уникнути обману.

6. Посилення відповідальності за шахрайство у сфері донорства. Посилення покарань для осіб і організацій, що займаються шахрайством у сфері донорства, стимулюватиме дотримання закону та етичних норм. Суворе покарання для порушників сприятиме зниженню ризиків для донорів і забезпеченню прозорості донорських процесів.

7. Розвиток програм підтримки добровільного донорства в поєднанні з механізмами захисту донорів від обману сприятиме підвищенню рівня довіри до системи донорства, зменшенню незаконних маніпуляцій і підтримці законних та етичних стандартів.

Висновки. Заходи запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини за своєю спрямованістю та змістовним наповненням поділяються на загально-соціальні та спеціально-кримінологічні.

Загально-соціальні заходи спрямовані на усунення причин і умов, що сприяють виникненню незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини. Вони включають широко-масштабні дії, такі як поліпшення економічного становища населення, зміцнення системи охорони здоров'я, формування етичних стандартів у медичній та юридичній сферах. Ці заходи також передбачають інформаційно-просвітницькі кампанії, які підвищують обізнаність суспільства щодо правових та етичних аспектів трансплантації.

Спеціально-кримінологічні заходи мають більш цілеспрямований характер і включають комплекс профілактичних, виховних, правових та соціальних методів, які здійснюються спеціалізованими органами, такими як правоохоронні органи, державні медичні установи та контролюючі інституції. Ці заходи передбачають жорсткий нагляд за діяльністю медичних закладів, моніторинг законності операцій з трансплантації, виявлення та ліквідацію каналів незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини, а також регулярне підвищення кваліфікації медичного персоналу щодо дотримання правових норм.

Впровадження обох видів заходів є необхідним для створення комплексної системи запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини, що сприяє підвищенню рівня правопорядку та захисту прав людини.

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини. Доведена важливість впровадження в Україні сучасних міжнародних стандартів та практик запобігання цьому кримінальному правопорушенню. Визначається, що торгівля анатомічними матеріалами людини є однією з найнебезпечніших форм організованої злочинності, яка здатна спричинити значну шкоду життю, здоров'ю та гідності людини. Ця проблема має глобальний характер і вимагає міжнародного співробітництва для її ефективного вирішення. Автор підкреслює важливість вивчення іноземного досвіду з метою його адаптації до українських реалій. Розглядаються потенційні труднощі, які можуть виникнути при впровадженні зарубіжних практик, зокрема, культурні, правові, фінансові відмінності, невідповідність місцевим соціальним умо-

вам, а також можливі політичні та бюрократичні перешкоди. У статті наведено приклади країн, які зіткнулися з проблемою незаконної торгівлі органами людини та успішно впровадили відповідні законодавчі та організаційні механізми для її подолання. Окрім цього наголошено на необхідності комплексного підходу до протидії торгівлі органами та тканинами, який включає вивчення найкращих світових практик та гармонізацію українського законодавства з міжнародними стандартами. Така інтеграція системи охорони здоров'я України у світовий правовий простір є важливим кроком для ефективного вирішення проблеми незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини. При цьому підкреслюється важливість впровадження зарубіжного досвіду з урахуванням національних умов та особливостей досліджуваного діяння. Комплексний підхід, який поєднує міжнародний досвід та адаптацію законодавства до українських реалій, здатний забезпечити ефективність запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини і сприятиме інтеграції України у світову правову систему.

Ключові слова: анатомічні матеріали людини, органи, тканини, трансплантація, незаконна торгівля, зарубіжний досвід.

Babanin S. Ways to optimize the prevention of illicit trade in human anatomical materials

The article examines the acute problem of illicit trafficking in human organs and tissues and emphasizes the importance of implementing modern international standards and practices in Ukraine to combat this offense. It is determined that trafficking in organs and tissues is one of the most dangerous forms of organized crime that causes serious harm to

human life and dignity. This problem is global in nature and requires international cooperation for its effective solution. The author emphasizes the importance of studying foreign experience in order to adapt it to Ukrainian realities. The author discusses the potential difficulties that may arise when implementing foreign practices, including cultural, legal, and financial differences, inconsistency with local social conditions, and possible political and bureaucratic obstacles. The article provides examples of countries that have faced the problem of illicit trafficking in organs and have successfully implemented appropriate legislative and organizational mechanisms to overcome it. In addition, the author emphasizes the need for a comprehensive approach to combating trafficking in organs and tissues, which includes the study of best international practices and the harmonization of Ukrainian legislation with international standards. Such integration of Ukraine's healthcare system into the global legal space is an important step to effectively address the problem of illicit trafficking in human organs. It emphasizes the importance of a cautious approach to the implementation of foreign experience, taking into account local conditions and peculiarities. Only a comprehensive approach that combines international experience and adaptation of legislation to Ukrainian realities will be able to ensure an effective fight against smuggling of transplant organs and facilitate Ukraine's integration into the global legal system.

Key words: organs, tissues, transplants, trade, foreign experience, international standards, implementation of legislation.

Література

1. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII. БД «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення: 31.10.2024).

2. Мислива О. О. Кримінально-правова характеристика та запобігання незаконній діяльності у сфері трансплантації : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ДДУВС, 2019. 220 с.

3. Гаркуша А. Г., Ткач Ю. О. Особливості кваліфікації порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини (ст. 143 КК України) : метод. рек. А. Г. Гаркуша, Ю. О. Ткач. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 36 с.

4. Федченко В., Гаркуша А., Бадалова Т., Ткач Ю. Окремі проблемні питання здійснення екстрадиції у злочинах, пов'язаних із незаконною трансплантацією анатомічних матеріалів людини. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2023. № 2 (123). С. 309-320.

5. U.S. Customs Cybersmuggling Center: U.S. Department of justice OFFICE OF JUSTICE PROGRAMS. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/us-customs-cybersmuggling-center> (дата звернення: 31.10.2024).

6. Лісіцина Ю. О. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини та насильницьке донорство: кримінально-правова та кримінологічна характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2016. 250 с.

УДК 343.265

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.2>**О. Гаєвський,**

помічник голови

Дніпровського районного суду м. Києва,
аспірант ПрАТ ВНЗ «Національна академія управління»

«РОЗІРВАНА» ЗАСУДЖЕННЯМ ПОВТОРНІСТЬ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА НОВЕ ЗАСУДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Як правило, кримінальні правопорушення, які утворюють сукупність, інкримінуються особі одночасно. Однак про те, що особа вчинила ще одне або кілька кримінальних правопорушень, може стати відомо вже після того, як цю особу було засуджено за інше кримінальне правопорушення, і навіть після того, як вона відбула (повністю або частково) призначене їй покарання. І в цій ситуації наявна сукупність кримінальних правопорушень, «розірвана», щоправда, вироком суду [1, с. 360].

Тому, з метою врегулювання вказаного штучного «розірвання» вироком, об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду в постанові від 22 січня 2024 року в справі № 236/4167/20, виконуючи приписи ст. 442 КПК України, робить такий висновок про те, як саме повинна застосовуватись норма права ст. 70 КК України: якщо після постановлення вироків буде встановлено, що засуджений винен в кримінальних правопорушеннях, частина яких вчинена до постановлення першого вироку, а інша – між першим і другим вироками, то призначення покарання має складатися з наступних етапів: 1) призначення покарання за кримінальне правопорушення, вчинене до постановлення попереднього вироку, або, якщо вчинено кілька кримінальних правопорушень, які не охоплюються однією статтею чи части-

ною статті КК України, призначення покарання за кожне кримінальне правопорушення та призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень на підставі ч. 1 ст. 70 КК України; 2) призначення покарання відповідно до ч. 4 ст. 70 КК України за сукупністю кримінальних правопорушень шляхом повного або часткового складання покарань, призначених за цим та попереднім вироками, або шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим; 3) якщо в діях особи має місце повторність тотожних кримінальних правопорушень, частина з яких вчинені до, а інша частина – після ухвалення попереднього вироку, то правила ч. 4 ст. 70 КК України не застосовуються і суд кваліфікує зазначені кримінальні правопорушення за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК України та призначає покарання, передбачене її санкцією; 4) призначення покарання за кримінальне правопорушення, вчинене після постановлення першого вироку, або, якщо вчинено кілька кримінальних правопорушень, які не охоплюються однією статтею чи частиною статті КК України, то призначення покарання за кожне кримінальне правопорушення окремо та призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень на підставі ч. 1 ст. 70 КК України; 5) на підставі ст. 71 КК України до покарання, призначеного за кримінальне/кри-

мінальні правопорушення, вчинене після постановлення першого вироку, необхідно повністю або частково приєднати невідбуту частину покарання, призначеного в порядку ч. 4 ст. 70 КК України за цим вироком; 6) визначити остаточне покарання відповідно до ч. 4 ст. 70 КК України за сукупністю кримінальних правопорушень шляхом повного або часткового складання покарання, призначеного в порядку ст. 71 КК України за цим вироком, та покарання за другим вироком, або шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим; 7) при призначенні покарання за ч. 4 ст. 70 КК України в строк покарання, призначеного за сукупністю кримінальних правопорушень, зараховується покарання, відбуте повністю або частково за попереднім вироком, за правилами, передбаченими в ст. 72 цього Кодексу [2].

Однак, ні положення ст. 32, 33 КК України, ні приписи ст. 70, 71 цього Кодексу не змінювались на час розгляду 22 січня 2024 року об'єднаною палатою Касаційного кримінального суду Верховного Суду відповідного кримінального провадження, тому беззаперечних підстав до відступу від узвичаєної судової практики, якій слідували суди, й котра ґрунтувалась на підходах відображених в постановках пленуму Верховного Суду України №22 від 22 грудня 1995 року «Про практику призначення судами кримінального покарання» (пункти 15, 16) [3] і №7 від 24 жовтня 2003 року «Про практику призначення судами кримінального покарання» (пункти 20, 25) [4], де були визначені однакові висновки щодо застосування правил призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та вироків, не існувало.

Тому, саме з вказаного часу (22 січня 2024 року) судова практика демонструє наявність неоднозначностей у трактуванні «розірваної» повторності, що може впливати на правову визначеність і справедливість

призначення покарань. Відповідно, і актуальність дослідження полягає в необхідності врегулювання вказаної суперечливості, котра призводить до проблем у правозастосуванні, а також до значної варіативності у вирішенні питання про призначення покарання. У результаті, варто зауважити, що попри складність, а можливо, і завдяки їй, його вирішенню приділяється надзвичайно мало уваги в юридичній науці сьогодення.

Мета статті. У межах цієї статті проводимо науково-теоретичний аналіз та дослідження окремих аспектів, методів та «спеціальних» правил, які застосовуються для призначення покарання за сукупністю вироків у вказаних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 32 Кримінального кодексу (далі КК) України повторністю кримінальних правопорушень визнається вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК [5]. З цього правила є виключення, згідно з яким вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями КК України, визнається повторним лише у випадках, передбачених в Особливій частині КК (ч. 3 ст. 32 КК України) [5].

Отже, повторність злочинів утворюють два і більше злочинів, що розірвані між собою у часі [6, с. 145]. Ознакою повторності є те, що всі злочини, з яких вона складається, вчиняються в різний час і віддалені один від одного певним проміжком часу [7, с. 103].

У той час, як за правилами ст. 33 КК України сукупністю кримінальних правопорушень визнається вчинення особою двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК України, за жоден з яких її не було засуджено [5].

При цьому, зазвичай кримінальні правопорушення, які є складовими сукупності, ставляться у вину особі одночасно. Однак практика знає випадки, коли про те, що особа вчинила ще одне або декілька кримінальних правопорушень, може стати відомо після того, як цю особу було засуджено за інше кримінальне правопорушення, ба більше, після того, як така особа відбула (повністю або частково) призначене їй покарання. І в цій ситуації буде наявна сукупність кримінальних правопорушень, що має у кримінально-правовій доктрині назву «розірвана», оскільки перед винесенням вироку за друге (наступне) кримінальне правопорушення особа була засуджена, але всі кримінальні правопорушення, які складають множинність у такому разі, вчинені особою до засудження хоча б за одне із них, як цього і вимагає нормативне визначення сукупності, визначене законодавцем у ст. 33 КК України [8, с. 50–51].

Перша ситуація (правопорушення ставляться у вину одночасного) має місце тоді, коли: а) за два і більше злочини, що «утворюють» сукупність, особа засуджується одним вироком; б) в вироку призначається як покарання за кожний злочин окремо, так і остаточне покарання за сукупністю вчинених злочинів. Порядок і особливості призначення покарання за сукупністю злочинів при цій ситуації сформульовані у ч. 1–3 ст. 70 КК [5]. Умовно цю ситуацію можна назвати «класичною сукупністю».

Друга ситуація має місце тоді, коли: а) першим вироком особа засуджується і їй призначається покарання за один чи кілька вчинених нею злочинів, але, як слушно зазначає С.Д. Шапченко [10, с. 524], не за всі злочини, що «утворюють» сукупність; б) після постановлення першого вироку стає відомо про інший злочин (злочини), який також включається у сукупність, оскільки він був вчинений особою до постановлення

першого вироку; в) в новому вироку особі призначається покарання за той злочин (кілька злочинів), про який (які) стало відомо після постановлення першого вироку, і з урахуванням покарань, призначених за окремі злочини в двох (або більше) výroках, визначається остаточне покарання за сукупністю всіх злочинів, які інкриміновані підсудному. Порядок і особливості призначення покарання за сукупністю злочинів при даній ситуації крім ч. 1–3 ст. 70 регламентуються ще й ч. 4 ст. 70 КК України. Цю ситуацію умовно можна назвати «розірваною сукупністю» або ж «румпусукупністю», позаяк термін «РОЗІРВАНИЙ», як дієпр. пас. мин. ч. у знач. прикм. роз'єднаний внаслідок розриву, з лат. ruptus «розірваний, зруйнований», присл. від гупреге «рвати» [11].

Отже, можемо прийти до пересічного висновку, що «розірвана сукупність» («румпусукупність») – це вчинення фізичною осудною особою двох або більше кримінальних правопорушень до того, як її засуджено за перше з них, але про інші правопорушення стає відомо лише після винесення вироку за перше з них. У такій ситуації всі ці правопорушення утворюють сукупність, і остаточне покарання за них визначається після того, як суд призначить покарання за окремі кримінальні правопорушення в різних výroках. Термін «румпусукупність», як такий, що походить від латинського слова ruptus (розірваний), що вказує на розрив між výroками, при цьому всі кримінальні правопорушення були вчинені до винесення першого вироку.

При цьому, як зауважує А.А. Стрижевська порядок призначення покарання за наявності другої ситуації (при «розірваній сукупності») полягає в тому, що суд, згідно з ч. 4 ст. 70 КК, повинен: а) з'ясувати вид та точний розмір покарання (основного і додаткового), призначеного винній особі за попереднім (попередніми) вироком (viroками); б) призначити покарання

за окремий злочин (окремі злочини), про який стало відомо після постановлення попереднього (попередніх) вироку (вироків); в) призначити остаточне покарання за сукупністю всіх [попереднього (попередніх) та останнього (останніх)] злочинів, у вчиненні яких особа визнана винною на момент постановлення останнього вироку, виходячи з покарань, призначених за окремі злочини, що «включаються» до такої «розірваної» сукупності; г) зарахувати в строк остаточного покарання, призначеного за сукупністю вчинених злочинів, покарання, відбуте за попереднім вироком, якщо таке зарахування є можливим. З процесуальної позиції, з'ясування виду та точного розміру покарання (основного і додаткового), призначеного винній особі за попереднім (попередніми) вироком (вироками), відбувається у формі витребування і залучення до матеріалів кримінальної справи копій зазначеного вироку (вироків). При цьому слід мати на увазі, що при призначенні покарання за сукупністю злочинів на підставі ч. 4 ст. 70 КК суд не вправі змінювати (у бік «покрашення» або «погіршення» для підсудного) призначене за попереднім вироком за окремий (окремі) злочин (злочини), що «включається» («включаються») до сукупності. Суд також не повинен ще раз призначити (дублювати) це покарання у наступному вироку. В даному випадку діє юридична презумпція законності та обґрунтованості попереднього вироку, яку (презумпцію) суд підтверджує, застосовуючи ч. 4 ст. 70 КК [12].

При цьому, не можна оминати того, що призначення справедливого покарання за кожний злочин, що «включається» до сукупності, є необхідною умовою визначення справедливого остаточного покарання [10, с. 555].

Тому, у випадках сукупності кримінальних правопорушень кожне з них підлягає кваліфікації за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК (ч. 2 ст. 33 КК

України), а покарання призначається окремо за кожне, яке входить до її складу, із подальшим визначенням остаточного покарання за правилами, передбаченими ст. 70 КК України, які урегульовують порядок призначення покарання при сукупності кримінальних правопорушень.

Частина 1 ст. 70 КК України передбачає, що при сукупності кримінальних правопорушень суд, призначивши покарання (основне і додаткове) за кожне кримінальне правопорушення окремо, визначає остаточне покарання шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим або шляхом повного чи часткового складання призначених покарань [5].

Відповідно до ч. 4 ст. 70 КК України за правилами, передбаченими в частинах першій – третій, призначається покарання, якщо після постановлення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винен ще й в іншому кримінальному правопорушенні, вчиненому ним до постановлення попереднього вироку [5].

Норми ст. 71 КК України урегульовують порядок призначення покарання у випадку, якщо засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив нове кримінальне правопорушення. Суд за таких обставин до покарання, призначеного за новим вироком, повністю або частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком [5].

При цьому, звичні підходи до правозастосування у разі наявності «розірваної повторності» були викладені в п. 15, 16 постанови пленуму Верховного Суду України № 22 від 22 грудня 1995 року «Про практику призначення судами кримінального покарання» [3] і п. 20, 25 постанови пленуму Верховного Суду України № 7 від 24 жовтня 2003 року «Про практику призначення судами кримінального покарання» [4]. У цих Постановах наведено аналогічні висновки стосовно застосування правил при-

значення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та вироків, а саме, у змістовному і темпоральному аспекті, правила призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та вироків, визначені ст. 70, 71 Кримінального кодексу України [5] наслідують ті, про які йшлося в ст. 42, 43 Кримінального Кодексу Української РСР [13].

Тобто, приходимо до висновку, що в застосуванні норм кримінального права на практиці за останні 60 років ознаки повторності, сукупності кримінальних правопорушень та відповідних правил призначення покарання не змінювались, як і правове регулювання цих питань.

Призначення покарання за правилами, визначеними в ст. 70, 71 КК України, в тих аспектах, які пов'язані із застосуванням норм про повторність (ст. 32 КК України) та про сукупність (ст. 33 КК України) кримінальних правопорушень, та похідних від них правил кваліфікації, ніколи не встановлювали виключень до застосування ч. 4 ст. 70 КК України на підставі уявлень про «розірвану повторність».

Вказані правила відповідно до аналізованих постанов пленуму Верховного Суду України застосовувались так, що коли після постановлення вироку у справі буде встановлено, що засуджений винен ще в кількох правопорушеннях, одні з яких вчинено до, а інші – після постановлення першого вироку, покарання за останнім за часом вироком призначається із застосуванням як ст. 70 КК, так і ст. 71 КК: спочатку – за правилами ч. 1 ст. 70 КК за сукупністю злочинів, вчинених до постановлення першого вироку; після цього – за правилами ч. 4 ст. 70 КК; потім – за сукупністю злочинів, вчинених після постановлення першого вироку; і остаточно – за сукупністю вироків (без жодних виключень із таких правил) [3; 4].

Водночас такі правила та порядок застосування положень ч. 4 ст. 70 КК України у випадку, коли має місце

так звана «розірвана» повторність кримінальних правопорушень, тобто коли особою вчинено кілька кримінальних правопорушень як до постановлення попереднього вироку, так і після, які передбачені тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК України, знайшли своє відображення у висновках об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду в постановках від 08 лютого 2021 року у справі № 390/235/19 та від 22 січня 2024 року в справі № 236/4167/20.

Так, об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду в постанові від 08 лютого 2021 року в справі №390/235/19 визначила, що у разі, коли в діях особи має місце повторність кримінальних правопорушень, передбачена ч. 1 ст. 32 КК України, і ця особа засуджується за вчинення кількох тотожних кримінальних правопорушень, які кваліфікуються за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК, і при цьому, одне або кілька з них були вчинені до ухвалення попереднього вироку, а ще одне або декілька – після його ухвалення, то спеціальні правила ч. 4 ст. 70 КК не застосовуються. У такому випадку суд кваліфікує зазначені кримінальні правопорушення за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК та призначає покарання, передбачене її санкцією, а остаточно покарання визначає за правилами ст. 71 КК за сукупністю вироків [14].

У вказаному провадженні йшлося про тотожні кримінальні правопорушення (вчинені як до, так і після попереднього вироку), передбачені ч. 2 ст. 185 КК України. Тобто, об'єднана палата визначила висновок, який має застосовуватись, коли всі правопорушення є тотожними і тому кваліфікуються за однією частиною статті КК.

Водночас, на наше переконання, слід зауважити, що жодна норма КК України, зокрема і передбачені ст. 70, 71 цього Кодексу, не тлумачиться

і не застосовується відокремлено від інших норм цього Кодексу.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 11 грудня 2019 року в справі №536/2475/14-к зауважує, що способи тлумачення норм права не можна використовувати ізольовано один від одного. Колегія суддів наголошує на тому, що надання переваги словесно-граматичному (буквальному) трактуванню норм законодавства без одночасного цільового (телеологічного) їх тлумачення не дозволить встановити зміст, а також мету та практичне значення існування тієї чи іншої норми у законодавстві. Це може призвести до значних та невірних ускладнень у правозастосовній практиці. Тому задля досягнення мети тлумачення правових норм доцільно використовувати способи тлумачення в їхній сукупності та комплексному взаємозв'язку. Наслідком ігнорування певних способів тлумачення норм, зокрема, функціонального, системного, порівняльного, може стати також превалювання формального підходу (форми) до розуміння над змістом (суттю) обставин кримінального провадження, які мають бути досліджені всебічно, повно та неупереджено для дотримання засади законності, передбаченої ст. 9 КПК України. Внаслідок буквального тлумачення норми можуть виникнути штучні та формальні перешкоди для виконання завдань кримінального провадження, визначених ст. 2 КПК України [15]. Велика Палата Верховного Суду звертає увагу на те, що важливим під час тлумачення норми є також використання функціонального способу, тобто яким чином норма повинна реалізуватись і які ризики можуть виникнути у процесі її застосування у т.ч. штучні та формальні перешкоди для виконання завдань кримінального провадження, визначених ст. 2 КПК України [15].

Зокрема, Є.О. Гада зауважує, що функціональний спосіб тлумачення норм права ґрунтується на знаннях факторів та умов, у яких функціонує, діє та застосовується норма права, що тлумачиться [16, с. 215].

Вказаний підхід, на нашу думку, є ґрунтовним, адже норма права не є чимось формально-теоретичним, а призначена насамперед для забезпечення потреб практики правозастосування.

Відповідно, враховуючи зазначене, вважаємо необхідним відмітити, що приписами ч. 1 ст. 33 КК України, у їх взаємозв'язку із ч. 4 ст. 70 КК України, визначено не що інше, як правила призначення покарання за кримінальні правопорушення, вчинені до постановлення обвинувального вироку, яким особа визнається винуватою у вчиненні цих кримінальних правопорушень або одного чи кількох з них. Правила кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень застосовуються із урахуванням правил призначення покарання за її наявності. Зазначене обумовлює самостійну кваліфікацію кримінальних правопорушень, вчинених до постановлення вироку, та тих, що вчинені після його постановлення.

Однак, попри це, об'єднана палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду в постанові від 22 січня 2024 року в справі № 236/4167/20, спираючись на вказаний підхід, в провадженні, де йшлося про однорідні та тотожні кримінальні правопорушення, щодо тих правопорушень, які є тотожними виходила із того, що якщо в діях особи є повторність тотожних кримінальних правопорушень, частина з яких вчинені до, а інша частина – після ухвалення попереднього вироку, то правила ч. 4 ст. 70 КК України не застосовуються і суд кваліфікує зазначені кримінальні правопорушення за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК та призначає покарання, передбачене її санкцією.

Натомість щодо однорідних правопорушень, одночасно об'єднана палата застосувала правила, передбачені ч. 4 ст. 70 КК України [2].

Об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду на підставі ч. 4 ст. 70 КК України призначила покарання за сукупністю однорідних кримінальних правопорушень, одне з яких передбачене ч. 2 ст. 185 КК України, а інше ч. 3 ст. 185 КК України – за яке особа засуджена за попереднім Вироком 1.

Натомість кримінальні правопорушення, передбачені ч. 3 ст. 185 КК України, одне з яких скоєно до постановлення Вироку 1, а інші – після, об'єднана палата кваліфікувала за ч. 3 ст. 185 КК (епізоди 1, 3, 4, 5) і призначила покарання за ст. 71 КК з урахуванням Вироку 1, проте без дотримання правил як ч. 1 ст. 70 КК (щодо епізодів 1 та 2), так і ч. 4 ст. 70 КК (стосовно епізоду 1).

Отже, створено нове включення із «загальних правил», за яким: ч. 1 ст. 70 КК України не застосовується у разі, коли особа засуджується за вчинення кількох нетотожних кримінальних правопорушень (за ч. 2 та ч. 3 ст. 185 КК), вчинених до постановлення Вироку 1, які кваліфікуються за різними статтями або різними частинами статті Особливої частини КК, у випадках, коли після постановлення вироку нею вчинено кримінальне правопорушення, які є тотожними з хоча б з одним із тих, що були вчинені до постановлення Вироку 1 (в цьому провадженні ч. 3 ст. 185 КК). У цьому разі, не застосовуються і спеціальні правила ч. 4 ст. 70 КК України щодо призначення покарання за тотожні кримінальні правопорушення, які кваліфікуються за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК, одне або кілька з них були вчинені до ухвалення Вироку 1, а ще одне або декілька – після його ухвалення.

Водночас, на наше бачення, у такому разі поза увагою залишається те, що правила ч. 1 ст. 71

КК України, які поширюються на випадки, коли засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання, вчинив нове кримінальне правопорушення, застосовуються після призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень, на завершальному етапі, а не навпаки.

І в постанові від 08 лютого 2021 року в справі, і в постанові від 22 січня 2024 року в справі № 236/4167/20 щодо кваліфікації дій за відповідною частиною статті Особливої частини КК, об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду вказала, що призначення покарання за кожен епізод окремо штучно збільшуватиме кваліфікацію, що призведе до погіршення становища обвинуваченого (засудженого). Проте, не може вважатися штучною кваліфікацію, яка заснована на взаємоузгодженому застосуванні норм, передбачених ст. 33, 70, 71 КК України, та приписів відповідної частини статті Особливої частини цього Кодексу.

Зокрема, з урахуванням у т.ч. вказаних факторів, ухвалою від 17 жовтня 2024 року у справі №607/9097/20 Верховний Суд колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду передав чергове кримінальне провадження на розгляд об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду з метою відступу від висновку про те, що у разі, коли особа засуджується за вчинення кількох тотожних кримінальних правопорушень, які кваліфікуються за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК України, і при цьому одне або кілька з них були вчинені до ухвалення попереднього вироку, а ще одне або декілька – після його ухвалення, то спеціальні правила ч. 4 ст. 70 КК України не застосовуються, і суд кваліфікує зазначені кримінальні правопорушення за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК та призначає покарання,

передбачене її санкцією, а остаточне покарання визначає за правилами ст. 71 КК за сукупністю вироків [17]. На переконання цієї колегії суддів, не можливо погодитися з цим висновком, оскільки він не спирається на логіку закону щодо порядку призначення покарання, викладену послідовно в ст. 70, 71 КК України, натомість ґрунтується на численних виключеннях із загального правила, про які прямо не зазначено у законі. Цілком зрозуміла логіка закону про те, що правила призначення покарання за ч. 4 ст. 70 КК України, у разі коли йдеться також про наступне застосування ст. 71 КК України, є більш суворими, ніж у разі, коли воно призначається лише в межах санкції однієї кримінально-правової норми.

На наше переконання, потреба відступу від цитованого висновку з вказаних мотивів є дійсною, адже концепція «розірваної повторності» не має застосовуватись щодо призначення покарання за правилами ст. 70, 71 КК України. Так, якщо після постановлення вироку у справі буде встановлено, що засуджений винен ще в кількох злочинах, одні з яких вчинено до вироку, а інші – після його постановлення, остаточне покарання призначається із застосуванням правил як ст. 70 КК України, так і ст. 71 КК України. Такий порядок призначення покарань, без виключень із вказаних правил, відповідає положенням як ч. 1, 4 ст. 70 КК України, так і ст. 71 КК України, отже дозволяє визначити особі остаточне покарання, за кримінальні правопорушення, вчинені до та після ухвалення попереднього вироку.

Позаяк, якщо особою вчинено два кримінальні правопорушення, що відповідають одному і тому самому складу кримінального правопорушення, і одне з них (до постановлення вироку) входить до сукупності, про яку йдеться у ч. 4 ст. 70 КК України, а інше є новим у розумінні ч. 1 ст. 71 КК України, то кожне правопорушення кваліфікується окремо і за

кожне з таких кримінальних правопорушень покарання має призначатись окремо. Адже, сукупна кримінально-правова оцінка кримінальних правопорушень (тотожних), вчинених як до постановлення попереднього вироку, так і після нього, за однією частиною відповідної статті Особливої частини КК суперечить законодавчим приписам в ч. 4 ст. 70 КК України, відступу від вимог якої чинне законодавство не містить.

При цьому, відсутні підстави до застосування положень ст. 33, 50, 65 КК України відокремлено від приписів ч. 4 ст. 70 КК України, які по суті є спеціальним приписом Закону, який конкретизує ті його положення, що визначають поняття сукупності кримінальних правопорушень та мету призначення покарання.

Відповідно, ґрунтовно зауважується в ухвалі від 17 жовтня 2024 року у справі № 607/9097/20 колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду, що суд повинен застосовувати норми закону, але аж ніяк не змінювати їх зміст та створювати виключення із правил. Позаяк, В.О. Навроцький вказує, що наявні суперечності між правом і законом (коли з'являються «неправові закони») мають зніматися у процесі законотворчості, а не застосування закону. Інакше при застосуванні закону пануватиме вакханалія: особи, уповноважені на застосування кримінально-правових норм, по-перше, будуть підміняти собою законодавця, вкладаючи в текст закону те, що насправді законодавець не передбачив, по-друге, керуватимуться своїм індивідуальним розумінням справедливості, а не суспільним, яке має бути втілене у нормативній формі [18, с. 25].

Висновки. Підсумовуючи, слід підкреслити, що подальший розвиток кримінально-правового механізму реагування на правопорушення потребує більш глибокого дослідження та вдосконалення, з урахуванням балансу

між формальними та дискреційними підходами при застосуванні положень ч. 4 ст. 70 та ст. 71 КК України на практиці. Будь-який правовий висновок про застосування норми права об'єднаної палати Касаційного кримінального суду та його апробація вимагає забезпечення системності всіх без винятків раніше встановлених концептів. Дійсно, керуюча роль практики вищої судової інстанції демонструє та надає базис для пересмислення, конкретизації та інколи оновлення правил призначення покарання у спеціальних випадках, регламентації правил призначення інших заходів кримінально-правового характеру, а також для детальної розробки критеріїв визначення міри кримінально-правового впливу в окремих (спеціальних) випадках.

У статті аналізується правозастосування норм кримінального кодексу України щодо «розірваної» повторності кримінальних правопорушень, коли особою вчинено кілька кримінальних правопорушень як до постановлення вироку, так і після, які передбачені тією самою статтею або частиною статті Особливої частини Кримінального кодексу України, й які у доктрині кримінального права отримали назву тотожних. Розглядається практика Верховного суду, яка встановлює правила кваліфікації та призначення покарання в ситуаціях, коли особа вчиняє кримінальні правопорушення до та після ухвалення попереднього вироку, й вказується на відсутність правових підстав для виключень із загальних правил призначення покарання. Автор вказує, що спеціальні правила, передбачені ч. 4 ст. 70 КК України: (1) не містять виключень із загального порядку призначення остаточного покарання за сукупністю кримінальних

правопорушень, у тому числі в разі наявності так званої «розірваної повторності» чи «розірваної множинності кримінальних правопорушень, які за правилами кваліфікації кваліфікуються за однією частиною відповідної статті Особливої частини КК»; (2) у ч. 4 ст. 70 КК України законодавець визначив правила безвідносно до того, чи охоплюються скоєні особою діяння, що були вчинені нею до постановлення попереднього вироку та після нього, однією частиною статті Особливої частини КК чи різними частинами (статтями). Тому відмічається, що у ч. 4 ст. 70 КК України законодавець визначив правила складання покарання безвідносно до того, чи охоплюються скоєні особою діяння однією частиною статті Особливої частини КК. Ніщо не заважає окремо кваліфікувати як ті епізоди, які були вчинені до попереднього вироку, так і ті, які були скоєні після його ухвалення. З урахуванням приписів ч. 4 ст. 70 КК України окремо призначається покарання за кримінальні правопорушення, вчинені до попереднього вироку, і окремо за ті, що вчинені після нього. На переконання автора, визначення сукупності кримінальних правопорушень в ст. 33 КК України не є умовою чи перешкодою застосуванню ч. 4 ст. 70 вказаного Кодексу. Водночас, за наявності підстав до застосування ч. 4 ст. 70 КК України, ознаки сукупності встановлюються окремо щодо кримінальних правопорушень, які вчинені до попереднього вироку, та окремо щодо вчинених після вироку.

Ключові слова: спеціальні правила, повторність, розірвана повторність, алгоритм призначення покарання при застосуванні ч. 4 ст. 70, ст. 71 КК України, сукупність вироків, сукупність злочинів.

Haievskiy O. Disrupted recidivism of criminal offenses and new convictions

The article analyzes the application of the provisions of the Criminal Code of Ukraine regarding «disjointed» recidivism in criminal offenses, wherein an individual commits several criminal offenses both before and after the issuance of a verdict, which are specified under the same article or part of an article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. These offenses are referred to in criminal law doctrine as identical. The practice of the Supreme Court is examined, establishing the rules for qualification and sentencing in situations where an individual commits criminal offenses before and after the adoption of a previous verdict, highlighting the lack of legal grounds for exceptions to the general rules of sentencing. The author indicates that the special rules set forth in Part 4 of Article 70 of the Criminal Code of Ukraine: (1) do not contain exceptions to the general procedure for imposing a final sentence based on the aggregate of criminal offenses, including in cases of so-called «disjointed recidivism» or «disjointed multiplicity of criminal offenses» that qualify under one part of the relevant article of the Special Part of the Criminal Code; (2) in Part 4 of Article 70 of the Criminal Code of Ukraine, the legislator established rules irrespective of whether the acts committed by the individual prior to and following the previous verdict fall under one part of the article of the Special Part of the Criminal Code or different parts (articles). Therefore, it is noted that in Part 4 of Article 70 of the Criminal Code of Ukraine, the legislator defined the rules for the aggregation of penalties without regard to whether the acts committed by the individual are covered by one part of the article of the Special Part of the Criminal Code. There is nothing pre-

venting the separate qualification of both episodes that occurred before the previous verdict and those committed after its issuance. Taking into account the provisions of Part 4 of Article 70 of the Criminal Code of Ukraine, penalties are separately imposed for the criminal offenses committed before the previous verdict and separately for those committed after it. The author believes that the definition of the aggregate of criminal offenses in Article 33 of the Criminal Code of Ukraine is neither a condition nor an obstacle to the application of Part 4 of Article 70 of the mentioned Code. At the same time, where there are grounds for applying Part 4 of Article 70 of the Criminal Code of Ukraine, the characteristics of the aggregate are established separately for the criminal offenses committed before the previous verdict and separately for those committed after the verdict.

Key words: special rules, recidivism, disrupted recidivism, algorithm for recognizing punishment under part 4 of Article 70, Article 71 of the Criminal Code of Ukraine, aggregate of verdicts, aggregate of crimes.

Література

1. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К. : Ваіте, 2014. 944 с.
2. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного суду від 22 січня 2024 року в справі № 236/4167/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/116704923> (дата звернення: 01.11.2024).
3. Постанова пленуму Верховного Суду України № 22 від 22 грудня 1995 року «Про практику призначення судами кримінального покарання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0022700-95#Text> (дата звернення: 01.11.2024).
4. Постанова пленуму Верховного суду України № 7 від 24 жовтня 2003 року «Про практику призначення судами кримінального покарання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>

v0007700-03#Text (дата звернення: 01.11.2024).

5. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20240519#top> (дата звернення: 01.11.2024).

6. Созанський Т.І. Кваліфікація сукупності злочинів. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/226/1/sozanskiu%20dus.pdf> (дата звернення: 01.11.2024).

7. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Вид. третє, переробл. та доповн. Х.: ТОВ «Одісей», 2006. 1184 с.

8. Марін О. Множинність кримінальних правопорушень: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 92 с.

9. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.О. Беньківський та ін. / За ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. Київ: Юрінком Інтер, 1997. 256 с.

10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. С.С. Яценка. К.: А.С.К., 2002. 1168 с.

11. Словник.UA. URL: <https://sloynyk.ua/index.php?swrd=%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%96%D1%80%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B9> (дата звернення: 01.11.2024).

12. Стрижевська А.А. Сукупність злочинів за кримінальним пра-

вом України, URL: [C:/Users/oleg_/AppData/Local/Temp/bdca0b0f-a027-4421-a0ce-0a557a7dd275_archive\(5\).zip.275/dissertation.doc.pdf](C:/Users/oleg_/AppData/Local/Temp/bdca0b0f-a027-4421-a0ce-0a557a7dd275_archive(5).zip.275/dissertation.doc.pdf). (дата звернення: 01.11.2024).

13. Кримінальний кодекс Української РСР URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140568___140568. (дата звернення: 01.11.2024).

14. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного суду від 08 лютого 2021 року у справі № 390/235/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/94974219> (дата звернення: 01.11.2024).

15. Постанова Великої Палати Верховного Суду у постанові від 11 грудня 2019 року в справі № 536/2475/14-к. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86365236> (дата звернення: 01.11.2024).

16. Теорія держави та права: підруч. / Є. О. Гіда та ін. / За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ: ФОРМ-ЛІТ, 2011. 576 с. URL: <https://ukrtextbook.com/teoriya-derzhavi-ta-prava-gida-ye-o/teoriya-derzhavi-ta-prava-gida-ye-o-2-1-7-2-vidilutachenpu-norm-prava.html> (дата звернення: 01.11.2024).

17. Ухвала Третньої судової палати Касаційного кримінального суду від 17 жовтня 2024 року у справі № 607/9097/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122471176> (дата звернення: 01.11.2024).

18. Навроцький В. О. Кримінальне право і кримінальне законодавство: співвідношення понять. Право України. № 9. С. 23–29.

І. Глиняний,

доцент кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ТА ВИКЛИКИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

Вступ. Тема захисту прав людини в Україні є надзвичайно актуальною в контексті як мирного, так і кризового періоду, включаючи війну. Конституція України проголошує права і свободи людини найвищою соціальною цінністю, а держава зобов'язується забезпечувати їх реалізацію. Проте, попри наявність розвиненої правової бази, яка відповідає міжнародним стандартам, існує значний розрив між закріпленими нормами та їхньою реалізацією на практиці.

Воєнний стан створив новий контекст, у якому система захисту прав людини опинилася під значним тиском. На тимчасово окупованих територіях України грубо порушуються базові права громадян, зокрема через насильство, обмеження свободи слова та знищення культурної спадщини. Внутрішньо переміщені особи також можуть стикатись з проблеми через воєнний стан, що може ускладнювати їх реалізацію конституційно гарантованих прав людини.

Крім того, у період воєнного стану, відповідно до статті 64 Конституції України, окремі права можуть бути тимчасово обмежені, що є необхідним для забезпечення безпеки. Проте ці обмеження вимагають чіткої регламентації та ефективного контролю, щоб уникнути зловживань з боку державних органів.

Таким чином, проблема захисту прав людини в Україні має багатовимірний характер, охоплюючи питання

правового забезпечення, соціальної справедливості, судової реформи та реагування на виклики, пов'язані з воєнним станом. Її вирішення потребує комплексного підходу, що включає вдосконалення законодавства, активізацію громадянського суспільства та ефективну міжнародну співпрацю.

Сфера наукових досліджень.

Вагомий внесок у дослідження питань щодо захисту прав і свобод людини в Україні займалися такі вчені: Черв'ятюк В., Пирого І., Кадебська І., Корнієнко П., Баштанник А., Мельничук С., Батанов О, Терлецький Д., Афанасьєва М., Шило С., Сенчук І., Таманаги Б., Козюбри М., Таманаги Б., Паліюк В., Пашук Т., Сущенко В.

Метою статті є аналіз конституційних гарантій прав людини в Україні та визначення основних викликів, які стоять на шляху їх ефективної реалізації. Особлива увага приділяється дослідженню впливу сучасних криз, зокрема воєнного стану, на стан прав і свобод громадян, а також виявленню слабких місць у правовій та інституційній системах держави. Стаття прагне розкрити можливості вдосконалення механізмів захисту прав людини через реформування правової системи, імплементацію міжнародних стандартів і посилення ролі громадянського суспільства.

Основним завданням є обґрунтування необхідності комплексного підходу до забезпечення прав людини, який враховує не лише конститу-

ційні норми, але й реальні умови їхньої реалізації в період військових викликів. Це включає як внутрішні правові та соціальні реформи, так і міжнародну співпрацю задля посилення ефективності правозахисної діяльності та підтримки громадян України у складних умовах.

Виклад основного матеріалу.

Захист прав людини є одним із головних принципів демократичної держави, який визначає її ціннісні орієнтири та правову основу. В Україні права і свободи людини проголошуються найвищою соціальною цінністю, а їх забезпечення є першочерговим завданням держави. Конституція України, яка була ухвалена в 1996 році, закріпила ключові положення щодо захисту прав людини, які відповідають міжнародним стандартам. Проте реалії сьогодення ставлять перед державою нові виклики, які потребують невідкладних рішень та дієвих механізмів.

Основний закон України гарантує громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права кожного громадянина. Однак гарантування на папері не завжди означає ефективну реалізацію цих прав у повсякденному житті. Однією з причин такого розриву є недостатня ефективність державних механізмів, які повинні забезпечувати верховенство права і справедливий захист прав і свобод людини.

Ще одним значущим фактором, що впливає на захист прав людини в Україні, є воєнний стан. З початку збройної агресії ситуація з правами людини зазнала кардинальних змін. Тимчасова окупація частини територій України спричинила масові порушення базових прав громадян, таких як право на життя, свободу пересування, доступ до освіти, охорони здоров'я та житла. Держава опинилася перед необхідністю забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб, які через конфлікт втратили свої домівки. Крім того, запровадження

воєнного стану створює умови для тимчасового обмеження деяких прав громадян, що є необхідністю, але водночас вимагає чіткого дотримання правових процедур і контролю.

Сучасні виклики у сфері прав людини посилюють потребу у співпраці України з міжнародними організаціями та інституціями. Європейський суд з прав людини відіграє важливу роль у притягненні до відповідальності за порушення прав громадян, зокрема на тимчасово окупованих територіях. Багато рішень цього суду стають стимулом для вдосконалення українського законодавства, інтеграції міжнародних стандартів у національну правову систему та зміцнення механізмів захисту прав людини.

Важливим аспектом є і соціальна нерівність, яка посилює бар'єри для реалізації конституційних прав. Економічна нестабільність, бідність та недостатнє фінансування соціальних сфер, таких як освіта чи охорона здоров'я, значно ускладнюють доступ громадян до базових прав. Це особливо гостро відчувається під час війни, коли значні ресурси спрямовуються на оборону, а соціальні програми часто залишаються недофінансованими.

Треба також враховувати думку дослідників з цієї теми, наприклад Череватюк В.Б. наголошує, що «Сьогодні саме розуміння правозахисної діяльності в Україні має суттєво трансформуватись. До тих пір, поки у нас пануватиме принцип державоцентризму, де є пріоритет обов'язків особи перед її правами, ми не зможемо повноцінно використовувати верховенство права як метод правозахисту. Це також тісно пов'язано і з євроінтеграційними процесами та вирішенням проблем, які гальмують наше входження в Європейський Союз. Наявний стан речей у нашій державі з правозахистом явно суперечить європейській правосвідомості, в основі якої лежать гуманістичні цінності. І поки що ми, як і наші європейські партнери, не бачимо най-

ближчих перспектив для того, щоб людиноцентризм став основою нашої правозахисної діяльності» [1].

У зв'язку з цим, захист прав людини в Україні залежить не лише від функціонування правової системи, але й від активної позиції громадянського суспільства. Правозахисні організації, волонтерські ініціативи та міжнародна підтримка стають важливими чинниками у формуванні культури прав людини. Розвиток демократичних інституцій і посилення прозорості влади створюють можливості для більш ефективного захисту прав громадян.

Також, слід звернути увагу на посади, які мають першочерговий вплив щодо дотримання прав і свобод в Україні, наприклад як зазначають вчені, така посада як омбудсмен також потребує оптимізація для вирішення нових викликів перед Україною. Наприклад вчені зазначають, що «Було виявлено і ряд недоліків в законодавчому регулюванні інституту омбудсмана та були надані пропозиції щодо вдосконалення законодавства. Зокрема, було запропоновано встановити вимоги щодо освіти кандидата на посаду Уповноваженого, конкретизувати процедуру його відставки. Окрім того було виявлено, що процедура отримання звернень омбудсманом також є недосконалою та потребує змін, в тому числі шляхом здійснення звернень через систему представників Уповноваженого на місцях» [2].

Першочерговим завданням нашої держави, є зміцнення правозахисних механізмів і подальшої адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Це вимагає комплексного підходу, який охоплює державну реформу, боротьбу з корупцією, забезпечення рівного доступу до правосуддя та соціальної підтримки. Попри складні обставини, воєнний стан також стимулює трансформацію суспільства і правової системи, що може стати основою для створення більш демократичної та справедливої держави в майбутньому.

У контексті дотримання міжнародних стандартів у сфері захисту прав і свобод людини, також доцільно буде зазначити думку вчених щодо соціальних гарантії в Україні, які зараз на жаль порушуються. Наприклад Корнієнко П. зазначає, що «Однією з найбільших груп справ про порушення соціальних прав людини в ЄСПЛ є правовідносини з виплати пенсій та інших соціальних виплат, а тому міжнародне співтовариство та Україна потребують більш ефективного забезпечення та захисту соціальних прав на національному рівні, щоб люди могли їх реалізувати, забезпечуючи тим самим гідний рівень життя та задоволення своїх потреб» [3].

Для побудови ефективної системи захисту прав людини Україні необхідно врахувати як внутрішні виклики, так і зовнішні чинники, що впливають на правову і соціальну сферу. Перш за все, державна політика має зосередитися на створенні умов, за яких кожен громадянин зможе реалізувати свої права, передбачені Конституцією. Це стосується не лише правового забезпечення, але й реальних механізмів доступу до правосуддя, соціальних послуг та економічних можливостей.

Одним із ключових завдань залишається відновлення порушених прав громадян, які постраждали внаслідок війни. Україна повинна продовжувати роботу над створенням механізмів компенсації для внутрішньо переміщених осіб, підтримки ветеранів, а також тих, хто зазнав втрат через бойові дії. Особлива увага має бути приділена дітям, які через конфлікт втратили можливість навчатися або опинилися без догляду. Гарантування їхніх прав на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист є важливим кроком до відновлення справедливості та стабільності.

Не менш важливим є питання фіксації порушень прав людини на окупованих територіях. Документування воєнних злочинів, злочинів проти

людяності та інших грубих порушень міжнародного права є не лише умовою для правосуддя, але й важливим фактором для майбутньої реінтеграції цих територій. Робота правозахисних організацій у співпраці з міжнародними структурами сприяє створенню доказової бази для подальших судових розглядів, зокрема у Міжнародному кримінальному суді.

Воєнний стан також поставив перед Україною нові завдання у сфері адаптації законодавства до викликів сучасності. Конституційні реформи повинні враховувати необхідність гнучкості у кризових ситуаціях, водночас не допускаючи порушень основоположних прав громадян. Наприклад, обмеження прав під час воєнного стану має бути чітко регламентоване, щоб уникнути зловживань з боку державних органів і забезпечити дотримання принципу верховенства права.

Іншим важливим напрямом є реформування системи правосуддя, яке має стати більш прозорим і доступним для всіх верств населення. Спрощення процедур доступу до суду, підвищення незалежності суддів та боротьба з корупцією є необхідними умовами для забезпечення правосуддя, яке громадяни будуть сприймати як справедливе.

Водночас, Україна повинна продовжувати інтегрувати міжнародні стандарти у сфері прав людини, зокрема у контексті свого євроінтеграційного курсу. Виконання рішень Європейського суду з прав людини, імплементація директив Європейського Союзу, а також участь у міжнародних правозахисних ініціативах допоможуть закріпити демократичні принципи та створити основу для сталого розвитку.

Не варто забувати й про роль громадянського суспільства. Активна участь громадян у контролі за дотриманням прав людини, робота волонтерських організацій та правозахисних ініціатив сприяють формуванню суспільної довіри до державних інституцій. Це важливо не лише для

забезпечення прав у короткостроковій перспективі, але й для побудови культури правової держави у довгостроковій перспективі.

Захист прав людини в Україні є складним багатограним процесом, який потребує скоординованих зусиль держави, суспільства та міжнародної спільноти. Воєнний став показав слабкі місця існуючої системи, але водночас стимулював розвиток нових механізмів захисту, посилення міжнародного співробітництва та активізацію правозахисних ініціатив. Ці виклики можуть стати каталізатором для побудови сучасної правової системи, здатної ефективно захищати права кожного громадянина незалежно від обставин.

Захист прав людини в умовах сучасної України стає лакмусовим папірцем, що демонструє рівень розвитку державних інституцій та спроможність суспільства захищати демократичні цінності навіть у кризових ситуаціях. Війна, яка триває вже кілька років, не лише загострила існуючі проблеми у правозахисній сфері, але й відкрила нові виклики, які потребують комплексного реагування.

Зміцнення системи захисту прав людини в Україні вимагає не тільки подолання нагальних викликів, але й стратегічного бачення майбутнього. Важливим аспектом у цьому процесі є формування довіри громадян до державних інституцій, які відповідають за забезпечення їхніх прав. Без довіри до судової системи, правоохоронних органів та органів влади навіть найкращі правові гарантії залишаються формальними. Саме тому реформа правової системи має бути спрямована не лише на зміну законодавства, а й на утвердження нових етичних стандартів і професійних практик.

Треба також зазначити і про розробку та впровадження прозорого механізму захисту прав і свобод людини, як зазначають вчені «Механізм захисту прав людини є інтегральною категорією, дослідження якої

має спиратися на міждисциплінарні підходи та врахування всього спектра методів і форм державного управління. При цьому одним із найбільш складних та актуальних завдань, які необхідно вирішити в процесі забезпечення належного рівня функціонування МЗПЛ, є вибір адекватної методології раціоналізації суспільних відносин в межах таких механізмів» [4].

Паралельно з внутрішніми реформами важливим є забезпечення міжнародного визнання і захисту прав громадян України. Воєнний стан, масові порушення прав людини на окупованих територіях і воєнні злочини створили нову реальність, у якій права людини набувають особливого значення. Фіксація цих порушень і подання відповідних доказів у міжнародні суди є лише першим кроком. Україна повинна активно працювати над укріпленням міжнародної правової підтримки, адже відновлення справедливості для жертв порушень прав людини є важливим елементом постконфліктного відновлення держави.

Воєнний стан вимагає певної адаптації від державного механізму в сфері захисту прав і свобод людини, вчені зазначають, що «Особливої актуальності набула проблема захисту прав людини під час війни, оскільки саме в цій ситуації найбільш детально проявляється симбіоз дії міжнародних механізмів захисту прав людини. Порушення законів і звичаїв війни розглядаються як воєнні злочини, що характеризуються подвійною протиправністю, заборонені нормами як національного, так і міжнародного кримінального права. Оскільки безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 438 Кримінального кодексу України, є регламентовані міжнародним правом правила та обов'язки ведення війни» [5].

Водночас війна не може бути виправданням для послаблення демократичних інституцій або зловживань владою. Тимчасові обмеження

прав і свобод, передбачені воєнним станом, мають здійснюватися лише в межах, визначених Конституцією та міжнародним правом. Це означає, що навіть у кризовий період принцип верховенства права має залишатися недоторканим.

Ще одним критично важливим завданням є створення умов для відновлення прав людей, які постраждали від війни. Це стосується не тільки внутрішньо переміщених осіб, а й тих, хто залишився на окупованих територіях або пережив травматичний досвід війни. Підтримка таких осіб вимагає інтегрованого підходу: від надання житла і доступу до медицини до розробки програм психологічної допомоги. При цьому особливу увагу слід приділити вразливим групам – дітям, людям похилого віку, особам з інвалідністю.

Роль правозахисних організацій та громадянського суспільства в цьому процесі залишається надзвичайно важливою. Вони не тільки допомагають людям відстоювати свої права, а й виступають інструментом контролю за діями влади. Саме такі організації часто стають голосом тих, чії права були порушені, і платформою для створення діалогу між державою та суспільством. Посилення співпраці між громадянськими організаціями та державними структурами може значно покращити якість захисту прав людини.

Довгострокова перспектива захисту прав людини в Україні також залежить від освітніх ініціатив. Поширення знань про права людини серед громадян, навчання правовим основам у школах і університетах, проведення тренінгів для державних службовців та правоохоронців допоможуть формувати суспільство, орієнтоване на верховенство права. Адже лише освічене суспільство, яке знає свої права та розуміє, як їх захищати, може вимагати дотримання цих прав і контролювати їх реалізацію.

Завдання, які стоять перед Україною, є надзвичайно складними, але вони відкривають можливість для трансформації держави. Кожен новий виклик, спричинений війною, економічною кризою чи соціальними труднощами, є шансом для перегляду старих підходів і впровадження інновацій. Успішний захист прав людини в Україні стане не лише гарантією стабільності та демократичного розвитку, але й прикладом для інших країн, що борються за свої права у складних умовах.

Таким чином, Україна стоїть на шляху створення сучасної правової держави, у якій права людини будуть не декларацією, а реальним інструментом забезпечення гідного життя кожного громадянина. Цей шлях вимагає єдності, зусиль і часу, але його успіх визначить майбутнє країни та її місце у світовій спільноті.

Висновки. Захист прав людини в Україні є фундаментальною складовою демократичного розвитку держави, яка стоїть перед значними викликами у сучасних умовах. Конституція України закріплює широкий спектр прав і свобод, забезпечуючи правові гарантії їх реалізації. Однак реальність показує, що формального закріплення недостатньо. Ефективна реалізація цих прав потребує удосконалення правової системи, подолання корупції, реформування державних інституцій та адаптації законодавства до міжнародних стандартів.

Воєнний стан, який триває поставив перед державою та суспільством нові виклики. Масові порушення прав людини на тимчасово окупованих територіях, обмеження прав під час воєнного стану, проблеми внутрішньо переміщених осіб та біженців потребують невідкладних рішень і міжнародної підтримки. Водночас, воєнний стан показав стійкість українського народу, його здатність до згуртованості та мобілізації, що є важливим ресурсом для побудови майбутнього.

Для забезпечення сталого захисту прав людини необхідно впровадити системні зміни, які поєднують внутрішню реформу з активною міжнародною співпрацею. Це включає зміцнення правозахисних механізмів, виконання міжнародних зобов'язань, посилення ролі громадянського суспільства та формування правової культури. Водночас важливо забезпечити соціальну підтримку для найбільш вразливих груп населення, створити дієві механізми компенсації для постраждалих від війни та відновити довіру до державних інституцій.

Україна має потенціал стати прикладом для інших держав, які проходять через складні кризи, демонструючи, як навіть у найважчих умовах можна зміцнювати демократичні принципи та захищати права людини. Успішна реалізація цих завдань стане запорукою стабільності, миру та прогресу, які мають стати основою для відновлення держави після війни та її інтеграції у європейську спільноту.

Стаття присвячена комплексному аналізу щодо захисту прав людини в Україні через призму конституційних гарантій та викликів, які стоять на шляху їх реалізації. Конституція України як основний закон держави проголошує людину, її життя і гідність найвищими цінностями, закріплюючи широкий спектр прав і свобод громадян. У статті розглянуто громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права, визначені у другому розділі Конституції, та досліджено їх відповідність міжнародним стандартам, зокрема нормам Європейської конвенції з прав людини та Загальної декларації прав людини.

Захист прав людини в Україні потребує комплексного підходу, який включає реформу правової системи, боротьбу з корупцією, підвищення ефективності правозастосування та інтеграцію міжнародних

стандартів. У статті підкреслюється, що воєнний стан не лише загострив проблеми прав людини, але й стимулював розвиток правозахисного середовища, яке стає основою для зміцнення демократії та верховенства права в Україні.

У статті розглядаються конституційні гарантії прав і свобод людини в Україні, а також виклики, які виникають у процесі їх реалізації в умовах сучасних криз, зокрема воєнного стану. Конституція України забезпечує широкий спектр громадянських, політичних, соціальних, економічних та культурних прав, закріплюючи їх як невідчужувані та гарантовані державою. Проте реалізація цих прав значно ускладнюється під час воєнного стану, коли можливі тимчасові обмеження конституційних свобод, а права громадян, особливо на тимчасово окупованих територіях, систематично порушуються.

Ключові слова: конституційне право, конституційний процес, захист прав людини, конституційні гарантії, Конституція України, воєнний стан, внутрішньо переміщені особи, євроінтеграція.

Hlynianyi I. Protection of human rights in Ukraine: constitutional guarantees and challenges of their implementation

The article is devoted to a comprehensive analysis of the protection of human rights in Ukraine through the prism of constitutional guarantees and challenges that stand in the way of their implementation. The Constitution of Ukraine, as the fundamental law of the state, proclaims man, his life and dignity as the highest values, enshrining a wide range of rights and freedoms of citizens. The article examines civil, political, social, economic and cultural rights defined in the second section of the Constitution, and examines their compliance with international standards, in particular

the norms of the European Convention on Human Rights and the Universal Declaration of Human Rights.

The protection of human rights in Ukraine requires a comprehensive approach, which includes reform of the legal system, the fight against corruption, increasing the effectiveness of law enforcement and the integration of international standards. The article emphasizes that the war not only exacerbated human rights problems, but also stimulated the development of a human rights environment, which becomes the basis for strengthening democracy and the rule of law in Ukraine.

The article examines the constitutional guarantees of human rights and freedoms in Ukraine, as well as the challenges that arise in the process of their implementation in the conditions of modern crises, in particular martial law. The Constitution of Ukraine provides a wide range of civil, political, social, economic and cultural rights, enshrining them as inalienable and guaranteed by the state. However, the implementation of these rights is significantly complicated during martial law, when temporary restrictions on constitutional freedoms are possible, and the rights of citizens, especially in temporarily occupied territories, are systematically violated.

Key words: constitutional law, constitutional process, protection of human rights, constitutional guarantees, Constitution of Ukraine, martial law, internally displaced persons, European integration.

Література

1. Череватюк В.Б. Верховенство права як метод захисту прав людини. URL: <http://surl.li/satyrv>.

2. Пирого І., Кадебська І. Інститут Уповноваженого Верховної ради України з прав людини в системі гарантій конституційних прав і свобод. URL: <https://journals.maur.com.ua/index.php/law/article/view/2546/3009>.

3. Корнієнко П.С. Соціальні права людини в Україні: міжнародні стандарти, сучасний стан і перспективи розвитку. URL: <http://surl.li/jyudbv>.

4. Баиштанник А.Г. Механізм захисту прав і свобод людини у контексті реалізації положень конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/355/311>

5. Мельничук С. М. Механізм захисту прав людини і громадянина: проблеми функціонування. URL: <https://luhbuletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/142/135>.

6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

7. Європейська конвенція з прав людини. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

8. Загальна декларація прав людини / прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

9. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 року за № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.

УДК 347.73:336.22

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.4>**О. Дмитрик,**

докторка юридичних наук, професорка,
заслужена діячка науки і техніки України,
завідувачка кафедри фінансового права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

М. Дамірчиєв,

доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри фінансового права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗМІНИ ДО ПОДАТКОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОПОДАТКУВАННЯ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Вступ. З першого дня повномасштабного вторгнення РФ на територію України – 24 лютого 2022 року, Податковий кодекс України (далі – ПК України) було неодноразово піддано змінам. Повномасштабне вторгнення як зовнішня та внутрішня соціальна обставина – є наразі першочерговою причиною трансформації національного законодавства, у тому числі, й податкового. У період дії воєнного стану в Україні система оподаткування зазнає суттєвих змін, що спрямовані на адаптацію до умов війни, забезпечення фінансової стабільності держави та підтримку суб'єктів господарювання і громадян в цілому. При цьому ми спостерігаємо поклик законодавця врівноважити потреби у фінансових ресурсах державного і місцевих бюджетів, коштами яких забезпечується реалізація критичних функцій в умовах війни, а також не залишити осторонь інтереси платників податків, які стикаються з численними труднощами, обмеженнями в веденні господарської діяльності.

Постановка завдання. Метою цієї публікації є дослідження останніх змін до ПК України у контексті особливостей оподаткування у період дії воєнного стану, що передбачає системний аналіз проекту закону, поясню-

вальної записки, зауважень до такого проекту закону, а також положень національного законодавства, якими встановлено принцип заборони зворотної дії закону у часі та принцип стабільності податкового законодавства.

Результати дослідження. Розгляд, обґрунтування, дослідження змін до ПК України в умовах дії правового режиму воєнного стану з початку повномасштабного вторгнення стала та досі є предметом досліджень науковців та практиків, наприклад, таких як О.В. Біленко, М.І. Гордієнко, В.Я. Греца, Ю.О. Костенко, А.М. Котенко, С.О. Савченко, О.К. Парашенко, Т.О. Шувалова, та ін. Зокрема, Костенко Ю.О. та Шувалова Т.О. у своїй роботі здійснили правову оцінку змін та доповнень до ПК України в контексті адміністрування податків та зборів, унесених під час дії правового режиму воєнного стану [1, с. 188].

Гордієнко М.І. вивчав роль, місце та вплив податкової політики на економічний стан держави в сучасних (воєнних) реаліях з метою окреслення напрямків реформи податкової системи [2, с. 159]. Науковець наголосив на різниці поглядів представників влади та суб'єктів господарювання на зміни до ПК України в контексті

завдання податків та зборів наповнювати бюджет, яка полягає у такому: 1) перші притримуються думки про необхідність збільшення податкового навантаження з метою наповнення державного та місцевих бюджетів; 2) другі – перебувають на стороні аргументування неможливості збільшення податкового тиску [2, с. 159]. Щодо аргументації неможливості збільшення податкового тиску Гордієнко М.І. у своїй роботі акумулював та перерахував, зокрема, такі аргументи: відсутність наразі відповідного (достатнього) фіскального потенціалу для підвищення будь-яких податків; підвищення податків нівелює можливість виведення тіншового сектору економіки з тіні. Тобто наразі варто вирішувати питання розширення кількості платників податків шляхом виведення їх з тіні, а не підвищення податків / зборів для тих платників, які і так сумлінно виконують свій податковий обов'язок; неврахування органами влади (зокрема, парламентом та суб'єктами законодавчої ініціативи тощо) під час формування, реалізації податкової політики та внесення змін до ПК України самооподаткування фізичними та юридичними особами. Останнє здійснюється ними з перших днів великої війни шляхом надання волонтерської допомоги, збору грошових коштів на потреби Збройних Сил України, допомоги переселенцям тощо; підвищення податкового тиску стане непривабливим фактором для повернення українців із закордону [2, с. 159].

Також Гордієнко М.І. констатує, що у зв'язку із війною податкове законодавство суттєво змінилося та продовжуватиме свої зміни [2, с. 161]. На думку науковця, держава робить титанічні кроки з метою удосконалення податкової політики та зниження податкового тиску на платників податків [2, с. 161], а також висновує про необхідність реформи національної податкової системи зокрема для післявоєнного віднов-

лення України, бо діюча система для відновлення не є релевантною через свою неідеальність та невідповідність потребам сталого розвитку [2, с. 159]. Зі свого боку, Костишин Н. та Яковець Т. у своїй роботі наголошують на тому, що саме суттєве зменшення адміністративного та податкового навантаження на бізнес сприятиме більшій концентрації коштів в обороті та утворить ресурс на подолання післявоєнних викликів [3, с. 108].

Ознайомлення із наведеними саме Гордієнком М.І. твердженнями та їх аналіз наводить виключно на неможливість погодитися із тим, що держава вносить зміни до податкового законодавства з метою удосконалення податкової політики (у тому числі й податкового законодавства) та, відповідно, зменшення податкового навантаження на платників. Із останнім важко погодитися з огляду на практику внесення змін до ПК України, про що будемо говорити нижче.

Наприклад, Греца В.Я. у своїй роботі досліджуючи модифікацію податкової системи під час війни наголошує, що остання відбувається з метою забезпечення достатності фінансових ресурсів для ведення військових дій та одночасного забезпечення фінансової стабільності та розвитку усіх інших сфер життя країни [4, с. 26]. Показово, що трансформацію національної податкової системи науковець досліджує крізь призму механізму податкової політики, яку визначає як самостійну, багатокomпонентну систему, що складається з різних елементів, таких як інструменти, принципи, закони, методи і засоби впливу на реалізацію податкової політики [4, с. 26]. При цьому Греца В.Я. стверджує, що перед війною податкова політика була спрямована на виконання фіскальної функції на противагу регуляторній та стимулюючій функціям, а от реалізація останньої є характерною для періоду – початку великої війни. Тобто автор наголошує, що внесені зміни до ПК України

на початку повномасштабного вторгнення (2022 рік) характеризуються підтримкою національного підприємництва, спрощення умов господарювання, створення оптимальних умов для його функціонування [4, с. 30].

Біленко О.В. та Савченко С.О. у своєму дослідженні також приділяють увагу механізму податкової політики під час війни, які називають антикризовими, тимчасовими, що мають ефективність лише протягом нетривалого часу та спрямовані на спрощення процедури адаптації бізнесу до економічних і господарських процесів у новоутворених умовах, але після війни такі тимчасові зміни мають бути скасовані, а податкова система потребуватиме нових змін [5].

Аналіз наведених та інших робіт дозволяє стверджувати, що науковці досліджують та констатують, що зміни до ПК України в умовах війни, зокрема у перші роки війни (2022–2023 роки), мають позитивний характер, оскільки: спрямовані на захист прав платників податків (фізичних осіб, суб'єктів господарювання); передбачають стимулювання підприємницької діяльності; спрямовані на зменшення податкового тиску на платників податків тощо. Поряд із тим, у жодній із досліджених робіт не наголошено на доволі сумнівних аспектах, що мають зміни і доповнення до ПК України під час дії правового режиму воєнного стану.

На нашу думку, до основних характеристик змін до ПК України під час дії правового режиму воєнного стану на території України можна віднести:

- визначення / введення особливостей оподаткування в період дії правового режиму воєнного стану;
- введення податкових пільг та преференцій для платників податків в період дії правового режиму воєнного стану як одних із особливостей;
- збільшення ставок податків, наприклад, ставки податку на прибуток підприємства для банків;

– непослідовність законодавця у внесенні змін до ПК України;

– внесення змін до ПК України шляхом порушення процедури внесення змін, зокрема, приписів принципу стабільності – однієї із засад податкового законодавства України;

– внесення змін до ПК України шляхом порушення приписів статті 58 Конституції України щодо зворотної дії законів у часі.

Цілком доречними і справедливими є зміни, якими передбачаються податкові пільги для платників податків в умовах повномасштабного вторгнення, руйнувань цивільної та критичної інфраструктури, вимушеного переселенства тощо. При цьому можна знайти й аргументи на користь доцільності підвищення ставок податків в умовах воєнного стану, що перш за все обґрунтовуються необхідністю наповнення державного та місцевих бюджетів держави, яка здійснює збройну відсіч агресора. Водночас вкрай сумнівними видаються зміни, якими відбувається порушення ст. 58 Конституції України [6] в контексті зворотної дії законів у часі та порушення процедури внесення змін до ПК України [7].

Так, проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» № 11416-д (далі – законопроєкт № 11416-д), зареєстрований у Верховній Раді України 30 серпня 2024 р. за ініціативою народних депутатів Гетманцева Д.О., Лукашева О.А. та Мотовиловця А.В. [8]. Станом на 15 жовтня 2024 року прийнятий 10 жовтня 2024 року проєкт закону було направлено на підпис Президенту України [8].

Звертаємо увагу, що вказаний проєкт закону, прийнятий парламентом 10 жовтня 2024 року [8], Президент України ще й дотепер не підписав. Тим самим ним було пропущений строк – п'ятнадцять днів, протягом яких має відбутися або (1) підписання

закону; (2) або повернення такого закону зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду (накладення вето), установлений приписами статті 94 Конституції України [6].

Аналіз законопроекту № 11416-д, а саме п. 1 Розділу II. Прикінцеві та перехідні положення, засвідчують той факт, що він має набирати чинності з 1 жовтня 2024 року, тобто заднім числом, окрім пунктів 2, 3, 8–12 розділу I цього проекту Закону (щодо змін до статей 51, 70, 170, 172–174, 176 Податкового кодексу України) та пункту 5 розділу I цього Закону (щодо змін до пункту 136.1-1 статті 136 Податкового кодексу України), які набирають чинності з 1 січня 2025 року [9].

Водночас системний аналіз змісту ст. 58 Конституції України [6] та п.п. 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 ПК України [7] дозволяють констатувати, що закони, зокрема ті, якими вносяться зміни до ПК України: по-перше, не повинні містити приписів, якими передбачено зворотню дію таких законів, окрім випадків – пом'якшення або скасування відповідальності особи; по-друге, не повинні містити приписів, якими змінюються будь-які елементи податків та зборів пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки; по-третє, не повинні містити приписів, якими протягом бюджетного року змінюються податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги.

Далі важливо визначити, які ж саме зміни містить досліджуваний проект закону із зазначенням моменту набрання ними чинності згідно із приписами пункту 1 Розділу II. Прикінцеві та перехідні положення законопроекту № 11416-д [9].

Указаним проектом закону передбачено такі зміни:

1. Контролюючим органам розширено предмет контролю, зокрема,

п.п. 19-1.1.52-1 п. 19-1.1 ст. 19-1 ПК України викладено у новій редакції: «19-1.1.52-1. здійснюють контроль за своєчасністю та повнотою сплати авансових внесків з податку на прибуток підприємств платниками податку, які здійснюють діяльність з торгівлі валютними цінностями у готівковій формі, *авансових внесків з податку на прибуток підприємств платниками податку, які здійснюють роздрібну торгівлю пальним*» – набирає чинності 01.10.2024 р. [9].

2. Розширено предмет камеральної перевірки шляхом доповнення пунктом 12 підпункт 75.1.1 пункту 75.1 статті 75 ПК України, зокрема, предметом камеральної перевірки також може бути *своєчасність та повнота сплати узгодженої суми грошового зобов'язання у вигляді авансового внеску з податку на прибуток підприємств, визначеного відповідно до пункту 141.14 статті 141 ПК України* (особливості оподаткування діяльності з роздрібною торгівлю пальним) – набирає чинності 01.10.2024 р. [9].

3. Статтю 137 ПК України доповнено пунктом 137.12, яким визначено порядок обчислення податку на прибуток підприємств та сплати платниками податку, які здійснюють роздрібну торгівлю пальним. Зокрема, такі платники зобов'язані: 1) сплачувати авансові внески з податку на прибуток підприємств за кожне місце роздрібною торгівлю пальним, інформація щодо якого внесена до Єдиного реєстру ліцензіатів та місць обігу пального станом на перше число поточного місяця; 2) авансові внески та податок на прибуток підприємств, що підлягає сплаті до бюджету такими платниками податку, визначаються у порядку, передбаченому п. 141.14 ст. 141 ПК України – набирає чинності 01.10.2024 р. [9].

3. Статтю 141 ПК України, якою встановлено особливості оподаткування окремих видів діяльності та

операцій, доповнено пунктом 141.14 – Особливості оподаткування діяльності з роздрібною торгівлю паливом, набирають чинності 01.10.2024 р. [9].

5. До Підрозділу 4. Особливості справляння податку на прибуток підприємств Розділу XX. Перехідні положення ПК України додано пункт 70 та внесено зміни до абзацу другого пункту 68 цього ж підрозділу, зокрема у пункті 70:

– для цілей оподаткування прибутку банків, а також для застосування щодо банків положень пункту 57.1-1 статті 57 ПК України, на 2024 рік встановлено базову (основну) ставку податку на прибуток підприємств у розмірі – 50 відсотків;

– передбачено, що сума податку на прибуток підприємств за вказаною ставкою визначається за підсумками податкових (звітних) періодів – три квартали 2024 року та 2024 рік у податковій декларації з податку на прибуток підприємств за відповідні податкові (звітні) періоди;

– до того ж, передбачено, що нарахування та сплата грошового зобов'язання з податку на прибуток підприємств за попередні податкові (звітні) періоди 2024 року (квартал та півріччя) за базовою (основною) ставкою, що діяла до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану», не є порушенням правил нарахування та сплати грошового зобов'язання з податку на прибуток підприємств;

– передбачено, що за результатами податкового (звітного) періоду – три квартали 2024 року та в подальшому по останній податковий (звітний) період року, в якому буде припинено або скасовано воєнний стан в Україні, банки не застосовують положення, передбачені підпунктом 140.4.4 пункту 140.4 статті 140 ПК України, та не зменшують фінансовий результат до оподаткування на суму від'ємного значення об'єкта оподаткування

минулих податкових (звітних) періодів;

– крім того, передбачено, що у випадку застосування за попередні податкові (звітні) періоди 2024 року (квартал та півріччя) положень, передбачених підпунктом 140.4.4 пункту 140.4 статті 140 ПК України, та/або сплати авансових внесків з податку на прибуток підприємств, передбачених пунктом 57.1-1 статті 57 ПК України за ставкою 25 відсотків, банки у складі податкової декларації з податку на прибуток підприємств за податковий (звітний) період – три квартали 2024 року відображають уточнені показники. Відображення яких виключає застосування до таких платників податків санкцій, передбачених статтею 50 ПК України, тощо – набирають чинності 01.10.2024 р. [9].

6. До пункту 16-1 Підрозділу 10. Інші перехідні положення Розділу XX. Перехідні положення ПК України, яким встановлено військовий збір, було внесено такі зміни:

– розширено перелік платників збору, до яких тепер віднесено не тільки фізичних осіб – резидентів, які отримують доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; фізичних осіб – резидентів, які володіють та/або користуються (орендують (суборендують), на умовах емфітевзису, постійно користуються) земельними ділянками, віднесеними до сільськогосподарських угідь, у частині мінімального податкового зобов'язання; фізичних осіб – нерезидентів, які отримують доходи з джерела їх походження в Україні; податкових агентів, а й *фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку першої, другої та четвертої групи; платників єдиного податку третьої групи* – набирає чинності 01.10.2024 р. [9];

– військовий збір для *фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку першої, другої, четвертої групи та платників єдиного податку третьої групи* встанов-

люється з 1 жовтня 2024 року по 31 грудня року, у якому буде припинено або скасовано воєнний стан – набирає чинності 01.10.2024 р. [9];

– розширено перелік об'єктів оподаткування військовим збором, зокрема:

(1). для фізичних осіб – резидентів, які отримують доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; фізичних осіб – резидентів, які володіють та/або користуються (орендують (суборендують)), на умовах емфітевзису, постійно користуються) земельними ділянками, віднесеними до сільськогосподарських угідь, у частині мінімального податкового зобов'язання; фізичних осіб – нерезидентів, які отримують доходи з джерела їх походження в Україні; податкових агентів – об'єктом оподаткування є доходи, визначені приписами статті 163 ПК України, а саме: а) загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід; доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання); іноземні доходи – доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України (для резидентів); б) загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з джерела його походження в Україні; доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання) – для нерезидентів – набирає чинності 01.10.2024 р. [9];

(2). для фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку першої, другої та четвертої групи – об'єктом оподаткування є щомісячна сума, що дорівнює розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року – набирає чинності 01.10.2024 року [9];

(3). для платників єдиного податку третьої групи – об'єктом оподаткування є доходи, визначені статтею 292 ПК України – набирає чинності 01.10.2024 року [9];

– змінено ставку військового збору, зокрема, 1) для фізичних осіб – резидентів, які отримують доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; фізичних осіб – резидентів, які володіють та/або користуються (орендують (суборендують)), на умовах емфітевзису, постійно користуються) земельними ділянками, віднесеними до сільськогосподарських угідь, у частині мінімального податкового зобов'язання; фізичних осіб – нерезидентів, які отримують доходи з джерела їх походження в Україні; податкових агентів – 5 відсотків від визначеного об'єкта оподаткування; 2) для фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку першої, другої та четвертої групи – 10 відсотків розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року, з розрахунку на календарний місяць; 3) для платників єдиного податку третьої групи – 1 відсоток від доходу, визначеного згідно зі статтею 292 ПК України – набирає чинності 01.10.2024 р. [9];

– при цьому, змінами передбачено, що з 01 січня року наступного за роком, у якому буде припинено або скасовано воєнний стан, ставка військового збору для фізичних осіб – резидентів, які отримують доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; фізичних осіб – резидентів, які володіють та/або користуються (орендують (суборендують)), на умовах емфітевзису, постійно користуються) земельними ділянками, віднесеними до сільськогосподарських угідь, у частині мінімального податкового зобов'язання; фізичних осіб – нерезидентів, які отримують доходи з джерела їх походження в Україні; податкових агентів становитиме 1,5 відсотка від визначеного об'єкта оподаткування – набирає чинності 01.10.2024 р. [9];

– фізичні особи-підприємці – платники єдиного податку першої, другої та четвертої групи сплачують військовий

збір шляхом здійснення авансового внеску не пізніше 20 числа (включно) поточного місяця. Таку сплату вказані платники збору можуть здійснити за весь податковий (звітний) період (квартал, рік), але не більш як до кінця поточного звітного року – набирає чинності 01.10.2024 р. [9];

– платники єдиного податку третьої групи сплачують військовий збір протягом 10 календарних днів після граничного строку подання податкової декларації платника єдиного податку за податковий (звітний) квартал – набирає чинності 01.10.2024 р. [9];

– фізичні особи-підприємці – платники єдиного податку першої, другої та четвертої групи, а також платники єдиного податку третьої групи підлягають відповідальності за порушення правил сплати сум військового збору у розмірах, встановлених ПК України за порушення правил сплати сум єдиного податку для відповідної групи платників єдиного податку – набирає чинності 01.10.2024 р. [9], та ін.

Як ми продемонстрували, більшість змін передбачається впровадити зворотною дією, а саме з 01.10.2024 р. Водночас, на наше переконання, вони є такими, що порушують: по-перше, ч. 1 ст. 58 Конституції України; по-друге, принцип стабільності податкового законодавства, закріплений у п.п. 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 ПК України. Маємо підкреслити, що наведеними нормативними положеннями закріплено, що зміни: (1) вносяться не пізніш як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, (2) мають бути запроваджені протягом діючого бюджетного періоду.

Далі звернемо увагу на зміст Пояснювальної записки [10] та Зауваження [11] до законопроекту № 11416-д. Так, ґрунтовний аналіз Пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін до податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» № 11416-д [10] дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, обґрунтування необхідності прийняття цього проекту закону полягає у необхідності наповнення дохідної частини бюджету за рахунок надходження податкових платежів з (1) метою підтримки функціонування економіки та (2) забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування у зв'язку з війною РФ проти України [10]. При цьому, вмотивування необхідності наповнення бюджету воюючої країни жодним чином не пояснювало реалізацію такої необхідності шляхом порушення приписів Основного Закону України та податкового законодавства.

По-друге, метою законопроекту № 11416-д визначено удосконалення норм ПК України, створення умов належного функціонування економіки та наповнення бюджету [10]. На наше переконання, доволі сумнівною вбачається мета удосконалення норм ПК України, яка досягається шляхом порушення положень ПК України.

По-третє, надаючи загальну характеристику проекту закону та описуючи основні його положення, суб'єкти законодавчої ініціативи чітко наголошують про прийняття такого проекту закону заднім числом та окреслюють зміни саме до елементів податків / зборів [10]. Тож цей факт також не має пояснення необхідності порушення чинного законодавства під час прийняття змін.

По-четверте, у фінансово-економічному обґрунтуванні серед іншого наведено тезу, що реалізація положень вказаного проекту не призведе до скорочення бюджетних надходжень [10]. Однак суб'єктами законодавчої ініціативи не враховується, що підвищення податків шляхом порушення законної процедури може стати причиною тінізації економіки. Очевидно, що для платників податків держави, яка здійснює відсіч збройної агресії, а її господарюючі суб'єкти прикладають максимум зусиль для провадження своєї діяльності у надскладних умовах, будь-яке підви-

щення податкового навантаження може стати критичним, а тим більше, впроваджене незаконним шляхом збільшення податкового тиску.

Аналізуючи Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до законопроекту № 11416-д від 07.10.2024 № 07/2-2024/218918 [11] варто виділити пункт 4, у якому зазначено, що розглядуваним проектом закону передбачається застосування змінених положень щодо оподаткування починаючи з першого числа місяця або з першого числа першого місяця календарного кварталу, в якому набрав чинності відповідний закон, що не відповідає статті 58 Конституції України, згідно з якою закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [11]. Таким чином, Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України у своєму зауваженні вказав, що зазначені положення не відповідають приписам статті 58 Конституції України.

Незважаючи на точкове і мінімальне, але все таки наявне зауваження, указаний проект закону прийнято Верховною Радою України та підписано її Головою – 15.10.2024 р., до того ж у більш розширеній редакції [12]. Розширена версія законопроекту № 11416-д – тобто текст, підписаний Головою Верховної Ради України Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану»: по-перше, має іншу назву – «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану» замість «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» [12];

по-друге, підписаний текст закону набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування, окрім окреслених у законі пунктів, що набирають чинності з 01.01.2025 р. [12];

по-третє, підписаний текст закону включає також зміни: 1) до статті 38¹ ПК України стосовно мінімального податкового зобов'язання; 2) до абзацу першого підпункту 75.1.1 пункту 75.1 статті 75 ПК України в контексті розширення списку реєстрів на підставі даних яких проводиться камеральна перевірка; 3) підпункт 141.13.2 пункту 141.13 статті 141 ПК України викладено у новій редакції тощо.

Висновки. Головою Верховної Ради України 15.10.2024 р. підписано закон не тільки із новою назвою, а ще й в доопрацьованій редакції, тобто у більш розширеній версії, ніж розглядалася народними депутатами. При цьому, ще й до тепер (з порушенням строку в 15 днів) вказаний закон не підписаний Президентом України; та / або не повернений ним зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду (накладення вето). Більше того, після порушення Президентом України ст. 94 Конституції України такий закон повинен вважатися схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений на виконання положень ч. 3 ст. 94 Конституції України, що також не зроблено.

Як вбачається, наведеним змінам до ПК України притаманний характер свавільності, непослідовності суб'єктів законодавчої ініціативи, порушення законних процедур. Враховуючи ці обставини, закон, прийнятий у змінній редакції, не відповідає Конституції України. Крім того, порушення строків підписання та оприлюднення закону Президентом України створює правову невизначеність щодо його чинності. Дотримання конституційних норм та законодавчої процедури є ключовим для забезпечення верховенства права та

принципу визначеності в демократичній і незалежній правовій державі, якою є Україна.

У період дії воєнного стану в Україні система оподаткування зазнає суттєвих змін, що спрямовані на адаптацію до умов війни, забезпечення фінансової стабільності держави та підтримку суб'єктів господарювання і громадян в цілому. При цьому ми спостерігаємо поклик законодавця врівноважити потреби у фінансових ресурсах державного і місцевих бюджетів, коштами яких забезпечується реалізація критичних функцій в умовах війни, а також не залишити осторонь інтереси платників податків, які стикаються з численними труднощами, обмеженнями у веденні господарської діяльності. Розгляд, обґрунтування, дослідження змін до ПК України в умовах дії правового режиму воєнного стану з початку повномасштабного вторгнення стала та досі є предметом досліджень науковців та практиків. Однак це питання не втрачає актуальності. В цій статті досліджено останні зміни до Податкового кодексу України у контексті особливостей оподаткування у період дії воєнного стану, що передбачає системний аналіз проекту закону, пояснювальної записки, зауважень до такого проекту закону, а також положень національного законодавства, якими встановлено принцип заборони зворотної дії закону у часі та принцип стабільності податкового законодавства. Зокрема, піддано грантовому аналізу проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» від 16.09.2024 № 11416-д. Констатовано, що пропонувані зміни до Податкового кодексу України притаманний характер свавільності,

непослідовності суб'єктів законодавчої ініціативи, порушення законних процедур. Враховуючи ці обставини, закон, прийнятий у змінній редакції, не відповідає Конституції України. Крім того, порушення строків підписання та оприлюднення закону Президентом України створює правову невідомість щодо його чинності. Наголошено, що дотримання конституційних норм та законодавчої процедури при прийнятті змін і доповнень до податкового законодавства є ключовим для забезпечення верховенства права та принципу визначеності в демократичній і незалежній правовій державі, якою є Україна.

Ключові слова: правове регулювання, оподаткування, суб'єкти господарювання, ставки податків, платники податків, податковий тиск, податкове законодавство, адміністрування податків і зборів, принцип стабільності, принцип визначеності, принцип певності, податкові процедури.

Dmytryk O., Damirchiev M. Changes to the Tax Code of Ukraine in the context of the features of taxation during the period of marital states

During the period of martial law in Ukraine, the taxation system undergoes significant changes aimed at adapting to war conditions, ensuring the financial stability of the state and supporting business entities and citizens in general. At the same time, we are observing the call of the legislator to balance the needs for financial resources of the state and local budgets, which funds are used to ensure the implementation of critical functions in war conditions, and also not to leave aside the interests of taxpayers who face numerous difficulties and restrictions in the conduct of economic activity. Consideration, justification, research of changes to the PC of Ukraine in the conditions

of the operation of the legal regime of martial law since the beginning of the full-scale invasion became and still is the subject of research by scientists and practitioners. However, this question does not lose its relevance. This article examines the latest changes to the Tax Code of Ukraine in the context of the peculiarities of taxation during the period of martial law, which involves a systematic analysis of the draft law, the explanatory note, comments to such a draft law, as well as the provisions of national legislation, which establish the principle of prohibiting the retroactive effect of the law in times and the principle of stability of tax legislation. In particular, the project of the Law of Ukraine "On Amendments to the Tax Code of Ukraine regarding the Special Features of Taxation during Martial Law" dated September 16, 2024 No. 11416-d was subjected to grant analysis. It was established that the proposed changes to the Tax Code of Ukraine are characterized by arbitrariness, inconsistency of the subjects of the legislative initiative, violation of legal procedures. Considering these circumstances, the law adopted in the amended version does not correspond to the Constitution of Ukraine. In addition, violation of the terms of signing and promulgation of the law by the President of Ukraine creates legal uncertainty regarding its validity. It was emphasized that compliance with constitutional norms and legislative procedure when adopting changes and additions to tax legislation is key to ensuring the rule of law and the principle of certainty in a democratic and independent legal state, which is Ukraine.

Key words: legal regulation, taxation, business entities, tax rates, taxpayers, tax pressure, tax legislation, administration of taxes and fees, principle of stability, principle of certainty, principle of certainty, tax procedures.

Література

1. Костенко Ю. О., Шувалова Т. О. Щодо захисту прав платників податків в умовах воєнного стану. *Kyiv Law Journal*. 2023. № 1. С. 187–193. URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.28> (дата звернення: 2.11.2024).

2. Гордієнко М. Огляд змін податкового законодавства України в період дії воєнного стану. *Молодий вчений*. 2023. № 1 (113). С. 158–162. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-1-113-31> (дата звернення: 2.11.2024).

3. Kostyshyn N., Yakovets T. Accounting and taxing system in conditions of the state of war: how to act and what the consequences. *Herald of Economics*. 2022. № 2. С. 99. URL: <https://doi.org/10.35774/visnyk2022.02.099> (дата звернення: 2.11.2024).

4. Hretsa V. Modification of the tax system under conditions of a state of war. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2023. Т. 2, № 78. С. 24–31. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-332.2.2023.78.2.3> (дата звернення: 2.11.2024).

5. Біленко О., Савченко С. Трансформація механізму податкової політики в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2022. № 46. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-19> (дата звернення: 2.11.2024).

6. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 2.11.2024).

7. Податковий кодекс України . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 2.11.2024).

8. Картка законопроекту – Законотворчість. Електронний кабінет громадянина. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44809> (дата звернення: 2.11.2024).

9. Проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану»: проект від 16.09.2024 № 11416-д. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44809> (дата звернення: 2.11.2024).

10. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

у період дії воєнного стану» № 11416-д: Пояснюв. записка від 16.09.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44809> (дата звернення: 2.11.2024).

11. Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану» № 11416-д: Зауваження від 07.10.2024 № 07/2-2024/218918.

12. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану»: Закон України від 15.10.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44809>. (дата звернення: 2.11.2024).

УДК 347.122:004

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.5>**О. Кізлова,**

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових
дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У ЦИФРОВУ ДОБУ

Вступ. Актуальність теми пояснюється повсюдним поширенням інформаційних технологій у суспільстві і природно вони грають значну роль у сфері цивільних правовідносин. Цифровізація на сьогоднішній день є явищем, яке увійшло до багатьох сфер людського життя. В даний час представляється нерациональним підхід, в якому суб'єкти цивільних відносин не вдаються до його використання. У той же час, цивільні правовідносини, що виникають в результаті впровадження цифрових технологій, вимагають додаткових досліджень.

Велика увага приділяється аспектам впровадження цифровізації у цивільні відносини. Однак, право як сфера цивільних відносин, в якій суб'єкти взаємодіють для задоволення своїх потреб та інтересів у рамках, встановлених законодавчими нормами, перебуває у частковому розриві з технологіями.

Діяльність будь-якої фізичної особи у віртуальному (цифровому) просторі на даний момент регулюється традиційними нормами цивільного права, адаптованими для регулювання подібного типу відносин. Зокрема положеннями статті 11 ЦК України визначається порядок та підстави виникнення цивільних правовідносин, зокрема виникнення прав та обов'язків у суб'єктів вказаних правовідносин, перелік яких не є вичерпним [7].

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематиці питань виникнення цивільних правовідносин, у тому числі й правовідносин у цифрову добу

та у ІТ сфері присвячено праці багатьох науковців, які є представниками різних галузевих юридичних наук. Так, вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені: С. Аліна, О. Андрощук, В. М. Брижко, Н. Ю. Голубева, К. М. Глиняна, С. Д. Гринько, І. В. Давидова, А. О. Дудтко, М. Жалдак, Н. Когут, О. В. Кохановська, К. Г. Некіт, О. І. Сафончик, П. М. Федосеєв, Є. О. Харитонов, О. І. Харитнова, С. А. Чванкін та інші.

Метою статті є аналіз чинного законодавства України щодо особливостей виникнення цивільних правовідносин у цифрову добу.

Виклад основного матеріалу. Цивільні правовідносини регулюються нормами цивільного права. До цивільних правовідносин відносяться речові; корпоративні; договірні та інші зобов'язальні відносини; відносини, що виникають щодо прав на результати інтелектуальної діяльності та прирівняні до них засоби індивідуалізації; інші майнові та особисті немайнові відносини.

Підставами виникнення, зміни та припинення цивільно-правових відносин є юридичні факти реальної дійсності, з якими право пов'язує виникнення, зміну чи припинення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків.

Цивільне право як галузь приватного права зазнає реформування, і ця мінливість продиктована впровадженням цифрових технологій у повсякденне життя.

Цивільне право є галуззю матеріального права, тобто сукупність правових норм, що регулюють майнові, пов'язані з ними та не пов'язані з ними особисті немайнові права, а також корпоративні та інші (наприклад, організаційні) відносини, що складаються за участю фізичних осіб, юридичних осіб, на засадах юридичної рівності сторін, їх диспозитивності та волевиявлення, майнової самостійності учасників, судового захисту цивільних прав [8]. Подана позиція дозволяє виявити важливий аспект взаємозв'язку цивільного права, як окремої галузі національного права, з процесом цифровізації як продукт змінних цивільних відносин. Однак, впровадження цифрових технологій в економіку створило потребу у правовому регулюванні суспільних відносин, що є надбудовою над існуючим правом. В результаті відбулися зміни у правовій сфері, зокрема, у галузі договірних права.

Договір як вид юридичного факту, що породжує зобов'язання, дозволяє сприймати договір як правовідносини. Тобто, виходячи з аналізу, існує не менше трьох підходів до розуміння договору. Варто відзначити, що в сучасності вкрай рідко можна уявити людину, яка не укладає договори, представлені у формі інтернет-оферти. Купуючи товари на онлайн-майданчиках або підписуючись на послуги інтернет сервісів, суб'єкти правовідносин не усвідомлюючи цього, стають учасниками цивільних правовідносин.

Виникає питання відповідності цифрових договірних конструкцій вимогам, встановленим законодавством. Перш за все, необхідно зазначити, що більшість угод, що здійснюються, повинні укладатись в простій письмовій формі. Під письмовою формою договору розуміється складання єдиного документа, що виражає зміст договору та підписаного учасниками правочину. Дотримання письмової форми має важливе значення, оскільки недотримання такої форми

може призвести до позбавлення сторін права посилатися на умови договору у разі виникнення спору.

При цьому, у положеннях статті 205 ЦК України зазначається, що «правочин може вчинятись усно або у письмовій (електронній) формі, а сторони мають право обирати форму правочину» [7, 8].

Уточнюється, що письмова форма правочину вважається дотриманою, якщо угода укладена з використанням електронних чи інших технічних засобів, що дозволяють відтворити зміст правочину на матеріальному носії у незмінному вигляді. При цьому вимога про наявність підпису вважається виконаною, якщо використано будь-який спосіб, зокрема ЕЦП/КЕП, що дозволяє достовірно визначити особу, яка висловила свою волю [1].

Таким чином, використання електронних та технічних засобів для укладання договорів, викладу умов угоди не перешкоджає дотриманню письмової форми. Крім цього, договір вважається укладеним в момент отримання особою, яка направила оферту, акцепту.

У разі, коли умови угоди викладено в електронному документі, виникає питання можливості укладення такого правочину.

У пункті 1 статті 207 ЦК України передбачена можливість укладання договору в письмовій формі (включно з електронним документом), підписаного сторонами, або обміну листами, телеграмами, електронними документами, за умов, які дозволяють достовірно визначити особу, яка висловила свою волю (телетайп, електронний або інший технічний зв'язок) [8].

Здатність сучасних технологій інтегрувати дані та забезпечувати оперативний доступ до них змінює звичні моделі взаємодії, трансформує традиційні інститути та фундаментальні категорії.

Оскільки комунікація суб'єктів, які приймають участь у цивільних відносинах забезпечується цифро-

вими сервісами, пошук необхідного ресурсу, вибір контрагента, вступ з ним у договірні відносини та його реалізація максимально спрощуються.

Як і будь-яка віртуальна взаємодія, цивільні відносини у цифровій сфері не є безпечним у зв'язку з можливою недостовірністю інформації, витоком даних, збоями в роботі цифрових сервісів тощо. Існуючі ризики зводяться до трьох основних категорій: ділові, включаючи ризики правового характеру; технологічні; пов'язані з особистістю суб'єктів відносин [6, с. 87–92].

Віддалене вчинення угод у рамках цивільних відносин вимагає розміщення на інтернет-платформі, передачу її власнику та потенційному контрагенту власних персональних даних та банківських реквізитів, що створює умови для їх неправомірного використання. А ймовірна анонімність контрагента, неможливість застосування звичайних способів перевірки його особистості та пропонувані ресурсів здатні викликати сумніви як у реальності його існування та справжності наявних відомостей, так і у належному виконанні виникаючих зобов'язань у перспективі.

По суті, вступаючи в цивільні відносини за допомогою цифрових технологій, особи часто змушені покладатися на достовірність інформації, а також на сумлінність власника цифрового сервісу, який бере участь у встановленні та реалізації правових зав'язків [5, с. 69–72].

У таких умовах одним з основних факторів, що знижують невизначеність дій у сфері цивільно-правових відносин за допомогою цифрових технологій, є формування та утримання необхідного рівня довіри, під яким традиційно розуміється очікування передбачуваної та чесної поведінки, з урахуванням потреб оточуючих та у згоді з деякими загальними нормами [3].

Розвиток новітніх технологій, що передбачає розширення та принципове оновлення джерел інфор-

мації, використання нових засобів, що забезпечують її зберігання та надання, докорінно вплинули на сутнісні характеристики цивільних правовідносин.

Вплив цифрових технологій визначає потребу розвитку сучасного цивільно-правового регулювання з допомогою цифрових об'єктів, цифрових технологічних платформ, нових видів цифрових послуг, суб'єктів майнового цивільних відносин. Широке використання сучасних цифрових технологій, технічних можливостей сприяє формуванню нового технологічного середовища регулювання та водночас актуалізує проблему адаптації цивільно-правового регулювання до можливостей застосування цифрових технологій, правової охорони та використання сучасних результатів інтелектуальної діяльності у сфері цифрових технологій. Сучасні цифрові технології істотно впливають на розвиток традиційних галузей економіки та стали складовою сучасних управлінських систем у сферах державного управління, оборони країни, безпеки держави та забезпечення правопорядку.

Ключовою особливістю сучасних майнових відносин є використання цифрових технологій. Під впливом цифрових технологій формується нова галузь цивільно-правового регулювання у сфері інституту цифрових прав як новели ЦК України, а також встановлення можливості укладання договорів не лише за допомогою електронних, а й за допомогою інших технічних засобів, що дозволяють відтворити у незмінному вигляді зміст договорів на матеріальному носії.

В даний час в українській науці цивільного права не вироблено цілісний концептуальний підхід стосовно цивільно-правового регулювання майнових відносин, пов'язаних із змістом цифрових прав та їх здійсненням, способами розпорядження та обмеження, а також новими цифровими об'єктами, створюваними із застосуванням цифрових технологій, новими

суб'єктами таких правовідносин. Потреба в ефективному цивільно-правовому регулюванні цифрових прав, розпорядження ними у цивільних відносинах з метою використання усіх можливостей цифрових технологій визначає актуальність розробки концепції цивільно-правової моделі регулювання цифрових цивільних правовідносин та цифрових прав у рамках цивільного права.

Цивільне законодавство поки що не повною мірою відповідає завданням ефективного використання можливостей цифрових технологій, тоді як для українського права ця сфера правового регулювання значною мірою визначатиме перспективи подальшого розвитку. Вироблення концептуальних моделей та їх практичне застосування обумовлює актуальність доктринальної розробки цивільно-правової моделі регулювання цифрових прав та обов'язків.

Виявлення можливостей цивільно-правової моделі регулювання цивільних відносин у цифровій сфері та цифрових прав, системний аналіз правової природи та змісту цифрових прав, способів розпорядження ними в сукупності з порівняльно-правовим аналізом українського та зарубіжного законодавства, та правозастосовчої практики, оцінкою перспектив та можливих напрямів подальшого розвитку цивільно-правового регулювання у сфері використання цифрових технологій має не тільки теоретичне значення, а й має безперечну практичну значимість.

З огляду на це перспективи розвитку цивільно-правових інститутів пов'язані з широким використанням цифрових технологій на формування ефективного правового регулювання майнових цивільних відносин.

Аналіз впливу прав та цивільних відносин у цифровій сфері на розвиток цивільного права, вироблення ефективних правових механізмів, концептуальних моделей та юридичних конструкцій, у тому числі, для опти-

мального використання цифрових технологій з метою адаптації сучасної системи цивільного права, його правових інститутів до потреб сьогодення є однією із найважливіших завдань сучасної юридичної науки.

У зв'язку із цим Концепцією розвитку цифрових компетентностей, передбачається «формування єдиного цифрового середовища, спрямованість на розвиток цифрових технологій та впровадження інновацій» [4; 2, с. 50–63].

Висновки. Отже, цивільно-правова модель регулювання цивільних відносин у цифровій сфері артикулюється як спосіб регулювання нормами цивільного права відносин щодо виникнення та визнання цифрових прав у цивільних відносинах, а також формування способів розпорядження суб'єктами цифрових цивільних відносин автентичними цифровими об'єктами цивільних відносин за безпосереднього застосування цифрових технологій.

Цивільно-правова модель передбачає адекватне застосування на основі загальних принципів цивільного права та спеціальних принципів цифрового обігу всього арсеналу правових засобів цивільного права, включаючи інститути суб'єктивних цивільних прав, цивільно-правового договору, майнової відповідальності, представництва тощо.

Концептуально цивільно-правова модель правового регулювання цивільних правовідносин у цифровій сфері базується на цивільному праві у його нормативному та доктринальному розумінні, а також включає варіативну частину, виражену у регулюванні нормами окремих законодавчих актів у сфері цифрового майнового обігу.

У статті розглянуто окремі питання нормативно-правового регулювання цивільних відносин у цифрову добу. Зазначається, що у суспільстві відбувається багаторівнева зміна у різних галузях діяльності через цифровізацію

цивільних відносин і появи цифрових технологій. У договірному праві проявляються метаморфози із зовнішнім вираженням волі сторін двосторонніх та багатосторонніх угод, у зв'язку з переходом у цифровий простір.

В статті акцентовано увагу на тому, що розвиток новітніх технологій, що передбачає розширення та принципове оновлення джерел інформації, використання нових засобів, що забезпечують її зберігання та надання, докорінно вплинули на сутнісні характеристики цивільних правовідносин. У зв'язку з чим зроблено висновок про розширення підстав виникнення цивільних правовідносин у цифрову добу.

Зазначено, що велика увага приділяється аспектам впровадження цифровізації у цивільні відносини. Однак, право як сфера цивільних відносин, в якій суб'єкти взаємодіють для задоволення своїх потреб та інтересів у рамках, встановлених законодавчими нормами, перебуває у частковому розриві з технологіями.

В статті акцентовано увагу на тому, що діяльність будь-якої фізичної особи у віртуальному (цифровому) просторі на даний момент регулюється традиційними нормами цивільного права, адаптованими для регулювання подібного типу відносин. Зокрема положеннями статті 11 ЦК України визначається порядок та підстави виникнення цивільних правовідносин, зокрема виникнення прав та обов'язків у суб'єктів вказаних правовідносин, перелік яких не є вичерпним.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, виникнення цивільних правовідносин, цифрова доба, інформаційне суспільство, IT-право, Інтернет.

Kizlova S. Topical issues of the emergence of civil law relations in the digital age

The article deals with specific issues of statutory regulation of civil relations in the digital age. It is noted that society is undergoing a multi-level change in various areas of activity due to the digitalization of civil relations and the emergence of digital technologies. Contract law faces metamorphosis with external expression of the will of the parties to bilateral and multilateral agreements due to the transition to digital space.

The article focuses on the fact that the progress of the latest technologies, which involves expansion and fundamental renewal of information sources, and the use of new means for its storage and provision, have drastically affected the essential characteristics of civil law relations. In this regard, the author concludes about extending grounds for civil law relations in the digital age.

It is noted that much attention is paid to the aspects of introducing digitalization in civil relations. However, law as an area of civil relations in which subjects interact to satisfy their needs and interests within the framework established by legislative norms is partially out of sync with technology.

The article highlights that the activities of any individual in the virtual (digital) space are currently governed by traditional civil law rules adapted to regulate the relevant type of relations. In particular, Article 11 of the Civil Code of Ukraine defines the procedure and grounds for the emergence of civil law relations, including the emergence of rights and obligations of the subjects of these legal relations, the list of which is not exhaustive.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, emergence of civil law relations, digital age, information society, IT law, Internet.

Література

1. Дзера О.В., Кузнецова Н.С., Майданик Р.А. Цивільне право України : підручник. Особлива частина. К. : Юрінком Інтер, 2014.
2. Диба М. І. Диджиталізація економіки: світовий досвід та можливості розвитку в Україні. М. І. Диба, Ю. О. Гернего. Фінанси України. 2018. № 7. С. 50–63.
3. ІТ ПРАВО. Яворська Л.С., Тарасенко Л.Л., Мартин В.М., Сагагальська Ю.Я. та ін. За заг. ред. Яворської О.С. Львів : Видавництво «Левада», 2017. 470 с.
4. Концепція розвитку цифрових компетентностей до 2025 року та її значення : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 167-р. URL: <https://everlegal.ua/kontseptsiya-rozvytku-tsyfrovuykh-kompetentnostey-do-2025-roku-ta-yi-yi-znachennya>
5. Федосєєв П.М. Сучасний стан і перспективи застосування інформаційних технологій у процесі здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав. Адміністративне право і адміністративний процес, інформаційне право. ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО № 6 частина 2. 2019. С. 69–72.
6. Харитонов Є.О. «ІТ-правовідносини» і загальна категорія правовідносин: до проблеми співвідношення. Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 24. С. 87–92.
7. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. доктора юридичних наук, професора Харитонова Є.О., кандидата юридичних наук, доцента Калітенко О.М. вид. «Норма права», 2023. 1424 с.
8. Яновицька Г.Б., Кучер В.О. та ін. Цивільне право України: підручник [Текст] : в 2 т. Т. 1. кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів : «Новий Світ-2000», 2014. 444 с.

УДК 342.951.132.4

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.6>**А. Козін,**

доктор філософії в галузі права,
старший науковий співробітник відділу
актуальних питань філософії права та юридичної лінгвістики
Науково-дослідного інституту публічного права

СУЧАСНА ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ

Постановка проблеми. Воєнний стан в Україні та непередбачувані дії з боку країни-агресора спонукає державні органи формувати способи і механізми підвищення обороноздатності держави, зокрема через взаємодію органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Взаємодія органів Національної поліції та органів місцевого самоврядування у питаннях забезпечення громадської безпеки у воєнний час є необхідною, така взаємодія має бути належним чином нормативно врегульована, має бути відпрацьованою та такою, що ефективно реалізується.

Більшість віддалених від великих міст громад сьогодні не мають ефективної взаємодії між такими органами, однак дуже потребують. Цю проблему можливо реалізувати шляхом нормативно-правового закріплення або закріплення на місцевому рівні, а також вироблення інших механізмів, які становлять сьогодні підвищену актуальність та потребують детального дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань взаємодії органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції у сфері забезпечення правопорядку та громадської безпеки займалися такі науковці як: Ключев О., Могилевська Л., Корнієнко М., Лялюк О., Шевченко С., Пишна А., Новіченко А., Корнієнко М. та інші.

Метою наукової статті є дослідження питань сучасної взаємодії органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції у сфері забезпечення громадської безпеки і порядку, зокрема, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні, а також дослідження способів і механізмів реалізації такої взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Взаємодія з органами Національної поліції робить можливим для органів місцевого самоврядування досягнути нові функції, такі як, зокрема, захист життя і здоров'я громадян, охорона громадського порядку, забезпечення безпеки, захист суспільства та держави від протиправних посягань тощо.

В свою чергу і ефективність діяльності органів Національної поліції залежить від взаємодії з органами місцевого самоврядування, які під час правового режиму воєнного стану відіграють значну роль щодо охорони та оборони територіальних громад, зокрема, внаслідок створення військових адміністрацій.

Повномасштабне вторгнення на територію України стало підставою прийняття Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 та введення правового режиму воєнного стану з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року, який відповідно до статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»

є особливим правовим режимом, що вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [1].

Таким чином, органи місцевого самоврядування продовжили виконання своїх повноважень та отримали повноваження для забезпечення здійснення заходів необхідних для підвищення обороноздатності України, захисту безпеки населення та інтересів держави.

Науковці поняття «взаємодія» пропонують визначати як особливий тип відношення між суб'єктами [2, с. 77]; як коло зв'язків і контактів для планування роботи, узгодження дій, обміну інформацією тощо; як форма зв'язку елементів системи, які взаємодоповнюють один одного, забезпечують функціонування всієї системи в цілому [3, с. 50]; як спільну взаємоузгоджену діяльність для досягнення спільної мети та забезпечення виконання спільних завдань [4, с. 226].

В рамках дослідження взаємодії органів місцевого самоврядування з органами Національної поліції науковці зазначають, що організація спільної діяльності повинна відбуватися на основі принципів взаємодії, правильна реалізація яких дозволить побудувати конструктивне співробітництво, об'єднуючи й погоджуючи

їх зусилля для досягнення спільних інтересів, успішно долаючи протиріччя, які виникають [5, с. 382].

Науковці також у частині взаємодії органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції з метою забезпечення правопорядку та громадської безпеки виділяють наступні форми взаємодії: організаційну, інформаційну, контрольну, матеріально-технічну [6, с. 61–74].

На територіях, де введено воєнний стан, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» Президентом України можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації. Відповідні військові адміністрації утворюються на базі державних адміністрацій, в яких новий штатний розпис затверджується новим начальником військової адміністрації. При цьому може бути начальником військової адміністрації та особа, що була головою адміністрації на базі якої було утворено відповідну військову адміністрацію, зокрема, Указом Президента України від 24.02.2022 № 68/2022 було утворено 24 обласні та Київську міську, а також районні військові адміністрації для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку.

Взаємодія органів Національної поліції з військовими адміністраціями, що були утворені на базі органів місцевого самоврядування, а фактично – з військовим командуванням, лише підвищує ефективність для громади від такої взаємодії. Зазначене обґрунтовується сферою закріплених законодавчо повноважень новоутворених військових адміністрацій, зокрема таких, як здійснення заходів правового режиму воєнного стану разом з військовим командуванням самостійно або із залученням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також здійснення на відповідних територіях повноважень місцевих державних адміністрацій.

Законом України «Про Національну поліцію» визначено, що органи Національної поліції беруть участь відповідно до повноважень у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного або надзвичайного стану, а в межах додаткових повноважень Національної поліції встановлено, що у разі виникнення загрози державному суверенітету України та її територіальній цілісності, а також у ході відсічі збройної агресії проти України органи та підрозділи, що входять до системи поліції, відповідно до законодавства України беруть участь у виконанні завдань територіальної оборони, забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану у разі його оголошення на всій території України або в окремі місцевості [7].

Разом з тим, у процесі своєї діяльності поліція здійснює взаємодію з органами правопорядку та іншими органами державної влади, а також з органами місцевого самоврядування в межах компетенції, визначеної законом. А взаємодія така полягає у забезпеченні єдності дій, взаємодопомоги й об'єднанні зусиль для успішного вирішення спільних завдань щодо забезпечення та здійснення заходів правового режиму воєнного стану на території України, тобто взаємодія і взаємна допомога повинні бути чітко узгоджені як за цілями та завданнями, так і за місцем і часом проведення спільних заходів.

Для забезпечення взаємодії органи місцевого самоврядування та органи Національної поліції мають: сприяти один одному у забезпеченні захисту прав та свобод громадян, дотриманні законності та правопорядку, а також у сфері запобігання правопорушенням та забезпеченні правопорядку; здійснювати обмін інформацією.

Законодавчі особливості взаємодії органів Національної поліції і органів місцевого самоврядування на період правового режиму воєнного стану зазнали змін, зокрема Закон

України «Про Національну поліцію» було доповнено нормами, відповідно до яких на період правового режиму воєнного стану у частині діяльності органів Національної поліції: громадський контроль не здійснюється; не здійснюється річний звіт про діяльність поліції, недовіра керівництву поліції, залучення громадськості до розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських.

Деякі науковці зазначають, що підвищити ефективність взаємодії органів місцевого самоврядування з органами Національної поліції можливо шляхом створення муніципальної поліції, яка фінансуватиметься місцевим бюджетом та відповідатиме місцевим умовам, що дозволить органам місцевого самоврядування самостійно впливати на стан правопорядку у громаді [8, с. 579].

Також, деякі зазначають, що створення муніципальної поліції можливе лише на законодавчому рівні з метою чіткого розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та територіальних підрозділів Національної поліції [9, с. 387].

Однак варто наголосити, що все ж деякі громади, користуючись нормою Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо можливості утворення муніципальної поліції, створили муніципальну варту чи муніципальну охорону.

У наукових дослідженнях міжнародного досвіду взаємодії органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції зазначається, що деякі зарубіжні країни, зокрема, Сполучені Штати Америки, Англія, а також Федеративна Республіка Німеччина мають практику як закріплення на законодавчому рівні самої можливості, так і реалізації на практиці, функціонуючих муніципальних правоохоронних установ, на кшталт муніципальної поліції, що разом з органами місцевого самоврядування забезпечують охорону громадського порядку [10, с. 56].

Також, науковцями пропонується затвердити на рівні наказу органів Національної поліції або на рівні рішення органу місцевого самоврядування положення про взаємодію органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції на постійній основі з метою функціонування зазначеної взаємодії на постійній основі відповідно до затверджених алгоритмів з метою запобігання злочинності в громадах, а також забезпечення правопорядку і безпеки тощо [11, с. 383].

Таким чином, погоджуємось із науковцями, що ефективна взаємодія органів Національної поліції з органами місцевого самоврядування є вкрай важливою, особливо під час правового режиму воєнного стану, тож таку взаємодію варто формувати через співробітництво з метою забезпечення безпеки та правопорядку в громадах.

Висновки. Взаємодія органів Національної поліції та органів місцевого самоврядування є дієвим механізмом забезпечення реалізації законних інтересів громадян, а також забезпечення безпеки та правопорядку в громадах, особливо, під час правового режиму воєнного стану. Таку взаємодію пропонуємо розглядати як способи організації відносин, та спільної їх реалізації з метою захисту безпеки громадян та забезпечення правопорядку в громадах.

Наукова стаття присвячена сучасній взаємодії органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції у сфері забезпечення громадської безпеки і порядку, зокрема, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. Визначено, що заходи в умовах воєнного стану в громадах проводяться і потребують безсумнівно взаємодії з органами Національної поліції, спільних напрацювань і спільних рішень. Зазначено, що структурно

функціонування органів місцевого самоврядування в Україні було змінено, шляхом фактичної заміни виконавчих органів рад як адміністрацій на військові адміністрації у більшості громад, а отже взаємодія військових адміністрацій з органами Національної поліції стала ефективним способом врегулювання багатьох питань, що здійснюються з метою підвищення обороноздатності держави. Досліджено способи та механізми реалізації взаємодії органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції у сфері забезпечення громадської безпеки і порядку, зокрема, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. Проаналізовано заходи, які наразі спільними зусиллями органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції здійснюються в умовах правового режиму воєнного стану. Визначено нормативно-правове забезпечення взаємодії органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції у сфері забезпечення громадської безпеки і порядку, зокрема, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. Визначено проблеми, з якими стикаються органи місцевого самоврядування та органи Національної поліції у сфері забезпечення громадської безпеки і порядку. Визначено пропозиції до удосконалення взаємодії органів місцевого самоврядування та органів Національної поліції у сфері забезпечення громадської безпеки і порядку, зокрема, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

Ключові слова: взаємодія, місцеве самоврядування, органи місцевого самоврядування, органи Національної поліції, функціонування органів місцевого самоврядування, правовий режим воєнного стану.

Kozin A. Modern interaction between local government bodies and national police bodies in the sphere of ensuring public safety and order

The scientific article is devoted to the modern interaction of local self-government bodies and National Police bodies in the sphere of ensuring public safety and order, in particular, in the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine. It was determined that measures under martial law in communities are carried out and undoubtedly require interaction with the National Police, joint efforts and joint decisions. It is noted that the structural functioning of local self-government bodies in Ukraine has been changed by actually replacing the executive bodies of councils as administrations with military administrations in most communities, and therefore the interaction of military administrations with the National Police bodies has become an effective way of settling many issues that are carried out with the aim of increasing defense capabilities state. The methods and mechanisms of implementing the interaction of local self-government bodies and the National Police in the sphere of ensuring public safety and order, in particular, in the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine, have been studied. The measures that are currently carried out by the joint efforts of local self-government bodies and the National Police under the conditions of the legal regime of martial law have been analyzed. The regulatory and legal support for the interaction of local self-government bodies and the National Police in the field of ensuring public safety and order, in particular, in the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine, has been determined. Problems faced by local self-government bodies and National Police bodies in the sphere of ensuring public safety

and order have been identified. Proposals for improving the interaction of local self-government bodies and National Police bodies in the field of ensuring public safety and order, in particular, in the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine, have been identified.

Key words: interaction, local self-government, local self-government bodies, National Police bodies, functioning of local self-government bodies, legal regime of martial law.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
2. Філософський енциклопедичний словник за ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис. 2002. 742 с.
3. Ключев О. М. Проблеми взаємодії підрозділів органів внутрішніх справ на регіональному рівні: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2010. 422 с.
4. Могилевська Л. До проблеми взаємодії Національної поліції з громадськістю та іншими органами державної влади у сфері забезпечення прав і свобод дитини. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 2. С. 225–229. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.39>
5. Корнієнко М. В. Взаємодія органів місцевого самоврядування з національною поліцією у забезпеченні публічного порядку. Південноукраїнський правничий часопис. 2021 (т). № 1. С. 7–14.
6. Лялюк О. Ю. Деякі питання взаємовідносин органів та посадових осіб місцевого самоврядування з органами внутрішніх справ, прокуратури, Служби безпеки, судовими органами та органами юстиції. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2016. Вип. 31. С. 61–74.
7. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
8. Шевченко С. І. Адміністративно-правове забезпечення взаємодії Національної поліції України та органів міс-

цевого самоврядування та перспективи нормативно-правового регулювання в питанні організації захисту публічного порядку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 576–579. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/139>

9. Пишна А.Г. Взаємодія органів Національної поліції та органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 385–387. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/97>

10. Новіченко А. Взаємодія поліції та органів місцевого самоврядування у забезпеченні правопорядку в Україні. *Європейські перспективи*. 2022. № 1. С. 52–57. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/14804>

11. Корнієнко М. В. Адміністративно-правові основи взаємодії територіальних підрозділів Національної поліції та органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 379–384. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/96>

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.7>**Л. Криворучко,**

доктор юридичних наук, старший дослідник,
професор кафедри публічного та приватного права
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

ГЕНЕЗА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Проблема взаємовідносин держави і суспільства взагалі, а також держави та людини, зокрема, була та залишається однією з найбільш актуальних як для міжнародної спільноти, так і кожної окремої держави. Забезпечення прав і свобод людини визначає розвиток більшості країн на шляху політичної демократії, економічного прогресу та співробітництва, є одним з визначальних завдань процесу реформування українського суспільства, що набуває особливого значення у контексті європейської інтеграції України [1, с. 68]. Для України питання захисту прав людини є особливо актуальним, оскільки, незважаючи на проголошені й закріплені на найвищому законодавчому рівні принципи та цінності демократичної, правової і соціальної держави, реальний стан справ у сфері забезпечення, зокрема, захисту прав людини далеким від нормального, що не в останню чергу обумовлено особливостями історичних аспектів розвитку української державності. Перебування України упродовж майже 70 років у складі СРСР, яке супроводжувалось тривалим пануванням авторитарного й тоталітарного режимів, не могло не вплинути на розвиток демократії та демократичних інститутів незалежної України на сучасний стан забезпечення прав людини. Саме тому, для того, щоб викоринити наявні проблеми і недоліки, які залишилися українській державно-правовій сис-

темі у спадок від радянської епохи, а також унеможливити їх появу у майбутньому, важливо простежити генезу правових засад забезпечення захисту прав людини.

Стан дослідження. Проблема адміністративно-правових засад забезпечення прав людини неодноразово ставала предметом наукових досліджень багатьох представників вітчизняної юридичної науки, зокрема: В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, В.В. Бондарчука, О.В. Джафарової, Г.А. Костенко-Костейчук, Л.В. Кравченко, Я.В. Луценко, А.А. Мугусханов, В.Т. Окіпнюк, В.Г. Пилипчука, С.Г. Стеценко, В.М. Цимбалюка, С.О. Шатрави та багатьох інших. Втім, попри активне наукове опрацювання, комплексний аналіз генези адміністративно-правових засад забезпечення захисту прав людини, так проведено і не було.

Саме в зв'язку з цим метою статті є: проаналізувати генезу адміністративно-правових засад забезпечення захисту прав людини, а також опрацювати перспективи їх подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. У сучасному цивілізованому демократичному світі ні в кого не викликає сумніву твердження про те, що людина, її життя та здоров'я, основоположні (безпосередньо пов'язані із природою людини) права і свободи є найвищою соціальною цінністю. Однак, такий підхід до розуміння цін-

ності людини і її прав сформувався відносно недавно. Так, після завершення Другої світової війни міжнародна спільнота як ніколи раніше почала перейматися питаннями забезпечення, зокрема, захисту прав людини. Хоча справедливо зауважити, що перші спроби міжнародної спільноти протистояти жорсткому поводженню із людьми були зроблені ще у першій половині XIX ст. Так, ухвалення таких актів, як Декларація про заборону торгівлі неграми-невільниками 1815 р., Генеральний акт про Конго 1885 р., Брюссельська конвенція 1889 р., Генеральний акт Брюссельської конференції 1890 р. та ін. було спрямовано на боротьбу з рабством і работоргівлею. Ще більше потреба в міжнародних стандартах прав людини далася взнаки наприкінці XIX ст., коли індустріальні країни почали ухвалювати трудове законодавство. Законодавство, яке підняло вартість праці, мало наслідком погіршення конкуруючої спроможності цих країн відносно тих, які не мали трудового законодавства. Економічна необхідність примусила їх узгоджувати між собою свою діяльність, що спричинило появу перших конвенцій, у яких держави встановлювали зобов'язання щодо дотримання трудових прав власних громадян. Бернська Конвенція 1906 року проти праці жінок у нічну зміну може розглядатися як перша багатостороння конвенція, яка має на меті захист соціальних прав. В 1919 р. було засновано Міжнародну Організацію Праці (МОП), яка прийняла низку конвенцій, що регулюють права людини в галузі праці. М.В. Буроменський, О.Я. Паславська та ін. наголошують, що лише в XX ст. ідея прав людини опинилася дійсно в центрі світової політики. Після закінчення Першої світової війни Ліга Націй безпосередньо взялася за розробку міжнародно-правових питань захисту прав національних, етнічних, релігійних і мовних меншин [2, с. 71; 3].

Після невдалих спроб і рішень Ліги Націй (1919–1946), до якої принципово не приєднувалися Сполучені Штати Америки, в 1945 р. була для підтримки міжнародного миру і розвитку співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру створена Організація Об'єднаних Націй. Перші задуми та конкретний план для нової всесвітньої організації було підготовлено під егідою Державного департаменту США у 1939 р., Президент США Франклін Д. Рузвельт тоді вперше ввів поняття «Організація Об'єднаних Націй» як термін для позначення союзних країн. Цей термін був уперше офіційно використаний 1 січня 1942 р., коли 26 держав підписали Атлантичну хартію, взявши на себе зобов'язання продовжувати воєнні дії. 25 квітня 1945 р. Конференція ООН зі створення міжнародної організації почала діяти в Сан-Франциско. На ній були представлені 50 урядів і низка неурядових організацій, що брали участь у розробці Статуту Організації Об'єднаних Націй. Організація Об'єднаних Націй офіційно існує з 24 жовтня 1945 р. після ратифікації Статуту п'ятьма постійними членами Ради Безпеки – Францією, Республікою Китай, СРСР, Великою Британією та Сполученими Штатами і більшістю – 46 іншими сторонами, що теж підписали цей договір-статут. Перше засідання Генеральної Асамблеї із 51 країною-учасницею і її Ради безпеки відбулося у Центральному залі Вестмінстера в Лондоні в січні 1946 р. [4; 5]. Правовою основою функціонування ООН є Статут, у якому зазначається, що згадані держави-учасниці сповнені рішучості позбавити прийдешні покоління від лиха війни, яка двічі в нашому житті принесла людству невимовне горе, і знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих

і малих націй, і створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяти соціальному прогресові та поліпшенню умов життя із більшою свободою, і з цією метою вказані країни домовились проявляти терпимість і жити разом у світі одна з одною, як добрі сусіди, об'єднати сили для підтримки міжнародного миру і безпеки, та забезпечити ухваленням принципів і встановленням методів, щоб збройні сили застосовувалися не інакше, як у спільних інтересах, а також використовувати міжнародний апарат для сприяння економічному та соціальному прогресу всіх народів [6; 7].

Жахливі злочини Другої світової війни поклали край традиційній точці зору, що держави самі вирішують, яким чином їм ставитися до своїх громадян. Після її закінчення питання захисту прав людини досить гостро постало перед ООН. Для вирішення цієї проблеми на початку 1946 р. була утворена Комісія ООН з прав людини. Вищезазначене положення Статуту дозволило Генеральній Асамблеї ООН проголосити 10 грудня 1948 р. Загальну декларацію прав людини. Пізніше цей день було проголошено Днем прав людини [8].

Слід зауважити, що ця Декларація не мала обов'язкового характеру, однак її надзвичайна важливість полягає у тому, що вона проголосувала ті соціальні цінності, до утвердження, забезпечення і захисту яких має прагнути цивілізоване суспільство. Однак не всі держави-члени ООН голосували за цей документ. Зокрема, Україна не голосувала за ухвалення зазначеної Декларації, як і інші 48 держав (вона утрималася разом із Польщею, Чехословаччиною, СРСР, Білорусією, Саудівською Аравією, Південною Африкою і Югославією) [9]. Це було обумовлено радянською ідеологією, в центрі

уваги якої була не людина з її правами та свободами, а держава [10].

Ратифікація Україною цих пактів відбулася у 1973 р., згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» від 19.10.1973 № 2148-VIII [11]. Крім того, у 1989 та 1990 роках Україна приєдналася до двох протоколів, один з яких стосувався скасування смертної кари [12; 13]. Тобто, ратифікувавши зазначені пакти, радянська влада таким чином нарешті офіційно визнала свій обов'язок забезпечувати та захищати права людини. Разом із тим не можна не відмітити те, що Перший факультативний протокол від 1976 р., який установив порядок прийняття та розгляду повідомлень від окремих осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушень якогось із прав, викладених у Пакті, в Україні почав діяти тільки у жовтні 1991 р., тобто вже після проголошення незалежності. А отже, як і раніше, радянська влада не передбачала можливості громадян подавати скарги на державу щодо утиску та/або порушення нею їхніх прав.

Положення вищезазначених міжнародних документів тією чи іншою мірою знайшли своє відображення у Конституції УРСР від 1978 року, в якій, зокрема, закріплювалося, що громадяни України мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією та законами України. Використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави та правам інших громадян. Поважання особи, охорона прав і свобод громадян – обов'язок усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб. Громадяни України мають право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно [14].

Втім, разом із тим не можна не помітити тієї обставини, що радянське законодавство про скарги громадян було націлено (особливо до середини 50-х років) не стільки на захист прав та інтересів радянських громадян, скільки на забезпечення ефективного контролю за апаратом державного управління. Ця тенденція проявлялася також у тому, що партійна і державна влада заохочували написання анонімних скарг і заяв. Інша риса, яка характеризувала радянське законодавство про скарги громадян, полягала в тому, що до 1987 р. громадяни мали право на судову скаргу лише у тих випадках, які вказано в законі. Закон СРСР від 30.06.1987 р. закріпив право громадян оскаржувати в суді будь-які неправомірні дії посадових осіб, а Закон від 02.11.1989 р. розповсюдив це право на колегіальні рішення [15].

Новий етап розвитку правових засад забезпечення захисту прав людини розпочався із проголошенням у 1991 р. незалежності України. Обрання шляху розбудови української державності на демократичних правових засадах, необхідність розвитку громадянського суспільства та переорієнтація механізмів управління соціально-економічною сферою обумовили ухвалення в нашій державі цілої низки законів та підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення утвердження, забезпечення та захисту основ прав і свобод людини та громадянина. Правовим базисом цього процесу стала Конституція України, яка закріпила основоположні ідеї та цінності, на яких ґрунтується суспільне життя в країні та з огляду на які мають організуватися та діяти органи держави. Важливим моментом є те, що із набуттям самостійності Україна суттєво посилила свої зусилля у напрямку міжнародної взаємодії, приєднавшись до відповідних міжнародних організацій (наприклад, до Ради Європи) та ратифікувавши низку міжнародних дого-

ворів, як-то: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), ратифікована Законом України від 17.07.97 № 475/97-ВР Конвенція про права дитини (1989 р.), ратифікована Постановою від 27.02.91 ВРУ № 789-XII, Європейська соціальна хартія (1996 р.), ратифікована із заявами Законом України від 14.09.2006 № 137-V тощо. Ці та інші міжнародні документи заклали важливі ціннісні та організаційно-правові засади для проведення цілої низки реформ і перетворень в основних сферах українського суспільного життя: адміністративній, правоохоронній, судовій, освітній тощо. З метою впровадження міжнародних стандартів були розроблені відповідні концептуальні та законодавчі засади гармонізації українського законодавства із вимогами ЄС; оновлено законодавство про прокуратуру, судоустрій і статус суддів, про Національну поліцію і про кримінальне та адміністративне судочинство; створено відповідні інститути (як-то Уповноважений Президента України з прав дитини, Уповноважений Президента України з прав людей з інвалідністю тощо).

Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене вище, можна говорити про те, що в Україні на сьогодні закладено правові основи для якісного здійснення захисту прав і свобод людини. Їх поява зумовлена протиставленням сучасних демократичних цінностей та ідеї суспільної свободи негативній радянській тоталітарній соціально-політичній моделі, яка суттєво гальмувала розвиток адміністративно-правових засад забезпечення захисту прав людини відповідно до міжнародних стандартів. Звісно, чинне законодавство не позбавлене проблем у цій сфері і потребує подальшого вдосконалення. Однак неналежний рівень дієвості правових засад забезпечення прав людини значною мірою обумовлений цілою низкою проблем у політичній площині та правозастосовній діяльності.

Актуальність статті полягає в тому, що для України питання захисту прав людини є особливо актуальним, оскільки, незважаючи на проголошені й закріплені на найвищому законодавчому рівні принципи та цінності демократичної, правової і соціальної держави, реальний стан справ у сфері забезпечення, зокрема, захисту прав людини далеким від нормального, що не в останню чергу обумовлено особливостями історичних аспектів розвитку української державності. Перебування України упродовж майже 70 років у складі СРСР, яке супроводжувалось тривалим пануванням авторитарного й тоталітарного режимів, не могло не вплинути на розвиток демократії та демократичних інститутів незалежної України на сучасний стан забезпечення прав людини. Саме тому, для того, щоб викоринити наявні проблеми і недоліки, які залишилися українській державно-правовій системі у спадок від радянської епохи, а також унеможливити їх появу у майбутньому, важливо простежити генезу правових засад забезпечення захисту прав людини. У статті, спираючись на аналіз наукової літератури, міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актів, детально досліджено генезу адміністративно-правових засад забезпечення захисту прав людини на території України зокрема, та у світі загалом. Виділено ключові історичні етапи розвитку міжнародно-правових джерел в сфері захисту прав та свобод людини і громадянина. Акцентовано увагу на сучасному стані законодавчого та підзаконного регламенту забезпечення, утвердження та захисту основних прав і свобод людини та громадянина, а також наголошено на необхідності їх подальшого розвитку. Зроблено висновок, що в Україні на сьогодні закладено правові основи

для якісного здійснення захисту прав і свобод людини. Їх поява зумовлена протиставленням сучасних демократичних цінностей та ідеї суспільної свободи негативній радянській тоталітарній соціально-політичній моделі, яка суттєво гальмувала розвиток адміністративно-правових засад забезпечення захисту прав людини відповідно до міжнародних стандартів. Звісно, чинне законодавство не позбавлене проблем у цій сфері і потребує подальшого вдосконалення. Однак неналежний рівень дієвості правових засад забезпечення прав людини значною мірою обумовлений цілою низкою проблем у політичній площині та правозастосовній діяльності.

Ключові слова: адміністративно-правові засади, забезпечення прав людини, захист прав і свобод, генеза адміністративно-правових засад, Організація Об'єднаних Націй.

Kryvoruchko L. Genesis of the administrative and legal framework for the protection of human rights

The relevance of the article lies in the fact that for Ukraine the issue of human rights protection is particularly relevant, since, despite the principles and values of a democratic, legal and social state proclaimed and enshrined at the highest legislative level, the real state of affairs in the sphere of ensuring, in particular, the protection of human rights far from normal, which is not least due to the peculiarities of the historical aspects of the development of Ukrainian statehood. The stay of Ukraine for almost 70 years as a part of the USSR, which was accompanied by a long reign of authoritarian and totalitarian regimes, could not but affect the development of democracy and democratic institutions of independent Ukraine and the current state of human rights protection. That is why,

in order to eradicate the existing problems and shortcomings that remained in the Ukrainian state-legal system as a legacy from the Soviet era, as well as to prevent their appearance in the future, it is important to trace the genesis of the legal basis for ensuring the protection of human rights. The article, based on the analysis of scientific literature, international and domestic normative legal acts, examines in detail the genesis of the administrative legal basis for ensuring the protection of human rights on the territory of Ukraine in particular, and in the world in general. The key historical stages of the development of international legal sources in the field of protection of human and citizen rights and freedoms are highlighted. Attention is focused on the current state of legislative and by-law regulations for the provision, approval and protection of basic human and citizen rights and freedoms, as well as the need for their further development. It was concluded that the legal foundations for quality protection of human rights and freedoms have been laid in Ukraine today. Their appearance is due to the opposition of modern democratic values and the idea of social freedom to the negative Soviet totalitarian socio-political model, which significantly inhibited the development of administrative and legal foundations for ensuring the protection of human rights in accordance with international standards. Of course, the current legislation is not without problems in this area and needs further improvement. However, the inadequate level of effectiveness of the legal framework for ensuring human rights is largely due to a number of problems in the political sphere and law enforcement activities.

Key words: administrative legal principles, human rights, protection of rights and freedoms, genesis of administrative and legal principles, United Nations.

Література

1. Мутусханов А. А., Костенко-Костейчук Г. А. Становлення європейських стандартів прав людини. Трипільська цивілізація. 2012. № 7. С. 68–72.

2. Паславська О. Я. Природа прав людини та генеза їх правового закріплення. Україна в умовах реформування правової системи : сучасні реалії та міжнародний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 8–9 квіт. 2016р.). Тернопіль : Економічна думка, 2016. С. 71–74.

3. Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

4. Історія створення ООН. ООН : [сайт]. URL: <http://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/School/UN/History.htm>.

5. History United Nations. United Nations : [сайт]. URL: <https://www.un.org/ru/sections/history/history-united-nations>.

6. Статут Організації Об'єднаних Націй. ООН : [сайт]. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>.

7. Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй. ООН : [сайт]. URL: <https://www.un.org/ru/icj/statut.shtml>.

8. Міжнародне приватне право : курс лекцій : підручник. Київ : Атіка, 2009. 215 с.

9. Захаров Є. Права людини в Україні і 63 річниця прийняття Загальної декларації прав людини. День : [сайт]. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/rezhim-yakij-porushuye-prava-lyudini.html>.

10. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки : прийнята м. Харків, року 1919, Березоля 10–14 дня. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19>.

11. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовт. 1973 р. № 2148 VIII. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08>.

12. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права : підписаний 23 берез. 1976 р. Верховна Рада України : [сайт].

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086.

13. Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари : підписаний 15 груд. 1989 р. Верховна Рада України : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187.

14. Конституція України : прийнята 20 квіт. 1978 р. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09>.

15. Зінченко І. Історія виникнення звернень громадян та їх вплив на діяльність органів державної влади. Міністерство юстиції України : [сайт]. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_24799.

А. Кумейко,

кандидат юридичних наук,
докторант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України

ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ДЕРЖАВНУ БЕЗПЕКУ

Постановка проблеми. Ефективність функціонування Служби безпеки України як суб'єкта забезпечення організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, залежить від належної організації діяльності та злагодженої взаємодії між її структурними підрозділами. На сьогодні ряд організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, визначено в Конституції України та інших нормативно-правових актах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Служби безпеки України, зокрема її організаційно-функціональний аспект завжди перебували у центрі уваги науковців: М.І. Ануфрієва, А.М. Благодарного, А.В. Ішенка, І.М. Копотуна, І.М. Коропатніка, О.В. Кривенка, І.В. Кубарева, Ю.Б. Курилюка, О.М. Литвинова, В.Г. Пилипчука, М.П. Стрельбицького та ін. Між тим, їх увага завжди була сконцентрована на окремих сферах і напрямках діяльності Служби безпеки України.

Мета статті. Дослідити зміст та особливості організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж детально розглядати зміст та особливості організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, доцільно звернути увагу на організаційні

основи діяльності Служби безпеки України, та зокрема, сутність поняття «організація».

Словникова література містить такі визначення поняття «організація», зокрема: дія за значенням організовувати, тобто забезпечувати, влаштовувати що-небудь, вишукуючи для цього необхідні можливості; чітко налагоджувати, належно впорядковувати що-небудь; комплекс заходів, сутність яких полягає в координації дій елементів системи [1].

У спеціальній літературі юридичного спрямування наявне більш конкретизоване тлумачення вказаної дефініції: це властивість будь-якого матеріального об'єкта, що виявляється у впорядкованості структури, внутрішньої побудови; це сукупність пов'язаних між собою складових частин (елементів) відповідного об'єкта, а також зв'язків (взаємовідносин) між ними й іншими об'єктами, у результаті чого утворюється певне зовнішнє органічне середовище; це об'єктивне явище, притаманне всім керованим соціальним об'єктам [2, с. 569]. Аналізуючи наведене, можна дійти висновку, що під організацією розуміється певна впорядкованість суб'єкта за визначеними критеріями тих чи інших елементів його змісту.

Відповідно, під організаційними основами діяльності органів Служби безпеки України, які є суб'єктів запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, доцільно

розуміти закріплені національним законодавством положення, які визначають систему управлінських дій, спрямованих на впорядкування структури Служби безпеки України, розподіл функціональних обов'язків між її структурними підрозділами, координацію діяльності та взаємодію між ними, належну підзвітність та контроль, що в сукупності впливає на ефективність виконання Службою безпеки України завдань та функцій щодо запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку.

Таким чином, зміст організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку можна окреслити наступним чином: впорядкованість структури Служби безпеки України; розподіл функціональних обов'язків між підрозділами Служби безпеки України; координація діяльності структурних підрозділів Служби безпеки України; взаємодія структурних підрозділів Служби безпеки України, у тому числі з іншими структурами; підзвітність структурних підрозділів Служби безпеки України; контроль за діяльністю структурних підрозділів Служби безпеки України.

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, вважаємо за доцільне звернути увагу на загальні умови створення та діяльності зазначених суб'єктів, оскільки їх зміст дозволяє краще зрозуміти юридичну природу управлінських відносин, які виникають, змінюються та припиняються як в межах Служби безпеки України, так і всіх органів у процесі запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку.

Аналіз положень нормативних актів, які є джерелом правового регулювання організації та діяльності Служби безпеки України, дозволяє нам дійти висновку, що однією із основоположних засад організації та діяльності Служби безпеки Укра-

їни, як суб'єкта запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, є верховенство права (ст. 71 Конституції України).

Традиційно верховенство права розглядається, як міцна система, що побудована навколо чотирьох універсальних принципів, розроблених відповідно до міжнародно визнаних стандартів і норм, за погодженням з широким спектром експертів по всьому світу. Зокрема, законів, інститутів, норм та зобов'язань громади, що забезпечує чотири універсальні принципи: підзвітність, справедливе право, відкритий уряд та доступне та неупереджене правосуддя. Саме ці чотири універсальні принципи є будівельними блоками для будь-якої системи верховенства права.

Верховенство права є основоположним для міжнародного миру, безпеки та політичної стабільності; для досягнення економічного та соціального прогресу та розвитку; а також для захисту прав та основних свобод людей. Це є основоположним для доступу людей до державних послуг, стримування корупції, стримування зловживання владою та встановлення суспільного договору між людьми та державою. Верховенство права та розвиток тісно взаємопов'язані, і посилене суспільство, засноване на верховенстві права, слід розглядати як результат Порядку денного 2030 року та Цілей сталого розвитку (ЦСР).

Крім того, зокрема, Мета 16 ЦСР є стратегічною метою для держав-членів для створення змін у політиці на національному рівні, які сприяють прогресу інших Цілей сталого розвитку. Розвиток інклюзивних і підзвітних систем правосуддя та реформ верховенства права надаватимуть якісні послуги людям та зміцнять довіру до легітимності їхнього уряду. Цей підхід повинен відповідати потребам окремих осіб та груп та їх змістовній участі з самого початку, приділяючи особливу увагу тим, хто історично маргіналізований і ризикує

залишитися позаду. Це включає запобігання порушенням прав людини, досягнення надійної підзвітності для відповідальних осіб на національному та міжнародному рівнях і розширення можливостей окремих осіб та громад використовувати механізми правосуддя для захисту своїх основних прав людини [3].

Варто вказати, що Рішенням Конституційного суду України від 2 листопада 2004 року під верховенством права запропоновано розуміти панування права в суспільстві. Крім того, зазначено, що панування верховенства права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо (абз. 2 пп. 4.1 п. 4) [4].

Дещо іншим є розуміння верховенства права у міжнародних документах. Так, відповідно до Копенгагенського документа (1990) верховенство права не зводиться до формальної законності, яка забезпечує правильність та узгодженість процесу творення і впровадження в життя демократичного ладу, а означає також і справедливість, засновану на визнанні та повному сприйнятті людської особи як найвищої цінності та яку гарантовано інститутами, що забезпечують рамки для її як найповнішого вираження [5].

Зміцнення верховенства права передбачає повагу до норм міжнародного права, в тому числі щодо застосування сили та визнання основної відповідальності держав за захист свого населення від геноциду, злочинів проти людяності, етнічних чисток та військових злочинів. Верховенство права є основним елементом гуманітарного порядку денного та порядку денного з прав людини; має вирішальне значення для розуміння та усунення причин переміщення та апатридіства; і є основою режиму гуманітарного захисту.

Відповідно саме верховенство права є тим базисом, без якого неможливо говорити про розробку оптимального механізму запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку.

Зазначене дозволяє нам стверджувати, що такі засади діяльності Служби безпеки України як верховенство права та повага і дотримання прав і свобод людини і громадянина нерозривно пов'язані.

Верховенство права є важливим компонентом підтримки миру, як це було висунуто Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки у подвійних резолюціях про перегляд архітектури миробудування. Підтримка миру вимагає комплексного підходу до всієї системи ООН, заснованого на узгодженості між політикою, безпекою, розвитком, правами людини, гендерною рівністю та верховенством права на підтримку зусиль, очолюваних державами-членами [6].

Варто вказати, що на сучасному етапі питання верховенства права включають нові та критичні аспекти, такі як поширення мови ненависті та підбурювання до насильства; запобігання радикалізації/насильницькому екстремізму; зміна клімату та навколишнє середовище, що впливає на безпеку та засоби до існування людей; а також складності штучного інтелекту та кіберзлочинності. Відповідно, сьогодні варто зосередити свою увагу на новому розумінні та баченні верховенства права, яке за словами Генерального секретаря ООН, «поставить людей у центр систем правосуддя» [7].

Так, нове бачення підтверджує прихильність ООН до верховенства права як принципу управління та визнає взаємозв'язок верховенства права з усіма правами людини. Нове бачення не переосмислює вже існуючі терміни та концепції. Нове бачення стосується зв'язку між верховенством права та кількома ключовими сучасними питаннями, включаючи техноло-

гії, планету, права людини та доступ до правосуддя [6]. Таким чином, зміст та особливості організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, на сьогодні напряду корелюється з новим баченням верховенства права.

У спеціальній літературі щодо розуміння верховенства права у діяльності окремих правоохоронних органів, вказується, що воно відображає їх суть як правоохоронних та правоохоронних органів. Всі інші принципи організації та діяльності органу так чи інакше пов'язані з принципом верховенства права і впливають із нього, оскільки метою цієї діяльності є втілення в життя ідеї верховенства права. При цьому аспекти організаційної та функціональної діяльності прокуратури визначаються верховенством права [8, с. 10].

Розглядаючи верховенство права як основу діяльності Служби безпеки України, варто вказати, що в Законі України «Про Службу безпеки України» прямо не зазначено про існування такої засади діяльності органів безпеки, як верховенство права, але є вказівка на те, що діяльність Служби безпеки України здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини [9], що фактично є визнанням того, що у зазначеному нормативному акті законодавець, як і в Конституції України, розмежовує верховенство права і повагу до дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Варто вказати, що на нашу думку, принцип верховенства права у діяльності Служби безпеки України виражається в тому, що:

1) Служба безпеки України є публічним органом, створеним згідно із законом;

2) діяльність Служби безпеки України завжди проводиться у відповідності з національним правом і міжнародними стандартами;

3) законодавство про Службу безпеки України є доступним для громадськості, достатньо зрозумілим

і точним та, за необхідності, має супроводжуватися чітким підзаконним регулюванням, яке також є доступним і зрозумілим для громадян.

Звісно, зважаючи на те, що верховенство права прямо не зазначено у спеціальному законі, який регулює діяльність Служби, очевидно, що верховенство права як засада організації та діяльності Служби безпеки України потребує конкретизації та закріплення.

Отже, можна зробити висновок, що верховенство права є основоположною засадою організації та діяльності Служби безпеки України. Поряд із цим на Службу безпеки України покладається не тільки обов'язок щодо захисту прав, свобод та інтересів людини, громадянина, суспільства та держави, але й обов'язок саме співробітників Служби безпеки України поважати і дотримуватися прав і свобод людини і громадянина, визначених законодавчими та міжнародними актами.

Щодо інших організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, необхідно зазначити, що аналіз норм спеціалізованих нормативних актів дозволяє нам виділити наступні засади організації та діяльності Служби безпеки України:

1. Поєднання єдиноначальності та колегіальності (ст. 3 Закону України «Про Службу безпеки України»), яке полягає у тому, що організації засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, та керівництво здійснює одна посадова особа.

Окремі автори вказують, що єдиноначальність прямо пов'язана з персональною відповідальністю керівників державного органу за результатами прийняття рішень та є важливим засобом забезпечення оперативності управління діяльністю державного органу. Цей принцип передбачає підпорядкування колективу працівників волі начальника, який несе повну

відповідальність за результати діяльності державного органу загалом [10, с. 61–63].

Зокрема, аналіз Закону України «Про Службу безпеки України» свідчить, що законом передбачено персональну відповідальність Голови Служби безпеки України за діяльністю вказаних органів [9].

Що стосується питання колегіальності, то варто вказати, що у спеціальній літературі обґрунтовується підхід, згідно якого колегіальність являє собою одну із основних засад управління при якому керівництво здійснюється не однією особою, а колегією, групою осіб, що володіють рівними правами при вирішенні питань. У широкому сенсі колегіальність – це форма прийняття рішень, в якій враховується колективна думка та, що не менш важливо, використовується метод громадського обговорення [11].

Наведене дозволяє дійти висновку, що в організаційній структурі Служби безпеки України функціонують колегіальні органи, що також підтверджується нормами національного законодавства, яке регламентує діяльність Служби безпеки України. Так, згідно зі ст. 14 Закону України «Про Службу безпеки України» в спецслужбі діє колегія, яка є колегіальним дорадчим органом, що визначає шляхи виконання покладених на неї завдань, приймає рішення з основних напрямів і проблем оперативно-службової діяльності і роботи з кадрами [9].

2. Підконтрольність і підзвітність суспільству та визначенням законом державним органам. Норми Закону України «Про Службу безпеки України» акцентують увагу на підзвітності спецслужби Верховній Раді України. Крім того, Служба безпеки України щорічно подає звіт про свою діяльність Президенту України [12].

3. Політична нейтральність/позапартійність. Варто вказати, що зазначений принцип закріплений у ст. 6 Закону України «Про Службу безпеки України» і тут мова йде про позапартійність Служби безпеки України.

Доцільно також вказати, що деякі дослідники акцентують увагу на тлумачення категорій «політична нейтральність» та «позапартійність», у зв'язку з чим роблять висновок про досить неоднозначний підхід до вживання вищевказаних понять. Зокрема, із норм Закону України «Про Службу безпеки України» можна зробити висновок, що співробітники цього органу не можуть бути членами політичної партії, тоді як згідно з нормами Законів України «Про Національну поліцію» та «Про прокуратуру» працівники поліції та органів прокуратури зобов'язані не демонструвати свої політичні погляди та переконання, але бути членами політичної партії вищевказані нормативні акти їм не забороняють. З огляду на явну різницю між правовими дефініціями, слушно пропонується передбачити таку організаційну засаду діяльності правоохоронних органів України як «політична нейтральність та позапартійність» [12].

На нашу думку, Служба безпеки України у своїй діяльності залишається нейтральною до політичних переконань та поглядів, які панують у суспільства, не бере участі у політичних акціях та/або мітингах тощо, крім того її співробітники при призначенні їх на посаду чи прийнятті на службу припиняють своє членство у політичних партіях. Фактично мова йде про те, що особи, яких призначено на посаду, зобов'язані розірвати свій зв'язок з політичними партіями, членами яких вони є, а в подальшому не демонструвати своїх політичних поглядів та переконань, що повинно позитивно вплинути на діяльність та імідж Служби безпеки України.

4. Територіальність. Законом України «Про Службу безпеки України» закріплено систему органів безпеки, до яких входять Центральне управління Служби безпеки України, регіональні органи, органи військової контррозвідки, військової формування, навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби безпеки України [9].

5. Відкритість та прозорість (ст. 7 Закону України «Про Службу безпеки України»), яка полягає у постійному інформуванні органів державної влади та органів місцевого самоврядування, суспільства про результати своєї діяльності, забезпеченні доступу до інформації, яка є публічною і володільцем якої є Служба безпеки України, та оприлюдненні інформації з обмеженим доступом лише у випадках і в порядку, визначених законом.

Звичайно, що наведений зміст та особливості організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, не можуть бути вичерпним переліком, що підтверджується існуванням ряду наукових підходів. Зокрема, деякі автори виділяють: цілісність – дії, вчинені співробітником, вважаються вчиненими від імені органу; централізм, тобто підпорядкування всіх одиниць єдиному в державі одноособовому центральному органу; одноосібне керівництво: як органом загалом, так і його окремими підрозділами керує одноосібний орган; ієрархічність – органи нижчого рівня підпорядковуються органам вищого рівня, а співробітники – своїм керівникам; позапартійність; чотирирівнева організаційна структура; територіальність [13, с. 148].

Висновки. На нашу думку, зміст організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, можна окреслити наступним чином: впорядкованість структури Служби безпеки України; розподіл функціональних обов'язків між підрозділами Служби безпеки України; координація діяльності структурних підрозділів Служби безпеки України; взаємодія структурних підрозділів Служби безпеки України, у тому числі з іншими структурами; підзвітність структурних підрозділів Служби безпеки України; контроль за діяльністю структурних підрозділів Служби безпеки України.

Досліджуючи зміст та особливості організаційних засад запобігання пра-

вопорушенням, що посягають на державну безпеку, варто приділити увагу взаємодії Служби безпеки України з іншими суб'єктами, зокрема громадськістю, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, а також правоохоронними органами.

У статті досліджено зміст та особливості організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку. Вказано, що ефективність діяльності Служби безпеки України як суб'єкта забезпечення організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, залежить від рівня організації діяльності та узгодженої взаємодії між її структурними підрозділами. На сьогодні ряд організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, визначено в Конституції України та інших нормативно-правових актах. Зазначено, що такі засади діяльності Служби безпеки України як верховенства права та повага і дотримання прав і свобод людини і громадянина нерозривно пов'язані. При цьому саме необхідність належного захисту прав і свобод людини, як найвищої цінності в державі, обумовила необхідність створення та діяльності Служби. Верховенство права є важливим компонентом підтримки миру, як це було висунуто Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки у подвійних резолюціях про перегляд архітектури миробудування. Підтримка миру вимагає комплексного підходу до всієї системи ООН, заснованого на узгодженості між політикою, безпекою, розвитком, правами людини, гендерною рівністю та верховенством права на підтримку зусиль, очолюваних державами-членами. Зроблено

висновок, що досліджуючи зміст та особливості організаційних засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, варто приділити увагу взаємодії Служби безпеки України з іншими суб'єктами, зокрема громадськістю, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, а також правоохоронними органами.

Ключові слова: верховенство права, організаційні засади, запобігання правопорушенням, державна безпека, Служба безпеки України.

Kumeiko A. Content and features of organizational principles of prevention of offenses encroaching on state security

The article examines the content and features of the organizational principles of prevention of offenses that encroach on state security. It is indicated that the effectiveness of the Security Service of Ukraine as a subject of ensuring the organizational principles of prevention of offenses that encroach on state security depends on the proper organization of activities and coordinated interaction between its structural units. To date, a number of organizational principles for the prevention of offenses, encroaching on state security are defined in the Constitution of Ukraine and other normative legal acts. It is noted that such principles of the Security Service of Ukraine as the rule of law and respect and observance of human and civil rights and freedoms are inextricably linked. At the same time, it was the need for proper protection of human rights and freedoms, as the highest value in the state, that necessitated the creation and operation of the service. The rule of law is an essential component of peacekeeping, as put forward by the General Assembly and the Security Council in the twin res-

olutions on the revision of the peacebuilding architecture. Peacekeeping requires an integrated and integrated approach to the entire UN system, based on coherence between politics, security, development, human rights, gender equality and the rule of law in support of efforts led by Member States. It is concluded that Studying the content and features of the organizational principles for the prevention of offenses that encroach on state security, it is worth paying attention to the interaction of the Security Service of Ukraine with other subjects, in particular the public, state authorities, local governments, enterprises, institutions, organizations, as well as law enforcement agencies.

Key words: rule of law, organizational principles, prevention of offenses, state security, Security Service of Ukraine.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL: <https://archive.org/details/velykyisloovnyk>
2. Великий енциклопедичний юридичний словник за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2007. 992 с.
3. Sustainable Development Goal 16 URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/sdg-16/>
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.
5. Верховенство права: доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні; перекл. на укр. мову С. Головатого. Право України. 2011. № 10. С. 168–184.
6. What is the Rule of Law URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/what-is-the-rule-of-law/>
7. Summit of the Future Outcome Document URL: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/sotf-pact_for_the_future_adopted.pdf

8. Савенко Д. Л. *Верховенство права і законність в організації та діяльності прокуратури України: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2015. 20 с.*

9. *Про Службу безпеки України: Закон України № 2229-ХІІ від 25.03.1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382.*

10. Банасяк В. С., Шиманські К. Р. *Посібник з аналізу ризиків: навч.-практ. посібник. Київ: МОМ, 2010. 167 с.*

11. *Науково-аналітичний огляд результатів соціологічного опитування працівників ОВС та слухачів вищих навчальних закладів ОВС у 2015 році.*

URL: http://mvs.gov.ua/upload/file/soc_olog_chne_opituvannya_atestovanih_prac_vn_ik_v_m_l_c.pdf.

12. Резнік О. М. *Адміністративно-правові засади діяльності правоохоронних органів із забезпечення фінансово-економічної безпеки України* : дис. докт. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2019. 509 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/download/123456789/72685/1/diss_Rieznik.pdf

13. Кравчук В. М. *Засади (принципи) організації та діяльності прокуратури України та Польщі: порівняльно-правовий аналіз. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2016. Вип. 6. Т. 3. С. 145–149.*

УДК 342.53(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.9>**С. Лінецький,**

здобувач кафедри права та публічного управління
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»,
помічник-консультант народного депутата України

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ РЕГЛАМЕНТУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ, НЕОБХІДНІСТЬ, ФОРМИ

Постановка проблеми та її актуальність. Парламент є правовим органом і політичною інституцією водночас; місцем демократичного і справедливого прийняття рішень і партійним форумом для обговорення політичних питань. Таким чином, він повинен однаково передбачати впорядкований набір процедур, забезпечений іноді жорсткими правовими гарантіями. У той же час, такий набір процедур забезпечує гнучкість для політичних акторів, які представляють свої альтернативні, конкуруючі думки у політичному форумі нації, як часто іменують парламент.

Усім парламентам властиво мати внутрішні правила (правила процедури), створені ними самими, які загалом забезпечують задовільне виконання цих двох, часто суперечливих функцій. Парламенти повинні працювати ефективно, встановлюючи та реалізуючи свої програми, але також слід поважати права депутатів і парламентських меншин. Правила процедури, або внутрішні правила, є своєрідними «внутрішніми конституціями» парламентів, визначеними парламентською більшістю для забезпечення справедливих процедур, включаючи обмеження власної сили. Їх можна вважати «конституцією» парламентської роботи не лише тому, що вони містять всі основні внутрішні правила, але й тому, що сам парламент є суверенним державним органом у своєму статусі єди-

ного законодавчого органу держави. Тому більшість сучасних конституцій прямо чи опосередковано декларують автономію парламенту у створенні власних внутрішніх правил.

В Україні правила парламентської процедури, як відомо, кодифіковані в єдиному законодавчому акті, як того вимагає Конституція [1], в акті, що має силу і статус закону та назву «Регламент Верховної Ради України» (далі – Регламент) [2]. Як і Конституція, Регламент також має кілька основних галузей регулювання. Здебільшого в ньому йдеться про процедурний порядок, інтереси більшості (коаліції) й меншості (опозиції) та організаційний порядок. Це стисле визначення містить два типові елементи правової інфраструктури роботи парламенту, правила внутрішнього розпорядку: організацію та процедуру. Незважаючи на самостійність правил внутрішнього розпорядку – або навіть заради нього – існують конституційні критерії, яким правила внутрішнього розпорядку також повинні відповідати. Якщо вони не виконуються, це може стати основою для втручання судових органів та/або конституційних судів [3].

Озираючись на історію українського парламенту періоду незалежності, можна побачити, що Регламент часто виявлявся правовим механізмом не тільки регулювання діяльності парламенту, але й інструментом вирішення багатьох владних

конфліктів [4]. Багато прикладів демонструють феномен того, що в процесі демократизації демократичні процедурні правила стають більш цінними, а раніше маргінальні питання парламентської процедури стають першочерговими з точки зору прийняття рішень і розподілу ресурсів. У результаті, наприклад, законотворчість більше не є беззаперечним вираженням волі держави, а є компромісним рішенням, яке слідує за впорядкованим завершенням демократичних дебатів між багатьма зацікавленими сторонами, репрезентованими у парламенті у вигляді парламентських фракцій і груп. У демократії розподіл влади є перш за все інституційним і регулятивним питанням, а не технічним питанням використання влади. Таким чином, парламентські правила та процедури в основному визначають результат політичних дебатів.

Регламент уособлює вищий ступінь формалізації парламентських процедур, оскільки він систематизує їх, регулює кожен з їх складників у їх тісному взаємозв'язку, визначає черговість кожної парламентської процедури та розподіляє ролі більшості та опозиції в цих процедурах. Значною мірою він виконує важливу допоміжну роль щодо Конституції – процесуалізує роботу парламенту, впорядковує таку роботу, забезпечує її безперервність та зорієнтованість на досягнення результату – практичну реалізацію парламентських функцій і повноважень у чітко визначеному процесуальному порядку.

У зв'язку з проведенням в Україні конституційної та парламентської реформ до обігу у вітчизняній юридичній науці було впроваджено концепт конституціоналізації, через призму якого стали оцінюватися, зокрема, стан і перспективи розвитку як національного права, так і окремих його складових частин. У цьому сенсі поширення дискурсу конституціоналізації на Регламент

видається цілком виправданим та закономірним з огляду на правову природу, сутність і спрямованість цього законодавчого акта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція конституціоналізації останнім часом привертає увагу значного числа дослідників як в Україні (К. Бабенко, Ю. Барабаш, Н. Бочарова, Ю. Волошин, А. Єзеров, В. Калиновський, В. Кампо, В. Лемак, О. Марцеляк, М. Орзіх, Н. Пархоменко, Т. Подорожна, М. Савчин, О. Скрипнюк, О. Стрельцова, О. Тупицький, В. Федоренко, Я. Червонопищук та ін.), так і за кордоном (Р. Інглхарт, А. Вердросс, М. Лафлін, Дж. МакКормік, Н. Волкер, З. Шабо, Я. Клабберс, А. Петерс, Г. Ульфсейн, Ст. Грюндманн, Х.В. Мікліц, А. О'Донохью, М. Реннер, Р. Кей, У. Фітч, Р. Делано, К. Волтер, Д.З. Касс, А. Гомес-Веласкес та ін.). Увага в ній в основному прикута до осмислення конституціоналізації як новітнього тренду в розвитку конституціоналізму на національну та на наднаціональному рівнях. Акцентується на тому, що конституціоналізація є продуктом реконфігурації традиційних цінностей конституціоналізму; вона сприяє суто легалістичному розумінню конституціоналізму та відхиляється від ширшого поняття політичного конституціоналізму, тобто форми конституційного мислення, спрямованого не лише на правовий порядок, але й на політичну організацію загалом. Зроблено також висновок, що процес конституціоналізації породжується реконфігурацією цінностей конституціоналізму, розширенням їх охоплення та послабленням зв'язку між конституціоналізмом і національною державою. Цей процес спирається на деякі досягнення сучасних конституцій і конституціоналізму в регулюванні урядування, але він відкидає ті аспекти цих сучасних процесів, які ґрунтуються на особливостях історії та культури. Як юридична філософія, конституціоналізація знаменує

піднесення певних конституційних норм – тих, що виражають принципи ліберально-правового конституціоналізму – до статусу раціональних істин. Будучи соціальним рухом, конституціоналізація пов'язана з реструктуризаційними силами «нового урядування» і, як така, формує рух, який поширює певні типи дисципліни на всі дії держави.

Водночас потрібно констатувати, що багатоаспектність конституціоналізації комплексно не осмислювалася на рівні функціонування парламентських структур, у чому можна вбачати суттєву прогалину в юриспруденції. Тому досі проблематика конституціоналізації парламентських процедур, зокрема Регламенту, не набула свого системного наукового вирішення, що детермінує актуальність і необхідність її розв'язання на рівні теоретико-правової науки.

Метою цієї статті є теоретико-правовий аналіз конституціоналізації Регламенту Верховної Ради України та формування на цій основі наукових уявлень щодо сутності, необхідності та форм цього виду конституціоналізації.

Виклад основного матеріалу. Регламент Верховної Ради України є одним з чільних нормативно-правових актів, покликаних упорядкувати та врегулювати парламентське життя в основній його формі буття – реалізації парламентських процедур. Тому цей акт виокремлений з-поміж законів України як на рівні Конституції, так і на рівні Закону України «Про правотворчу діяльність» [5], який зокрема ієрархізує систему законодавства України.

Будучи складним кодифікаційним актом, Регламент за своєю природою охоплює регулятивним впливом надзвичайно широке коло суспільних відносин, які так чи інакше концентруються довкола функціонування єдиного в державі органу законодавчої влади – Верховної Ради України. При цьому Регламент вступає

у складні юридичні зв'язки з іншими законодавчими актами – Конституцією України, законами «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про тимчасові та спеціальні слідчі комісії Верховної Ради України» тощо. Тим самим Регламент разом з цими актами здійснює гармонізований вплив на регулювання парламентських правовідносин. При цьому значною мірою він впливає на таке регулювання не після, а «разом з Конституцією України» [6, с. 164], вивищуючись тим самим над іншими законодавчими актами. Він присутньо сам виступає в ролі своєрідної «малої конституції» для парламенту та його органів і посадових осіб. У зв'язку з цим першорядного значення надається забезпеченню конституціоналізації Регламенту як новій формі його вдосконалення, синхронізації його юридичного впливу разом з Конституцією України.

Йдеться про те, що поряд з горизонтальним ефектом для регулювання парламентських відносин взаємодія Конституції та Регламенту передбачає і вертикальну дію: розташування Регламенту на другій позиції після Конституції в ієрархії законодавчих актів вказує на супідрядність цього законодавчого акта Основному Закону України, що виражається в необхідності наповнення Регламенту нормами, які б формально не суперечили нормам Конституції України, а, крім того, які б надавали конкретизації конституційним нормам, не спотворюючи, не перекручуючи його змісту.

Останнім часом однією з впливових концепцій, яка претендує на аналітичне забезпечення цих процесів і яка набула значного поширення в юриспруденції, стала концепція конституціоналізації. Її значення на сьогодні є доволі розпливчастим, проте достатньо навести бодай найбільш уживані дефінітивні підходи, щоб схопити суть того, про що йдеться в ній.

Отже, у сучасній юриспруденції під конституціоналізацією здебільшого розуміють: 1) вплив на систему законодавства та суспільні відносини у цілому [7, с. 15]; 2) виведення нових норм на основі існуючих шляхом скасування неконституційних правових норм та тлумачення та застосування правових норм відповідно до основного закону [8, р. 61]; 3) узалежнення нормативного змісту галузей права та окремих актів законодавства змістом відповідних конституційних положень та чинною практикою конституційних судів [9, с. 49]; 4) процес проникнення конституційних положень і принципів (цінностей) до структури правової системи з метою поширення їх на всі її структурні елементи [10, с. 307; 11, с. 33, 39]; 5) невинний процес увідповіднення як системи законодавства, так і окремих законодавчих актів, а також практики їх реалізації до ціннісного змісту, ліберальних ідей, закладених у приписах Конституції України, а також міжнародно-правових договорів, насамперед Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які набувають інтерпретацій як у національних конституційних судах, так і в Європейському суді з прав людини [12, с. 207]. Всі чотири позиції відображають певний підхід до праворозуміння. Перші дві тяжіють до позитивістського погляду на конституціоналізацію, третя «розбавляє» суто позитивістський підхід (акцент на впливі норми на норму) додатковим чинником судового тлумачення конституційних норм, у чому можна побачити елементи соціолого-правового підходу, тим часом як четверта і п'ята позиції втілюють аксіологічну концепцію конституціоналізації, в основі якої лежать конституційні цінності, а не норми.

Безвідносно до її тлумачень і пропонованих у рамках її наукових підходів, можна побачити, що насправду концепція конституціоналізації висвітлює дуже важливу сторону буття права – дефіцит у ньому

Конституції, слабкість та відірваність конституційних норм від реального правового регулювання суспільних відносин. Усвідомлення такого критичного розриву при аналізі «реальності Конституції» часто приводить науковців до висновку щодо необхідності конституціоналізації, яка покликана заповнити нормативний, а часом і ціннісний вакуум у тих ділянках суспільного життя, які регулюються правом, але в яких спостерігається брак конституційного регулювання. Такий брак зовсім не означає недостатньої деталізації на рівні конституційного тексту. Йдеться про інше: більшість законодавчих актів приймаються лише у розрізі формальної несуперечливості конституційним нормам, без урахування закладеного в них глибинного ідейного сенсу, який часто вихолощується у повсякденній законотворчій діяльності, або й без урахування системного зв'язку поміж конституційними нормами.

Конституціоналізації Регламенту сприяє фундаменталізація самої Конституції у правовій системі країни. Адже, по-перше, конституція – це система основоположних норм права в цілому та галузей законодавства. По-друге, вона має найвищу юридичну силу, а інші законодавчі акти приймаються на основі та на виконання конституційних положень, у разі суперечностей застосовуються норми Конституції. По-третє, Конституція є важливим правоутворюючим чинником: безпосередньо дією її норм, нормотворчим вектором у законотворчій діяльності. По-четверте, Конституція виступає основним нормативним критерієм тлумачення та застосування всіх правових актів, здійснення правозастосування [13].

Оскільки саме Регламент визначає порядок законодавчої діяльності, то питання заповнення конституційного вакууму можна з повним правом першочергово адресувати саме йому. При цьому характерним є те, що проблема конституціоналізації Регла-

менту навіть не обговорюється в наукових колах, попри те, що популярною тезою в юриспруденції стала теза про необхідність конституціоналізації цілих галузей права. Проте, очевидно, що перш ніж приступити до серйозного розв'язання цієї надважливої проблеми, законодавець мав би першочергово подбати про забезпечення конституціоналізації самих парламентських процедур і найперше – законодавчої, адже саме вона визначає алгоритми прийняття всіх без винятку законів та програмує розвиток законодавства на перспективу. Отже, одним із ключових та перспективних напрямів модернізації Регламенту має стати його конституціоналізація.

Більше того, вона має бути інституційно безперервною: як сам парламент, так і спеціалізовані конституційно-судові інстанції (передовсім Конституційний Суд України) мають постійно дбати про неухильне додержання вимог Конституції в ході парламентської процедури, у ході розробки і прийняття законів, реалізації інших конституційно визначених повноважень Верховної Ради України. Конституціоналізація має передбачати піднесення ролі в політичній діяльності суб'єктів судової влади, включаючи суди, відповідальні за здійснення судового перегляду та визначення конституційності законів і політики виконавчої та законодавчої гілок влади [14, р. 307].

Але цілком очевидно, що забезпечення лише формальної відповідності конституційним нормам замало. У сенсі конституціоналізації сутність Регламенту та його змісту, а також урегульованим ним відносинам мають відповідати меті, цінностям та принципам конституції [15, с. 89]. Така відповідність має забезпечуватися динамічним впливом Конституції на систему регламентних норм та на регулювання ними відповідних суспільних відносин [7, с. 15]. Це субстантивний вимір конституціоналізації Регламенту. Йдеться про забез-

печення упровадження у практику парламентської діяльності ціннісного осердя Конституції – її нормативно визначених цінностей, які складають внутрішню упорядковану систему, зміст якої розкривається завдяки юриспруденції Конституційного Суду України та Верховного Суду.

У сфері конституціоналізації Регламенту можна виокремити такі її форми залежно від суб'єкта конституціоналізації, як внутрішня (власне парламентська) та зовнішня (її суб'єктами можуть, на наш погляд, виступати Президент України та Конституційний Суд України).

У випадку внутрішньої конституціоналізації йдеться про вжиття самим парламентом, а також його робочими органами – комітетами та тимчасовими комісіями, а також політичним «блоком» парламенту – його фракціями і групами – заходів із унеможливлення прийняття неконституційних рішень. Цьому сприяє створена Регламентом формально досконала ієрархізована система внутрішньопарламентського контролю за конституційністю актів – від експертизи проекту на етапі його внесення і до юридичної експертизи закону перед його прийняттям. Водночас зазначена система давно набула формалізованого статусу і часом просто не спрацьовує, «пропускаючи» завідомо неконституційні рішення, не звертаючи на неконституційність увагу або ж віддаючи неконституційність на «відкуп» короткостроковим політичним інтересам.

Тому внутрішня конституціоналізація парламентської процедури підкріплюється і зовнішньою її формою. Йдеться як про формально-юридичні аспекти забезпечення конституціоналізації Регламенту (ветування главою держави неконституційних, на його думку законів, визнання неконституційними окремих положень Регламенту тощо), але і про неформальні аспекти впливу: можливе визначення главою держави пріоритетів законодавчої діяльності з урахуванням кон-

ституційних цінностей, їх ретрансляцію парламенту в посланнях до нього, у публічних виступах тощо. Йдеться також і про неформальні канали комунікації Конституційного Суду України з парламентом у напрямі усунення конституційних дефектів у парламентській процедурі, забезпечення конституційності відповідних процесів та їх результатів – ухвалюваних парламентом рішень.

Останнім часом конституціоналізація набуває ширшого виміру, включаючи в себе не лише формальне слідування конституційним нормам у законодавчій діяльності, але і правовим позиціям, напрацьованим практикою Конституційного Суду України. Тому у сфері конституціоналізації можна виокремити також судово-процесуальну форму конституціоналізації Регламенту. Йдеться про реалізацію принципів і норм Конституції у Регламенті на основі рішень Конституційного Суду України: насамперед про нормативне визначення змісту Регламенту не лише Конституцією безпосередньо, але й правовими позиціями Конституційного Суду України. Таким чином, йдеться про поєднання процесуального та інституційного аспектів судово-процесуального забезпечення конституціоналізації Регламенту. На рівні інституційному йдеться про діяльність спеціального суб'єкта забезпечення такої конституціоналізації – Конституційного Суду України, на процесуальному рівні йдеться про особливу процедуру вирішення Конституційним Судом України питань, пов'язаних з конституційністю норм Регламенту.

Отже, конституціоналізація Регламенту має такі форми:

1) субстантивну (аксіологічну) – втілення в Регламенті конституційних цінностей, їх розвиток та реалізацію в регламентних нормах та у врегульованих ними суспільних відносинах. Конституціоналізація позначає процес проникнення конституційних принципів у регулювання парламентських відносин як безпосередньо, так і через

опосередковувальну дію Регламенту, який упорядковує значний масив парламентських відносин, а також забезпечує їх трансформацію відповідно до конституційних цінностей і принципів. При цьому способи і форми розкриття таких цінностей та їх утілення в регламентну площину має відбуватися на основі урахування правових позицій Конституційного Суду України та політичних позицій Президента України, який може надавати оцінку конституціоналізації регламентних процедур з урахуванням необхідності втілення в них цінностей верховенства права, гарантованості прав людини, забезпечення народного суверенітету, функціонування демократичної форми народного представництва тощо;

2) формально-юридичну (функціональну) – забезпечення формально-юридичної відповідності положень Регламенту нормам Конституції України. При цьому таке увідповіднення повинно мати місце з урахуванням внесення змін як до Конституції України, так і до Регламенту. У цьому розумінні конституціоналізація Регламенту позначатиме кілька складових: 1) розробку Регламенту на основі Конституції, уникнення в змістові Регламенту неконституційних положень; 2) своєчасне та оперативне приведення Регламенту у відповідність до положень Конституції, у тому числі в разі внесення змін до Конституції України, які набули чинності; 3) продовження дії принципів Конституції України в нормах Регламенту, деталізація та конкретизація положень Конституції в змісті положень Регламенту; 4) беззастережна реалізація конституційних принципів, деталізованих у Регламенті, в ході здійснення парламентських процедур, у діяльності суб'єктів парламентського процесу. Тобто така конституціоналізація має, безумовно, динамічний характер.

При цьому можна виокремити інтенсивний та екстенсивний аспекти «перетворювального ефекту» конституціоналізації парламентських проце-

дур. В інтенсивному сенсі йдеться про те, що перетворювальний ефект цього разу забезпечується таким вренуванням конфліктних аспектів парламентарського процесу, який зумовлює функціонування парламенту в оптимальних параметрах його діяльності з точки зору оперативності та ефективності реалізації покладених на нього конституційних функцій. Натомість екстенсивний аспект полягає у численному зростанні сфери парламентських відносин, що їх упорядковує Регламент, розширюючи сферу дії конституційних принципів і цінностей.

У ході розвитку Регламенту можна помітити три тенденції: 1) розширення переліку об'єктів конституційного впливу шляхом відповідного регламентного врегулювання нових сфер парламентського життя; 2) зняття конфліктності, нормалізація парламентських процедур за рахунок їх якісного упорядкування і підпорядкування дії конституційних принципів і норм, опосередкованих у положеннях Регламенту; 3) поєднання обох вищеназаних тенденцій у ході коригування регламентних норм. Щодо цих аспектів слід застерегти проти бездумного, неконтрольованого розростання регламентних норм, збільшення обсягу регулювання Регламенту без урахування специфіки його предмету та призначення. Зазначене регулювання не може бути надмірно громіздким та казуалістичним, що призведе до нівеляції Регламенту як закону, перетворення його на збірку наддеталізованих інструкцій. Вочевидь це суперечитиме конституційному призначенню цього законодавчого акта.

Висновки. Вищенаведені підходи до окреслення змісту конституціоналізації правових явищ і процесів дають підстави для висвітлення змісту конституціоналізації Регламенту як такої.

Термін «конституціоналізація Регламенту» в найзагальнішому, найширшому тлумаченні позначає форму взаємодії Конституції України та Регламенту,

за якої (взаємодії) здійснюється комплексний вплив Основного Закону держави на Регламент як похідне джерело права.

Особливості такого впливу можуть бути розкриті у більш звуженому тлумаченні сенсі конституціоналізації Регламенту. У цьому розумінні така конституціоналізація позначає собою інтелектуально-вольовий процес увідповіднення змісту, спрямованості, функцій, принципів, регулятивної дії Регламенту як одиничного законодавчого акта із вимогами, прямо чи опосередковано закріпленими на рівні Конституції.

Зважаючи на значення Регламенту як нормативної «матриці» для законодавчого процесу, формування всієї системи законодавства держави, конституціоналізація Регламенту набуває першорядного значення в функціональному, інституційному, нормативно-регулятивному та в ціннісному (аксіологічному) аспектах.

Така конституціоналізація може бути проінтерпретована як процес і як результат процесу впливу Конституції України на «життя» Регламенту в різних його ракурсах і площинах, починаючи від його інституціалізації як окремого законодавчого акта і до структурно-функціонального його оформлення.

Конституціоналізація може бути простежена на рівні правосвідомості суб'єктів ухвалення та реалізації Регламенту як інтелектуально-вольовий процес реалізації на рівні окремого законодавчого акта приписів та цінностей, закладених в матерії Основного Закону України.

Водночас вплив Конституції України на Регламент у розрізі концепції конституціоналізації може бути визначений за такими напрямками.

По-перше, конституціоналізація Регламенту охоплює субстантивну сторону Регламенту: відповідність його змісту, змісту всіх без винятку норм цінностям і принципам, закладеним у Конституції України; змістовне

розкриття через деталізацію означених принципів і цінностей стосовно регулювання парламентських процедур; змістовне збагачення і розвиток означених конституційних цінностей і принципів конституційно релевантними парламентськими процедурами (тобто здійснення зворотного впливу Регламенту на Конституцію в плані збагачення її ціннісно-змістовних характеристик).

По-друге, конституціоналізація Регламенту охоплює формально-юридичну сторону Регламенту: норми останнього мають відповідати нормам Конституції України як нормам вищої юридичної сили, не суперечити їм, не перекручувати і не спотворювати їхнього змісту; конкретизація конституційних норм в нормах Регламенту має здійснюватися за формально визначеними правилами конкретизації правових норм. З урахуванням динаміки змін Регламенту його новелізація має підпорядковуватися імперативам формально-юридичної конституціоналізації. Змінюваність Конституції України та Регламенту мають щільно ув'язуватися і не створювати ефектів часових розривів у справі приведення другого у відповідність до першої. У разі визнання положень Регламенту неконституційними з боку Конституційного Суду України Верховна Рада України має невідкладно вживати заходів для виконання рішень Конституційного Суду України з приведення Регламенту у відповідність до Конституції України.

По-третє, конституціоналізація Регламенту охоплює процесуальну сторону діяльності багатьох уповноважених суб'єктів права, починаючи від суб'єктів права законодавчої ініціативи і закінчуючи Президентом України та Конституційним Судом України, які здійснюють зовнішній конституційний контроль над відповідністю Конституції України ухвалюваних на основі Регламенту рішень, зокрема законів України. У цьому сенсі йдеться про першочерговість

забезпечення конституційної відповідності всієї законодавчої процедури на всіх етапах проходження кожного без винятку проекту закону.

По-четверте, у ході парламентської реформи конституціоналізація Регламенту виступає самостійним проявом (напрямком) цієї реформи, від успішності якої залежить успішність реформування системи парламентаризму в цілому, посилення інституційної спроможності Верховної Ради України, приведення парламентських процедур у відповідність із кращими зарубіжними практиками парламентаризму. Оскільки Регламент детермінує правотворчу діяльність у її вищому прояві (формі) – законодавчій діяльності, то конституціоналізація Регламенту легітимізує процес законодавчої діяльності, надає йому не лише формальної визначеності, але й упорядкованості, прогнозованості, безперервності, дотримання принципів верховенства права та пріоритету прав людини.

Питання конституціоналізації Регламенту залишається перманентно важливим і вкрай актуальним завданням для Верховної Ради України. Можлива наявність у його змісті певних неконституційних положень прирікає парламентські процедури на ймовірність оспорювання в Конституційному Суді України окремих парламентських актів, що негативно позначається як на стабільності правового регулювання, так і на здатності Регламенту відповідати своєму призначенню в системі законодавства України.

Метою цієї статті є теоретико-правовий аналіз конституціоналізації Регламенту Верховної Ради України та формування на цій основі наукових уявлень щодо сутності, необхідності та форми цього виду конституціоналізації. На основі аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень автором сформульовано таке визначення конституціоналізації Регламенту:

у найзагальнішому, найширшому тлумаченні цей термін позначає форму взаємодії Конституції України та Регламенту, за якої (взаємодії) здійснюється комплексний вплив Основного Закону держави на Регламент як похідне джерело права. У більш звуженому тлумаченні така конституціоналізація позначає собою інтелектуально-вольовий процес увідповіднення змісту, спрямованості, функцій, принципів, регулятивної дії Регламенту як одиначного законодавчого акта із вимогами, прямо чи опосередковано закріпленими на рівні Конституції України. Така конституціоналізація може бути проінтерпретована як процес і як результат процесу впливу Конституції України на «життя» Регламенту в різних його ракурсах і площинах, починаючи від його інституціалізації як окремого законодавчого акта і до структурно-функціонального його оформлення. Водночас вплив Конституції України на Регламент у розрізі концепції конституціоналізації може бути визначений за такими напрямками: 1) вона охоплює субстантивну сторону Регламенту (відповідність його змісту, змісту всіх без винятку норм цінностям і принципам, закладеним у Конституції України; змістовне розкриття через деталізацію означених принципів і цінностей стосовно регулювання парламентських процедур; змістовне збагачення і розвиток означених конституційних цінностей і принципів конституційно релевантними парламентськими процедурами); 2) вона охоплює формально-юридичну сторону Регламенту (норми останнього мають беззастережно відповідати нормам Конституції України як нормам вищої юридичної сили, не суперечити їм, не перекручувати і не спотворювати їхнього змісту; конкретизація конституційних норм

в нормах Регламенту має здійснюватися за формально визначеними правилами конкретизації правових норм; з урахуванням динаміки змін Регламенту його новелізація має підпорядковуватися імперативам формально-юридичної конституціоналізації); 3) вона охоплює процесуальну сторону діяльності багатьох уповноважених суб'єктів права (починаючи від суб'єктів права законодавчої ініціативи і закінчуючи Президентом України та Конституційним Судом України), які здійснюють зовнішній конституційний контроль над відповідністю Конституції України ухвалюваних на основі Регламенту рішень, зокрема законів України; 4) у ході парламентської реформи конституціоналізація Регламенту виступає самотійним проявом (напрямом) цієї реформи, від успішності якої залежить успішність реформування системи парламентаризму в цілому, посилення інституційної спроможності Верховної Ради України, приведення парламентських процедур у відповідність із кращими зарубіжними практиками парламентаризму. Оскільки Регламент детермінує правотворчу діяльність у її вищому прояві (формі) – законодавчій діяльності.

Ключові слова: Конституція України, конституціоналізація, Регламент Верховної Ради України, парламентські процедури, правове регулювання, система законодавства України, Президент України, Конституційний Суд України.

Linetskyi S. Constitutionalization of the regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine: essence, necessity, forms

The purpose of this article is a theoretical and legal analysis of the constitutionalization of the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine and the formation of scientific ideas

based on this, regarding the essence, necessity and forms of this type of constitutionalization. Based on the analysis of domestic and foreign research, the author formulated the following definition of the constitutionalization of the Regulation: in the most general, broadest interpretation, this term denotes the form of interaction between the Constitution of Ukraine and the Regulation, in which (interaction) the complex influence of the Basic Law of the state on the Regulation as a derivative source of law is carried out. In a narrower interpretation, such constitutionalization means the intellectual-volitional process of matching the content, focus, functions, principles, and regulatory action of the Regulation as a single legislative act with the requirements directly or indirectly established at the level of the Constitution of Ukraine. Such constitutionalization can be interpreted as a process and because of the process of the influence of the Constitution of Ukraine on the «life» of the Regulation in its various angles and planes, starting from its institutionalization as a separate legislative act to its structural and functional design. At the same time, the influence of the Constitution of Ukraine on the Regulation in terms of the concept of constitutionalization can be determined in the following directions: 1) it covers the substantive side of the Regulation (compliance of its content, the content of all norms without exception, with the values and principles laid down in the Constitution of Ukraine; meaningful disclosure through the detailing of the specified principles and values in relation to the regulation of parliamentary procedures; meaningful enrichment and development of the specified constitutional values and principles by constitutionally relevant parliamentary

procedures); 2) it covers the formal and legal side of the Regulation (the norms of the latter must unconditionally correspond to the norms of the Constitution of Ukraine as the norms of the highest legal force, not to contradict them, not to distort or distort their content; specification of constitutional norms in the norms of the Regulation should be carried out according to formally defined rules of specification of legal norms; taking into account the dynamics of changes to the Regulation, its amendment should be subject to the imperatives of formal and legal constitutionalization); 3) it covers the procedural side of the activity of many authorized subjects of law (starting with subjects of law of legislative initiative and ending with the President of Ukraine and the Constitutional Court of Ukraine), which carry out external constitutional control over the conformity of the decisions adopted on the basis of the Regulations, in particular laws of Ukraine, to the Constitution of Ukraine; 4) in the course of the parliamentary reform, the constitutionalization of the Regulation acts as an independent manifestation (direction) of this reform, the success of which depends on the success of the reform of the system of parliamentarism as a whole, strengthening of the institutional capacity of the Verkhovna Rada of Ukraine, bringing parliamentary procedures into line with the best foreign practices of parliamentarism. Since the Regulation determines law-making activity in its highest manifestation (form) – legislative activity.

Key words: Constitution of Ukraine, constitutionalization, Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine, parliamentary procedures, legal regulation, legislative system of Ukraine, President of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 142.
2. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 р. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 14–15, 16–17. Ст. 133
3. Gardbaum S. *Due Process of Lawmaking Revisited*. *Journal of Constitutional Law*. 2018. Vol. 21. № 1. URL: <https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1670&context=jcl>.
4. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: монографія. Харків: Право, 2008. 220 с.
5. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 93. Ст. 364.
6. Шаповал В.М. Джерела конституційного права України: питання теорії та практики. *Право України*. 2014. № 9. С. 155–170.
7. Теорія і практика конституціоналізації національних систем права та законодавства: український досвід: аналітична доповідь / Шемшученко Ю. С., Барабаш Ю. Г., Скрипнюк О. В., Погребняк С. П. та ін.; відп. ред. Н.М. Пархоменко. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. 128 с.
8. Loughlin M. What is Constitutionalisation? In: Dobner, Petra and Loughlin, Martin, (eds.). *The Twilight of Constitutionalism?* Oxford: Oxford University Press, 2010. P. 47–69.
9. Garlicki L. *Constitutional courts versus supreme courts*. *International Journal of Constitutional Law*. 2007. Volume 5. Issue 1. P. 44–68. P. 49.
10. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти: монографія / За ред. М. О. Баймуратова. Київ: Логос, 2010. 428 с.
11. Подорожна Т. С. Основні засади теорії конституціоналізації вітчизняного законодавства. Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України: монографія [наук. ред. Ю. С. Шемшученко, відп. ред. Н.М. Пархоменко]. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2013. 308 с.
12. Константий О. До питання конституціоналізації адміністративного права і судочинства України. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 2. С. 203–208.
13. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
14. Laidler P. *The U.S. Department of Justice, National Security and Constitutionalization of Politics Since 9/11*. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*. 2023. № 6. P. 305–317.
15. Тупицький О. Що вирішує конституціоналізація як зміст конституційного правосуддя. Вісник Конституційного Суду України. 2021. № 5. С. 89–101.

УДК 343.35:331

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.10>**О. Макаренко,**доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник
Науково-дослідної частини
Запорізького національного університету**Д. Арабаджиєв,**доктор політичних наук, професор,
начальник Науково-дослідної частини
Запорізького національного університету

ЛЕГАЛЬНІСТЬ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ І ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ У СКЛАДІ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ

Постановка проблеми. Ухилення від оподаткування праці, відомої як «заробітна плата в конвертах» (англ. “envelop wages”), яка складається з незареєстрованих грошових надходжень до офіційної заробітної плати, та інші форми заниження доходів є широко поширеними явищами, задокументованими у різних країнах, включаючи країни колишнього СРСР, зокрема й країни Балтії, Угорщину, Туреччину, Аргентину, сектор самозайнятості США та інших [1, с. 1]. Цей тренд – неофіційного працевлаштування і/або формально-юридичного відображення у бухгалтерських документах заробітної плати нижчої, ніж фактично виплачувана заробітна плата, – стійкий для нерозвинених і/або транзитивних економік. Розвиток завжди спільне надбання нації, що відображається у розмірі накопичених фінансів, їхньому юридично збалансованому витрачання і тому подібних публічно-правових феноменах. Більше цього, усі виміри розвитку онтологічно довгострокові, що елементарно простежується у складних еволюційних процесах астрономічного, фізичного, біологічного й, навіть, антропогенного світів. Порушення законів будь-якого з них неминуче означає колапс та інерцію руйнування, яка, одночасно, складає енергію тво-

рення нового, що заперечує попередню природу свого буття, наприклад, національного суверенітету.

Сегментованість ринків праці на формальний (“legally covered sector”) і неформальний (“legally uncovered sector”) сектори у країнах, що розвивається [2, с. 1, 10], гальмує їхній розвиток. Занижені пенсійні і податкові відрахування з таких заробітних плат не мають жодного відношення до майбутнього, яке корелює зі словом розвиток. Такого роду низькі платежі сучасності позбавляють ресурсів майбутнього для більшості, неодмінно гарантуючі цій більшості швидку і надійну фізичну смерть, оскільки економічно ця більшість для майбутнього вже не рахується, а саме: підприємцями, які занизили ці платежі, і публічною владою, яка це уможливила. Ці злочини, як і хабарництво, де один дає хабар, а інший його приймає, парні, оскільки підприємці їх вчиняють, а публічна влада дозволяє, імітуючи контроль над недопущенням цих злочинів. Переслідування підприємцем і/або публічним службовцем в окреслених взаємозв'язках приватного інтересу замість публічного інтересу, яким є інтерес кожного працюючого на заробітну плату, що дозволяє йому відтворення і розвиток (К. Маркс, Ф. Енгельс),

складає суть викривлення юридичного, корупційного, недоброчесного змісту, виправлення якого реальне, хоча й досі не вирішене завдання антикорупційної політики для багатьох держав, зокрема й України.

Мета статті – розкрити легальність працевлаштування і заробітної плати у складі антикорупційного правового механізму

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження порушеної у цій статті проблеми засноване на численних працях вітчизняних і зарубіжних вчених, які розкрили низку економічних, правових, політологічних та інших вимірів трудових відносин, викривлення їхньої сутності феноменами «тіньової зайнятості», «офіційно занижених зарплат» тощо. Валланті Г., Джанфреда Г. дослідив неформальний сектор, регулювання та продуктивність в контексті тіньової зайнятості; Н. Гавуаль, А. Засова – ухилення від сплати податків на працю, підвищення мінімальної зарплати та зайнятості; О. А. Грішнова – детінізація оплати праці в контексті розвитку соціальної відповідальності в Україні; К. В. Дубич – фактори тінізації ринку праці України; О. В. Касьян – профспілки в Україні та за кордоном; М. Кіржецька, Ю. Кіржецький – вплив корупції на тіньовий ринок праці; Л. Остапенко – корупційні діяння в трудових відносинах; В. Д. Поліщук – детінізацію зайнятості як чинник забезпечення соціальної безпеки; С. В. П'ясецька-Устич – корупцію і тіньову економіку в системі соціально-економічних відносин суспільства; С. Сайсават – вплив мінімальної заробітної плати на зайнятості у подвійній економіці на прикладі Таїланду; С. Саркар – зайнятості на основі потреб і талантів людини; Сенд Б. В. – конструктивні перевірки когнітивних компонентів креативності; К. В. Смирна – вплив тіньової зайнятості на економічну безпеку держави; Ф. А. Цесарський – захисну функцію профспілок, форми її реалі-

зації; Д. Ю, Д. Сул Кім – невидимий вплив конфлікту тероризму, типу політичного режиму і тіньової економіки; та багато інших. Водночас порушені у цій статті питання залишилися недостатньо розкритими, що актуалізує їхнє дослідження.

Виклад основного змісту. В антикорупційному праві вже існує інститут протидії суміщенню посад і суміщництва робіт особами, які здійснюють публічно-владні повноваження. Юридично його основа простежується у піклуванні про ефективність праці таких осіб, винагороди за неї і/або уникнення їхнього конфлікту інтересів, зумовленого виконуваними на роботі за суміщництвом завданнями. Ідея цих вимог – уникати розпорошення енергії працівників публічної влади поза публічних інтересів і їхнього конфлікту інтересів на суміщуваних у приватному секторі економіки роботах – над-то вузька і поверхова, очевидна, як для контексту її генезису і реалізації. Реальність приватно-правових відносин щодо неформального працевлаштування на посади чи формального заниження їм заробітних плат виявляє, що трудове право суттєво ширше і глибше потребує описових, санкційних та інших правил антикорупційного права, який дозволить забезпечити права трудящих, виявивши свої охоронний, деліктний і захисний потенціали.

Поширеність політичної корупції в державному секторі, виконавчій, законодавчій і судовій владі один з головних серед інституційних факторів ескалації тіньової економіки [3, с. 764]. Номінально проблеми легальності працевлаштування і заробітної плати екзистенційні. Людина виживає і вкладається у соціальний прогрес за рахунок зароблених нею грошей. Відповідно про них треба згадати у правових документах стратегічного характеру для нації. Вади підприємств, які позбавляють працівників зароблених ними грошей і відрахувань до пенсійного фонду та

публічних бюджетів, а також публічних службовців, які це допускають, питання людських чеснот. Сукупно ці питання екзистенції працівників та їхніх сімей корелюють з чеснотами підприємців і публічних службовців у складних відносинах створення прибутку, фіскальної і бюджетної політики, соціального забезпечення. По суті це суть тернарної композиції економічних відносин нації, де створюється, накопичується і розподіляється капітал. Суперечності у цих відносинах не просто критичні, на кшталт претензій на публічну владу, справедливості і тому подібні соціальні цінності, проте вони ще й корупційновимірні. Рішення детерміноване капіталом і знаходиться часто за рахунок задоволення приватного інтересу, замість публічних потреб, наприклад, у практиках необлікованих доходів тіньової економіки. Претензії на незаслужені матеріальні блага і/або послуги також предмет хабарництва, розподілу їх на свою користь та інших видів корупції. У цьому зв'язку, зазначена проблема повинна згадуватися хоча б в антикорупційній стратегії. Чинна Антикорупційна стратегія 2021–2025 р. України не містить згадки про це. Більше цього, механізм забезпечення легального працевлаштування і офіційної фіксації реальної заробітної плати передбачає правові зв'язки з інститутами нейтралізації корупції, що виписані належним чином у законодавчих нормах.

Недобросовісність у бажанні підприємця хитрувати, обманювати з метою наживи, юридично не оформлюючи працівника на посаді чи формально-юридично не відображаючи реально надану заробітну плату. Вади, а не чесноти керують такими підприємцями. Єдину галузь правових норм, де концепти «добросовісність», «недобросовісність» функціонально ключові, складає антикорупційне право. Відповідно його присутність через ці концепти в інших галузях права має бути достатнім, щоб нейтралізувати дослі-

джувану проблему сукупними інструментами кримінального, податкового, пенсійного, інформаційного, трудового, комерційного права, як відносно власних громадян, так й стосовно апатридів, мігрантів. Наприклад, серед різних аутгруп (“outgroups”), сприйнятливих до участі в неформальній економічній діяльності та підприємництві (“shadow economy”, “informal economic activities”), ізоляції та маргіналізації, іммігранти в Нідерландах, іммігранти з Мозамбіку в Південній Африці, пакистанські іммігранти у Великобританії [3, с. 759–760]. Роль антикорупційних правил про легальність працевлаштування і заробітної плати є не просто сапліментарною до вже наявних норм в межах інших галузей права. Вони паритетні й забезпечують юридичний ефект спільною силою. Наприклад, Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III не містить спеціальних складів злочинів, якими порушуються вказані правила. Ці та інші види порушень трудових прав громадян охоплюються шістьма словами, останніми у гіпотезі ч. 1 ст. 172 «Грубе порушення законодавства про працю», а саме: «інше грубе порушення законодавства про працю». Ефект загальної і/або спеціальної превенції, покарання від цієї норми відносно досліджуваних нами правопорушень відсутній, адже неофіційні праця і зарплати у 2021 р. складала до 19,5% від загального ринку праці, а станом на 2024 р. – 35% [4; 5]. При цьому у жовтні 2024 р. Національний банк України (далі – НБУ) фіксує перехід з тіньової в офіційну зайнятість як вагому причину збільшення в Україні зайнятості вперше з 2022 р. [6], хоча за вересень 2024 р. є падіння податкових надходжень на понад 27% – 110 млрд грн проти серпневих майже 152 млрд грн [7].

Перехрещення предметів трудового і антикорупційного права з окреслених питань суть публічного інтересу. Держава регулює ринок

праці саме тому, що порушення трудових прав складає природну спокусу для підприємця, який такою працею користується. Елімінація держави з цього процесу повертає націю до проблем кінця XIX ст., коли було доведено, що можливість подальшого соціального прогресу прямо залежить від формально-юридичних визначення і фіксації, фактичного захисту права трудящих. Феномен профспілок, що з'явилися ще у 70–80 рр. XVIII ст. в Англії і наразі є традиційним для більшості країн світу інститутом із забезпечення інтересів працівників [8, с. 25], доказ історичного розгортання й ускладнення механізму юридичного забезпечення трудових прав громадян. Зміст захисної функції профспілок у комплексній діяльності на будь-якому організаційному рівні, спрямованій на попередження порушення трудових та соціально-економічних прав трудящих, їх відновлення та захист [9, с. 40]. Глобалізація ринків праці, фінансів, торгівлі, інформації та пов'язаних із ними сфер суспільного життя не залишила вибору для тих держав, які воліли б не перейматися правами трудящих. Такі держави не входять ані в топ-країн за індексами людського розвитку, верховенства права, інноваційного розвитку, ані в жодні інші рейтинги параметрів прогресу духовної і матеріальної сили.

Більше цього, публічний інтерес тут виявляються й через податкове право, оскільки заробітна плата оподатковується із офіційно відображеного підприємцем у документах розміру і працевлаштованих працівників. Нижчий, від фактично виплаченої, розмір винагороди за працю зменшує кількість податкових надходжень до публічних бюджетів чи взагалі виключає їх, якщо працівника юридично не оформили на посаді. Публічна сфера пенсійного права також зачіпається у цих відносинах, оскільки не відбуваються або занижуються відрахування із заробітної плати до державного/муніципального пенсійного фонду.

Відповідно приватний інтерес працюючого в окресленій частині стає приватним інтересом пенсіонерів та усіх інших, хто отримує фінансування з публічного бюджету і/або користується створеною за його кошти соціальною інфраструктурою – підготовленими в університетах фахівцями, захистом армії від зовнішнього ворога і поліції, дорогами. А усе, що більше інтересу однієї особи вже точно не є приватним, а тим більше коли такий інтерес порушує податкове, пенсійне, адміністративне право. Наприклад, у 2020 р. 36% працюючих українців отримували всю зарплату або її частину неофіційно, недонадходження до держбюджету та Пенсійного фонду через це на рівні близько 33 млрд доларів США на рік [10].

Викривлення фіскального перерозподілу негативно впливає на основні компоненти соціальної безпеки та управління, включаючи поширення бідності, збереження неефективної структури витрат [3, с. 752]. Фіскальні ініціативи парламенту, які не відповідають податковим і ринковим спроможностям підприємців, загрожують цій безпеці – стану розвитку нації, за якого забезпечується захист життєво важливих соціальних інтересів людини, гарантується висока якість життя і розвиток людського потенціалу та збереження цілісності соціальної системи шляхом взаємодії її структурних складових і реалізації комплексу заходів соціальноорієнтованої державної політики відповідно до прогресивних суспільних потреб в усіх сферах життєдіяльності та на всіх рівнях національної безпеки [11, с. 203–204]. Визначення ступенів суб'єктивності і об'єктивності податкового навантаження і фактичних спроможностей підприємців відносно оплати праці та оформлення їхніх працівників вимагає конкретизації за галузями, секторами економіки, регіонами, місцевостями ведення бізнесу й навіть за окремими підприємствами. Це мова

про баланс і виваженість законодавчих вимог, про одночасне верховенство права як працівників і підприємців, так й іншої частини суспільства, представлене публічною владою в її податкових ініціативах. Чим більше фіскальна політика відповідає природі правових відносин, тим більша відповідальність підприємців за легальні працевлаштування і заробітні плати, й навпаки. Відповідно фокус антикорупційного права, в частині усунення корупційних викривлень цих прав трудящих, зміщується у бік тих, хто ці викривлення створив, проявивши своє нерозуміння природи правових відносин, жадібність і/або інші вади: парламент, підприємців чи на обидві сторони. Частково це питання могло б вирішуватися в межах існуючого інституту антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, але для цього спершу треба, що поняттям корупції охоплювалися порушення легального працевлаштування і заробітної плати внаслідок виявлення недоброчесності; по-друге, треба збалансувати відповідальність між тими, хто ухвалив законодавчий акт, який неможливо виконати з об'єктивних причин, і тими, хто не виконує законодавчі акти внаслідок вад своєї природи; по-третє, необхідно, щоб науково обгрунтовані висновки враховувались повністю під час проектування законодавчих актів. Наприклад, у висновку на проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» № 11416-д від 30.08.2024 Головне науково-експертне управління апарату Верховної Ради України наголосило, що у поданих до проекту супровідних документах відсутні обгрунтування основних його положень та очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків застосування закону після його прийняття, що передбачено вимогами п.п. 1, 2 ч. 1 ст. 91 Регламенту парламенту, зокрема, щодо:

пропонованих елементів податків та зборів (платник податку; об'єкт оподаткування; база оподаткування; ставка податку; податковий період тощо) та їх впливу на соціальну та економічну ситуацію в Україні (економічне зростання; інфляція; стабільність банківської системи; доходи платників податків; вплив на конкурентоздатність національної економіки; тінізацію економіки; зайнятість населення; відтік робочої сили за кордон; перспективи (та обсяги) бюджетних надходжень у майбутніх періодах тощо); неможливості забезпечення додаткових бюджетних надходжень за рахунок інших джерел [12, с. 3].

В деяких випадках інституції можуть впливати на результати діяльності фірм також у протилежний спосіб: вони можуть стимулювати рішення компаній працювати поза ними. Подвійний вимір інституцій – хороші правила, що сприяють здоровому економічному середовищу, з одного боку, і погано сформовані або неефективні правила, що сприяють недотриманню, з іншого – допомагає пояснити неоднорідне ставлення фірм до неформального сектора [13, с. 1383]. Викривлення податкового права у розмірах податкових ставок верифікуються об'єктивною, але не суб'єктивною, неспроможністю роботодавців і/або працівників їх сплачувати, оскільки інакше у підприємств відбувається втрата конкурентних переваг на ринку, а працівники втрачають можливість відновлюватись і розвиватися. Об'єктивна неспроможність означає, що підприємець доклав максимум й усіх можливих у конкретному соціальному контексті зусиль для конкурентоспроможності свого бізнесу: скористався доступними консультантами з потрібних питань, був обачним і відповідальним у витратах тощо. Суб'єктивна втрата конкурентоспроможності означає недбалість у тратах, управлінні, розвитку бізнесу тощо. Фінансова топ-корупція по відношенню до заробітних

плат, що змусить працівників самим виступати ініціаторами заниження розміру їхньої заробітної плати, стане будь-яка примусова форма вилучення у них доходу – через покладання обов'язку купувати облигації держави на відсоток від заробітної плати і/або відсоток виплат по ним, який зменшує й без того низький дохід найманого працівника, веде його ще швидше, ніж неофіційні виплати від роботодавця, до зубожіння. Доброчесним і правовим у цьому варіанті фінансово-трудова відносин є тільки стимулювання до такої купівлі через виплату відсотку з прив'язкою до валют економічно потужних країн.

Застосування методу декомпозиції для систематизації причин та наслідків тіньової зайнятості, з огляду на сучасні тенденції [11, с. 203], і дослідження епістеміологічних основ знань про «нелегальність працевлаштування і заробітної плати», дозволило врахувати результати синергії, специфіки й багатовимірності вияву цих концептів [14, с. 6, 19], зокрема, порівнюючи ці правопорушення із хабарництвом чи іншим класичним корупційним діянням, за критерієм наслідків, де усі вони шкодять публічному інтересу для власної вигоди. Утім, на відміну від таких діянь, у досліджуваній моделі роботодавець і/або працівник не мають публічно-владних повноважень, окрім перверсії глибинних корупційних практик, де у публічно-правовій сфері не оформлюють трудові відносини чи покладають виконання роботи за інших осіб, які призначені на посади (“appointment to a position”) внаслідок корупційних зобов'язань перед роботодавцем і/або спорідненості (“kinship”) в межах корупційних феноменів непотизму/фаворитизму [15, с. 158]. При цьому винагорода виплачується саме цим особам, а не тому, хто за них цю роботу виконав. Відповідно публічно-владні повноваження серед ознак корупційності досліджуваних феноменів присутні тільки опосеред-

ковано: 1) через предикатний злочин, законотворчу і/або правозастосовну диверсію – сутнісно неправомірні діяння публічної влади, які зумовили ці злочини і/або сприяли їхньому існуванню; 2) діяння органів публічного контролю, які не усунули порушення прав трудящих й, відповідно, негативний вплив цього на публічний інтерес. Вади цих варіантів викривлень публічно-владних повноважень сукупно з корелюючими із ними недоброчесністю і глибинною шкодою публічному інтересу (ухиленням від сплати податків тощо) у правових відносинах щонайменше трудових, податкових, соціального забезпечення, чесної економічної конкуренції, на тлі неефективності деліктних норм кримінального, адміністративного та інших галузей права виявляють композицію корупційного складу правопорушення, яке долається правоохоронною силою антикорупційного права у спільній дії з деліктними галузями права як єдиний правовий механізм.

Висновки. Отже, легальність працевлаштування і заробітної плати у складі антикорупційного правового механізму являє собою стан правових відносин, що досягається примусовою силою системи норм кримінального, адміністративного, податкового і пенсійного, трудового законодавства, яка спрямована на нейтралізацію недоброчесних дій роботодавця зі споживання фінансових та інших ресурсів, створених працею його фактичного працівника і належні йому в частині юридичного формального визначення розміру заробітної плати та інших законодавчо гарантованих фінансових ресурсів, детермінованих фактом такого визначення і офіційного працевлаштування. Юридичним ядром цих відносин є модель атрибуції системи правил, що визначають формально-юридичний баланс інтересів роботодавця і працівника, а також їхніх сукупних інтересів з публічним інтересом та варіантами його репрезентації публічною владою.

Інтерференція корупційного концепту до вказаних галузей права зумовлена рівнем викривлення правового змісту регульованих ними соціальних відносин – трудових, податкових, управлінських, а також пенсійного, медичного та іншого соціального забезпечення. Феномени ухилення роботодавців від формально-юридичного оформлення працівника на посаді і/або його фактичного розміру заробітної плати, його масштаб за межами 10% і довготривалість доказ досягнення цього рівня. За цих умов формально спостерігається дисфункція законодавства відповідних профілів – праці, податків, соціального забезпечення. Публічний інтерес не просто порушується внаслідок недобросовісності роботодавців і для задоволення їхніх приватних інтересів, а йому вже загрожує важко контролювана й негативна тенденція втрат фінансових, економічних та соціальних спроможностей нації. Відповідно кількість правопорушень з цих питань, які онтологічно є предметом права трудового, податкового і соціального забезпечення, перейшла у якість корупційного змісту. Частиною міграційного й адміністративного права антикорупційні норми стають у контексті вирішення зазначених питань там, де є свавілля відносно мігрантів, тіньова економіка перевищує 15% і/або суттєвий відсоток населення за межею бідності.

Зазначене профільне законодавство вимагає посилення через жорсткість антикорупційного права, яке спеціалізується як на хабарництві, незаконному збагаченні, фаворизмі та інших класичних композиціях корупції, що у чистому вигляді руйнує публічний інтерес, так й на некласичних, де відбувається руйнування публічного інтересу і/або накопичується суттєвий обсяг негативних ризиків для нього, внаслідок синергії масштабних, довготривалих і/або інших соціально резонансних порушень приватних інтересів пра-

цівників. Складність прогнозів і/або контролю втрат від синергії такого типу ще й у тому, що її основу складають ємні економічні і основоположні для життя нації галузі права – трудове, податкове, соціального забезпечення. В межах їхніх вимог відбувається головне – матеріальні блага відтворюються і вдосконалюються, накопичуються і розподіляються. Дисфункція у цьому, означає функціонал у неправовому, зокрема кримінальному вимірі соціальних відносин, що прямо загрожує національній безпеці, адже позбавляє її основи – фінансів та економічного розвитку.

Для країн топ-20 у рейтингу забезпечення верховенства права і свободи від корупції чисті й відносно однорідні порушення публічного інтересу, що вчиняються суб'єктами публічно-владних повноважень для задоволення власних приватних інтересів, у цілому вичерпують зміст предмету регулювання антикорупційного права. Країни, які обіймають нижчі позиції у цих рейтингах, зацікавлені нейтралізувати не тільки цей тип корупції, але його наслідки та породжені ним неоднорідні композиції складів корупційних правопорушень у вигляді одночасного викривлення роботодавцями юридичних вимог соціального забезпечення, трудового і податкового законодавства, що виражені у нелегальних працевлаштуванні і заробітній платі. Матеріалізація реакції на ці викривлення відбувається у доповненнях норм кримінального кодексу, а саме: корупційним порушенням трудового, податкового законодавства і права соціального забезпечення з боку роботодавця є «відсутність передбаченої законодавчими вимогами формально-юридичної фіксації факту працевлаштування і/або розміру заробітної плати працівника». Посадова особа публічної влади, яка відповідальна за контроль над дотриманням роботодавцями цієї законодавчої норми, вчиняє адміністративне корупційне діяння, якщо не вжила

передбачені законом заходи реагування на це порушення, вжила не усі з цих заходів і/або несвоєчасно їх застосувала. Склад кримінального правопорушення такі діяння утворюють, якщо вони стосуються будь-якого виду письмових авторизованих повідомлень про такі порушення роботодавців від щонайменше 10 людей, якщо це призвело до тяжких наслідків. Ці гіпотези кримінально-правової норми доцільно розмістити окремими частинами у статтях кримінального кодексу, які присвячені службовій недбалості і зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права. Відповідно кримінальний склад, як службові і диверсійні, спрямовані проти національної безпеки, злочини, утворюють податкові і/або фінансові рішення, що призводять до зубожіння найманих працівників, втрати ними гарантованих конституцією можливостей для відтворення і/або розвитку, й, відповідно, економічної безпеки нації, яка утворюється із задоволення економічних інтересів її членів. Строк такої інтерференції антикорупційного права до формування сталої юридичної практики і традиції легалізації роботодавцями роботи і розмірів заробітних плат їх працівників. Одним з маркерів цього стане перебування країни у першій двадцятці країн згаданих вище рейтингів.

У статті досліджено легальність працевлаштування і заробітної плати у складі антикорупційного правового механізму. Визначено, ці феномени як стан правових відносин, що досягається примусовою силою системи норм кримінального, адміністративного, податкового і пенсійного, трудового законодавства, яка спрямована на нейтралізацію недобросовісних дій роботодавця зі споживання фінансових та інших ресурсів, створених працею його фактичного працівника і належні

йому в частині юридичного формального визначення розміру заробітної плати та інших законодавчо гарантованих фінансових ресурсів, детермінованих фактом такого визначення і офіційного працевлаштування. Інтерференція корупційного концепту до вказаних галузей права зумовлена рівнем викривлення правового змісту регульованих ними відносин – трудових, податкових, управлінських, а також пенсійного, медичного та іншого соціального забезпечення. Встановлено, що зазначене профільне законодавство вимагає посилення через жорсткість антикорупційного права, яке спеціалізується як на класичних композиціях корупції, що у чистому вигляді руйнує публічний інтерес, так й на некласичних, де відбувається руйнування публічного інтересу чи формування негативних ризиків для нього, внаслідок синергії соціально резонансних порушень приватних інтересів працівників.

Підсумовано, що для першої двадцятки країн у рейтингу забезпечення верховенства права і свободи від корупції чисті й відносно однорідні порушення публічного інтересу, що вчиняються суб'єктами публічно-владних повноважень для задоволення власних приватних інтересів, у цілому вичерпують зміст предмету регулювання антикорупційного права. Країни, які обіймають нижчі позиції у цих рейтингах, зацікавлені нейтралізувати неоднорідні композиції складів корупційних правопорушень у вигляді одночасного викривлення роботодавцями юридичних вимог соціального забезпечення, трудового і податкового законодавства, що виражені у нелегальних працевлаштуванні і заробітній платі. Матеріалізація реакції на ці викривлення відбувається у доповненнях норм кримінального кодексу, а саме: корупційним пору-

шенням трудового, податкового законодавства і права соціального забезпечення з боку роботодавця є «відсутність передбаченої законодавчими вимогами формально-юридичної фіксації факту працевлаштування і/або розміру заробітної плати працівника». Посадова особа публічної влади, яка відповідальна за контроль над дотриманням роботодавцями цієї норми, вчиняє адміністративне корупційне діяння, якщо не вжила передбачені законом заходи реагування.

Ключові слова: зайнятість, заробітна плата, корупція, податкове право, праця, публічний інтерес, трудове право, фінанси.

Макаренко О., Arabadzhyiev D. Legality of employment and wages within the anti-corruption legal mechanism

The article reveals the legality of employment and wages as part of an anti-corruption legal mechanism. It identifies these phenomena as the legal status of relations achieved through the enforcement power of criminal, administrative, tax, pension, and labor law norms aimed at neutralizing the employer's dishonest actions in exploiting financial and other resources generated by the labor of their actual employee. These resources are formally defined by law and tied to official employment. The corruption-related influence on these areas of law results in distortions of labor, tax, managerial, pension, medical, and social security relations.

The article establishes that sector-specific legislation requires reinforcement through stricter anti-corruption laws addressing both classic and non-classic forms of corruption, which damage public interests or carry substantial negative risks for them. Such risks often arise from significant, long-term, and socially impactful violations of employees' private interests.

It is summarized that for the top twenty countries in the rule of law and freedom from corruption rankings, public interest violations by public officials serving personal interests generally encapsulate the content regulated by anti-corruption laws. Countries ranking lower in these indices are interested in neutralizing not only this type of corruption but also its effects, which manifest in diverse forms of corruption offenses, including the distortion of legal requirements for social security, labor, and tax laws, represented by illegal employment and wages. Legislative responses to these distortions are reflected in amendments to the criminal code, specifically designating corruption violations of labor, tax, and social security laws by employers as the "absence of legally required formal employment and/or wage documentation for an employee." A public official responsible for ensuring employer compliance with these regulations commits an administrative corruption offense if they fail to take legally mandated corrective actions, fail to take all necessary actions, or delay their implementation. These acts constitute a criminal offense if they involve authorized written reports of such employer violations from at least ten individuals, if they resulting in serious bodily injury, death, or other severe consequences. These hypotheses of criminal law norms should be included as separate parts within articles of the Criminal Code addressing official negligence and abuse of power by an official of a private legal entity. Accordingly, the criminal composition of official and/or subversive crimes directed against national security includes tax and/or financial decisions that lead to the impoverishment of employees and the loss of constitutionally guaranteed opportunities. These opportunities form the basis for their reproduction and/or development, and, consequently,

the economic security of the nation, which is built upon the fulfillment of its members' economic interests.

Key words: employment, wages, corruption, tax law, labor, public interest, labor law, finance.

Література

1. Gavoille N., Zasova A. *What We Pay in the Shadow: Labor Tax Evasion, Minimum Wage Hike and Employment.* *Journal of Public Economics.* 2023. Vol. 228. P. 1–24. doi: [10.1016/j.jpubeco.2023.105027](https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2023.105027)

2. Saisawat S. *Employment effects of minimum wages in a dual economy: Evidence from Thailand.* *Journal of Development Economics.* 2024. Vol. 168. P. 1–16. doi: [10.1016/j.jdeveco.2023.103213](https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2023.103213)

3. Yoo D., Sul Kim D. *The Invisible Impact of Conflict: A Study of Terrorism, Regime Type, and the Shadow Economy.* *International Interactions.* 2024. Vol. 50. # 5. P. 750–779. doi: [10.1080/03050629.2024.2374364](https://doi.org/10.1080/03050629.2024.2374364)

4. Неформально зайняте населення за статтю, типом місцевості та статусом зайнятості у 2021. Держ. служба статистики України. URL: <https://stat.gov.ua/uk/datasets/obstezhennya-robochoyi-suly-0>

5. Підвищення податків «заднім числом» збільшить зарплатну міньв Україні на 10%. Advanter Group. 12.10.2024. URL: <https://www.eravda.com.ua/news/2024/10/12/720501/>

6. Інфляційний звіт НБУ: схвалено рішенням Правління НБУ 31.10.2024 р. №-392рш. 56 с. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2024-Q4.pdf?v=9

7. Інформація щодо надходжень податків і зборів, платежів контроль за справлянням яких покладено на органи ДПС станом за серпень і вересень 2024 р. URL: [*podatkiv-i-zboriv--obovuaz/nadhodjennya-podatki-i-zboriv/*

8. Касьян О. В. Профспілки в Україні та за кордоном: історичний досвід, сучасний стан і перспективи. *Історія, сучасний стан та перспективи профспілкового руху у світі* : Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. 26.04.2018. Київ : Четверта хвиля, 2018. 96 с.

9. Цесарський Ф. А. *Захисна функція профспілок, форми її реалізації*: дис. на здобуття наук. ступ. к. ю. н. : 12.00.05. Харків, 2004. 200 с.

10. НБУ розпочав боротьбу із зарплатами «у конвертах»: як зміняться «сірі» виплати. 04.07.2023. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2023/07/04/108375710/>

11. Поліщук В. Д. *Детінізація зайнятості як чинник забезпечення соціальної безпеки* : дис. на здобуття ступеня доктора філософії : 051 «Економіка». Львів. 2023. 257 с.

12. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» № 16/03-2024/2014-06 від 16.09.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44809>

13. Vallanti G., Gianfreda G. *Informality, regulation and productivity: do small firms escape EPL through shadow employment?* *Small Business Economics.* 2021. Vol. 57\(3\). P. 1383–1412. doi: \[10.1007/s11187-020-00353-9\]\(https://doi.org/10.1007/s11187-020-00353-9\)

14. Sand B. V. *Toward a definition of creativity: construct validation of the cognitive components of creativity* : diss. of degree achieved doctor in educ. psychology. Submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University. Lubbock. 2002. 145 p.

15. Sarkar S. *Need-Based Employment.* *Boston College Law Review.* 2023. Vol. 64. Iss. 1. P. 119–178. doi: \[10.2139/ssrn.4198553\]\(https://doi.org/10.2139/ssrn.4198553\)](https://tax.gov.ua/diyalnist-/pokazniki-roboti/nadhodjennya-</p>
</div>
<div data-bbox=)

О. Сафончик,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДОГОВОРУ ЯК ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИФРОВУ ДОБУ

Вступ. Загалом, механізм укладання договорів у мережі Інтернет, аналогічний механізму укладання договорів у реальному середовищі та підпорядковується загальним положенням про початок укладення договорів, закріплених у Цивільному кодексі України. Особливість класичних конструкцій (оферта, акцепт) стосовно договорів, що укладаються в мережі Інтернет, в тому, що оферта частіше набуває форми публічної оферти, тобто оферти, зверненої до невизначеного кола осіб або запрошення робити оферти. Наприклад, магазин чи якась інтернет-платформа розміщує у себе на сайті перелік товарів, які можуть придбати споживачі.

З практичної точки зору важливо розмежувати публічну оферту та запрошення робити оферти. Оскільки прийняття публічної оферти (її акцепт) створює договір та породжує обов'язок його виконання, у разі порушення якої настає відповідальність за загальними правилами.

Акцепт публічної оферти матиме місце у тому випадку, якщо сторона її приймаюча, прямо заявить про прийняття оферти або вчинить дії щодо виконання договору або розпочне використання об'єкта оферти, тобто акцептує оферту конклюдентними діями [1].

Відповідно до ЦК України правочин може бути укладено в усній, письмовій та нотаріально засвідченій письмовій формі [8]. Перша і третя форми угод для віртуального середо-

вища є швидше винятком, ніж правилом. Так, прикладом укладання угоди в стій формі є ситуація, коли сторони діють у відповідності до угоди щодо всіх суттєвих умов договору у скайпі. Прикладом нотаріальної письмової форми правочину є ситуація, коли нотаріус засвідчує будь-який документ із використанням посиленого кваліфікованого підпису.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематиці питання визначення договору як підстави виникнення зобов'язань у цифрову добу присвячено праці багатьох науковців, які є представниками різних галузевих юридичних наук. Так, вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені: С. Аліна, О. Андрошук, В.М. Брижко, Н.Ю. Голлуева, І.В. Давидова, А.О. Дудтко, С.Д. Гринько, М. Жалдак, Н. Когут, О.В. Кохановська, К.Г. Некіт, О.І. Сафончик, П. М. Федосєєв, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, С.А. Чванкін та інші.

Виклад основного матеріалу. В Україні інтенсивно розвивається використання електронних технологій у цивільних правовідносинах, то як електронна торгівля, підприємницька діяльність з продажу товарів, виконання робіт та надання послуг, що здійснюється з використанням електронного обміну даними. У юридичній практиці поряд із терміном «електронний обмін даними» застосовується також термін «електронний

документообіг» або «використання електронних документів».

Водночас, у сучасному цифровому світі, де інтернет та технології швидко розвиваються, електронні договори стають все більш поширеними. Стосовно визначення електронного договору, то останній розуміється як угода двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків та оформлена в електронній формі (пункт 5 частини 1 статті 3 Закону України «Про електронну комерцію») [4]. В Україні правила укладання та підписання електронних договорів регулюються законодавством, яке забезпечує їхню юридичну силу та довіру між сторонами договору.

Для повного розкриття зазначеної теми потрібно пояснити, що розуміється під договором. Принагідно звернути увагу на те, що визначення договору закріплено у цивільному законодавстві України, зокрема: «договір виступає домовленістю однієї, двох чи більше сторін, спрямованою на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків, при цьому договір може бути укладений у будь-якій формі (у тому числі в електронній формі), крім випадків, коли вимоги щодо форми договору встановлені законом» [3, с. 90–95].

У певному сенсі можна назвати договір якимось механізмом і навіть інструментом, з допомогою якого боку встановлюють друг для друга юридично значимі правничий та обов'язки.

У змісті договору повинні бути обов'язково прописані сторони договору, права та обов'язки сторін, а також повинні бути зазначені умови за яких договір набирає чинності та обставини за яких певний договір втрачає чинність. Постійним істотним умовою під час укладання будь-якого договору, є його предмет. Слід врахувати, що під час укладання певного виду договору, наприклад договору дарування чи договору купівлі-продажу, істотні умови змінюються.

Говорячи про класифікацію договорів, можна поділити такі як:

– односторонні договори (у даному виді договору права виникають лише в однієї зі сторін, у іншої сторони виникають навпаки тільки зобов'язання), двосторонні (в даному випадку права та обов'язки виникають обопільно у двох сторін договору);

– оплатні (у цьому договорі плата чи майнову пропозицію гарантовано обом сторонам), безоплатний (відповідно протилежно зазначеному вище, плата чи майнову пропозицію гарантовано лише з сторін);

– реальні (договір вважається укладеним з моменту підписання обома сторонами), консенсуальний (договір вважається укладеним після погодження та ухвалення всіх істотних умов);

– основний (договір, який у даний період породжує правничий та обов'язки сторін), попередній (договір, який зобов'язує сторони укласти основний договір у майбутньому).

Також варто зазначити, що умови договору повинні відповідати вимогам, що визначаються правовими актами, які діють на момент укладення договору. Водночас варто врахувати, що укладання договору є добровільним волевиявленням обох сторін, примус до укладання договору не допускається.

Укладання договору починається із пропозиції укласти договір. Пропозиція має містити основні умови запропонованого договору. Ухвалення оферти іншою стороною вважається акцептом (згодою).

Відповідно до статті 207 ЦК України допускається укладення договору «шляхом складання одного або кількох документів (у тому числі електронного), підписаного сторонами, або обміну листами, телеграмами, електронними документами або іншими даними» [8].

Для визначення особи, яка підписала документ, може використовуватися стандартний механізм елек-

тронного підпису наступних видів: 1) простий електронний підпис (ЕЦП); 2) SmartID кваліфікований електронний підпис (КЕП).

При цьому електронний підпис та кваліфікований електронний підпис мають юридичну силу так само як і звичайний підпис. Нововведення закону про цифрові права дозволяють визнати як письмову форму угоди також документ, підписаний електронним підписом або кваліфікованим електронним підписом. Укладання договору відбувається шляхом приєднання до стандартних умов.

Щоб дії користувача були розцінені як акцепт, вираз користувачем згоди має бути явним. При конструюванні відповідних угод власник сайту може використовувати такі методики, що дозволяють візуалізувати відповідну інформацію для користувача:

1) забезпечення неможливості продовжити роботу без переходу на веб-сторінку, на якій потрібно висловити згоду;

2) встановлення обов'язку користувача підтвердити згоду з договором, натискаючи кнопку;

3) встановлення як обов'язкову вимогу відзначити порожнє поле поруч із написом «Я прочитав і згоден з Умовами угоди»;

4) встановлення як обов'язкового для користувача вимоги виконання.

Вищевикладені конструкції необхідно брати до уваги і використовувати, оскільки зрештою суд при вирішенні питання про наявність дійсної угоди враховуватиме модель вираження акцепту, обраної власником сайту в сукупності з іншими фактичними обставинами справи.

Варто зазначити, що і раніше правозастосовна практика поступово визнавала можливість укладання договорів у подібній формі, виходячи із загальних положень про укладання договору [7, с. 87–92]. Тепер законодавець оформив практику до закону, що покращить захист прав компаній та громадян, які оформлятимуть угоди електронним способом.

Особливий механізм укладання договорів через веб-сайти в мережі Інтернет є найважливішою складовою електронної торгівлі в інформаційних системах. Тут допускаються різні способи укладання договору: не тільки шляхом обміну електронними документами, що містять оферту та акцепт, але й шляхом здійснення інших дій, призначених для вираження оферти або акцепту, включаючи натискання або клацання кнопкою миші за вказаною «іконкою» або іншим піктограмою на екрані комп'ютера але не обмежуючись ними.

Характерною особливістю електронної торгівлі в інформаційних системах є те, що її учасники не мають можливості попередньо узгодити умови, що належать до електронної процедури укладання правочинів. Сторона, що пропонує товари, роботи, послуги, як правило, надає іншій стороні, яка використовує цю систему, технологію, що дозволяє укласти договір та зробити замовлення.

У подібній ситуації оферта має містити всі істотні умови договору, а також умови, що належать до електронного способу його укладання:

– порядок укладання договору шляхом обміну електронними документами або вчинення інших дій;

– порядок використання аналогів власного підпису;

– порядок спрямування та відкликання акцепту;

– спосіб виправлення помилок у інформації, що вводиться при укладанні договору;

– вказівки на умови, що включаються до договору, шляхом надсилання до електронних документів, розміщених в інформаційній системі;

– спосіб зберігання та пред'явлення електронних документів та умови електронного доступу до них, а також умови надання паперових копій електронних документів.

У договорі, укладеному в інформаційних системах, може бути передбачено, що його окремі умови включаються до договору шляхом надсилання

до електронного документа, розміщеного у відповідній інформаційній системі. І тут необхідно забезпечити можливість безперешкодного доступу до нього протягом терміну дії договору.

Під час укладання договорів в інформаційних системах має бути реалізований механізм захисту прав учасників цивільних відносин у IT-мережі [6, с. 69–72].

Правове регулювання електронних договорів України здійснюється ЦК України, Законом України «Про електронний документ та електронний документообіг», Законом України «Про електронну комерцію».

У відповідності до положень законодавчих актів: «учасниками цивільних відносин у цифровій сфері визнаються: суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, які реалізують товари, виконують роботи, надають послуги з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем; покупці (замовники); постачальники послуг проміжного характеру інформаційної сфері; органи публічної влади щодо виконання своїх функцій» [4].

Водночас, як зазначається у літературі, у разі виникнення цивільних договірних відносин у цифровій сфері, зокрема з використанням інформаційно-телекомунікаційної системи, законодавство України визначає додаткові обов'язки учасників вказаних відносин, зокрема: «в продавця, який здійснює господарську діяльність за допомогою IT-мережі, виникають обов'язки щодо забезпечення прямого, простого та стабільного доступу до необхідної інформації про свою діяльність, товар, що пропонується, про умови доставки, а також стосовно особливостей використання платіжних інструментів; водночас надавач послуг – продавець зобов'язаний забезпечити повну відповідність предмету договору якійсь характеристикі, своєчасно підтвердити отримання замовлення покупця, а також зобов'язаний підтвердити укладення

електронного договору (у формі електронного документа, квитанції, квитка чи іншого документа) у момент вчинення угоди чи у момент виконання продавцем договору» [2; 7, с. 87–92].

Продавець, крім своїх основних цивільних прав, також має право вимагати від іншої сторони договору, укладеного у IT-мережі, відомості, без яких укладання та виконання зобов'язань за вказаним електронним договором неможливе.

Щодо обсягу прав та обов'язків покупця (замовника, споживача послуг) у цифровій IT сфері, то вони дорівнюють до статусу споживача, визначеного Законом України «Про захист прав споживачів» [5]. Водночас, у відповідності до законодавства України: «отримувач послуг за допомогою укладення електронних договорів, має обов'язок надати необхідну інформацію про себе, яка надає можливість здійснення електронних угод, створення електронного підпису, ідентифікації в інформаційній системі, а також здійснення інших дій у цій системі» [2].

Висновки. Таким чином, зважаючи на викладене в сучасності, укладання та підписання договорів в мережі Інтернет виступає важливим аспектом. На законодавчому рівні закріплено правила та вимоги для укладання та підписання зазначеної категорії договорів, тим самим забезпечуючи їх юридичну силу. Отже, дотримання вимог законодавства, використання ЕЦП/КЕП, а також захист персональних даних, є важливими факторами для успішного укладання та реалізації договорів в мережі Інтернеті та виникнення договірних зобов'язань між сторонами таких договорів.

У статті розглянуто питання механізму нормативно-правового регулювання укладання договорів у мережі Інтернет, а також визначення договору як підстав виникнення зобов'язань у цифровій сфері. Зазначено, що механізм укладення

договорів у ІТ мережі аналогічний механізму укладання договорів у реальному середовищі та підпорядковується загальним положенням про початок укладення договорів, закріплених у Цивільному кодексі України. Особливість класичних конструкцій (оферта, акцепт) стосовно договорів, що укладаються в мережі Інтернет, в тому, що оферта частіше набуває форми публічної оферти, тобто оферти, зверненої до невизначеного кола осіб або запрошення робити оферти.

Зазначено, що характерною особливістю електронної торгівлі в інформаційних системах є те, що її учасники не мають можливості попередньо узгодити умови, що належать до електронної процедури укладання правочинів. Сторона, що пропонує товари, роботи, послуги, як правило, надає іншій стороні, яка використовує цю систему, технологію, що дозволяє укласти договір та зробити замовлення.

В статті акцентовано увагу на тому, що в сучасності, укладання та підписання договорів в мережі Інтернет виступає важливим аспектом. На законодавчому рівні закріплено правила та вимоги для укладання та підписання зазначеної категорії договорів, тим самим забезпечуючи їх юридичну силу. Отже, дотримання вимог законодавства, використання електронного цифрового підпису, а також захист персональних даних, є важливими факторами для успішного укладання та реалізації договорів в мережі Інтернету та виникнення договірних зобов'язань між сторонами таких договорів.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, зобов'язання, договірні зобов'язання, цивільно-правовий договір, цифрова доба, інформаційні технології, Інтернет, ІТ-право.

Safonchyk O. Some aspects of a contract as a basis for obligations in the digital age

The article deals with the mechanism of statutory regulation of concluding contracts on the Internet, as well as the definition of a contract as a basis for triggering obligations in the digital sphere. It is noted that the mechanism of concluding contracts in an IT network is similar to one in a real-world environment and is subject to the general provisions on the commencement of concluding contracts enshrined in the Civil Code of Ukraine. The peculiarity of the classic constructions (offer, acceptance) related to contracts concluded on the Internet is that the offer often takes the form of a public offer, i.e., an offer addressed to an indefinite number of persons or an invitation to make offers.

It is marked that a characteristic feature of electronic commerce in information systems is that its participants are not able to agree in advance on the terms and conditions relating to the electronic procedure for concluding transactions. The party selling goods, works, or services usually provides the other party using the system with the technology that allows it to conclude a contract and place an order.

The article focuses on the fact that nowadays, concluding and signing contracts on the Internet is an important aspect. Legislation sets out the rules and requirements for entering into and signing the relevant contracts, thereby ensuring their legal effect. Thus, compliance with legal requirements, the use of electronic digital signatures, and the protection of personal data are crucial for the successful conclusion and implementation of contracts on the Internet and the emergence of contractual obligations between the parties to such contracts.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, obligations, contractual obligations, civil law contract, digital age, information technology, Internet, IT law.

Література

1. Дзера О.В., Кузнецова Н.С., Майда-ник Р.А. Цивільне право України : підручник. Особлива частина. К. : Юрінком Інтер, 2014.
2. ІТ ПРАВО. Яворська Л.С., Тарасенко Л.Л., Мартин В.М., Самагальська Ю.Я. та ін. / За заг. ред. Яворської О.С. Львів : Видавництво «Левада», 2017. 470 с.
3. Мороз О.В. Поняття цивільно-правового договору. Право і суспільство. 2023. № 1. С. 90–95.
4. Про електронну комерцію. Закон України від 3 вересня 2015 року № 675-VIII (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 45, ст. 410). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>
5. Про захист прав споживачів. Закон України від 12 травня 1991 року № 1023-XI. (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 30, ст. 379) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>
6. Федосеев П.М. Сучасний стан і перспективи застосування інформаційних технологій у процесі здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав. Адміністративне право і адміністративний процес, інформаційне право. Право і суспільство. 2019. № 6. частина 2. С. 69–72.
7. Харитонов Є.О. «ІТ-правовідносини» і загальна категорія правовідносин: до проблеми співвідношення. Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 24. С. 87–92.
8. Яновицька Г.Б., Кучер В.О. та ін. Цивільне право України: підручник [Текст] : в 2 т. Т. 1 кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів : «Новий Світ-2000», 2014. 444 с.

УДК 343.1:343.268

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.12>**О. Тищенко,**

докторка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

І. Тітко,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінально-правових дисциплін
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРОДОВЖЕННЯ, ЗМІНА АБО ПРИПИНЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

Вступ. Виконання судового рішення у кримінальних провадженнях за участю осіб, які страждають на психічні розлади має особливості, обумовлені специфікою суб'єкта та заходів кримінально-правового характеру, які до нього обираються. Відповідно до чинного законодавства строк застосування примусових заходів медичного характеру (далі – ПЗМХ) у судовому рішенні не визначається через те, що лікарі-психіатри об'єктивно не можуть спрогнозувати динаміку психічного розладу особи. Тому виконання судового рішення щодо застосування до особи будь-якого виду ПЗМХ підлягає подальшому періодичному судовому контролю. Так, особи, до яких застосовані ПЗМХ, оглядаються комісією лікарів-психіатрів *не рідше одного разу на 6 місяців* для вирішення питання про наявність підстав для звернення до суду із заявою про продовження (зміну або припинення) застосування такого заходу. Продовження ПЗМХ проводиться кожного разу на строк, який *не може перевищувати 6 місяців* (ч. 2 ст. 95 Кримінального кодексу України (далі – КК), ч. 4 ст. 19 Закону України (далі – ЗУ) «Про психіатричну допомогу») [1; 2]. У ст. 514 Кримінального процесуаль-

ного кодексу України (далі – КПК) законодавець не передбачив аналогічних положень [3]. Загалом сучасна законодавча регламентація порядку продовження, зміни або припинення ПЗМХ відповідає міжнародним стандартам. Так, у Принципах захисту осіб з психічними розладами і покращення психіатричної допомоги, що є додатком до Резолюції 46/119 «Захист осіб з психічними розладами та покращення психіатричної допомоги», прийнятої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 17 грудня 1991 р. передбачено, що положення внутрішньодержавного законодавства можуть уповноважувати суд або інший компетентний орган на основі компетентного і незалежного медичного висновку виносити рішення про поміщення таких осіб до психіатричного закладу (п. 4 принципу 20); пацієнт, госпіталізований у примусовому порядку, може через певні проміжки часу, визначені внутрішньодержавним законодавством, звертатися до наглядового органу з клопотанням про виписку або одержання статусу пацієнта, госпіталізованого в добровільному порядку (п. 4 принципу 17) [4]. Вказані положення втілені у чинному законодавстві України. Так, про-

довження (зміна або припинення) застосування ПЗМХ здійснюється на підставі ухвали суду. При цьому механізм судового контролю активується, зокрема, особою, до якої застосовуються ПЗМХ, за її письмовою заявою, до якої може додаватися висновок обраного нею незалежного лікаря-психіатра (ч. 3 ст. 514 КПК, ч. 2 ст. 95 КК, ч. 5 ст. 19 ЗУ «Про психіатричну допомогу»).

Аналіз досліджень і публікацій. Разом із тим, аналіз вказаних законодавчих положень та моніторинг релевантної судової практики дозволяють виявити недостатню нормативну врегульованість порядку розгляду питання про продовження (зміну чи припинення) застосування судом ПЗМХ, що обумовило низку проблем правозастосовного характеру. Окремі аспекти цієї проблематики були досліджені у наукових працях таких вчених, як А. Берш [5], І. Жук [6], В. Кириченко [7], А. Лапкін [8], В. Печко [9], А. Ткач [10] та інших. Визнаючи вагомі здобутки науковців, слід визнати, що осмислення питання продовження (зміни або припинення) застосування ПЗМХ зберігає свою актуальність.

Мета статті. За результатами дослідження ключових дискусійних тез (ініціювання розгляду питання про продовження (зміну або припинення) застосування ПЗМХ; несвоєчасний періодичний судовий контроль), автори мають намір сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо напрямів законодавчого корегування порядку продовження, зміни або припинення застосування ПЗМХ, передбаченого ст. 514 КПК.

Виклад основного матеріалу. Ініціювання розгляду питання про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ. Згідно ч. 3 ст. 514 КПК, ч. 1 ст. 95 КК розгляд цього питання здійснюється за письмовою заявою: а) представника закладу з надання психіатричної допомоги (лікаря-психіатра), де тримається дана особа; б) особи, до якої

застосовуються ПЗМХ; в) захисника чи законного представника у разі, якщо така особа за своїм станом здоров'я не може усвідомлювати свої дії (бездіяльність) чи керувати ними, в тому числі не може усвідомлено подати до суду відповідну заяву. Проаналізуємо ці нормативні приписи більш детально:

а) *представник закладу з надання психіатричної допомоги (лікар-психіатр), де тримається дана особа, має право звернутися до суду із письмовою заявою про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ, обов'язковим додатком до якої є висновок комісії лікарів-психіатрів, що обґрунтовує таку необхідність.* Останній складається за результатами психіатричного огляду особи, до якої застосований ПЗМХ, що проводиться *не рідше одного разу на 6 місяців* для вирішення питання про наявність підстав для звернення до суду із відповідною заявою. Аналіз матеріалів судової практики свідчить про те, що лікарі оглядають особу у межах шестимісячного строку і складають відповідний медичний висновок [11; 12]. Так, ухвалою суду від 27.10.2023 р. застосовані до особи ПЗМХ у виді госпіталізації до психіатричного закладу з надання психіатричної допомоги із суворим наглядом продовжено строком на шість місяців. Огляд комісією лікарів-психіатрів для вирішення питання про наявність підстав для звернення до суду із заявою про продовження, зміну або припинення ПЗМХ був проведений 15.03.2024 р., тобто більше, ніж за місяць до закінчення шестимісячного строку застосування ПЗМХ [13]. Проте мають місце й випадки, в яких лікарі проводять огляд поза межами шестимісячного строку. Наприклад, «згідно ухвали Чернігівського районного суду Чернігівської області від 14.12.2023 р. застосовано до Особа_3 ПЗМХ у вигляді госпіталізації його до психіатричного закладу із звичайним наглядом. З висновку комісії

лікарів-психіатрів від 19.06.2024 р. вбачається, що на даний час Особа_3 за своїм психічним станом потребує припинення ПЗМХ у вигляді госпіталізації до відділення зі звичайним наглядом» [14]. Виходячи із цитованого судового рішення, маємо констатувати порушення комісією лікарів-психіатрів нормативного правила про проведення огляду особи, до якої застосований ПЗМХ, не рідше одного разу на 6 місяців. Така практика частково обумовлена відсутністю в законі чітко визначеного строку звернення до суду з заявою про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ. У свою чергу, у Правилах застосування примусових заходів медичного характеру в спеціальному закладі з надання психіатричної допомоги, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 31.08.2017 р., № 992 визначено, що у разі значного поліпшення психічного стану пацієнта лікуючий лікар ініціює позачергове засідання комісії лікарів-психіатрів. Після складання висновку лікарів, представник закладу з надання психіатричної допомоги повинен не пізніше 5 робочих днів, починаючи з наступного дня після складання зазначеного висновку, звернутись до суду із заявою *про зміну виду ПЗМХ* [15, п. 15]. Але аналогічних положень вказаний документ не передбачає, якщо до суду лікарі звертаються із заявою про продовження ПЗМХ. Тож, мають місце випадки подання таких заяв після закінчення дії попередньої ухвали суду щодо застосування ПЗМХ. При цьому, якщо до особи було застосовано ПЗМХ у виді госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, то звернення лікарів-психіатрів із заявою поза межами шестимісячного строку пов'язано не лише із порушенням вимог закону, але й порушенням права особи на свободу та особисту недоторканність. У цьому контексті як до зразка варто звернутися до законодавчої регламен-

тації порядку продовження строку тримання під вартою, визначеної у ч. 1 ст. 199 КПК. Згідно її вимог клопотання про продовження строку тримання під вартою має право подати прокурор, слідчий за погодженням з прокурором не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали про тримання під вартою. Отже, пропонуємо передбачити в КПК, що заява про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ має бути подана не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали суду щодо застосування ПЗМХ;

б) *особа, до якої застосовуються ПЗМХ*, має право подати до суду письмову заяву про зміну чи припинення його застосування. Слід відмітити, що більш широка регламентація цього права передбачена ч. 2 ст. 95 КК та ч. 5 ст. 19 ЗУ «Про психіатричну допомогу»: особа, до якої застосовуються ПЗМХ, має право звертатися до суду із заявою про зміну або припинення застосування ПЗМХ *не частіше одного разу на 6 місяців та незалежно від того, чи розглядалося це питання судом у зазначений період*. Як вже було зазначено, вказане право особи є втіленням у національному законодавстві міжнародного стандарту, яким визначено право пацієнта, госпіталізованого у примусовому порядку (тобто особи, щодо якої застосовуються ПЗМХ), ініціювати перед уповноваженим органом розгляд питання про доцільність продовження примусового лікування через розумні проміжки часу, визначені національним законодавством [4, п. 4 принципу 17]. У своїх рішеннях Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) неодноразово зазначав, що ключовою гарантією за п. 4 ст. 5 Конвенції є те, що особа, яка примусово утримується у психіатричному закладі, повинна мати право на судовий перегляд за її власним бажанням (Case of Gorshkov v. Ukraine [16, § 44];

Case of «Musiał v. Poland» [17, § 43]). При цьому ЄСПЛ підкреслив, що доступ особи, яка утримується, до судді не має залежати від доброї волі адміністрації закладу, в якому утримується особа, використовуватись за розсудом керівництва медичного закладу. Тож, особа, до якої застосовуються ПЗМХ, може звернутися до суду із заявою у порядку ст. 514 КПК, до якої додається висновок комісії лікарів-психіатрів закладу, в якому особі надається психіатрична допомога, або висновок обраного особою незалежного лікаря-психіатра. Позитивно оцінюючи процесуальну гарантію самостійного залучення особою незалежного лікаря-психіатра, слід зауважити, що на рівні КПК вона регламентована неповно. На відміну від кримінального процесуального закону, в ч. 5 ст. 19 ЗУ «Про психіатричну допомогу» вказано, що у висновку незалежного лікаря-психіатра мають бути зазначені підстави для зміни або припинення застосування ПЗМХ. У разі відсутності таких підстав у висновку обґрунтовується необхідність продовження застосування ПЗМХ. Крім того, слід уточнити, від кого саме має бути незалежним лікар-психіатр – від держави чи закладу з надання психіатричної допомоги. Тому доцільно викласти четверте речення частини третьої статті 514 КПК у такій редакції: *«До заяви додається висновок комісії лікарів-психіатрів закладу, в якому особі надається психіатрична допомога, або висновок обраного особою лікаря-психіатра, який не є співробітником цього закладу, про стан психічного здоров'я особи та необхідність застосування до неї примусових заходів медичного характеру»* [див. детальніше: 18, с. 80–81];

в) захисник чи законний представник особи, до якої застосовуються ПЗМХ, мають право ініціювати перед судом питання зміни або припинення застосування ПЗМХ,

але за певних умов, визначених ч. 3 ст. 514 КПК, абз. 2 ч. 1 ст. 95 КК. З одного боку, таке право зазначених осіб логічно впливає із функцій, які здійснюють вказані суб'єкти у кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ. Ініціювання цього питання захисником або законним представником активує процесуально-компенсаторні механізми реалізації прав та свобод осіб, які страждають на психічні розлади. Втім ефективність функціонування таких механізмів, насамперед, залежить від якості їх законодавчої регламентації. Нормативний зміст ч. 3 ст. 514 КПК, абз. 2 ч. 1 ст. 95 КК свідчить про наявність певного законодавчого недоліку [7, с. 73–74]. *По-перше*, визначені ч. 3 ст. 514 КПК умови ініціювання захисником або законним представником питання про зміну чи припинення застосування ПЗМХ (особа за своїм станом здоров'я не може усвідомлювати свої дії (бездіяльність) чи керувати ними, в тому числі не може усвідомлено подати до суду відповідну заяву), не відповідають передбаченим ч. 2 ст. 514 КПК підставам для зміни або припинення застосування ПЗМХ – особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння у стані неосудності, видужала або внаслідок змін у стані її здоров'я відпала потреба в раніше застосовуваних ПЗМХ. *По-друге*, буквальне тлумачення нормативного змісту частин 2, 3 ст. 514 КПК дозволяє стверджувати, що у разі, якщо особа видужала або її психічний стан покращився, то подати заяву до суду вона вправі самостійно. Натомість її захисник або законний представник не зможуть подати заяву в такому випадку, що очевидно обмежує конституційне право особи на захист. Тож, слід передбачити в ч. 3 ст. 514 КПК, що розгляд питання про зміну чи припинення застосування судом ПЗМХ може здійснюватися за письмовою заявою особи, до якої застосовуються ПЗМХ, її захисника чи законного представника [18, с. 80].

Несвоєчасний періодичний судовий контроль. Недотримання шестимісячного строку проведення судового контролю у цій категорії проваджень обумовлений низкою причин. *По-перше*, сьогодні в Україні спостерігається дефіцит суддів, що загострює питання належного функціонування судів і здійснення правосуддя, спричиняє систематичні порушення права на справедливий судовий розгляд. Аналіз предмету скарг, поданих до ЄСПЛ проти України, свідчить, що переважна їх більшість стосується надмірної (нерозумної) тривалості судового розгляду та невирішення цієї проблеми на національному рівні [19, с. 210]. Звісно, така небезпечна тенденція відбилася й у кримінальних провадженнях щодо застосування ПЗМХ. Так, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у щорічній доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році вказав на «невиправдано тривале, інколи впродовж багатьох місяців, утримання пацієнтів в стаціонарах таких лікувальних закладів в очікуванні рішень суду щодо продовження чи припинення застосування до них примусових заходів медичного характеру» [19, с. 180]. *По-друге*, недотримання строку періодичного судового контролю пов'язане, зокрема, із несвоєчасним зверненням лікарів із заявою до суду, про що вже зазначалося вище. *По-третє*, відсутність у законі строку розгляду судом заяви призводить до порушення строку реалізації періодичного судового контролю у порядку ст. 514 КПК. Водночас у цивільному процесі заява про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації розглядається судом *протягом десяти днів* (ч. 1 ст. 341 Цивільного процесуального кодексу України) [20]. Вказане правило міститься і в ч. 3 ст. 22 ЗУ «Про психіатричну допомогу», яка передбачає порядок судо-

вого розгляду заяв про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку. Тож, залишаються незрозумілими причини, за яких законодавець не визначив строку розгляду судом заяв про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ у кримінальному провадженні. В умовах такого правового вакууму певним орієнтиром є позиція Верховного Суду України, висловлена у постанові «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» від 3 червня 2005 р. № 7: «враховуючи специфіку справ про застосування ПЗМХ, їх продовження, зміну чи скасування (припинення), обумовлену станом психічного здоров'я людини, судам належить *без зволікання* вирішувати питання про призначення цих справ до розгляду й *оперативно* їх розглядати» [21, п. 21]. Проведене авторами цієї статті вивчення судової практики засвідчує, що одні судді розглядають заяви лікарів-психіатрів про продовження (зміну або припинення) застосування ПЗМХ на наступний день після їх подання, що відповідає вимозі оперативності [див.: 22]. Інші судді зволікають у розгляді таких заяв і розглядають їх поза межами шестимісячного строку періодичного судового контролю [див.: 23]. На нашу думку, орієнтиром при визначенні оптимального строку може бути чинна регламентація строків розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу. Так, згідно ч. 1 ст. 186 КПК клопотання про застосування або зміну запобіжного заходу розглядається слідчим суддею, судом *невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин* з моменту фактичного затримання підозрюваного, обвинуваченого або з моменту надходження до суду клопотання, якщо підозрюваний, обвинувачений перебуває на свободі, чи з моменту подання підозрюваним, обвинуваченим, його захисником до суду відповідного клопотання. Релевантність звернення до цитованої

норми під час розроблення пропозицій щодо визначення строку розгляду судом клопотання про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ пояснюється тим, що окремі запобіжні заходи (цілодобовий домашній арешт, тримання під вартою) суттєво обмежують право особи на свободу, як і застосування до неї ПЗМХ у стаціонарній формі. Отже, з урахуванням вище наведених аргументів пропонуємо доповнити ч. 3 ст. 514 КПК другим абзацом у такій редакції: *«Заява про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ розглядається судом невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту її надходження до суду».*

Вищезазначені чинники інколи обумовлюють існування ситуацій, в яких на момент розгляду заяви про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ визначений попередньо ухвалою суду шестимісячний строк дії цих заходів кримінально-правового характеру закінчився. Наприклад, ухвалою від 06.06.2023 р. Особа_5 продовжено ПЗМХ у виді амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку. Але за заявою лікаря-психіатра цей ПЗМХ було продовжено після закінчення шестимісячного строку – 12.01.2024 р. [21]. Втім продовжити, змінити або припинити можна лише застосування того ПЗМХ, який фактично діє на момент розгляду цього питання судом. Така практика не лише є алогічною, а й призводить до порушення конвенційного права особи та свободу та особисту недоторканність у разі зволікання із розглядом заяви про продовження (зміну або припинення) застосування ПЗМХ у виді госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги. Слід нагадати, що ЄСПЛ у справі «Guzzardi v. Italy» підкреслював, що позбавлення волі не обмежується класичними випадками взяття під варту внаслідок арешту або винесення вироку, а може приймати безліч інших форм [24, § 95]. Крім

того, в справі «Акоруан v. Ukraine» ЄСПЛ наголошував, що «поняття позбавлення свободи поєднує у собі як об'єктивний елемент, а саме тримання особи в обмеженому просторі протягом значного періоду часу, так і суб'єктивний елемент, тобто відсутність достовірної згоди особи на таке тримання» [25, § 67]. Адаптуючи цитовану правову позицію в аспекті застосування до особи ПЗМХ у стаціонарній формі, можна стверджувати, що об'єктивним елементом є стаціонарне перебування особи в закладі з надання психіатричної допомоги, суб'єктивним – відсутність на це згоди особи. Тож, за своєю правовою природою цей захід пов'язаний з обмеженням права особи на свободу та особисту недоторканність, тому несвоечасний періодичний судовий контроль у порядку ст. 514 КПК призводить до порушення цього права. Окреслену проблематику доволі яскраво демонструє новітнє рішення ЄСПЛ у справі «Цеге фон Мантейфель проти України» від 11 січня 2024 р., в якому визнано порушення пунктів 1, 4 ст. 5 Конвенції [26]. Стислий виклад обставин цієї справи зводиться до наступного. У кримінальному провадженні за обвинуваченням у вчиненні вбивства до заявниці, яка страждала від параноїдальної форми шизофренії, було застосовано ПЗМХ у виді госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги. Протягом семи років суди періодично продовжували її стаціонарне лікування за заявою лікарів. 19 серпня 2016 р. суд постановив останню ухвалу про продовження строку примусового стаціонарного лікування заявниці, строк дії якої закінчився 19 лютого 2017 р. (оскільки ЗУ «Про психіатричну допомогу» передбачав перегляд таких ухвал щонайменше раз на шість місяців). Заяви про продовження строку примусового стаціонарного лікування заявниці, подані лікарями 13 січня та 19 травня 2017 р., були залишені без задоволення судом 13 та 2 листопада

2017 р. відповідно. Суд ухвалив лікувати заявницю амбулаторно і заявницю виписали з лікарні 14 листопада 2017 р. [26, п. 2].

Верховний Суд постановою від 19 червня 2019 р. частково задовольнив цивільний позов, поданий заявницею проти лікарні у серпні 2017 р., і визнав, що за відсутності будь-якого подальшого рішення про продовження строку її тримання, тривалі перебування заявниці у лікарні після 19 лютого 2017 р., тобто після закінчення шестимісячного періоду з моменту постановлення ухвали суду від 19 серпня 2016 р., не мало жодних законних підстав. У січні 2021 р. Дніпровський апеляційний суд присудив заявниці 30 000 українських гривень в якості відшкодування завданої моральної шкоди, але присуджене заявниці відшкодування сплачено не було. Тому заявниця скаржилася на те, що її тримання після 19 лютого 2017 р. було незаконним і згідно з національним законодавством протягом усього строку перебування у психіатричній лікарні вона не мала права оскаржувати законність такого тримання, вимагати свого звільнення чи отримати відшкодування [26, пункти 3–6]. ЄСПЛ зауважив, що зважаючи на відсутність доказів, що присуджена сума була сплачена, заявниця все ще може вважатися потерпілою від порушення п. 1 ст. 5 Конвенції у зв'язку з її триманням після 19 лютого 2017 р., та погодився з висновками національних судів про те, що її перебування в лікарні протягом цього періоду було незаконним [26, п. 10].

Аналіз зазначеного рішення ЄСПЛ чітко демонструє існування таких системних недоліків у національній правовій системі, як:

а) *відсутність у законі строку розгляду судом заяви, поданої у порядку ст. 514 КПК.* Так, заяви про продовження строку примусового стаціонарного лікування заявниці, подані лікарями 13 січня та 19 травня 2017 р., були залишені без

задоволення судом 13 травня (тобто через 4 місяці) та 2 листопада 2017 р. (тобто більше, ніж через 5 місяців) відповідно;

б) *відсутність в ухвалах про відмову в задоволенні заяви правової визначеності в питанні подальшої долі кримінального провадження.* Так, виходячи зі змісту дослідженого рішення ЄСПЛ, відмовляючи у задоволенні заяви про продовження застосування ПЗМХ, суд чітко не зазначив, як слід діяти закладу з надання психіатричної допомоги, в якому така особа перебувала. Відповідно, лікарня відмовляла у задоволенні клопотань про негайне звільнення, поданих матір'ю заявниці та її захисником після 19 лютого 2017 р., у зв'язку з відсутністю судового рішення про звільнення особи [26, п. 3]. Надалі така ситуація обумовила звернення лікарів із новою заявою про продовження застосування ПЗМХ, в задоволенні якої також було відмовлено судом і суд ухвалив лікувати заявницю амбулаторно. Отже, і національні суди, і ЄСПЛ, визнали, що тривале перебування заявниці у лікарні після закінчення шестимісячного періоду з моменту постановлення ухвали суду від 19 серпня 2016 р., не мало жодних законних підстав [26, п. 4].

Слід зауважити, що законодавча регламентація порядку продовження, зміни або припинення застосування ПЗМХ є непослідовною. Виходячи із положень законодавства, при продовженні, зміні або припиненні застосування ПЗМХ враховується медичний критерій. Адже до заяви лікарів (особи, щодо якої застосовуються ПЗМХ, її захисника або законного представника) обов'язково додається висновок комісії лікарів-психіатрів, що обґрунтовує необхідність продовження, зміни або припинення застосування таких примусових заходів (ст. 95 КК, ст. 514 КПК, ст. 19 Закону України «Про психіатричну допомогу»). Безумовно, суди повинні

ретельно оцінювати такі висновки і за наявності підстав можуть обґрунтовано відмовити в задоволенні відповідних заяв. На наш погляд, якщо суд відмовляє у задоволенні заяви про зміну або припинення застосування ПЗМХ, він має чітко зазначити про те, чи продовжує свою дію застосований ПЗМХ та чи слід продовжувати обов'язкове лікування особи. Відсутність належної законодавчої регламентації в цьому питанні призводить до негативної тенденції, коли суд відмовляє у задоволенні заяви, поданої у порядку ст. 514 КПК, і не визначає подальшу долю цього провадження. Наприклад, якщо розгляд питання про зміну ПЗМХ ініційований лікарем-психіатром, додатком до його заяви слугує висновок лікарів, в якому констатовано, що внаслідок змін у стані здоров'я особи відпала потреба в раніше застосовуваних заходах медичного характеру. У разі, якщо суд відмовляє у задоволенні такої заяви, лікарі чітко не розуміють, як діяти у такому випадку. Адже за результатами огляду вже було складено висновок щодо психічного стану особи, що і стало підставою для звернення до суду із заявою про зміну ПЗМХ. Зважаючи на те, що суд не погодився із наявністю таких підстав, але й не визначив в ухвалі про продовження застосованого раніше ПЗМХ, має місце правова невизначеність у виконанні судового рішення. Таким чином, окреслені питання суд має чітко вирішувати в ухвалі про продовження (зміну або припинення) застосування ПЗМХ з метою недопущення неоднозначного тлумачення судового рішення лікарями-психіатрами, що іноді має невітні процесуальні наслідки у вигляді порушення права на свободу та особисту недоторканність, констатовані ЄСПЛ у справі «Цеге фон Мантейфель проти України» від 11 січня 2024 р.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє запропонувати наступні зміни та доповнення до ст. 514 КПК:

а) заява про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ має бути подана не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали суду щодо застосування ПЗМХ; б) розгляд питання про зміну чи припинення застосування судом ПЗМХ може здійснюватися за письмовою заявою особи, до якої застосовуються ПЗМХ, її захисника чи законного представника; в) до заяви додається висновок комісії лікарів-психіатрів закладу, в якому особі надається психіатрична допомога, або висновок обраного особою лікаря-психіатра, який не є співробітником цього закладу, про стан психічного здоров'я особи та необхідність застосування до неї примусових заходів медичного характеру; г) заява про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ має бути подана не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали суду щодо застосування ПЗМХ; д) заява про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ розглядається судом невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту її надходження до суду.

У статті розглянуто проблематику продовження, зміни або припинення застосування ПЗМХ в контексті: а) ініціювання розгляду питання про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ; б) несвоєчасності періодичного судового контролю. На підставі проведеного авторами моніторингу судової практики встановлено, що мають місце випадки, в яких лікарі-психіатри проводять огляд поза межами шестимісячного строку, визначеного ст. 19 ЗУ «Про психіатричну допомогу» та ст. 95 КК. Запропоновано передбачити в КПК, що заява про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ має бути подана не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали суду щодо засто-

сування ПЗМХ. Зауважено, що передбачені ч. 3 ст. 514 КПК умови ініціювання захисником або законним представником питання про зміну, припинення застосування ПЗМХ (особа за своїм станом здоров'я не може усвідомлювати свої дії (бездіяльність) чи керувати ними, в тому числі не може усвідомлено подати до суду відповідну заяву), не відповідають передбаченим ч. 2 ст. 514 КПК підставам для зміни або припинення застосування ПЗМХ та обмежують конституційне право особи на захист.

Досліджено низку причин, що обумовлюють недотримання шестимісячного строку проведення судового контролю у порядку ст. 514 КПК. До них віднесено: 1) дефіцит суддів; 2) несвоєчасне звернення лікарів до суду із заявою про продовження, зміну або припинення застосування ПЗМХ; 3) відсутність у законі чітко визначеного строку розгляду судом відповідної заяви.

На підставі аналізу рішення ЄСПЛ у справі «Цеге фон Мантейфель проти України» від 11 січня 2024 р. продемонстровано існування таких системних недоліків у національній правовій системі, як: а) відсутність у законі строку розгляду судом заяви, поданої у порядку ст. 514 КПК; б) відсутність в ухвалах про відмову в задоволенні заяви правової визначеності в питанні подальшої долі кримінального провадження. Запропоновано передбачити в КПК, що заява про продовження (зміну або припинення) застосування ПЗМХ має бути подана не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали суду щодо застосування ПЗМХ. Констатовано доцільність законодавчої регламентації строку розгляду судом заяви, поданої у порядку ст. 514 КПК – не пізніше сімдесяти двох годин з моменту її надходження до суду. Доведено, що в ухвалі про відмову в задоволенні

заяви про зміну або припинення застосування ПЗМХ, суди повинні чітко визначати, чи продовжено раніше застосований ПЗМХ, що сприятиме правовій визначеності у виконанні судового рішення.

Ключові слова: примусові заходи медичного характеру, право на свободу і особисту недоторканість, судовий контроль, практика ЄСПЛ, строки у кримінальному провадженні, захист прав людини.

Tyshchenko O., Titko I. Continuation, modification, or termination of the application of compulsory medical measures: specific issues

The article examines issues related to the continuation, modification, or termination of the application of compulsory medical measures (CMM) in the context of: a) initiating a review of the question of continuation, modification, or termination of CMM and b) the untimeliness of periodic judicial oversight. Based on the authors' monitoring of court practices, cases have been identified where psychiatrists conduct assessments beyond the six-month period specified by Article 19 of the Law of Ukraine "On Psychiatric Care" and Article 95 of the Criminal Code. It is proposed to include in the CPC that an application for the continuation, modification, or termination of CMM must be submitted no later than five days before the expiration of the previous court ruling on the application of CMM. It is noted that the conditions in Part 3 of Article 514 of the CPC, which allow a defense attorney or legal representative to initiate a change or termination of CMM (when a person, due to their health condition, cannot be aware of or control their actions, including the inability to consciously submit an application to the court), do not correspond to the grounds provided in Part 2 of Article 514 of the CPC

for changing or terminating CMM and restrict the person's constitutional right to defense.

A range of reasons for the failure to comply with the six-month period for judicial oversight under Article 514 of the CPC has been investigated. These include: 1) a shortage of judges; 2) untimely submission by doctors to the court of an application for continuation, modification, or termination of CMM and 3) the absence of a clearly defined timeframe in the law for the court to review the relevant application.

Based on the analysis of the ECHR decision in the case of "Zege von Mantuffel v. Ukraine" dated January 11, 2024, the existence of systemic deficiencies in the national legal system has been demonstrated, including: a) the absence of a specified timeframe in the law for the court to review an application submitted under Article 514 of the CPC; and b) the lack of legal clarity in court rulings denying applications regarding the future status of criminal proceedings. It is proposed to amend the CPC to require that an application for the continuation (modification or termination) of CMM must be submitted no later than five days before the expiration of the previous court ruling on CMM application. The legislative establishment of a timeframe for court review of an application submitted under Article 514 of the CPC is deemed appropriate, specifying that such a review should occur no later than seventy-two hours from the time it is received by the court. It has been proven that in rulings denying applications to modify or terminate CMM, courts must clearly specify whether the previously applied CMM is to continue, thus contributing to legal certainty in the enforcement of the court decision.

Key words: compulsory medical measures, right to liberty and personal security, judicial oversight, ECHR practice, timeframes in criminal proceedings, human rights protection.

Література

1. Кримінальний кодекс України : від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. Офіційний вісник України. 2001. № 21. Ст. 920. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top> (дата звернення: 22.10.2024).

2. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1489-III. Офіційний вісник України. 2000. № 12. Ст. 444. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Офіційний вісник України. 2012. № 37. Ст. 1370. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

4. Principles for the Protection of Persons with Mental Illness and the Improvement of Mental Health Care : adopted by UNGA Resolution 46/119 of 17 Dec. 1991. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3920.html> (Last accessed: 22.10.2024).

5. Берш А. Я. Примусові заходи медичного характеру: правова природа та види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2017. 188 с.

6. Жук І. В. Продовження, зміна та припинення застосування примусових заходів медичного характеру: теоретичні та практичні проблеми. Юридичний науковий електронний журнал. 2018. № 3. С. 184–187. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2018/53.pdf (дата звернення: 22.10.2024).

7. Кириченко В. Л. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру : дис. ... д-ра філософії : 12.00.09 / Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2020. 314 с.

8. Лапкін А. В. Прокурор у кримінальному провадженні: теоретичні, правові та організаційно-методичні проблеми : монографія. Харків : Право, 2020. 1304 с.

9. Печко В. В. Інститут застосування примусових заходів медичного характеру в кримінальному процесі України : дис. ... д-ра філософії : 081 / Дон. держ. ун-т внутр. справ. Маріуполь, 2021. 207 с.

10. Ткач А. В. Процесуальна діяльність прокурора у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. 264 с.

11. Ухвала Рогатинського районного суду Івано-Франківської області від 11 вересня 2024 р. у справі № 349/1617/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/121532530> (дата звернення: 22.10.2024).

12. Ухвала Франківського районного суду м. Львова від 4 березня 2024 р. у справі № 452/1811/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/117605834> (дата звернення: 22.10.2024).

13. Ухвала Подільського районного суду м. Києва від 1 квітня 2024 р. у справі № 758/3441/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/118058686> (дата звернення: 22.10.2024).

14. Ухвала Новозаводського районного суду м. Чернігова від 2 липня 2024 р. у справі № 751/5644/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/120193335> (дата звернення: 22.10.2024).

15. Правила застосування примусових заходів медичного характеру в спеціальному закладі з надання психіатричної допомоги : наказ М-ва охорони здоров'я України від 31 серп. 2017 р. № 992. Офіційний вісник України. 2017. № 98. Ст. 3014.

16. Справа «Горшков проти України (Gorshkov v. Ukraine)» (Заява № 67531/01) : рішення ЄСПЛ від 8 листоп. 2005 р., остаточне 08/02/2006. Офіційний вісник України. 2006. № 45. Ст. 3058.

17. Case of Musial v. Poland (Application No. 24557/94) : judgment of the ECtHR of 25 Mar. 1999. HUDOC. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58225> (Last accessed: 22.10.2024).

18. Тищенко О. Кримінальне провадження за участю осіб, які страждають на психічні розлади : монографія. Харків : Право, 2024. 688 с.

19. Лубінець Д. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і

свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. Омбудсман України. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023-rozdil-8-verkhovenstvo-prava-i-dostup-do-pravosuddia> (дата звернення: 22.10.2024).

20. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. Офіційний вісник України. 2014. № 16. Ст.1088. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top> (дата звернення: 22.10.2024).

21. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 3 черв. 2005 р. № 7. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

22. Ухвала Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 12 липня 2019 р. у справі № 159/3858/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/82971066> (дата звернення: 22.10.2024).

23. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 12 січня 2024 р. у справі № 127/30587/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/116280016> (дата звернення: 22.10.2024).

24. Case of Guzzardi v. Italy (Application No. 7367/76) : judgment of the ECtHR of 6 Nov. 1980. HUDOC. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57498> (Last accessed: 22.10.2024).

25. Справа «Акопян проти України (Acopyan v. Ukraine)» (Заява № 12317/06) : рішення ЄСПЛ від 5 черв. 2014 р., остаточне 05/09/2014. Офіційний вісник України. 2014. № 89. Ст. 2575.

26. Справа «Цеге фон Мантейфель проти України (Tsyoge fon Manteyfel v. Ukraine)» (Заява № 29804/16) : рішення ЄСПЛ від 11 січ. 2024 р. Офіційний вісник України. 2024. № 23. Ст. 1511.

Є. Харитонов,

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук,
завідувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

О. Харитонova,

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук,
завідувач кафедри інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

СПАДКОВИЙ ДОГОВІР КРІЗЬ ПРИЗМУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Постановка завдання. Після прийняття нового Цивільного кодексу пройшло практично 20 років і вже можна оцінити ефективність тих чи інших нових інститутів, запроваджених Кодексом. До одного з таких інститутів належить інститут спадкового договору. Слід зазначити, що спадковий договір відомий законодавству більшості європейських країн і досить ефективно виконує свою роль регулятора відповідних відносин. Як зазначалося в літературі, оскільки питання теорії спадкового договору на момент прийняття нового ЦК України не були предметом досліджень, це зумовило спірність низки положень присвячених йому норм. Зокрема, це стосується визначення природи спадкового договору, його місця у Цивільному кодексі України тощо. З'ясування зазначених питань має не лише теоретичне, але і велике практичне значення, оскільки від розуміння характеру і правової природи спадкового договору залежить формування нотаріальної та судової практики з цих питань. Попри досить пильну увагу до спадкового договору з боку науковців, деякі питання, пов'язані з його динамікою, потребують дослідження з урахуванням правових позицій, сформованих судовою практикою.

Постановка проблеми. Попри досить одностайну позицію науковців – фахівців у сфері цивільного та спадкового права, а також представників судової влади щодо правової природи спадкового договору, його місця у системі цивільного права, норми, присвячені його регулюванню, залишаються у Книзі шостій Цивільного кодексу України. З огляду на європейську інтеграцію, а також триваючий вже досить довгий час процес рекодифікації цивільного законодавства, слід виправити зазначену неузгодженість, оскільки спадковий договір є специфічною підставою виникнення організаційних цивільних правовідносин [1, с. 365] і не може бути віднесеним до так званих «договорів про спадкування».

Стан наукової розробленості проблеми. Дослідженню інституту спадкового договору приділяли такі науковці, як: В. Білоусов і В. Дмитришина [2], О. Бичковський [3], В. Васильченко [4], О. Дутікова і А. Гончарова [5], Л. Красицька [6], О. Кухарев [7, 8], Д. Кучеренко [9], С. Мазуренко [10], Р. Майданик [11], Н. Оксанюк [12], З. Ромовська [13], І. Самойлова [14], І. Сердечна [15], В. Слома [16], Ю. Труфанова і Х. Яценко [17], С. Фурса [18], В. Чуйкова [19], Н. Шама [20, 21, 22,

23, 24] та інші. Окремі аспекти спадкового договору, такі як питання правової природи спадкового договору, його суб'єктного складу, виконання та розірвання тощо, залишаються і досі недостатньо вивченими та є дискусійними. Так, Р.А. Майданик розуміє спадковий договір як: «нетиповий речово-зобов'язальний правочин відчуження послуги, предмет якого становить надання послуг набувачем на користь відчужувача або третьої особи під передачу майна у власність набувача на випадок смерті відчужувача» [11, с. 98]. Натомість О.Є. Кухарев вважає, що до спадкового договору не застосовуються норми спадкового права, оскільки відсутній юридичний склад спадкового правонаступництва [8, с. 238]. Відсутня також одностайність і у розумінні односторонності чи двосторонності зазначеного договору та інших його аспектів, що свідчить на користь звернення до проблематики цієї неоднозначної інституції.

Метою статті є з'ясування поняття, сутності та значення інституту спадкового договору в сучасних умовах, особливостей визначення предмета та суб'єктного складу спадкового договору, його місця в системі цивільного права з урахуванням судової практики.

Виклад основного матеріалу. Інститут спадкового договору, як уже зазначалось, є відносно новим для української правозастосовної практики, тому встановлення його правової природи, порядок його укладення й виконання й досі залишається недостатньо врегульованим.

У науці цивільного права зазначається, що на доктринальному рівні у спадковому праві виокремлюють низку правочинів на випадок смерті (так звані «правочини *mortis causa*»). Окрім традиційного заповіту до таких розпоряджень на випадок смерті відносять: «заповіт подружжя; договір про спадкування (у тому числі спадковий договір); дарування в рахунок спадкової частки; положення статуту товариства з обмеженою відпо-

відальністю про те, що у разі смерті учасника його частка переходить до товариства; умова корпоративного договору про право учасників на викуп у спадкоємців частки померлого учасника; зобов'язання, призначене до виконання лише після смерті боржника» [25, с. 549]. При цьому модель спадкового договору суттєво відрізняється від відповідних інституцій у зарубіжному законодавстві, де він є, поруч із заповітом та спадкуванням за законом, окремою підставою спадкування.

Відповідно до ст. 1302 ЦК України: «за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача» [43]. Аналіз ст. 1302 ЦК України дає підстави Кравчику М., Туру О. зробити висновок про те, що право власності на випадок смерті відчужувача отримує набувач не в порядку наслідування, а на підставі укладеного договору. Сам набувач не розглядається як спадкоємець відчужувача, а сам спадковий договір не впливає на порядок наслідування. Також варто зауважити, що спадковий договір укладають щодо майна відчужувача, а не щодо спадщини» [26, с. 83].

Таким чином, спадковий договір не може вважатися окремим видом спадкування, оскільки, згідно зі ст. 1217 ЦК, спадкування відбувається або за заповітом, або за законом, і ця норма є обов'язковою. У зв'язку з цим Верховний Суд України пояснив, що передача майна від відчужувача до набувача за спадковим договором не становить окремого виду спадкування. Відповідно, до таких відносин не застосовуються правила про спадкування, включаючи право на обов'язкову частку (п. 28 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 № 7) [27]. Таким чином, розміщення глави 90, яка регулює розглянутий договір,

у книзі 6 Цивільного кодексу є досить умовним. Правила спадкового права не поширюються на спадковий договір через відсутність юридичних підстав для спадкового правонаступництва. [28, с. 307].

Отже, враховуючи це, розглянемо деякі з проблем, що можуть виникати при спробах використання згаданого засобу реалізації та захисту цивільних прав та обов'язків.

Першою з проблем є визначення поняття та встановлення юридичної сутності спадкового договору. Це питання виникає через те, що стаття 1302 ЦК не містить визначення спадкового договору, а лише описує його зміст. Відповідно до цієї норми, за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і після його смерті отримує право власності на майно відчужувача. [4, с. 118–121].

З тексту ст. 1302 ЦК випливає, що: «ознаками такого договору є: 1) домовленість сторін про особливий порядок визначення долі майна після смерті його власника; 2) спеціальний суб'єктний склад договору; 3) виникнення в учасників спадкового договору сукупності зобов'язальних та речових прав (зобов'язальних – до смерті відчужувача, речових – після його смерті); 4) виникнення права власності на майно відчужувача на підставі сукупності обставин, що мають юридичне значення: укладення договору, виконання набувачем дій відповідно до розпоряджень відчужувача, смерть відчужувача; 5) покровкове виникнення прав та обов'язків у його сторін (у набувача виникає обов'язок виконувати розпорядження відчужувача вже після укладення договору, а права власника на майно відчужувача він отримує лише після смерті останнього)» [43].

Отже, спадковий договір, згаданий у ст. 1302 ЦК, по суті не є «договором про спадкування», як це передбачено законодавством Австрії, Німеч-

чини, Франції, Швейцарії та інших країн. Насправді він є договором, спрямованим на встановлення не спадкових, а зобов'язальних правовідносин. Через це він, насправді, мав би бути розміщений у книзі 5, а не 6 ЦК [29, с. 120]). Отже, для регулювання цих відносин слід субсидіарно застосовувати норми законодавства про зобов'язання. Такий підхід підтримується і в практиці, наприклад, у науковому висновку від 5 грудня 2022 року щодо наявності чи відсутності у спадкоємця відчужувача за спадковим договором права вимагати розірвання цього договору у зв'язку з невиконанням набувачем своїх обов'язків за цим договором (див., наприклад, Ця позиція також підтверджується практикою, зокрема, науковим висновком від 5 грудня 2022 року щодо того, чи має спадкоємець відчужувача за спадковим договором право вимагати розірвання цього договору через невиконання набувачем своїх обов'язків (справа № 591/1419/20 (61-18031св21))).

Іншою проблемою є визначення кола осіб, що можуть бути учасниками спадкового договору.

Відчужувачем у спадковому договорі може бути лише фізична особа, причому вона не обов'язково повинна бути повністю дієздатною. Однак у таких випадках застосовуються загальні правила про законне представництво малолітніх та недієздатних осіб, а також про укладення правочинів неповнолітніми та особами з обмеженою дієздатністю (ст. 68–71, 221–224, 242 ЦК). Відчужувачами за спадковим договором можуть бути не лише окремі фізичні особи, але й подружжя або один із подружжя.

Набувачем за спадковим договором може бути як фізична, так і юридична особа (ч. 2 ст. 1303 ЦК). Фізична особа повинна мати повну цивільну дієздатність, оскільки від неї можуть вимагатися усвідомлені дії, пов'язані з виконанням юридичних обов'язків (таких як утримання особи, зазначе-

ної відчужувачем, надання матеріальної допомоги або виконання дій для досягнення суспільно корисної мети). Юридична особа може бути набувачем у спадковому договорі за умови, що її цивільна правоздатність не обмежена спеціальним законом, рішенням суду або установчими документами, і не підпадає під обмеження, які стосуються юридичних осіб на тимчасово окупованих територіях. [30, 31].

Ще однією важливою проблемою є визначення змісту спадкового договору. Ця проблема стає особливо актуальною, оскільки норми Цивільного кодексу, які визначають зміст спадкового договору, є диспозитивними. Наприклад, у ст. 1302 ЦК зазначається лише те, що набувач зобов'язується виконувати розпорядження відчужувача, а після його смерті отримує право власності на його майно. Однак, не уточнюється, які саме розпорядження мають бути увазі та в якому обсязі (повністю чи частково) майно переходить до набувача. Таким чином, ці умови сторони можуть визначити самостійно.

Для укладення спадкового договору необхідно, щоб сторони досягли згоди щодо всіх істотних умов, таких як визначення майна, яке перейде до набувача після смерті відчужувача, а також перелік, характер, порядок і строки виконання дій набувачем. Спадковий договір може стосуватися як набуття права власності на майно відчужувача, так і виконання певних дій (виконання робіт, надання послуг тощо) з боку набувача.

Щодо розпорядження майном відчужувача, варто зазначити, що ст. 1306 ЦК розрізняє випадки, коли предметом спадкового договору є майно, яке належить відчужувачу на праві приватної власності, і коли це майно перебуває у спільній сумісній власності подружжя.

Оскільки закон встановлює, що подружжя як співвласники спільного майна володіють і користуються ним спільно, якщо інше не визначено уго-

дою між ними, розпорядження таким майном можливе лише за згодою обох подружжя (ч. 2 ст. 369 ЦК, ст. 63, 65 СК). При цьому згода співвласників на укладення спадкового договору, який підлягає нотаріальному посвідченню, має бути висловлена письмово та також нотаріально засвідчена (ч. 2 ст. 369, ст. 1304 ЦК).

Якщо один із подружжя не погоджується на вклучення спільного майна до спадкового договору, відчужувач може звернутися до суду, щоб встановити свою частку у спільному майні (ст. 70–71 СК).

Якщо існує шлюбний договір, що визначає права та обов'язки подружжя щодо майна, то і подружжя, і нотаріус, який посвідчує спадковий договір, повинні дотримуватися умов цього договору (ст. 92, 97 СК). Порушення відчужувачем умов шлюбного договору при укладанні спадкового договору може бути підставою для визнання останнього недійсним.

Якщо спадковий договір укладається стосовно майна, що перебуває у спільній частковій власності, предметом договору є не майно в цілому, а частка в праві на нього.

Варто зазначити, що в цьому випадку виникає колізія між нормами речового та спадкового права. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 334 та ст. 363 ЦК: «частка в праві спільної часткової власності переходить до набувача з моменту нотаріального посвідчення договору» [43]. Однак, ст. 1302 ЦК прямо зазначає, що право власності на майно відчужувача у набувача виникає лише після смерті відчужувача. У такій ситуації, на нашу думку, слід керуватися положеннями спеціальної норми (ст. 1302 ЦК), яка уточнює загальне правило.

Крім передачі майна, спадковий договір може передбачати обов'язки набувача виконати певні дії майнового або немайнового характеру (ст. 1305 ЦК). Однак відчужувач не має права зобов'язати набувача здійснювати дії, які обмежують його цивільну правоз-

датність, наприклад, у виборі місця проживання.

Відчужувач може покласти на набувача обов'язок виконувати певні дії майнового або немайнового характеру ще за свого життя. При цьому виконання обов'язку може бути передбачене на користь однієї або кількох осіб, які отримують право вимагати його виконання. Верховний Суд наголошує, що, щоб уникнути зловживань з боку відчужувача, враховуючи ризиковий (алеаторний) характер спадкового договору, його умови повинні бути чітко визначені [32].

При встановленні умов спадкового договору судова практика виходить з того, що «спадковий договір є двостороннім правочином, за концепцією якого набувач зобов'язаний вчинити певні дії за вказівкою відчужувача, взамін чого до нього переходить право власності на майно. Тому коло обов'язків набувача має визначатися вже виходячи не з одностороннього волевиявлення відчужувача, а зі спільної згоди сторін, враховуючи договірний характер правовідносин» [33].

Цей варіант може бути особливо актуальним у умовах воєнного стану чи бойових дій, коли він виступає як «відкладена компенсація витрат в інтересах особи, за якою відчужувач бажає або зобов'язаний піклуватися».

Кожна зі сторін має право визнати недостатніми ті умови, які вважаються істотними згідно з законом або необхідними для цього виду договору, і вимагати додавання нових умов, без яких угода її не влаштовує.

Згідно з загальним правилом, оцінка вартості дій, які має виконати набувач, не є істотною умовою спадкового договору. Проте, якщо відчужувач наполягав на включенні цієї умови, а набувач не погоджується, договір не буде вважатися укладеним, поки сторони не досягнуть згоди з цього питання.

Окрім істотних, у спадковому договорі можуть бути і звичайні умови, які автоматично набирають чинності

з моменту укладення договору без потреби додаткового узгодження. Тому відсутність звичайних умов не впливає на дійсність договору. Наприклад, якщо сторони не узгодили, хто контролюватиме виконання спадкового договору після смерті відчужувача, автоматично діє положення, передбачене ч. 3 ст. 1307 ЦК. Відповідно до цього положення, у разі відсутності спеціально призначеної відчужувачем особи, контроль за виконанням договору здійснює нотаріус за місцем відкриття спадщини.

Спадковий договір повинен бути укладений у письмовій формі та нотаріально посвідчений (ст. 1304 ЦК). Договір щодо майна, яке не потребує спеціальної реєстрації, посвідчується без необхідності надання документів, що підтверджують право власності. Для майна, що потребує державної реєстрації, спадковий договір набирає чинності лише після нотаріального посвідчення та державної реєстрації.

Умовами спадкового договору може бути обумовлене настання юридичних наслідків – перехід права власності на майно до співнабувачів із відкладальною обставиною, що складається із двох юридичних фактів: а) смерть відчужувача; б) смерть одного з подружжя відчужувача. При цьому для настання юридичних наслідків згідно умов спадкового договору необхідна наявність обох цих фактів незалежно від черговості їх настання, а не лише смерть відчужувача [34].

Зміна і припинення спадкового договору можливі на загальних або спеціальних підставах. Зазвичай це допускається лише за згодою сторін. При цьому правочин, що стосується зміни або припинення договору, має бути вчинений у тій самій формі, що і сам договір.

При вирішенні питань про зміну, розірвання чи припинення договору слід враховувати загальні вимоги щодо зобов'язань (ст. ст. 600, 605 та ін. ЦК).

Згідно зі ст. 1308 ЦК, спадковий договір може бути розірваний в односторонньому порядку як на вимогу

відчужувача, так і на вимогу набувача. Зокрема, договір може бути розірваний судом на вимогу відчужувача у випадку невиконання набувачем його розпоряджень. Однак, відповідно до ч. 3 ст. 12 ЦПК України кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦК України. У разі недоведеності зазначених обставин договір не може бути розірваним. Так, особа звернулася до суду з вимогою про розірвання спадкового договору, зазначивши, що друга сторона договору не виконує взятих на себе обов'язків: «постійно за власні кошти забезпечувати позивача продуктами харчування, необхідним одягом та взуттям кожного сезону, предметами щоденної необхідності та гігієнічними засобами, медикаментами, лікувальними засобами згідно з рекомендаціями лікарів, а також сплачувати комунальні платежі та вартість послуг за користування електроенергією та міським телефонним зв'язком. Доказів цього суду надано не було. Натомість інша сторона надала докази виконання своїх зобов'язань щодо щомісячної сплати витрат за спожитий газ, опалення, централізоване постачання холодної води та водовідведення, інтернет – послуги, утримання будинку і прибудинкової території, централізоване постачання гарячої води, абонентської плати за телефонний зв'язок, витрат за користування електроенергією, що підтверджується копіями квитанцій. Верховний Суд погодився з висновками судів попередніх інстанцій, які, врахувавши зміст спадкового договору, визначені ним обов'язки набувача, суть спору між сторонами, дійшли правильного висновку про відсутність встановлених законом підстав для розірвання договору» [35].

Спадковий договір також може бути розірваний судом на вимогу набувача у випадку неможливості виконання розпоряджень відчужувача.

Важливо зазначити, що в обох випадках розірвання спадкового договору можливе лише через суд. Саме суд має встановити факт порушення договору або неможливість його виконання. У такому разі зобов'язання змінюються або припиняються з моменту набрання чинності рішенням суду про зміну або розірвання спадкового договору.

Щодо підстав для розірвання спадкового договору та визнання його недійсним склалася досить ілюстративна практика Верховного Суду.

Так, зокрема, відповідно до Постанови КЦС ВС від 13.07.2022 року у справі № 643/744/20: «Позивачка довела, що під час укладання спадкового договору вона помилилася, вважаючи, що підписує договір довічного утримання, за яким відповідач повинен був доглядати за нею. Вона помилялася щодо правової природи правочину. Відповідно до ч. 1 ст. 229 ЦК України, якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, а також властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не є істотною, за винятком випадків, визначених законом. КЦС ВС зазначив, що наявність чи відсутність помилки — неправильного сприйняття фактичних обставин правочину, що вплинула на волевиявлення особи при укладенні договору замість договору довічного утримання, суд визначає не тільки за фактом прочитання сторонами тексту оспорюваного договору та роз'яснення нотаріусом його суті, але й за такими обставинами, як вік позивача, його стан здоров'я та потреба у догляді й сторонній допомозі; наявність у позивача спірного житла як єдиного; відсутність фак-

тичної передачі спірного нерухомого майна за оспорюваним договором та продовження позивачем проживання в спірній квартирі після укладення договору» [36]. До речі, помилка щодо правової природи договору є досить частою, коли сторона замість договору довічного утримання укладає саме спадковий договір.

Укладення спадкового договору може відбуватися і з іншими вадами волі. Згідно з ч. 1 ст. 233 ЦК України: «правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину. Таким чином, для визнання правочину недійсним з цих підстав необхідно встановити наявність двох обставин, а саме: тяжкі обставини та вкрай не вигідні умови вчинення правочину» [43].

Так, у Постанові від 15.07.2019 року у справі № 569/8845/16-ц КЦС ВС розглянув питання щодо: «вчинення правочину (спадкового договору) особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах. Суди встановили, що позивач має тяжку хворобу, є інвалідом 2 групи. Він перебував на обліку в центрі надання соціальних послуг, де його обслуговування здійснювала відповідачка. Саме в цей період він підписав спадковий договір із відвідачкою, від якої був залежний як від соціального працівника з огляду на стан свого здоров'я, вік та обставини, у яких він опинився. Це вплинуло на його волевиявлення, яке не було вільним і не відповідало його внутрішній волі» [37].

У кількох постановях КЦС ВС було зазначено, що чинне законодавство не зобов'язує одну сторону за спадковим договором завжди виконувати розпорядження другої сторони особисто. Порядок виконання обов'язків набувача за спадковим договором (особисте чи неособисте виконання) визначається сторонами договору, а не законом. Це підкрес-

лено, зокрема, у Постанові КЦС ВС від 21.01.2021 року у справі № 542/354/19. Суд розглянув питання про розірвання спадкового договору через відмову позивачки отримувати належний особистий догляд та харчування від найнятих відповідачем осіб. Суд врахував, що відповідач довів відсутність своєї вини в неналежному виконанні умов спадкового договору [38].

Суддя ВС О. Ступак звернула увагу на постанову Об'єднаної палати КЦС ВС від 10.04.2023 року у справі № 591/1419/20 [39], в якій зроблено висновок: «спадковий договір є нерозривно пов'язаним із його сторонами, а тому ініціювати розірвання в суді такого договору можуть лише відчужувач або набувач. Інші особи, у тому числі спадкоємці відчужувача, не можуть пред'являти вимоги про розірвання спадкового договору. У разі ж, якщо витрати, пов'язані з неналежним виконанням обов'язків набувачем за спадковим договором, понесли інші особи, зокрема спадкоємці, то в них виникає право вимагати стягнення понесених витрат від набувача у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави» [40].

Крім того, Суддя зазначила, що зараз триває процес рекодифікації Цивільного кодексу, і вважає, що варто розглянути можливість вдосконалення законодавчого регулювання спадкового договору. В даний час ст. 1302 ЦК України передбачає, що за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження іншої сторони (відчужувача) та після його смерті набуває право власності на майно відчужувача. Однак ці розпорядження можуть варіюватися: від понесення певних матеріальних витрат до виконання конкретних дій. Як зазначила суддя, в більшості випадків важливе значення має саме зміст і умови договору. Тому критично важливо, щоб сторони однаково розуміли ці умови [40].

Оскільки спадковий договір є зобов'язальним за своєю природою, його виконання може бути забезпечене загальними способами забезпечення зобов'язань (глава 49 ЦК) та заходами цивільної відповідальності за порушення зобов'язань (глава 51 ЦК). Крім того, застосовуються спеціальні засоби забезпечення, передбачені законом (ст. 1307 ЦК), що стосуються цих відносин. Наприклад, для захисту прав набувача нотаріус, який посвідчив договір, накладає заборону відчуження на майно, зазначене у спадковому договорі (ч. 1 ст. 1307 ЦК). Інформація про таку заборону вноситься до Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна. У разі розірвання або припинення спадкового договору нотаріус знімає заборону відчуження.

Ще один захід забезпечення прав набувача передбачає визнання заповіту, який відчужувач склав щодо майна, зазначеного в спадковому договорі, нікчемним (ч. 2 ст. 1307 ЦК).

Згідно з ч. 1 ст. 1308 ЦК, відчужувач має право вимагати розірвання спадкового договору судом у разі невиконання набувачем його розпоряджень. Якщо такі дії виконуються після відкриття спадщини, ч. 3 ст. 1307 ЦК дозволяє відчужувачу призначити особу, яка здійснюватиме контроль за виконанням спадкового договору після його смерті.

Війна, окрім небезпеки для життя, здоров'я та майна людей у зонах бойових дій, також спричиняє руйнування звичних соціальних зв'язків, порушення усталеного побуту та системи піклування за особами, які його потребують.

Зазвичай, турботу про малолітніх, непрацездатних і літніх людей беруть на себе їхні рідні та близькі. Однак нині це стало складнішим через територіальне розділення (окуповані території, райони бойових дій, виїзд за кордон, служба працездатного члена сім'ї в ЗСУ тощо). Навіть якщо вдається знайти особу для догляду, оплата її

послуг і компенсація витрат може бути ускладнена технічними труднощами, такими як перерахування грошей або їх фізична передача.

Вирішення таких ситуацій може полягати у використанні спадкового договору як форми «непрямої/відкладеної компенсації» (глава 90 ЦК України), при дотриманні певних умов. В умовах війни (воєнного стану) оформлення такого договору потребує дотримання спеціальних вимог, які можуть динамічно змінюватися відповідно до постанов органів виконавчої влади (передовсім, Кабінетом Міністрів України та відповідними відомствами [41, 42]). Тому їх розгляд, то є тема окремого дослідження.

Висновки. Згідно зі статтею 1302 Цивільного Кодексу України, за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача), а після його смерті набуває право власності на майно відчужувача. Аналіз цієї статті свідчить про те, що право власності у разі смерті відчужувача набувається на основі договору, а не в порядку спадкування. Набувач у цьому випадку не вважається спадкоємцем відчужувача, і сам спадковий договір не впливає на порядок спадкування. Аналіз моделі спадкового договору дає підстави для висновку про те, що він суттєво відрізняється від відповідних інституцій у зарубіжному законодавстві, де він є, поруч із заповітом та спадкуванням за законом, окремою підставою спадкування. На користь цього свідчить і судова практика, яка склалася щодо укладення, припинення і розірвання такого договору. Зокрема, Верховний Суд роз'яснив, що передача майна від відчужувача до набувача за спадковим договором не є окремим видом спадкування. Відповідно, на ці відносини не поширюються правила про спадкування, зокрема, право на обов'язкову частку. Таким чином, розміщення глави 90, що регулює досліджуваний договір, у книзі 6 ЦК,

є досить умовним. До спадкового договору не застосовуються норми спадкового права внаслідок відсутності юридичного складу спадкового правонаступництва. Тому є всі підстави для висновку про доцільність вдосконалення законодавчого регулювання спадкового договору у процесі рекодифікації.

Стаття присвячена аналізу правової природи спадкового договору крізь призму судової практики. Зазначається, що після прийняття нового Цивільного кодексу пройшло практично 20 років і вже можна оцінити ефективність тих чи інших нових інститутів, запроваджених Кодексом. До одного з таких інститутів належить інститут спадкового договору.

Встановлено, що модель спадкового договору у цивільному законодавстві України суттєво відрізняється від відповідних інституцій у зарубіжному законодавстві, де він є, поруч із заповітом та спадкуванням за законом, окремою підставою спадкування. Зазначається, що аналіз ст. 1302 ЦК України дає підстави для висновку, що право власності на випадок смерті відчужувача отримує набувач не в порядку наслідування, а на підставі укладеного договору. Сам набувач не розглядається як спадкоємець відчужувача, а сам спадковий договір не впливає на порядок наслідування. Також зауважено, що спадковий договір укладають щодо майна відчужувача, а не щодо спадщини.

Розглянуто основні проблеми, пов'язані з невизначеністю правової природи зазначеного договору, що виникають у судовій практиці. Першою з таких проблем є визначення поняття і встановлення юридичної сутності спадкового договору. Існування її пов'язане з тим, що ст. 1302 ЦК визначення спадкового договору не містить, описуючи, натомість, його зміст. Встанов-

лено, що ознаками такого договору є: 1) домовленість сторін про особливий порядок визначення долі майна після смерті його власника; 2) спеціальний суб'єктний склад договору; 3) виникнення в учасників спадкового договору сукупності зобов'язальних та речових прав (зобов'язальних – до смерті відчужувача, речових – після його смерті); 4) виникнення права власності на майно відчужувача на підставі сукупності обставин, що мають юридичне значення: укладення договору, виконання набувачем дій відповідно до розпоряджень відчужувача, смерть відчужувача; 5) покрокове виникнення прав та обов'язків у його сторін (у набувача виникає обов'язок виконувати розпорядження відчужувача вже після укладення договору, а права власника на майно відчужувача він отримує лише після смерті останнього). Іншою проблемою є визначення кола осіб, що можуть бути учасниками спадкового договору.

Ще однією важливою проблемою є визначення змісту спадкового договору. Практична значущість її актуалізується тим, що норми Цивільного кодексу, які визначають зміст спадкового договору, є диспозитивними за своїм характером. При встановленні умов спадкового договору судова практика виходить з того, що спадковий договір є двостороннім правочином, за концепцією якого набувач зобов'язаний вчинити певні дії за вказівкою відчужувача, взамін чого до нього переходить право власності на майно. Тому коло обов'язків набувача має визначатися вже виходячи не з одностороннього волевиявлення відчужувача, а зі спільної згоди сторін, враховуючи договірний характер правовідносин.

Зроблено висновок, що розміщення глави 90, що регулює досліджуваний договір, у книзі 6 ЦК, є досить умовним, тому є доціль-

ність вдосконалення законодавчого регулювання спадкового договору у процесі рекодифікації.

Ключові слова: зобов'язання, договори, спадкове право, спадкові договори, спадкування, захист прав спадкоємця.

**Kharytonov E., Kharytonova O.
Inheritance contract through the prism of judicial practice**

The article is devoted to the analysis of the legal nature of the inheritance contract through the prism of judicial practice. It is noted that almost 20 years have passed since the adoption of the new Civil Code, and it is already possible to assess the effectiveness of certain new institutions introduced by the Code. One of these institutions includes the institution of inheritance contract.

It has been established that the model of inheritance contract in the civil legislation of Ukraine is significantly different from the corresponding institutions in foreign legislation, where it is, next to the will and inheritance by law, a separate basis of inheritance. It is noted that the analysis of Art. 1302 of the Civil Code of Ukraine provides grounds for the conclusion that the right of ownership in the event of the alienator's death is acquired by the acquirer not by succession, but on the basis of the concluded contract. The acquirer himself is not considered as the heir of the alienator, and the inheritance contract itself does not affect the order of inheritance. It is also noted that the inheritance contract is concluded with respect to the alienator's property, and not with respect to the inheritance.

The main problems related to the uncertainty of the legal nature of the specified contract, which arise in judicial practice, are considered. The first of such problems is the definition of the concept and establishment of the legal essence of the inheritance contract. Its existence is connected with

the fact that Art. 1302 of the Civil Code does not contain the definition of an inheritance contract, instead describing its content. It has been established that the signs of such a contract are: 1) the agreement of the parties on a special procedure for determining the fate of property after the death of its owner; 2) special subject composition of the contract; 3) the emergence of a set of binding and material rights among the participants of the inheritance contract (binding – until the alienator's death, material – after his death); 4) the emergence of the ownership right to the property of the alienator based on a set of circumstances that have legal significance: the conclusion of a contract, the transferee's performance of actions in accordance with the orders of the alienator, the death of the alienator; 5) step-by-step emergence of rights and obligations of its parties (the acquirer has the obligation to fulfill the orders of the alienator already after the conclusion of the contract, and he receives the rights of the owner to the property of the alienator only after the death of the latter). Another problem is determining the circle of persons who can be participants in the inheritance contract.

Another important problem is determining the content of the inheritance contract. Its practical significance is actualized by the fact that the norms of the Civil Code, which determine the content of the inheritance contract, are dispositive in nature. When establishing the terms of an inheritance contract, judicial practice proceeds from the fact that the inheritance contract is a bilateral transaction, according to the concept of which the acquirer is obliged to perform certain actions at the direction of the alienator, in exchange for which the ownership of the property passes to him. Therefore, the scope of duties of the acquirer should be determined based not on the unilateral

will of the alienator, but on the joint agreement of the parties, taking into account the contractual nature of the legal relationship.

It was concluded that the placement of Chapter 90, which regulates the contract under study, in Book 6 of the Civil Code is rather conditional, therefore there is an expediency in improving the legislative regulation of the inheritance contract in the process of recodification.

Key words: obligations, contracts, inheritance law, inheritance contracts, inheritance, protection of the heir's rights.

Література

1. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Оновлення (кодифікації та рекодифікації) цивільного законодавства України: досвід, проблеми та перспективи: монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 462 с.
2. Білоусов В.М., Дмитришина В.А. Шлюбний договір в Україні: практичне втілення. Юридичний вісник. № 4 (41). 2016. С. 105–108.
3. Бичківський О. Спадковий договір: проблемні питання законодавчого врегулювання. Вісник Запорізького національного університету. № 2, 2010. С. 136–141.
4. Васильченко В.В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права. Право України. 2003. № 6. С. 115–119.
5. Дутікова О. О., Гончарова А. В. Порівняльна характеристика інституту спадкового договору в європейському та національному законодавстві. Молодий вчений, 2018. № 4 (56). С. 668–672.
6. Красицька Л.В. Переваги та ризики спадкового договору. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті ОА Пушкіна (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 102–106.
7. Кухарев О. Виконання спадкового договору: нотаріальна та судова практика. Мала енциклопедія нотаріуса. 2016. № 5 (89). С. 140–149.
8. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 498 с.
9. Кучеренко Д.С. Спадковий договір: теорія і практика. Часопис Київського університету права. 2010. № 4. С. 201–206.
10. Мазуренко С.В. Спадковий договір у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2004. 20 с.
11. Майданик Р.А. Спадковий договір у цивільному праві України. Університетські наукові записки. № 2. 2007. С. 90–105.
12. Оксанюк Н.М. Спадковий договір-інститут, що регулює перехід права власності після смерті особи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 19. Том 2 2012. С. 102–104.
13. Ромовська З.В. Проблеми спадкового договору. Юридична практика. 2003. № 44 (306). С. 1.
14. Самойлова І. Спадковий договір: правова природа за законодавством України та країн Європи. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 3. С. 54–59.
15. Сердечна І.Л. Шлюбний договір та спадковий договір: порівняльно-правовий аналіз. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. С. 234–238. URL: 42.pdf (app-journal.in.ua)
16. Слома В.М. Спадковий договір за законодавством України. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України, 2010. № 25. С. 144–148.
17. Труфанова Ю., Яценко Х. Спадковий договір: гармонізація з правом Європейського Союзу. Актуальні проблеми правознавства. 2022. № 2 (30). С. 115–120.
18. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: [наук.-практ. посіб.] / [С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.М. Клименко та ін.]; за заг. ред. С.Я. Фурси. К. : Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2007.
19. Чуйкова В. Правова характеристика спадкового договору. Підприємництво, господарство і право. 2005. № 4. С. 5.
20. Шама Наталія Петрівна. Спадковий договір в цивільному праві України : дис. ... канд. наук : 12.00.03. 2008.
21. Шама Н.П. Спадковий договір як підстава правонаступництва. Актуальні питання реформування правової системи України : збірник наукових статей за матеріалами I Міжвузівської науково-практичної конференції 27–28 травня 2005 р., м. Луцьк. Луцьк : Волинський державний університет імені Лесі Українки, 2005. (Частина II). С. 82–86.

22. Шама Н.П. Правова природа спадкового договору. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права.* 2006. № 2 (18). С. 144–148.
23. Шама Н.П. Зміст спадкового договору. *Вісник Академії адвокатури України.* 2007. № 2 (9). С. 40–46.
24. Шама Н.П. Підстави розірвання спадкового договору. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права.* 2007. № 4 (24). С. 223–228.
25. Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів: колективна монографія / О.І. Виговський, Н.Ю. Голубева, С.Д. Гринько та ін.; за ред. проф. Довгерт А.С. і проф. Харитоновна Є.О. Одеса : Видавничий Дім «Гельветика», 2020. С. 549. 674 с.
26. Кравчик М., Тур О. Особливості укладення спадкового договору за законодавством України та законодавством країн Європейського Союзу. *Вісник Львівського національного університету. Серія: Юридична.* 2021. Випуск 72. С. 80–86. <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11198/11506>
27. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова від 30.05.2008 р. Про судову практику у справах про ... | від 30.05.2008 № 7 (rada.gov.ua)
28. Кухарев О.Є. Спадкове право: навч. посібник. К. : Алерта, 2013.
29. Заїка Ю.О. Спадкове право України. Навчальний посібник. К., 2006.
30. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» 15 квітня 2014 року № 1207-VII із змінами і доповненнями; <https://ips.ligazakon.net/document/T141207?an=628>
31. Чи можна укласти договори і здійснювати господарські операції з ФОП, який зареєстрований у місті Харкові? 25.07.2022. <https://jurliga.ligazakon.net/catalog/12405/publikatsii/690>.
32. Постанова від 16.06.2020 по справі № 280/1356/16-ц Касаційний цивільний суд.
33. Постанова від 17.07.2019 по справі № 212/939/15-ц Касаційний цивільний суд.
34. Окрема думка судді від 18.01.2022 по справі № 280/4/18 Касаційний цивільний суд | *ZakonOnline – Право знати!*
35. Постанова від 08.07.2022 по справі № 761/2536/18 Касаційний цивільний суд.
36. Постанова від 13.07.2022 № 643/744/20 Верховний Суд. Касаційний цивільний суд (ligazakon.net)
37. Постанова від 15.07.2019 № 569/8845/16-Ц Верховний Суд. Касаційний цивільний суд (ligazakon.net)
38. Постанова від 21.01.2021 № 524/354/19 ВЕРХОВНИЙ СУД. Касаційний цивільний суд (ligazakon.net)
39. Постанова від 10.04.2023 № 591/1419/20 Верховний Суд. Касаційний цивільний суд (ligazakon.net)
40. Розірвання спадкових договорів та визнання їх недійсними: суддя ВС проаналізувала судову практику. https://jurliga.ligazakon.net/news/222177_rozrvannya-spadkovikh-dogovorv-ta-viznannya-kh-nedysnimi-suddya-vs-proanalzuvala-sudovu-praktiku
41. Розпорядження нерухомим майном, що знаходиться на тимчасово окупованих територіях України <https://law-ipn.org/rozporядzhennya-neruhomut-majnot-shho-znahodytsya-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny/>
42. В Україні дозволили реєструвати нерухомість на тимчасово окупованих територіях. <https://prikhodko.com.ua/my-i-zmi/my-i-zmi/stattya/v-ukrayini-dozvolily-reyestruvaty-neruhomist-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah/>
43. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

О. Харитоновна,

докторка юридичних наук, професорка, член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
завідувачка кафедри інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРАВІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Вступ. Швидкий розвиток генеративного штучного інтелекту змінює світ, у якому існує людство. Це стосується всіх сторін суспільного життя і має як свої переваги, так і несе величезні ризики, оскільки є не досить дослідженою і не зрозумілою до кінця територією. Він розхитує й без того тендітний світ ЗМІ, значною мірою вже змінений Web 2.0.

Дія штучного інтелекту поширюється на медицину і освіту, управління і технологічну сферу, медіа і оборону, змінюючи ті правила, які діяли досі у царині поширення інформації, її верифікації і зберігання. Однією з головних рис інформаційного суспільства є прояв ефектів нових технологій, котрі охоплюють у ньому усі сфери людської діяльності [1]. Результатом таких ефектів є феномен віртуальної реальності, у площину якої перенесена значна кількість соціальних процесів. Розвиток технологій також призводить до виникнення нових правових ризиків, таких як кіберзлочинність, шахрайство, незаконне використання даних. Правові ризики та виклики, пов'язані з цифровою трансформацією та цифровізацією, потребують комплексного правового підходу. Важливо адаптувати законодавство до нових реалій, забезпечити захист прав споживачів і інтелектуальної власності, а також створити умови для безпечного та ефективного використання нових технологій.

Постановка проблеми. Наразі найбільш актуальними є проблеми

врегулювання штучного інтелекту. Україна вже робить перші кроки в напрямку регуляції штучного інтелекту, зокрема в частині захисту демократичних прав та свобод при застосуванні технологій штучного інтелекту. У Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні [2], схваленій у 2020 році, зазначено, що одним із головних принципів розробки й реалізації ШІ в Україні є «дотримання верховенства права, основоположних прав і свобод людини і громадянина, демократичних цінностей, а також забезпечення відповідних гарантій під час використання таких технологій». Прийнятий у межах Європейського Союзу Закон про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AIA), є першим у світі деталізованим регуляторним актом, спрямованим на правове регулювання штучного інтелекту. Він визначає принципи та правила розробки, впровадження й використання штучного інтелекту з урахуванням ризиків, які зазначені технології можуть створювати для суспільства та економіки. Тому є необхідність аналізу тієї нормативно-правової бази використання штучного інтелекту, яка існує на сьогодні, з метою обрання орієнтирів для вдосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері, зокрема, у праві інтелектуальної власності.

Стан дослідження проблеми.

Попри досить велику увагу з боку науковців, питання правового регулювання використання штучного інте-

лекту не вирізняються всеохопленням і якоюсь одноставністю. Окремі сторони правового регулювання були предметом досліджень науковців у сфері цивільного права [3, 4], медичного права [5], права інтелектуальної власності [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16], конституційного права [17], міжнародного права [18, 19, 20, 21, 22, 23] тощо. Теоретичні основи щодо розуміння і регулювання штучного інтелекту досліджували О.А. Баранов [24], В.Г. Пилипчук та О.С. Гиляка [25], О. Радутний [26] та ін. Кількість досліджень, пов'язаних зі сферою прав інтелектуальної власності, наразі є переважаючою.

Метою статті є окреслення актуальних проблем штучного інтелекту в праві інтелектуальної власності і шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні штучний інтелект є організованою сукупністю інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань. Тобто, це програмний продукт, який отримує певний запит, збирає та обробляє дані, а потім видає готове рішення. Таке рішення часто сприймається, як результат роботи програми, яка демонструє інтелектуальну поведінку та працює подібно до людського мислення.

В зв'язку з цим постає низка питань, пов'язаних з визначенням правової природи штучного інтелекту і тих об'єктів, які він здатний генерувати.

Нові комп'ютерні технології радикально змінили підхід до творчості та її сприйняття. Вони відіграють важливу роль у створенні музичних, архітектур-

них, наукових творів, тощо. Проте якщо донедавна такі технології сприймалися лише як допоміжний інструмент для створення митцем своєї роботи, то ХХ ст. внесло свої корективи, поставивши штучний інтелект в один ряд з митцями. Це породило численні дискусії, а правові системи держав світу виявились не готовими до визнання штучного інтелекту рівним фізичній особі-творцеві [23].

Зокрема, про «електронну особу» йдеться в Резолюції від 16 лютого 2017 року Європейського парламенту з питань цивільно-правових норм про робототехніку (European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103 (INL)) [27]. Пунктом 59 п/п f Резолюції пропонується створення особливого правового статусу роботів у довгостроковій перспективі у такий спосіб, щоб, принаймні, за найбільш складними автономними роботами був закріплений статус електронних осіб, відповідальних за відшкодування будь-яких збитків, які вони можуть заподіяти, та, можливо, застосування електронної особи у випадках, коли роботи ухвалюють самостійні рішення чи іншим чином незалежно взаємодіють з третіми сторонами. В цілому Резолюція має на меті врегулювати правове становище роботів у людському суспільстві, для чого пропонується: створити спеціальне Європейське агентство з робототехніки і штучного інтелекту; дати нормативне визначення «розумному автономному роботу»; розробити систему реєстрації найбільш просунутих роботів разом із системою їх класифікації; зобов'язати розробників роботів надавати гарантії відсутності ризику отримання травм або шкоди від роботів; розробити нову структуру звітів для компаній, які потребують роботів, про вплив робототехніки і штучного інтелекту на економічні результати компаній» [28].

З приводу наділення роботів правами і обов'язками триває доволі гостра дискусія [28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37].

Як бачимо, тут йдеться про «електронну особу», під якою розуміється робот із високорозвиненим інтелектом, здатний приймати самостійні рішення і незалежно від розробника взаємодіяти з іншими особами. Звертає на себе увагу застосування терміну «особа», який апіорі відносить це явище до категорії «суб'єктів».

Звісно, ця категорія також потребує детального дослідження, оскільки прояви штучного інтелекту стають дедалі все більш різноманітними і все більше долученими до сфери суспільних відносин, поки що у якості об'єктів. І такі дослідження вже відбуваються, зокрема, у сфері цивільного процесу. Так, О. Кармаза та О. Грабовська зазначають, що робот зі штучним інтелектом в Україні не є суб'єктом процесуальних правовідносин чи суб'єктом інших правовідносин, але «електронна особа (особистість)» може набути такого правового статусу за умови, що будуть дотримані загальні принципи використання штучного інтелекту (принципи поваги до основних прав і свобод людини, недискримінації, якості та безпеки, прозорості, неупередженості, справедливості, контролю з боку людини тощо), а межі, порядок та способи її діяльності визначатимуться законом. При цьому норми права в частині використання штучного інтелекту мають відповідати принципу юридичної визначеності та принципу верховенства права. Автори пропонують розширити коло суб'єктів процесуальних правовідносин та надати право здійснювати правосуддя у цивільних справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) електронній особі-судді, а в нотаріальному процесі – здійснювати нотаріальні процесуальні дії електронній особі – нотаріусу (засвідчення копій (фотокопій) документів, витягів з них тощо) [38, с. 5].

Не зупиняючись тут на доцільності наділення штучного інтелекту статусом електронної особи-судді і електронної особи-нотаріуса, оскільки йдеться, очевидно, про технічні дії за допомогою штучного інтелекту, зазначимо, що ми не можемо наразі ототожнювати роботів, штучний інтелект у правовому статусі з людиною.

Концепція правосуб'єктності робота (як потенційного суб'єкта права) є абсолютно новою, відповідно, в першу чергу, необхідно зрозуміти, чи підпадає такий суб'єкт під існуючу класифікацію чи буде абсолютно новим видом суб'єктів. О.А. Баранов, зокрема, обґрунтовує необхідність визнання роботів зі штучним інтелектом суб'єктами суспільних відносин – «еквівалентами фізичної особи» [39]. Роботи в цьому випадку розглядаються як людиноподібні суб'єкти, які здійснюють людиноподібні дії в процесі відносин з традиційними суб'єктами. Перші такі особи вже створені і функціонують. Так, МЗС України призначило цифрову особу, яка офіційно коментуватиме консульську інформацію, повідомили у прес-службі відомства. Цифрова особа Вікторія ШІ розмовлятиме англійською та українською. Вона зачитуватиме офіційний коментар міністерства про події, що стосуються українців за кордоном. Крім цього, Міністерство почало розробку ШІ-тренажера, у який планують завантажувати заяви іноземних представників, щоб тренувати молодих українських дипломатів і готувати до переговорів уже досвідчених.

Не погоджуючись з концепцією «еквівалента фізичної особи», ми вважаємо, що цю проблему краще вирішувати за допомогою конструкції юридичної особи, яка ґрунтується на концепції *Persona Ficta*. У цьому разі можна не брати до уваги наявності або відсутності у робота внутрішньої волі, самосвідомості та інших подібних якостей, притаманних людині [40].

Тому наразі можливо, слід визнати роботів зі штучним інтелектом («електронних осіб») квазі-юридичною особою. При цьому пропонуємо включити до переліку видів правосуб'єктності юридичної особи також «кіберздатність», тобто здатність бути активним учасником відносин у ІТ-сфері (укладати договори як користувач, бути учасником соціальних мереж, брати участь в інтерактивних мережах тощо). Кіберздатність може реалізовуватися за допомогою як правочинів, так і юридичних вчинків [41].

Стосовно творів, створених за допомогою штучного інтелекту, наразі, на думку О. Мисенка, яку ми поділяємо також, у процесі створення та діяльності генеративного штучного інтелекту, найбільший інтерес для авторського права складають три питання: 1) використання творів під час навчання базової моделі; 2) використання творів під час генерування об'єктів системою штучного інтелекту; 3) результат генерування системою штучного інтелекту [15].

Так, стосовно використання творів під час навчання базової моделі, слід зазначити, що для навчання використовуються великі набори даних (англ. Big Data). Такі дані обробляються методом «глибинного аналізу тексту та даних» («Text and Data Mining» (TDM)). Таким чином, перш ніж здійснити TDM, необхідно зібрати дані, що підлягатимуть аналізу. Під час збирання даних відбувається відтворення таких даних (для подальшого їх аналізу з метою навчання базової моделі). Серед таких відтворених даних можуть бути також твори. Аби розробникам базових моделей не доводилось отримувати дозволи від усіх правовласників творів, що відтворюються для TDM (що практично неможливо), деякі законодавці встановлюють виняток з права на відтворення для TDM. В різних країнах обсяг такого винятку для TDM може бути не однаковим. В Законі України про авторське право і суміжні

права виняток з права на відтворення творів для TDM міститься у п. 14 ч. 2 ст. 22. Саме так ця норма розглядається у Дослідженні ВОІВ (WIPO SCCR/44/4, див. посилання #56, р. 24). Цей виняток дозволяє без дозволу суб'єкта авторського права «виготовлення копій творів» з метою пошуку тексту і даних за таких умов: 1) твори мають бути з законного джерела; 2) текст і дані [мають бути] включені до наукових публікацій або пов'язаних з ними; 3) такий пошук тексту і даних має здійснюватись для дослідницьких цілей; 4) використання творів не було прямо заборонено суб'єктами авторського права відповідним чином, зокрема за допомогою засобів, придатних для зчитування комп'ютером з цифрового контенту, що є доступним у мережі Інтернет. Крім цього Закон для застосування винятку для TDM вимагає зазначення імені автора і джерела запозичення. Для TDM з комерційною метою – не для дослідницьких цілей – Закон винятків не робить. Отже, для TDM з комерційною метою твори використовуються на загальних умовах [15].

Щодо використання об'єктів авторського або суміжних прав під час генерування об'єктів системою штучного інтелекту, Закон регламентує створення неоригінальних об'єктів. Неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою, у баченні Закону, є об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта. Твори, створені фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій, не вважаються неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою. У разі якщо неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, є результатом використання об'єктів авторського права та/або об'єктів суміжних прав, відповідний суб'єкт

користується правом особливого роду (*sui generis*) на такий неоригінальний об'єкт, за умови дотримання ним прав суб'єкта (суб'єктів) авторського права або суміжних прав, твір (твори) або об'єкт (об'єкти) суміжних прав якого зазнав (зазнали) використання у процесі генерування такого неоригінального об'єкта (ст. 33 Закону Про авторське право і суміжні права).

Ну і, нарешті, Закон про авторське право і суміжні права містить норму, яка не виключає можливості створення твору з використанням комп'ютерних технологій. Відповідно до ч. 2 ст. 33 Закону суб'єктами права особливого роду (*sui generis*) на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою, можуть бути особи, яким, з урахуванням вимоги, передбаченої частиною сьомою цієї статті, належать майнові права або які мають ліцензійні повноваження на передбачену частиною першою цієї статті комп'ютерну програму - автори такої комп'ютерної програми, їх спадкоємці, особи, яким автори чи їх спадкоємці передали (відчужили) майнові права на комп'ютерну програму або правомірні користувачі комп'ютерної програми. Договором можуть визначитися умови належності права особливого роду (*sui generis*) на неоригінальні об'єкти, згенеровані відповідними комп'ютерними програмами. У результаті утворення неоригінального об'єкта, згенерованого комп'ютерною програмою, особисті немайнові права не виникають.

Стосовно оригінального об'єкту, такий, з точки зору Закону, може бути створений лише фізичною особою — творцем. Так, відповідно до статті 1 Закону, автором твору вважається фізична особа, яка своєю творчою працею створила цей твір. Тобто в Україні, як і в більшості інших країн світу, необхідною умовою для охорони твору авторським правом є те, що твір має бути результатом оригінального та творчого авторства людини.

Висновки. Стрімкий розвиток штучного інтелекту поставив на порядок денний низку питань, пов'язаних з визначенням його правової природи і, відповідно, належності об'єктів, згенерованих штучним інтелектом. Найбільш розробленими ці питання є у праві інтелектуальної власності, оскільки саме вони є безпосередньо пов'язаними між собою. Щодо визначення правового статусу штучного інтелекту, зазначимо, що ми не можемо наразі ототожнювати роботів, штучний інтелект у правовому статусі з людиною. Не погоджуючись з концепцією «еквівалента фізичної особи», ми вважаємо, що цю проблему краще вирішувати за допомогою конструкції юридичної особи, яка ґрунтується на концепції *Persona Ficta*. У цьому разі можна не брати до уваги наявність або відсутність у робота внутрішньої волі, самосвідомості та інших подібних якостей, притаманних людині. Тому запропоновано визнати роботів зі штучним інтелектом («електронних осіб») квазі-юридичною особою. При цьому пропонуємо включити до переліку видів правосуб'єктності юридичної особи також «кіберздатність», тобто здатність бути активним учасником відносин у ІТ-сфері (укладати договори як користувач, бути учасником соціальних мереж, брати участь в інтерактивних акціях тощо). Кіберздатність може реалізовуватися за допомогою як правочинів, так і юридичних вчинків.

Щодо правового статусу об'єктів, створених штучним інтелектом, це питання є врегульованим на рівні закону з урахуванням актуального стану розвитку штучного інтелекту.

Стаття присвячена огляду проблем штучного інтелекту у праві інтелектуальної власності, а також питанням щодо правового режиму як самого штучного інтелекту, так і згенерованих штучним інтелектом об'єктів.

Проаналізовано існуючі у вітчизняній юридичній доктрині підходи щодо розуміння штучного інтелекту, його характеристики в якості об'єкта та в якості суб'єкта правовідносин інтелектуальної власності. На основі нормативних підходів до визначення поняття «штучний інтелект», закріплених у законодавстві України, зроблено висновок про те, що штучний інтелект потрібно розглядати в якості об'єкта правовідносин інтелектуальної власності. Піддано критиці розуміння штучного інтелекту чи роботів, наділених штучним інтелектом, в якості суб'єктів, еквівалентних фізичній особі. Натомість запропоновано у майбутньому, при досягненні штучним інтелектом абсолютної самостійності, надати їм статус квазі-юридичних осіб.

Підтримано позицію, відповідно до якої у процесі створення та діяльності генеративного штучного інтелекту, найбільший інтерес для авторського права складають три питання: 1) використання творів під час навчання базової моделі; 2) використання творів під час генерування об'єктів системою штучного інтелекту; 3) результат генерування системою штучного інтелекту. Проаналізовано основні положення Закону України «Про авторське право і суміжні права» про право особливого роду (*sui generis*) на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, що можна вважати відповідником поняттю «об'єкт, згенерований штучним інтелектом». Досліджено ознаки неоригінального об'єкта, згенерованого комп'ютерною програмою, як об'єкта права особливого роду. Зроблено висновок, що об'єкти, згенеровані штучним інтелектом, можуть бути віднесені до об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються правом особливого роду (*sui generis*).

Ключові слова: штучний інтелект, генеративний штучний інтелект, квазі-юридична особа, неоригінальний об'єкт, право особливого роду, авторське право, інтелектуальна власність, об'єкт цивільних правовідносин.

Kharitonova O. Actual problems of artificial intelligence in intellectual property law

The article is devoted to an overview of the problems of artificial intelligence in intellectual property law, as well as issues regarding the legal regime of both artificial intelligence itself and objects generated by artificial intelligence. The existing approaches in the domestic legal doctrine to the understanding of artificial intelligence, its characteristics as an object and as a subject of intellectual property relations are analyzed. On the basis of normative approaches to the definition of the concept of «artificial intelligence», enshrined in the legislation of Ukraine, it is concluded that artificial intelligence should be considered as an object of intellectual property relations. The understanding of artificial intelligence or robots endowed with artificial intelligence as entities equivalent to a physical person has been criticized. Instead, it is proposed in the future, when artificial intelligence achieves absolute independence, to grant them the status of quasi-legal entities

*The position is supported, according to which in the process of creating and operating generative artificial intelligence, the greatest interest for copyright is made up of three issues: 1) the use of works during the training of the basic model; 2) the use of works during the generation of objects by the artificial intelligence system; 3) the result of the artificial intelligence system's generation. The main provisions of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" on the right of a special kind (*sui generis*) to a non-original object*

generated by a computer program, which can be considered a counterpart to the concept of "object generated by artificial intelligence", are analyzed. The features of a non-original object generated by a computer program as an object of a special kind of law are studied. It is concluded that the objects generated by artificial intelligence can be attributed to the objects of intellectual property rights, which are protected by a special kind of law (*sui generis*).

Key words: artificial intelligence, generative artificial intelligence, quasi-legal entity, non-original object, a right of a special kind, copyright, intellectual property, object of civil legal relations.

Література

1. Погляди Мануеля Кастельса на інформаційне суспільство. URL: http://osvita.ua/vnz/reports/econom_history/25179/
2. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text>
3. Щербина Б.С., Ткаченко В.В. Штучний інтелект як суб'єкт цивільного права. Юридичний вісник. 2021. 1 (58). URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/53555/1/22197.pdf>
4. Стефанчук М.О., Музика-Стефанчук О.А., Стефанчук М.М. Перспективи правового регулювання відносин у сфері використання штучного інтелекту. Вісник Національної академії правових наук України. 2021. Т. 28. №1. С. 157–168. doi: 10.37635/jnalsu.28(1).2021.157-168.
5. Тарасевич Т.Ю. Правове регулювання штучного інтелекту у сфері репродуктивних функцій людини: сучасні виклики та перспективи реалізації. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 75: частина 1. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.20>
6. Андрощук Г. Штучний інтелект і інтелектуальна власність: проблеми регулювання. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління, (2(14)), 58–78.
7. Андрощук Г. О. Проблеми патентування винаходів, створених з використанням штучного інтелекту: доктрина і практика (Ч. 1). Теорія і практика інтелектуальної власності. 2022. № 2. С. 54–67. URL: <https://doi.org/10.33731/22022.259744>.
8. Тимошенко Є.А. Штучний інтелект як суб'єкт права інтелектуальної власності. Часопис Київського університету права, (4), 328–332. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.58>.
9. Капіца Ю.М. Тексти, музика, зображення, що створюються штучним інтелектом: до визначення моделі правової охорони. Інформація і право. 2021. № 1(36). С. 45–54.
10. Якубівський І.Є. Цивільно-правовий режим об'єктів, згенерованих штучним інтелектом. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024 Серія ПРАВО. Вип. 82: Ч. 1. С. 355–361.
11. Прилипко Д. Штучний інтелект та авторське право. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2021. № 2. С. 15–22.
12. Зеров К.О. Огляд теоретичних підходів щодо правової охорони об'єктів, згенерованих системами штучного інтелекту у сфері авторського права і суміжних прав. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2021. № 6. С. 25–37.
13. Тараненко О.М. Правове регулювання об'єктів інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом: порівняльний аналіз зарубіжного та українського законодавства. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 5. С. 184–187.
14. Мисенко О. Штучний інтелект та авторське право. URL: <https://blog.liga.net/user/amyisenko/article/51282>
15. Мисенко О. Генеративний штучний інтелект: правове регулювання. URL: <https://blog.liga.net/user/amyisenko/article/52383>.
16. Мисенко О. Генеративний інтелект з точки зору авторського права. URL: <https://blog.liga.net/user/amyisenko/article/51766>
17. Аірян С.Р. Кроки країн Європейського Союзу у напрямку захисту конституційних прав громадян в епоху штучного інтелекту. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023. Серія право. Випуск 76: частина 2. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/05/47.pdf>

18. Хорватова, О. О. Деякі питання міжнародно-правового регулювання використання технологій штучного інтелекту в сфері страхування життя. *Часопис Київського університету права*. 2023. 2. 230–233. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2023.49>.
19. Вінникова Н.А. Штучний інтелект в контексті глобального управління. *Науковий журнал «Політикус»*. 2022. Вип. 3. URL: http://politicus.od.ua/3_2022/10.pdf.
20. Городиський І.М. Тенденції розвитку правового регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі. URL: <http://arhd.ua/publication-388>.
21. Прохазка Г.А. Штучний інтелект в міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2022/33.pdf.
22. Попова Н.О. Міжнародно-правове регулювання штучного інтелекту: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 443–447.
23. Іванов А.Г. Правове регулювання штучного інтелекту в ЄС: «європейський підхід» і виклики правам людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 697–699.
24. Баранов О.А. Інтернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання. *ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 17 листопада 2017 р.)*. Львів: Львівська політехніка, 2017. С. 18–42.
25. Пилипчук В.Г., Баранов О.А., Гиляка О.С. Проблема правового регулювання у сфері штучного інтелекту в контексті розвитку законодавства Європейського Союзу. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 29, № 2. 2022. С. 35–62.
26. Радутний О.Е. Правовий статус та характеристика цифрової людини. *Інформація і право*. № 4(39)/2021. С. 35–51.
27. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103 (INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html.
28. Коваль М. Електронна особистість: навіщо ЄС обговорює права роботів | *Європейська правда (eurointegration.com.ua)*.
29. Кулинич В. Цифрова особистість: чи можуть роботи бути наділені правами? URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/cifrova-osobistist-chi-mozhut-roboti-buti-nadileni-pravami.html>.
30. Бежевець А.М. Правовий статус роботів: проблеми та перспективи визначення. *Інформація і право*. 2019. №1(28).С.61–67. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/9_11.pdf.
31. Баранов О.А. Ідентифікація робота з штучним інтелектом як суб'єкта права. *Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 29 лист. 2018 р.)*. Київ : Вид-во «Політехніка», 2018. С. 8–12.
32. Харитонов Є.О., Харитонова О.І. До проблеми цивільної правосуб'єктності роботів: матеріали наук.-практ. конф. *Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження, м. Київ, 29 листопада 2018 р.*, НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського» / упоряд. В.М. Фурашев, С.О. Дорогих. Київ : Вид-во «Політехніка», 2018. С. 42–46.
33. Марценко Н., Кучарська Х. Перспективи визнання нових суб'єктів цивільних прав (правовідносин). *Актуальні проблеми правознавства*. 3 (23)/2020. С. 146–152.
34. Марценко Н. Правовий режим штучного інтелекту у цивільному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4(20). С. 91–98.
35. Радутний О. Artificial intelligence (штучний інтелект) як суб'єкт правовідносин в галузі кримінального права. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика у сфері боротьби із злочинністю» з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту*. Івано-Франківськ, 2017. С. 200–206.
36. Радутний О. Суб'єктність штучного інтелекту у кримінальному праві. *Право України*. 2018. № 1. С. 123–136.
37. Радутний О. Додаткові аргументи щодо правосуб'єктності штучного інтелекту, у *Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження: Матеріали другої наук.-практ. конф., 29 листопада 2018, Київ (Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка»*, 2018. С. 46–50.
38. Кармаза О., Грабовська О. Електронна особа (особистість) як суб'єкт правовідносин у цивілістичному процесі.

Підприємництво, господарство і право. 2021. № 2. С. 5–10.

39. Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): робот зі штучним інтелектом у правовідносинах. Юридична Україна. 2018. № 5-6. С. 75–95.

40. Каткова Т. Г. Закони про роботів: сучасний стан і перспективи розвитку. ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні : мате-

ріали наук.-практичної конференції (Львів, 17 листопада 2017 року). Львів : НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 58–64. URL: <http://aphd.ua/publication-345>.

41. Харитонов О. І., Харитонов Є. О. Цифрова людина, цифрова особа та цифрова особистість: до проблеми співвідношення. Часопис цивілістики. 2023. № 49. С. 5–13.

К. Шаповалова,
доктор філософії з галузі «Право»

СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК СКЛАДОВИЙ ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Постановка проблеми. Дослідження суб'єктів забезпечення як ключових елементів механізму реалізації соціальних прав державних службовців дозволяє виокремити основні способи та засоби подолання перешкод у їх здійсненні. Зосередження уваги саме на суб'єктах забезпечення підкреслює важливість ролі різних інституцій та посадових осіб у формуванні ефективної системи соціального захисту. Такий підхід не лише ілюструє взаємозв'язок між механізмами реалізації та забезпечення соціальних прав, але й дозволяє чітко визначити їх відмінні риси через аналіз специфіки діяльності уповноважених органів публічної влади, впливу нормативно-правових актів та юридичних гарантій на стан соціальних прав державних службовців.

Встановлення структурних елементів механізму забезпечення, зокрема ідентифікація та класифікація суб'єктів, надає можливість детально простежити основні проблеми, що виникають у процесі реалізації соціальних прав державних службовців. Аналіз природи та причин цих проблем дозволяє критично оцінити ефективність чинного правового регулювання та виявити прогалини, які потребують нормативного вдосконалення. Особливу увагу слід приділити взаємодії між різними суб'єктами забезпечення, оскільки саме їх скоординована діяльність

визначає реальний рівень захисту соціальних прав на практиці.

Крім того, глибокий аналіз ролі суб'єктів забезпечення дозволяє виявити системні недоліки в організації державної служби та соціального забезпечення, які можуть бути зумовлені недостатньою координацією дій, низьким рівнем правової культури або відсутністю ефективних механізмів контролю та відповідальності. Це підкреслює необхідність реформування не лише законодавства, але й підходів до професійної підготовки та підвищення кваліфікації посадових осіб щодо здійснення ними своєї службово-трудова діяльності та гарантування їм захисту їх соціальних прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання механізму забезпечення соціальних прав державних службовців висвітлювалося у наукових роботах таких учених як: В. А. Багрій, О. О. Барабаш, Н. В. Бочарова, Ю. П. Битяк, О. М. Гришко, О. А. Дегтяр, К. В. Дубич, М. І. Іншин, Н. М. Ковалко, Н. В. Коленда, О. О. Кравчук, М. О. Леонова, Р. О. Максимович, О. М. Непомнящий, М. В. Панченко, С. М. Серьогін, Н. С. Сидоренко, В. В. Скоріков, Б. І. Стахура, Р. В. Тополя, І. Ю. Хомишин, Н. Л. Шевченко, Г. О. Яковлева. Все ж питання щодо суб'єктів забезпечення соціальних прав державних службовців не було досліджено належним чином,

що й обумовлює актуальність даної проблематики.

Метою статті є теоретико-правова характеристика суб'єктів забезпечення як складовий елемент механізму забезпечення соціальних прав державних службовців в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розуміння механізму забезпечення соціальних прав державних службовців доволі неоднозначне серед науковців через наявність різних підходів до тлумачення термінів «механізм забезпечення» та власне «забезпечення», яке є або ж надмірну широким та охоплює захист й реалізацію, або ж надміру вузьким та відділяється від охорони чи гарантування. Слід наголосити, що в контексті механізму забезпечення соціальних прав державних службовців охорона, гарантування, контроль, нагляд та моніторинг є невід'ємними частинами його сутності, оскільки лише така комплексна діяльність дозволяє досягнути цілей щодо безперешкодного втілення соціальних прав навіть із урахуванням спеціального правового статусу державних службовців. Єдності немає й щодо елементів механізму забезпечення соціальних прав державних службовців. Так, Н. В. Коленда пропонує розподіляти його на такі складові, як: методи (економічні, правові, організаційні, фінансові), заходи, інструменти, інституції, важелі впливу [1, с. 142]. Тобто, забезпечення розглядається в контексті державного управління, що вірно підкреслює організаційний аспект сутності механізму забезпечення, проте не ураховує його мету й призначення, що обумовлюють межі застосування. Відповідно, норми права є основою для застосування будь-яких інших інструментів, методів чи заходів забезпечення.

Досліджуючи питання механізму забезпечення гідної праці для державних службовців М. В. Панченко пропонує, як його елементи розглядати форми та засоби, що мають нормативно-правовий, інституційний та органі-

заційний характер, службово-трудові відносини та суб'єктів права, що забезпечують відповідність критеріям гідної праці проходження державної служби [2, с. 140]. Для забезпечення гідної праці, як й інших соціальних прав для державного службовця обов'язковою є участь саме владних суб'єктів, які наділені повноваженнями виявляти правопорушення та припиняти їх. Проте, забезпечення стосується й стабільності реалізації соціальних прав, однозначності їх тлумачення та застосування, а тому до суб'єктів забезпечення можливо зарахувати органи державної влади, що формують регіональні та державні стратегії розвитку соціальної сфери загалом й громадські організації, що проводять моніторинг правомірності діяльності посадових осіб органів публічної влади. Щодо правовідносин, як частини механізму забезпечення, то їх залучення є доволі неоднозначним, адже забезпечення проводиться постійно й може поширюватися на невизначене коло державних службовців. Крім того, момент вступу у такі правовідносини для конкретного державного службовця доволі складно визначити в умовах втілення різних соціальних прав.

На відміну від суб'єктів владних повноважень без яких втілення соціальних прав державним службовцем є неможливим, суб'єкти забезпечення діють з метою гарантування правомірності, законності, усунення перешкод у втіленні соціальних прав. Діяльність суб'єктів забезпечення соціальних прав державних службовців охоплюють питання планування соціальної політики, встановлення стратегій та державних політик, а також проведення нагляду та контролю.

Відповідно, до суб'єктів забезпечення варто зарахувати Кабінет Міністрів України, що здійснює загальне планування та створення стратегій, наприклад, Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери [3]. Наявність стратегій розвитку державного

управління та правового регулювання для державних службовців дозволяє прогнозувати своє матеріальне становище зміни в проходженні державної служби, визначати пріоритетні напрями підвищення кваліфікації. Крім того, Кабінет Міністрів здійснює координацію діяльності усіх інших органів державної влади щодо забезпечення соціальних прав державних службовців.

Досліджуючи питання контролю й нагляду, І. Ю. Хомишин зауважує, що його основною метою є «підвищення ефективності управління, а також перевірка завдяки аналізу вірності векторів діяльності суб'єктів управління поставленим перед ними завданням. Автор зауважує, що контроль може бути внутрішнім та зовнішнім, однак будь-який поділ є лише умовним й повинен розв'язувати поставлені задачі [4, с. 293]. Контроль й нагляд у сфері соціальних прав державних службовців необхідний для запобігання порушенням та свавіллю з боку керівників державних органів, які можуть використовувати службове становище в особистих цілях чи заохочуватиме отримання соціальних благ виключно після вступу в корупційні відносини. Проведення контролю та нагляду дозволяє й зібрати статистичні дані та іншу інформацію щодо ефективності правового регулювання соціальних прав, наявних у ньому недоліків, проблем у застосуванні правових новел чи виявленні застарілих норм права. Отриманні результати надалі стають основою для вдосконалення законодавства. Тобто, контроль-наглядова діяльність суб'єктів забезпечення допомагає покращити взаємозв'язок між законодавством та фактичними проблемами у втіленні соціальних прав державними службовцями.

У сфері контролю та нагляду можливо виділити декілька владних суб'єктів: Державну службу з питань праці та Пенсійний фонд України. В п. 4 ст. 4 Положення «Про тери-

торіальні органи Державної служби України з питань праці» до повноважень Держпраці віднесено «контроль за виконанням функцій управління охороною праці центральними органами виконавчої влади»; у п. 6-1 ст. 4 визначено повноваження «нагляду за дотриманням законодавства про працю центральними органами виконавчої влади» [5]. Тобто, Держпраці є суб'єктом забезпечення виконання обов'язків керівниками органів державної влади щодо створення комфортних та безпечних умов праці, дотримання охорони праці та виконання інших функцій роботодавця. Виконання Держпраці загальних повноважень щодо проведення тренінгів та семінарів, напрацювання пропозицій до законодавства дозволяє покращувати стан втілення соціальних прав на регіональному та загальнодержавному рівні загалом.

Зі свого боку, Пенсійний фонд України залежно від вектору діяльності можливо розглядати і в контексті реалізації, і в контексті забезпечення соціальних прав. Так, згідно з п. 6 ст. 4 Положення «Про Пенсійний фонд України», ПФУ проводить «контроль за дотриманням вимог законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, обчислення, своєчасність, повнота нарахування та сплати страхових внесків, достовірність поданої інформації, призначення та виплату пенсій» [6]. Контроль за повнотою та вчасністю сплати страхових внесків за державних службовців є більш простим та оперативним, оскільки розмір заробітної плати та час її нарахування є спільними та публічними. Разом з тим, проблемним аспектом є розмір пенсії та її перерахування, оскільки порядок виплати є різним для державних службовців залежно від часу виходу на пенсію та поширенню трьох різних законів щодо державної служби. Відповідно, внутрішній контроль своєї діяльності Пенсійним фондом України допомагає віднайти помилки в розмірі пенсії для

державних службовців, вірно її нараховувати та перераховувати.

Не менш важливою є роль громадського нагляду та контролю, який проводиться громадськими організаціями. Їх діяльність може бути направлена на підтримання та захист соціальних прав жінок, осіб з інвалідністю або ж консультування та нагляд за діяльністю конкретного органу державної влади. В контексті забезпечення соціальних прав державних службовців громадський нагляд та контроль допомагає виявляти порушення більш оперативно в порівнянні із діяльністю владних контролюючих органів, адже останні не мають змоги постійно проводити моніторинг стану втілення соціальних прав в територіальних відділеннях у кожному регіоні. Погоджуємося із зауваженням Н. С. Сидоренко, що представники громадських організацій повинні володіти належною кваліфікацією та досвідом, що робитиме їх зауваження та твердження компетентними, а вплив реальним. Не менш складним питанням є зацікавленість у громадській роботі, що зменшить ймовірність підбору «зручних» осіб для органів державної влади, які будуть виконувати лише представницькі функції [7, с. 238]. Ефективна робота громадських організацій із забезпечення соціальних прав державних службовців є неможливою без високого рівня правосвідомості у її членів. Обов'язком держави заохочення такої діяльності та створення умов для неї, у тому числі, вільного доступу до інформації, права на надання пропозицій та рекомендацій, які обов'язково розглядаються керівниками. Формальність роботи громадських організацій може призвести до втрати довіри до них з боку самих державних службовців, а отже їх неефективність, як суб'єкта забезпечення.

Проблема діяльності професійних спілок в органах державної влади є складною та багатоаспектною.

Незважаючи на те, що право на об'єднання в профспілки закріплене для державних службовців, їх реальне функціонування ускладнюється особливостями державної служби, яка характеризується імперативністю та суворою ієрархічною підпорядкованістю. Це призводить до обмеження повноважень професійних спілок у сфері участі в управлінні та встановленні правил трудової дисципліни в межах державної служби.

Відповідно до пунктів 12–13 статті 38 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», профспілки мають право «здійснювати громадський контроль за додержанням законодавства про працю та вимагати усунення виявлених порушень; здійснювати контроль за підготовкою документів для призначення пенсії» [8]. Це свідчить про те, що, незважаючи на обмеження, профспілки залишаються важливим інструментом захисту соціальних прав державних службовців.

Професійні спілки виконують ключову роль не лише в нагляді за правомірністю дій роботодавців, але й у наданні практичної допомоги державним службовцям під час реалізації їхніх соціальних прав. Вони сприяють оформленню необхідних документів, консультують щодо процедур та допомагають подолати можливі бюрократичні перешкоди. Крім того, профспілки можуть ініціювати та підтримувати додаткові соціальні програми, спрямовані на оздоровлення, відпочинок та надання соціальної допомоги окремим категоріям службовців.

Унікальним аспектом є потенціал профспілок у формуванні колективної позиції державних службовців щодо питань соціального захисту. Вони можуть виступати як посередники між службовцями та керівництвом, сприяючи конструктивному діалогу та вирішенню конфліктів. Профспілки також здатні впливати на процес нормотворення, пропонуючи зміни до законодавства, що регулює соціальні

права державних службовців. Проте існують суттєві виклики, які обмежують ефективність діяльності профспілок у державному секторі. Серед них – низький рівень залученості службовців до профспілкового руху, обмеженість ресурсів та недостатня підтримка з боку державних органів. Це вимагає перегляду підходів до організації профспілкової діяльності та пошуку нових механізмів взаємодії з державними інституціями.

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що для підвищення ефективності реалізації соціальних прав державних службовців необхідно посилити роль професійних спілок. Це може бути досягнуто через удосконалення законодавчої бази, яка б розширювала повноваження профспілок та забезпечувала їх реальний вплив на процеси управління в державній службі. Важливо також підвищити рівень правової культури серед державних службовців, стимулюючи їх до активної участі в профспілковому русі.

Крім того, слід розглянути можливість впровадження нових форм соціального партнерства між державою, профспілками та державними службовцями. Це сприятиме не лише більш ефективному захисту соціальних прав, але й загальному підвищенню якості державного управління. У сучасних умовах, коли соціальні виклики стають все більш комплексними, роль профспілок як інституту громадянського суспільства набуває особливого значення. Отже, вирішення проблеми діяльності професійних спілок в органах державної влади є важливим кроком на шляху до забезпечення повного та ефективного захисту соціальних прав державних службовців. Це вимагає комплексного підходу, який поєднує законодавчі зміни, організаційні реформи та підвищення свідомості службовців щодо власних прав та можливостей їх захисту.

Висновки. Таким чином, суб'єкти забезпечення соціальних прав дер-

жавних службовців є фундаментальним елементом механізму реалізації цих прав, сприяючи формуванню єдиної та справедливої системи, що забезпечує оптимальні умови для їх реалізації. Їхня діяльність не лише знижує ризики правопорушень з боку учасників правовідносин, але й підвищує ефективність функціонування державної служби в цілому. Різноманітність залучених суб'єктів дозволяє охопити широкий спектр соціальних прав та ситуацій їх реалізації, що є особливо важливим у сучасних умовах соціально-економічних викликів.

Ключовим аспектом ефективності діяльності цих суб'єктів є усвідомлення посадовими особами важливості відповідального та професійного виконання своїх обов'язків, що безпосередньо впливає на рівень соціальної захищеності державних службовців. Це вимагає не лише вдосконалення нормативно-правової бази, але й підвищення рівня правової культури та етики службовців.

Подальший розвиток механізму взаємодії між суб'єктами забезпечення соціальних прав повинен базуватися на принципах прозорості, відповідальності та партнерства. Це дозволить створити синергію у їхній діяльності та забезпечити ефективний захист і реалізацію соціальних прав державних службовців. Крім того, необхідно активно впроваджувати сучасні методи управління та контролю, що сприятимуть підвищенню якості державної служби та довіри до неї з боку суспільства.

Отже, стратегічним завданням є формування комплексного підходу до забезпечення соціальних прав державних службовців, який включатиме вдосконалення законодавства, підвищення професійної компетентності посадових осіб та зміцнення інституційної спроможності всіх залучених суб'єктів. Лише за таких умов можна досягти високого рівня соціального захисту та забезпечити стабільний розвиток державної служби в Україні.

У статті проведено теоретико-правовий аналіз суб'єктів забезпечення як складової частини механізму реалізації соціальних прав державних службовців в Україні. Досліджено специфіку даної проблематики з посиланням на наукові джерела, а також чинне національне соціальне законодавство.

Розкрито різні підходи в науковій літературі щодо сутності та ролі суб'єктів забезпечення соціальних прав, здійснено аналіз праць провідних учених з цієї проблематики, наведено критику, а також аргументацію щодо тієї чи іншої позиції. Особлива увага приділена класифікації суб'єктів та їхній ролі у формуванні та реалізації механізму забезпечення соціальних гарантій для державних службовців.

Визначено основні суб'єкти забезпечення соціальних прав державних службовців, до яких належать органи державної влади, органи місцевого самоврядування, профспілки, роботодавці та судові органи. Кожен із цих суб'єктів має специфічні функції та відіграє певну роль у забезпеченні соціальних гарантій для державних службовців.

Охарактеризовано особливості діяльності кожного суб'єкта з урахуванням ієрархії взаємодії між ними як системи.

Деталізовано зміст та значення кожного суб'єкта в контексті забезпечення соціальних прав державних службовців, підкреслено їхню взаємодію в загальній системі механізму правового регулювання та соціальної підтримки. Наголошено на важливості подальшого вдосконалення взаємодії цих суб'єктів з метою ефективного захисту та реалізації соціальних прав державних службовців.

Дане наукове дослідження підкреслює значущість комплексного підходу до вирішення проблем у сфері соціального забезпечення та наголошує на потребі подаль-

ших наукових розробок для формування ефективної та справедливої системи захисту соціальних прав державних службовців в Україні.

Ключові слова: суб'єкти забезпечення, соціальні права, соціальний захист, державні службовці, соціальне законодавство, державна служба.

Shapovalova K. Enforcement subjects as a constituent element of exercising social rights of civil servants in Ukraine: theoretical and legal characteristics

The article provides a theoretical and legal analysis of the subjects of provision as an integral part of the mechanism of realization of the social rights of civil servants in Ukraine. The specifics of this problem were studied with reference to scientific sources, as well as current national social legislation.

Various approaches in the scientific literature regarding the essence and role of the subjects of ensuring social rights are revealed, the works of leading scientists on this issue are analyzed, criticism is given, as well as arguments regarding one or another position. Special attention is paid to the classification of subjects and their role in the formation and implementation of the mechanism for providing social guarantees for civil servants.

The main subjects of ensuring the social rights of civil servants are identified, which include state authorities, local self-government bodies, trade unions, employers and judicial bodies. Each of these subjects has specific functions and plays a certain role in providing social guarantees for civil servants.

The peculiarities of the activity of each subject are characterized, taking into account the hierarchy of interaction between them as a system.

The content and significance of each subject in the context of ensuring the social rights of civil servants is detailed, their interaction in the general system of the mechanism of

legal regulation and social support is emphasized. The importance of further improvement of the interaction of these subjects in order to effectively protect and realize the social rights of civil servants was emphasized.

This scientific study emphasizes the importance of a comprehensive approach to solving problems in the field of social security and emphasizes the need for further scientific developments for the formation of an effective and fair system of protection of the social rights of civil servants in Ukraine.

Key words: security subjects, social rights, social protection, civil servants, social legislation, civil service.

Література

1. Коленда Н. В. Сутність механізму забезпечення соціальної безпеки населення. *Економіка та менеджмент*, 2012. № 9 (34). С. 140–149.

2. Панченко М. В. Правовий механізм забезпечення гідної праці державних службовців України: дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.05. Київ, 2019. 465 с.

3. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 № 1353-р. Урядовий кур'єр. 2020. № 212.

4. Хомишин І. Ю. Контроль у системі державної служби. *Форум права*, 2015. № 4. С. 292–296.

5. Про затвердження Положення про територіальні органи Державної служби України з питань праці: Наказ Міністерства соціальної політики України від 27.03.2015 № 340. *Офіційний вісник України*. 2015. № 32. С. 326.

6. Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 № 280. *Офіційний вісник України*, 2014. № 60. С. 38.

7. Сидоренко Н. С. Особливості громадського контролю у сфері публічної служби в умовах її реформування в Україні. *Ефективність державного управління*, 2016. Вип. 4. С. 234–240.

8. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 45. С. 397.

Р. Яворський,

докторант кафедри адміністративного та інформаційного права
Національного університету «Львівська політехніка»,
кандидат юридичних наук, асистент кафедри адміністративного
та фінансового права юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

**СУДОВА ПРАКТИКА У ТУРИСТИЧНИХ
ВІДНОСИНАХ: ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ**

Постановка проблеми. У сучасному світі туризм є однією з найдинамічніших галузей економіки, яка активно впливає на соціальний та економічний розвиток країн. Водночас зростання туристичних потоків призводить до ускладнення туристичних відносин, які все частіше стають предметом правових спорів. Різноманітні конфлікти, що виникають між туристами та туристичними операторами, транспортними компаніями, готельними закладами чи іншими учасниками туристичної діяльності, потребують чіткого регулювання на рівні правової системи. У цьому контексті судова практика відіграє ключову роль у формуванні прецедентів та уточненні правових норм, що стосуються туристичних відносин.

Однак, попри важливість судової практики у врегулюванні туристичних конфліктів, ця сфера залишається недостатньо дослідженою в науковій літературі. Відсутність систематизованого аналізу судових рішень, що стосуються туристичних відносин, знижує ефективність правозастосування та створює ризики для правових суб'єктів. Саме тому виникає потреба у вивченні та узагальненні судової практики у сфері туристичних відносин, з метою визначення її значення та ролі у забезпеченні справедливого правосуддя, захисту прав та інтересів учасників туристичного ринку.

Дослідження судової практики дозволить не лише виявити основні тенденції у правозастосуванні, а й визначити прогалини у чинному законодавстві, що потребують вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання судової практики у туристичних відносинах та правового регулювання цієї галузі неодноразово привертала увагу українських науковців і практиків. Зокрема, Х. Горецька зазначає, що надання туристичних послуг відбувається в межах правової конструкції відповідного договору. Договір про туристичне обслуговування належить до договорів про надання послуг. Він відображає волю сторін, у його умовах визначаються конкретні суб'єктивні права та обов'язки, які становлять специфічну правову форму взаємодії сторін, створюючи між ними юридичний зв'язок. Підстави для розірвання договору на туристичне обслуговування через неналежне виконання виникають через істотні порушення цивільно-правових зобов'язань сторонами або внаслідок дії непереборної сили. Дослідниця відзначає, що розірвання договору у випадку значних порушень його умов здійснюється через суд, і в такому разі судом має бути встановлено завдання істотної шкоди, яка суттєво позбавляє одну зі сторін договору того, на що вона

розраховувала [1, с. 75]. М. Майка, аналізуючи питання реалізації права на справедливий суд у спорах щодо захисту прав споживачів туристичних послуг, наголошує на тому, що дотримання цього права є ключовим аспектом захисту прав споживачів. Вдосконалення процедур і підходів до розгляду таких справ може сприяти їх ефективнішому вирішенню. Основні напрямки вдосконалення законодавства, які можуть підвищити реалізацію права на справедливий суд у спорах про захист прав споживачів туристичних послуг, включають: розширення можливостей споживачів отримувати безоплатну правову допомогу у таких справах; запровадження суворіших вимог до професійної підготовки суддів, що розглядають спори щодо захисту прав споживачів туристичних послуг; впровадження системи альтернативного вирішення спорів (наприклад, медіації) у цій сфері; забезпечення широкого доступу до інформації про права споживачів у галузі туризму та способи їх захисту. На підставі таких узагальнень, вчений зауважує, що ці заходи можуть значно покращити реалізацію права на справедливий суд у спорах про захист прав споживачів і сприяти більш ефективному захисту їхніх інтересів [2, с. 41]. Н. Камінська, аналізуючи питання цивільно-правової відповідальності у сфері туристичних послуг, зазначає, що проблема відшкодування моральної шкоди за неналежне або невиконане надання туристичних послуг залишається актуальною. Вчена підкреслює, що відсутність офіційно затвердженої методики оцінки розміру моральної шкоди на законодавчому рівні при порушенні прав споживачів туристичних послуг призводить до того, що суддям кожного разу доводиться визначати ступінь вини порушника, характер та обставини заподіяння моральних і фізичних страждань, а також враховувати індивідуальні особливості туриста, вимоги спра-

ведливості, розумності та інші важливі обставини. Тому постає потреба в розробці методики визначення розміру компенсації за моральну шкоду, що значно спростило б роботу суддів та забезпечило б належний захист прав туристів при відшкодуванні моральної шкоди за невиконання або неналежне виконання договору про надання туристичних послуг [3, с. 33]. Л. Василенко, досліджуючи питання захисту прав споживачів у сфері надання туристичних послуг, на основі аналізу судової практики виділяє основні типи скарг, які найчастіше розглядаються судами. До них належать: невиконання або неналежне виконання умов договору про надання туристичних послуг; несвочасне або неналежне інформування споживачів про обсяг туристичного продукту, що є предметом договору; обмеження відповідальності суб'єктів туристичної діяльності у зв'язку зі зміною умов договору; стягнення додаткових коштів з туристів; низький рівень обслуговування та сервісу; порушення законодавства щодо безпеки туристів. Значна кількість судових справ вказує на неповноту та суперечливість правових норм, що регулюють діяльність туроператорів та турагентів, недостатню розробку понятійного апарату, а іноді й на відсутність відповідних правових норм, що регулюють взаємовідносини між цими суб'єктами та туристами, які є основними споживачами їхніх послуг. На думку науковця, така ситуація вимагає вдосконалення законодавства у сфері надання туристичних послуг, зокрема щодо захисту прав туристів та підвищення відповідальності туроператорів і турагентів [4, с. 171].

Однак, попри наявність окремих ґрунтовних досліджень у цій сфері, аналіз судової практики щодо туристичних відносин загалом залишається недостатньо систематизованим. Більшість наукових публікацій українських вчених акцентують на

окремих аспектах проблеми, тоді як комплексний аналіз судових рішень у цій галузі, з огляду на сучасні тенденції правозастосування, досі не проведено. Саме тому актуальним є подальше дослідження та узагальнення судової практики, що сприятиме вдосконаленню правового регулювання туристичної сфери в Україні та захисту прав її учасників.

Метою статті є дослідження та аналіз ролі судової практики у регулюванні туристичних відносин, визначення її значення для захисту прав учасників туристичних правовідносин, а також виявлення основних проблем та перспектив розвитку судової практики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Туристичні відносини є важливим елементом сучасної економіки та правової системи, оскільки туризм охоплює широкий спектр взаємовідносин між туристами, туроператорами, перевізниками, готельними комплексами, страховими компаніями та іншими учасниками. Туристична діяльність регулюється національним законодавством, міжнародними угодами, а також судовою практикою, яка відіграє важливу роль у вирішенні спорів, що виникають у цій галузі.

Судова практика у сфері туристичних відносин виконує важливу функцію формування правових стандартів і підходів до розв'язання правових конфліктів між учасниками туристичних відносин. Вона виступає доповненням до нормативно-правової бази, конкретизуючи та деталізуючи законодавчі положення. Зокрема, судові рішення уточнюють значення певних правових норм, що дозволяє уніфікувати практику їх застосування.

Нормативно-правові акти, що регламентують судову практику в туристичних відносинах, охоплюють як національне законодавство, так і міжнародні нормативні документи. Основні правові питання стосуються договірних зобов'язань між туристами та постачальниками послуг, яко-

сті наданих послуг, прав споживачів та механізмів захисту цих прав через суд. Крім того, судова практика відіграє ключову роль у встановленні єдиних підходів до вирішення туристичних спорів, що сприяє розвитку правової культури та захисту прав споживачів у сфері туризму. Нижче представимо короткий аналіз окремих нормативно-правових документів, які регламентують судову практику в туристичних відносинах (таблиця 1).

Основні типи спорів, що виникають у туристичній сфері, стосуються порушення прав споживачів (туристів), неналежного виконання договорів туроператорами або іншими постачальниками послуг, затримки чи скасування рейсів, пошкодження або втрати багажу, порушення умов проживання в готелях, невідповідності якості наданих послуг заявленому рівню, а також невиконання страхових зобов'язань. Судова практика дозволяє встановити чіткі стандарти щодо розв'язання таких конфліктів.

Судові органи мають важливе значення для захисту прав туристів як споживачів послуг. Останніми роками судова практика продемонструвала тенденцію до підвищення рівня захисту споживачів у туристичних відносинах. Зокрема, суди часто виносять рішення на користь туристів у випадках, коли порушуються їхні права відповідно до договорів надання туристичних послуг або коли компанії не виконують свої обов'язки. Це стосується не лише компенсації за невиконані послуги, але й відшкодування моральної шкоди, яка може бути спричинена порушенням умов договору або недотриманням заявлених умов подорожі.

Аналіз праці «Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у спорах про захист прав споживачів туристичних послуг» [13] відображає значущість судової практики у розгляді справ, що стосуються захисту прав туристів. Цей огляд надає глибокий аналіз

Таблиця 1

Нормативно-правові документи, що регламентують судову практику у туристичних відносинах

Нормативно-правовий документ	Короткий опис	Застосування в судовій практиці туристичних відносин
Конституція України [5]	Гарантує основні права та свободи громадян, включаючи право на звернення до суду.	Використовується для захисту прав туристів у випадку порушення договірних зобов'язань.
Цивільний кодекс України [6]	Регулює договірні відносини, відповідальність сторін, питання відшкодування збитків.	Часто використовується у спорах щодо порушення умов договору на туристичні послуги.
Закон України «Про туризм» [7]	Встановлює вимоги до туристичної діяльності, права та обов'язки туристів і операторів.	Базовий закон для регулювання прав та обов'язків сторін у туристичних відносинах.
новий Закон України «Про захист прав споживачів» [8]	Захищає права споживачів послуг, зокрема туристичних.	Застосовується у спорах щодо якості туристичних послуг і компенсації збитків.
Цивільний процесуальний кодекс України [9]	Регулює порядок звернення до суду та розгляд цивільних справ.	Визначає порядок подання позовів і захист прав туристів у суді.
Господарський кодекс України [10]	Регулює діяльність суб'єктів господарювання, включаючи туроператорів і турагентів.	Використовується для вирішення господарських спорів між туристичними компаніями.
Конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень [11]	Регулює відповідальність авіаперевізників за затримки, втрату або пошкодження багажу.	Часто використовується для компенсації туристам за збитки, пов'язані з авіаперевезенням.
Директива ЄС 2015/2302 [12]	Визначає права туристів на пакетні тури в межах ЄС.	Регламентує питання компенсації у разі зміни умов подорожі або її скасування.
Судова практика Верховного Суду України	Формує прецеденти для вирішення туристичних спорів.	Використовується як правовий орієнтир для судів нижчих інстанцій у справах про туристичні послуги.
Рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ)	Захищає права людини, включаючи порушення прав під час подорожей.	Використовується українськими судами для захисту прав туристів, особливо у міжнародних спорах.

рішень Верховного Суду, особливо у питаннях, пов'язаних з договірними зобов'язаннями між туристами та туристичними операторами.

Основні моменти, які висвітлюються в огляді:

1. Договір на туристичне обслуговування: Акцентується на тому, що договір між туристом і туроператором повинен бути виконаний чітко відповідно до умов, прописаних у ньому. У разі їх порушення, турист має право на відшкодування збитків, як це передбачено законодавством про захист прав споживачів.

2. Відповідальність туроператорів та турагентів: Огляд підкреслює, що туроператори несуть відповідальність за належне виконання всіх зобов'язань, навіть якщо вони делеговані третім сторонам (наприклад, перевізникам чи готелям).

3. Компенсація за неякісні послуги: В огляді наведені приклади справ, де туристи мали право на компенсацію за неналежні послуги (зміна готелів, низька якість обслуговування, інші невідповідності умовам договору).

4. Практика судового врегулювання спорів: Верховний Суд розглядає такі справи з урахуванням особливостей наданих послуг, і рішення ухвалюються відповідно до законодавства про захист прав споживачів, що є гарантією захисту прав туристів.

Відзначимо, що ця праця розкриває важливі аспекти застосування судової практики у туристичних відносинах, підкреслюючи значення належного правового регулювання цієї сфери.

Важливим аспектом судової практики у сфері туристичних відносин є її прецедентний характер. Хоча в Україні судові рішення не є формально обов'язковими для інших судів, вони відіграють роль орієнтирів для формування подальших судових рішень. Так, рішення Верховного Суду або Конституційного Суду України можуть створити правові позиції, які використовуватимуться при вирішенні подібних справ у майбутньому.

Це сприяє уніфікації судової практики та забезпечує правову визначеність для учасників туристичних відносин.

Туристична діяльність має суттєву міжнародну складову, оскільки багато туристів подорожують за межі своїх країн. Це створює додаткові виклики для національних судів, які розглядають справи, пов'язані з міжнародними туристичними відносинами. Судова практика демонструє, що важливим аспектом таких справ є застосування міжнародних договорів, зокрема Конвенції про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень [11], що регулюють туристичні послуги. У таких випадках суди мають звертати увагу на національне законодавство країни, де було укладено договір, а також на міжнародні норми, що регулюють відповідні правовідносини.

На підставі зазначеного вище, відзначимо, що попри позитивну динаміку розвитку судової практики у сфері туристичних відносин, існує низка проблем. Основні проблеми це:

1. Неповнота та суперечливість законодавства. Норми, що регулюють туристичні відносини, часто є недостатньо деталізованими або містять суперечності, що ускладнює їх правильне застосування. Це особливо стосується питань відповідальності за неналежне виконання або невиконання умов договору, захисту прав туристів та компенсації моральної шкоди.

2. Відсутність єдиної методики оцінки моральної шкоди. У разі порушення прав споживачів туристичних послуг суди змушені самостійно визначати розмір компенсації за моральну шкоду, враховуючи індивідуальні обставини кожної справи. Відсутність законодавчо затвердженої методики призводить до непослідовності судових рішень і нерівномірності призначення компенсацій.

3. Неврегульованість відносин між турагентами, туроператорами та туристами. Законодавство не завжди чітко визначає права та обов'язки

всіх учасників туристичних відносин, що призводить до судових спорів, пов'язаних із виконанням зобов'язань і відповідальністю сторін.

4. Недостатня професійна підготовка суддів у сфері туристичних послуг. Оскільки туристична галузь є специфічною, для ефективного вирішення спорів суддям необхідна глибша спеціалізація та підготовка щодо особливостей правових аспектів туристичних відносин.

5. Відсутність альтернативних механізмів вирішення спорів. Хоча впровадження медіації та інших альтернативних методів вирішення конфліктів могло б спростити та пришвидшити розгляд спорів, наразі ці механізми не використовуються достатньою мірою у сфері туристичних відносин.

6. Низький рівень інформованості туристів про їхні права. Часто споживачі туристичних послуг не мають достатньої інформації про свої права та механізми їх захисту, що ускладнює процес звернення до суду та ефективного захисту інтересів.

Водночас, на нашу думку, перспективи розвитку судової практики у сфері туризму пов'язані з подальшою гармонізацією національного законодавства з європейськими та міжнародними стандартами, а також з удосконаленням механізмів захисту прав туристів. Важливим кроком у цьому напрямі є розвиток альтернативних методів вирішення спорів, таких як медіація або арбітраж, що дозволяє знизити навантаження на судову систему та прискорити процес вирішення конфліктів.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що судова практика у сфері туристичних відносин відіграє ключову роль у забезпеченні правової рівноваги між учасниками цього ринку, зокрема між туроператорами, турагентами та споживачами туристичних послуг. Вона виступає важливим інструментом для вирішення спорів, захисту прав споживачів, а також для

формування прецедентів, які сприяють вдосконаленню правозастосовної практики.

Аналіз проблем розвитку судової практики у цій сфері дозволяє виявити низку викликів, зокрема: неповноту законодавчого регулювання, складнощі в оцінці моральної шкоди, недостатню професійну підготовку суддів у специфічних питаннях туризму, а також низький рівень використання альтернативних методів вирішення спорів. Ці проблеми гальмують ефективний захист прав туристів та ускладнюють формування єдиної судової практики.

З огляду на це, необхідним є подальше вдосконалення законодавства, розробка методичних рекомендацій для суддів щодо оцінки моральної шкоди, а також впровадження медіації та інших альтернативних способів вирішення конфліктів. Це дозволить зробити судову практику у сфері туристичних відносин більш ефективною, послідовною та сприятиме підвищенню рівня захисту прав споживачів.

Метою статті є дослідження та аналіз ролі судової практики у регулюванні туристичних відносин, визначення її значення для захисту прав учасників туристичних правовідносин, а також виявлення основних проблем та перспектив розвитку судової практики у цій сфері. У статті розглядається важливість туристичних відносин у сучасній економіці, де охоплюються різноманітні учасники: туристи, туроператори, перевізники та інші постачальники послуг. Визначається, що судова практика виконує функцію формування правових стандартів для розв'язання конфліктів, а також уточнює та конкретизує законодавчі положення.

Аналіз нормативно-правових документів, що регулюють туристичну діяльність, вказує на численні правові питання, зокрема,

договірні зобов'язання, якість наданих послуг та механізми захисту прав споживачів. Стаття підкреслює, що судова практика останнім часом демонструє тенденцію до підвищення рівня захисту прав туристів, з акцентом на відповідальність туроператорів за ненадання виконання умов договору. Утім, виявлено низку проблем, що перешкоджають ефективності судового захисту, зокрема, неповноту законодавства, відсутність єдиної методики оцінки моральної шкоди, недостатню підготовленість суддів у специфічних питаннях туристичних послуг та низький рівень використання альтернативних механізмів вирішення спорів.

Стаття пропонує перспективи розвитку судової практики у сфері туризму, зокрема, гармонізацію законодавства з міжнародними стандартами та розвиток альтернативних методів розв'язання спорів. Висновки дослідження підкреслюють ключову роль судової практики у забезпеченні правової рівноваги між учасниками туристичних відносин та пропонують конкретні кроки для вдосконалення правозастосовної практики.

Ключові слова: судова практика, туристичні відносини, захист прав споживачів, договірні зобов'язання, нормативно-правові документи, відповідальність.

Yavorskyi R. Judicial practice in tourism relations: importance and role

The purpose of the article is to study and analyze the role of judicial practice in the regulation of tourism relations, to determine its importance for the protection of the rights of participants to tourism legal relations, and also to identify the main problems and prospects for the develop-

ment of judicial practice in this area. The article discusses the importance in tourism relations in the modern economy, which involves various participants: tourists, tour operators, carriers and other service providers. It is determined that judicial practice performs the function of forming legal standards for conflict resolution, as well as clarifies and specifies legislative provisions.

An analysis of the legal and regulatory documents governing tourism activities reveals numerous legal issues, including contractual obligations, the quality of services provided, and consumer protection mechanisms. The article emphasizes that judicial practice has recently demonstrated a tendency to increase the level of protection of tourists' rights, with an emphasis on the liability of tour operators for improper performance of the contract. However, a number of problems have been identified that impede the effectiveness of judicial protection, including incomplete legislation, the lack of a unified methodology for assessing non-pecuniary damage, insufficient training of judges in specific issues of tourism services, and a low level of use of alternative dispute resolution mechanisms.

The article offers prospects for the development of judicial practice in the field of tourism, in particular, harmonization of legislation with international standards and development of alternative methods of dispute resolution. The conclusions of the study emphasize the key role of judicial practice in ensuring legal balance between the participants in tourism relations and suggest specific steps to improve law enforcement practice.

Key words: court practice, tourism relations, consumer protection, contractual obligations, regulatory documents, liability.

Література

1. Горецька Х. В. Правове регулювання розірвання договору на туристичне обслуговування на підставі його неналежного виконання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Юридичні науки*. 2017. № 1(1). С. 73–76.

2. Майка М. Б. Реалізація права на справедливий суд у спорах про захист прав споживачів туристичних послуг. *Галицькі студії: Юридичні науки*. 2023. № 2. С. 35–40.

3. Камінська Н. Відшкодування моральної шкоди за невиконання або неналежне виконання умов договору про надання туристичних послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 30–34.

4. Василенко Л. П. Захист справ споживачів у сфері надання туристичних послуг. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 171–173.

5. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

7. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>

8. Про захист прав споживачів: Закон України від 10.06.2023 № 3153-IX.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20>

9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

10. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>

11. Конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень: ІКАО; Конвенція, Міжнародний документ від 28.05.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_594#Text

12. Directive (EU) 2015/2302 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on package travel and linked travel arrangements, amending Regulation (EC) No 2006/2004 and Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 90/314/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32015L2302>

13. Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у спорах про захист прав споживачів туристичних послуг / Упоряд.: правове управління (IV) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду / Відпов. за вип.: суддя КЦС ВС, к.ю.н. О. В. Білоконь. Київ, 2020. 37 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ogljad_KCS.pdf

УДК 347.426.6:340.15(410)
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.17>

С. Демченко,
народний депутат України

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ДОКТРИНИ СУДДІВСЬКОГО ІНДЕМНІТЕТУ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми та її актуальність. До числа ключових аксіом сучасного правового дискурсу належить теза про те, що успішний розвиток правової держави невіддільний від забезпечення незалежності судової гілки влади. Тим часом інституційна, юридична та функціональна незалежність суду є ключем до належної роботи всієї судової системи та кожного її складника. Така незалежність дозволяє суддям приймати неупереджені рішення лише відповідно до закону та доказів, захищаючись від неналежного зовнішнього впливу з боку інших гілок публічної влади, громадськості чи приватного сектору. Неупереджене і справедливе вирішення юридичних спорів є ключовим компонентом гарантування верховенства права та необхідною умовою для процвітаючого демократичного суспільства.

Більшість розвинутих правових систем вже давно відображають та втілюють у праві переконання, що позови проти суддів з боку незадоволених сторін є хибним методом виправлення судових помилок. У загальному праві це переконання стало основою доктрини суддівського індемнітету, який передбачає неможливість переслідування судді за думки, виражені ним при виконанні

своїх посадових обов'язків, його правову позицію із розглядуваної справи, засновану на законі і відображену у відповідних процесуальних документах [4, с. 29; 8, с. 73]. Доктрина індемнітету суддів є набутком різних сучасних правових систем світу, однак особливо тісно вона пов'язана з еволюцією англійського правосуддя. Це також важливий елемент і в континентальній юриспруденції, але твердження про суддівський індемнітет як елемент незалежності суддів ніколи не були такими чіткими, як це було і є в англословному світі [64, р. 581]. Отже, дослідження інституційного розвитку англійських судів має багато розповісти про реальність суддівського індемнітету.

Останніми роками викриття судової корупції, неналежної поведінки або службових злочинів послаблює довіру суспільства до доброчесності суддів [30]. Крім відповідальності суддів за постановлення неправомірних рішень, дуже актуальною стала тема відповідальності судді за порушення прав людини, встановлених у рішеннях Європейського суду з прав людини [7]. Природно, виникають питання в розрізі розширення рамок свободи вирішення поглядів суддів із застосуванням новітніх засобів комунікації (соціальні мережі,

месенджери тощо) [2, с. 181–182; 5, с. 135–140]. Так чи інакше, еволюція доктрини суддівського індемнітету відображає макрозаконності та макротренди розвитку самої судової влади, її поступову інституціалізацію, еволюцію юридичного статусу судді, його професіоналізацію й універсалізацію, та враховує глибинні історико-правові традиції, соціокультурний контекст, юридичні доктрини та політичні обставини, в яких відбувається зазначена еволюція. В умовах сучасної судової реформи в Україні, утвердження європейського вектору розвитку судової системи нашої держави [1] осмислення та врахування генези наукових підходів до розуміння феномену суддівського індемнітету є надзвичайно важливим. Адже вітчизняна модель суддівського індемнітету як органічна складова концепції незалежності судової влади все ще далека від завершеності, сталості та належного суспільного сприйняття. Тому пропонується дослідження має не лише історико-правовий характер, але і практичну спрямованість, детерміновану утвердженням сучасних поглядів на цей феномен та оптимальні форми його нормативного закріплення в ході розвитку судової системи України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній юриспруденції питання еволюції доктрини суддівського індемнітету розвиваються в контексті переосмислення уявлень щодо меж та специфіки відповідальності суддів. Відповідні погляди виникли доволі давно, їх розвиток супроводжував еволюцію юридичного статусу судді. Врешті, концепти суддівського індемнітету поступово набули сучасного вигляду, розвиваючись у контексті ідей незалежності судової влади, належної правової процедури, юридичного статусу суддів, судової дискреції тощо. Зазначені ідеї формують широкий інтелектуальний контекст, у рамках якого «живе» доктрина суддівського

індемнітету. Серед дослідників, які аналізували історико-правові аспекти розвитку цієї доктрини, слід виокремити таких авторів, як Л.К. Алколя, Р. Блок, П. Бренд, В.Р. Джонсон, Дж.Р. Елтон, К.Р. Ендрюс, І.Р. Кауфманн, Р.С. Коен, Дж. Кросс, Х. Лейсі, А. Массон, Ф.В. Мейтланд, Т.Дж. Ното, Р. Палмер, Ф. Поллок, Дж. Редкліфф, Р. Роуберрі, Р. Садлер, Д. Томпсон, С.Д. Уайт, П. Уільямс, Р.К. Уотерс, Дж. Фейнман, В.Ф. Фратчер, У. Хемілтон, У. Холдсворт, М.Х. Хоффліч, Дж.М. Шаман, М. Шапіро та ін. У вітчизняній юриспруденції відповідні питання комплексно не аналізувалися, що зумовлює актуальність пропонуваного історико-правового дослідження.

Метою цієї статті є історико-правовий аналіз формування та розвитку доктрини суддівського індемнітету в англійському праві.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній літературі генезу доктрини суддівського індемнітету найчастіше традиційно прийнято пов'язувати з розвитком загального права та правосуддя в середньовічній Англії [14, р. 881–896; 31, р. 201; 63]. Щоправда, в ранньому англійському праві (до другої половини XI ст.) індемнітет суддів не тільки не визнавався, але й перегляд судових рішень здійснювався у формі особистого позову проти судді [55, р. 668]. Так, історики права схиляються до думки, що згідно з раннім англійським правом судді, як правило, несли відповідальність за свої протиправні дії, а судовий індемнітет був винятком, а не правилом [63, р. 2]. Наслідки помилкового чи зловмисного рішення або дії поза повноваженнями судді могли мати серйозні наслідки для судді [26, р. 233; 41, р. 213–215; 56, р. 664–669]. Судді, які постановляли несправедливі вироки, не були вільними від відповідальності, яку вони несли як перед учасниками судового спору, так і перед королем. Так, англійський історик права

Р. Палмер нарахував 16 випадків, в яких англійські суди могли виявитися упередженими [54, р. 141]. Традиція особистого позову проти судді та вирішення конфлікту через дуель тривала принаймні до кінця XII ст. [34] Тому міркування справедливості вимагали, щоб стороні було дозволено притягнути до відповідальності суддю, який повіся з нею несправедливо, хоча такі випадки нечасто траплялися [54, р. 149–150].

Винесення фальшивого вироку ще з донормандських часів було підставою для притягнення судді до відповідальності перед королем [40]. Відповідно до законів короля Альфреда I Великого суддя, винний у винесенні фальшивого вироку, мав сплатити штраф у розмірі завданих збитків постраждалій стороні, а решта його майна підлягала конфіскації на користь короля. Щоправда, в історичних джерелах зустрічається і більш сувора практика поведіння з недоброчесними суддями: за один рік король Альфред наказав повісити 44 суддів як убивць за їхні фальшиві вироки [45, р. 226]. У нормандські часи закони стали суворішими: такий суддя ризикував втратити саме життя, якщо він не міг виправдатися [34]. Отже, виправданням і водночас підставою для непритягнення до відповідальності судді слугував не його статус, а його недостатня кваліфікація, посилаючись на яку він мав довести відсутність умислу з постановлення неправосудного вироку [57, р. 699].

Оскільки королівське правосуддя не було єдиним і тривалий час навіть не було головним у правовій системі країни [55, р. 242], то суддівський індемнітет став інструментом у політичному протистоянні. У XII ст. він набуває диференційованого характеру: спочатку він обмежується на низовому рівні системою «Ейрів», а потім персоналізується в особі короля, по відношенню до якого виробляється правило: король ніколи не помиляється. Стародавня юридична

максима *Rex non potest peccare* («король не може робити нічого поганого») розвинулася в доктрину суверенного імунітету, яка виникла в англійському загальному праві та базується на ідеї, що король не може вчинити неправомірні дії під час виконання своїх повноважень. Оскільки до його повноважень віднесено суддівство, то він звільняється від відповідальності за винесені ним судові рішення, які не підлягають перевірці. Згодом інститут королівського судочинства на основі аксіоми про безпомилковість усувається від будь-якої відповідальності за винесені судові рішення. Поширюючи привілей безпомилковості на судові рішення та на суд у цілому, відомі англійські юристи (зокрема, Г. Бректон) аргументували це тим, що суд, як і король, не має привілею чинити неправильно [21; 58]. Тож Генріхом II було встановлено обмеження на свавільне правосуддя з боку місцевих судів; їхні рішення могли оскаржуватися до королівського суду, хоча формально інститут апеляційного оскарження ще не був утверджений; судді місцевих судів, винні в невиконанні рішень короля, могли зазнати переслідування [53]. Згідно з Нортгемптонськими постановами 1176 р. суддівський індемнітет централізується: тільки рішення королівських судів не переглядаються. При цьому була розширена юрисдикція королівських судів за рахунок визнання будь-якого злочинного діяння злочином проти короля, що надало королівським судам основну й остаточну юрисдикцію з усіх злочинів у державі [44, р. 389–390].

Вагоме значення в розвитку доктрини суддівського індемнітету мало прийняття Великої хартії вольностей (1215 р.), положення якої акцентували на необхідності формування суддівського корпусу з числа доброчесних правників, які постановлятимуть лише законні вироки за законами держави (пункти 39, 45) [50]; судові повноваження мають виконувати лише

судді, адже в іншому випадку учасники судового процесу можуть постраждати від дій некваліфікованих судових порушників (пункт 24) [47, р. 630]. При цьому на суддів поширювалися гарантії особистої недоторканності, окрім постановлення проти них рішення за вчинення злочину; судді повинні підпадати юрисдикції тільки самих суддів, і нікого іншого, в чому вже вбачався зародок звільнення корпусу суддів від відповідальності перед Короною. Жодна норма Хартії не передбачала відповідальності суддів за їхні рішення, що давало згодом змогу в пізніші часи посилатися на цей акт як на конституційну основу суддівського індемнітету. У Лондонському ордонансі 1280 р. містилися адресовані суддям вимоги щодо компетентності та уникнення конфлікту інтересів [11, р. 1396–1397]. У відомій англійській правовій пам'ятці початку XIV ст. «Зерцало суддів» ідеться про недобросовісних суддів, які помилково засуджують людину до смерті, причому автор зазначає, що це може робитися іноді свідомо, іноді через незнання. Лише в першому випадку такі судді є вбивцями і повинні бути засуджені до повішення [69, р. 137]. Зерцало також наголошує, що до повноважень голови судів належить виправляти неправомірні рішення, помилки та помилки інших суддів, а також карати їх в усіх інших випадках [69, р. 124]. Натомість Г. Бректон, сам, будучи суддею, вважав, що право карати суддів – виняткова прерогатива Бога, а не людей [16, р. 21–22].

Важливим елементом суддівського індемнітету стало підтримання суддями стандартів «належної поведінки», що давало змогу претендувати на оплату своєї праці від короля, а також перебувати на суддівській посаді тривалий час [61, р. 169]. Згодом від суддів почали вимагати принесення присяги, в якій вони обіцяли не отримувати нічого і ні від кого без дозволу короля, за винятком їжі та пиття протягом дня; не погоджуватися

з неправомірними діями з боку своїх колег і намагатися запобігти цьому, наскільки це можливо, повідомляючи про неналежну поведінку королівській раді, а потім і самому королю [17, р. 274]. Протягом XIII–XIV ст.ст. неправомірну поведінку суддів можна було знайти в таких діях, як хабарництво, зловживання владою під час судового розгляду, фальсифікація судових протоколів, співучасть у протиправних діях колег-суддів, а також нездатність чи небажання запобігти або повідомити про правопорушення колеги-судді, якщо таке було відомо [17, р. 246–255; 19; 61, р. 183]. Крім того, у джерелах XIV ст. вже можна знайти випадки незгоди окремих суддів з колегіальними рішеннями суду, щодо яких вони висловлювали свої застереження безперешкодно [52, р. 45], в чому можна вбачати такі елементи суддівського індемнітету, як свобода вираження суддею своєї думки в ході судового провадження. Отже, відповідна доктрина інтенсивно формулюється протягом XIV ст., зокрема під час правління Едуарда III [25, р. 271]. Вестмінстерський статут 1328 р. передбачав, що король не повинен порушувати своїми наказами судові рішення, і якщо він це зробить, судді не повинні виконувати його накази [34, р. 3]; судді не можуть бути притягнуті до відповідальності за помилки або зловживання юрисдикцією, доки вони діють у межах своїх повноважень. Проте це не означало повного припинення практики притягнення суддів до відповідальності за свої рішення. Так, у 1387 р. у відносинах між королем Річардом II та парламентом виникла політична криза, коли рішенням 6 королівських суддів було визнано незаконність новоутвореної парламентської комісії, яка була звинувачена у перебиранні на себе виключних повноважень короля. Унаслідок подальшого розгляду усіх суддів, які винесли це рішення, було звинувачено та засуджено парламентом до страти. У результаті було пові-

шено лише верховного суддю королівської лави Р. Тресілльяна, а решту було вислано [22; 24]. Цей інцидент поклав початок періодові, який можна назвати періодом суддівської стриманості, коли судді виносили рішення з максимальною обережністю, щоб не давати королівській владі підстав для переслідувань суддів. Зокрема, на початку Війни Білої та Червоної Троянд (1455–1485 рр.) в Англії перед судьями було порушено питання щодо законності претензій герцога Йоркського на престол, на що була надана відповідь, що це питання політичне і повинно вирішуватися на суддями, а парламентом [46, р. 214; 51].

За часів правління Генріха IV та Генріха V судді призначалися і перебували на посаді за умови «хорошої поведінки, тобто підтримання того кодексу доброчесності, що вони його мали дотримуватися, даючи відповідні клятви при призначенні [36; 37; 49; 61, р. 181–182]. Керуючись подібними історичними прецедентами, видатні англійські юристи та реформатори XVII ст. (Дж. Селден (1584–1654 рр.) та ін.), обґрунтували важливу тезу про безстроковість терміну перебування для всіх суддів після призначення на посаду, з неможливістю притягнення їх до відповідальності за їхні рішення [61, р. 186]. Надалі, хоча суддів все ще теоретично і можна було звільнити за бажанням короля, історичний прецедент, створений під час правління королеви Марії I Кривавої (яка здійснила такі звільнення під час свого правління), став скоріше помітним винятком, ніж нормою [19]. Загалом, судді в період правління династії Тюдорів (1485–1603 рр.) стали сприйматися не так як слуги корони, скільки як незалежні арбітри, що зумовлювалося ускладненням законодавства та збільшенням впливу їх фаху в умовах формування нових суспільних відносин [29, р. 218–221; 74, р. 259–262]. Щоправда, на рубежі XVI–XVII ст.ст. ситуація загострилася, і суддівський індемнітет став піддаватися критиці

як з боку парламенту, так і з боку Корони. Так, відомий англійський юрист і державний діяч Ф. Бекон заперечував цей індемнітет, схилиючись до того, що, виносячи свої рішення, судді все ж мають підпорядковуватися королівській владі. Натомість безвідповідальність суддів веде до корупції, що було повсякденною практикою католицької церкви [15, р. 4].

Питання суддівських зловживань перебували в фокусі уваги і під час Англійської революції середини XVII ст. Засобом від судової корупції визнавалася адекватна оплата для суддів із державних надходжень, про що відкрито оголошувалося [19]. Наступом проти суддівського індемнітету стала згадувана у Великій реформації практика звільнення суддів зі своїх посад за те, що вони відмовлялися діяти проти своєї присяги та сумління; при цьому інші судді були настільки залякані такою практикою, що взагалі не наважувалися виконувати свої обов'язки [68]. Проте важливіше, що на тлі розвитку судової влади в Англії в розгорнутому вигляді доктрина суддівського індемнітету була проголошена визначним англійським юристом, судовим діячем та політиком Є. Коуком [43] у справі «Флойд проти Баркера» (1607 р.). Її ключовими елементами стали такі тези: 1) судді є вільні від переслідування за свої дії з відправлення правосуддя; 2) такі дії, зокрема, можуть охоплювати знищення будь-яких документів або судової справи, що ними була розглянута; 3) усе, що становить посягання на суддів Короля, посягатиме на саму особу Короля, за винятком, коли це робить сам Король; 4) судді відповідальні лише перед Богом та Королем і не мають відповідати перед іншими судами [39, р. 301]. Надалі проти жодного судді не було висунуто жодного обвинувачення з боку англійського суду [13, р. 53]. Як було зазначено у «Справі Маршалсі» (1613 р.): 1) усі рішення, прийняті в межах юрисдикції судді, користуються захи-

стом і не можуть бути оскаржені, навіть якщо вони були помилковими; 2) суддя міг втратити свою імунітет лише в тому випадку, якщо він діяв поза межами юрисдикції, оскільки рішення, ухвалені за повної відсутності юрисдикції, були поза межами захисту судді [71, р. 841]. Рішення суддів, якими була незадоволена корона стали приводом для їхнього звільнення у постреволюційній Англії. Так, за останні 11 років свого правління король Чарльз II звільнив 11 своїх суддів, а його наступник Джеймс II встиг звільнити аж 12 суддів лише за 3 роки свого правління [19]. Не може бути жодних сумнівів, що винесення судових рішень з оглядкою на позицію Корони ставило під сумнів інститут суддівського індемнітету. Так само свідченням суперечливої судової практики стали справи «Хамонд проти Хауолла» (1674 р.) та «Гвінн проти Пвла» (1692 р.). У першій суд відхилив позов, стверджуючи, що жодні дії не можуть бути вжиті проти суддів, які діють у межах своїх повноважень, навіть якщо вони помиляються [19], а в другій – визнав, що суддя нестиме відповідальність за дії, що не належать до його юрисдикції, якщо на момент виникнення підстави для позову він усвідомлював або міг усвідомлювати відсутність повноважень розглядати справу, але через власне неправильне розуміння фактів він вийшов при розгляді позову за межі його юрисдикції [31, р. 206, 212]. Крім того, сам суддівський індемнітет тривалий час не вважався універсальним для всіх суддів. У низці рішень суддів до кінця XVII ст. діяло правило, що захист щодо рішень суддів вищих судів є абсолютним і загальним; щодо суддів нижчих судів такий захист діє лише тоді, коли вони діють у межах своєї юрисдикції [71, р. 842]. Тільки у справі «Скотт проти Стенсфілда» (1868 р.) суддівський індемнітет остаточно було поширено на суддів англійських окружних судів [71, р. 843].

Характерно, що правовий дискурс довкола суддівського індемнітету поширився і на більш широкий загал тогочасного англійського суспільства, зокрема став предметом філософсько-правової рефлексії. Так, один з найбільших тогочасних британських філософів Т. Гоббс схвально оцінює доктрину суддівського індемнітету, зауважуючи, що «коли судді ухвалюють рішення, ... вони не підлягають за це покаранню, якщо не буде доведено, що вони вигломили це рішення супроти своєї совісті або що їх було підкуплено» [3, р. 268]. Він виступив за незалежність висловлювань суддів і їх добросовісність [20], а також за заборону свавільного позбавлення їх посад [28].

Трансформація судової влади в Англії, кульмінацією якої став Акт про врегулювання 1701 р., призвела до вирішення таких питань, як зарплата суддів і корупція. Акт проголосив неможливість усунення судді зі своєї посади за розпорядженням монарха; звільнення з посади судді, який вчинив правопорушення, стало можливим лише за рішенням обох палат парламенту [9]. Також ще один важливий крок у забезпеченні індемнітету англійських суддів ознаменувався рішенням парламенту в 1760 р., коли було проголошено, що право судді на посаду не буде анулюватися через смерть короля, який його призначив [35, р. 299], що закріпило безстрокове відправлення правосуддя суддями. До того ж у низці судових рішень кінця XVIII – початку XIX ст. ст. були сформульовані такі правила: 1) яким би помилковим не було його рішення, суддя ніколи не несе відповідальності за будь-який цивільний позов за збитки, заподіяні його помилкою; 2) суддя несе відповідальність за пропуск на посаді та може бути притягнений до суду за неналежну поведінку, але не може бути пред'явлений до суду за висновки, викладені в якості судді [31]. А Закон про захист суд-

дів 1848 р. встановив, що судді під час виконання судових функцій продовжують нести відповідальність лише за помилкові дії поза межами своєї юрисдикції, навіть якщо вони були вчинені сумлінно, а також за умисні дії [31, р. 220–221; 65, р. 267; 72].

Протягом XIX–XX ст.ст. доктрина суддівського індемнітету набула поширення в різних країнах, що засвідчує її універсальний характер для організації належної роботи суддів і судової системи в цілому. Це підтверджує і судова практика, яка деталізує положення доктрини суддівського індемнітету. Так, Верховний апеляційний суд Південноафриканської Республіки у справі «*Telematrix (PTY) LTD t/a Matrix Vehicle Tracking Appellant*» (2005 р.) визначив такі риси доктрини суддівського індемнітету: 1) учасники судового процесу не є вільними від добросовісних помилок суддів; 2) міркування публічної політики вимагають, щоб арбітри у справах мали імунітет до позовів про відшкодування збитків у зв'язку з їхніми неправильними рішеннями; 3) через саму природу судового процесу права будуть порушені, і процес загальмується, якщо рішення не будуть ухвалені без побоювання позовів про відшкодування збитків, що повинно вплинути на незалежність судді; 4) рішення, прийняті недобросовісно, є незаконними та можуть призвести до позовів про відшкодування збитків [67]. Високий суд Австралії у справі «*Fingleton v The Queen [2005] HCA 34*» (2005 р.) визнав, що: 1) імунітет від цивільної відповідальності надається загальним правом не як перевага суддівської посади для приватної вигоди суддів, а для захисту судової незалежності в суспільних інтересах; 2) судді є підзвітними: від них вимагається, за обмеженими винятками, працювати публічно та обґрунтовувати свої рішення; 3) суспільний інтерес у підтримці незалежності судової системи вимагає безпеки не лише від можливості втручання та впливу

з боку урядів, але й від помсти з боку осіб або інтересів, розчарованих або незадоволених судовими рішеннями; 4) якби будь-який незадоволений учасник судового процесу міг звинуватити суддю в помилковості чи недобросовісності рішення або за те, що він прийшов до висновку без будь-якої або будь-якої достатньої доказової бази, незалежність, яка вимагається від суддів, була б значно послаблена [32]. Висновки із вищеведених судових рішень чітко фіксують цільове призначення суддівського індемнітету та окремі його елементи, а також обґрунтовують його сутність вимогами захисту суспільного інтересу, прав людини, підтримання незалежності судової влади.

Висновки. Доктрина суддівського індемнітету набула класичного вираження в англійському праві, зокрема упродовж його майже тисячолітнього розвитку.

В англосаксонській Англії інститут суддівського індемнітету не був відомий, оскільки правосуддя мало непрофесійний характер і здійснювалося виборними особами, тямущими в тлумаченні звичаєвого права. Судді, які постановляли несправедливі вироки, не були вільними від відповідальності, яку вони несли як перед учасниками судового спору, так і перед королем. Перегляд судових рішень здійснювався у формі особистого позову проти судді. Судді, як правило, несли відповідальність за свої протиправні дії, а судовий індемнітет був винятком, а не правилом.

Починаючи від часів Вільгельма I Завойовника (з другої половини XI ст.), в англійській судовій системі оформлюється дуалістична модель суддівського індемнітету: абсолютний індемнітет поширюється на суддів, які здійснюють церковне судочинство, і підпорядковані папі римському як апеляційній інстанції, та відносний індемнітет щодо суддів, які здійснюють судочинство від імені місцевих феодалів або короля. Згідно

з Нортгемптонськими постановами 1176 р. суддівський індемнітет ще більше централізується мірою розширення королівської юрисдикції: тільки рішення королівських судів не піддаються сумніву і не переглядаються. Вагоме значення в розвитку доктрини суддівського індемнітету мало прийняття Великої хартії вольностей 1215 р., положення якої акцентували на необхідності формування суддівського корпусу з числа відомих та добросовісних правників, які постановлятимуть лише законні вироки за законами держави; на суддів поширювалися гарантії особистої недоторканності, окрім постановлення проти них рішення за вчинення злочину; судді повинні підпадати юрисдикції тільки самих суддів («рівних їм»), і нікого іншого, в чому вже вбачався зародок звільнення корпусу суддів від відповідальності перед Короною; передбачалася заборона торгувати суддівськими рішеннями, що означало заборону корупції, а так само заборону у відмові судді у постановленні чесного і неупередженого судового рішення. XIII–XIV ст.ст. ознаменувалися утвердженням ідей суддівського індемнітету, що йшли пліч-о-пліч із розвитком суддівської професії, набуття нею самостійного статусу, що зумовило відмежування статусу професійного судді від інших сфер діяльності королівської адміністрації в Англії. Вестмінстерський статут 1328 р. передбачав, що судді не можуть бути притягнуті до відповідальності за помилки або зловживання юрисдикцією, доки вони діють у межах своїх судових повноважень.

Видатні англійські юристи та реформатори XVII ст. обґрунтували важливу доктринальну тезу про безстроковість терміну перебування для всіх суддів після призначення на посаду, з неможливістю притягнення їх до відповідальності за їхні рішення. У розгорнутому вигляді доктрина суддівського індемнітету була проголошена Є. Коуком у справі «Флойд

проти Баркера» (1607 р.). Її ключовими елементами стали такі тези:

- 1) судді є вільні від переслідування за свої дії з відправлення правосуддя;
- 2) такі дії, зокрема, можуть охоплювати знищення будь-яких документів або судової справи, що ними була розглянута;
- 3) усе, що становить посягання на суддів Короля, посягатиме на саму особу Короля, за винятком коли це робить сам Король;
- 4) судді відповідальні лише перед Богом та Королем і не мають відповідати перед іншими судами. У судових справах XVII ст. було упроваджено правовий підхід, за яким: 1) суддю не можна притягнути до відповідальності за дії, вчинені під час виконання ним службових обов'язків, навіть якщо ці дії були помилковими або невірними; 2) якщо суддя діяв добросовісно, навіть не знаючи фактів, які б свідчили про відсутність юрисдикції, він може вимагати захисту від переслідування за винесення помилкового рішення у справі. Акти британського парламенту 1701 та 1760 рр. утвердили елементи суддівського індемнітету на законодавчому рівні: 1) справедлива оплата є важливою для зменшення хабарництва та забезпечення неупередженості; 2) проголошено незмінюваність суддів, зокрема, неможливість їх усунення зі своєї посади за розпорядженням монарха; 3) звільнення з посади судді, який вчинив правопорушення, стало можливим лише за рішенням обох палат парламенту; 4) право судді на посаду не буде анулюватися через смерть короля, який його призначив, що закріпило безстрокове відправлення правосуддя. Закон про захист суддів 1848 р. встановив, що судді під час виконання судових функцій продовжують нести відповідальність лише за помилкові дії поза межами своєї юрисдикції, навіть якщо вони були вчинені сумлінно, а також за умисні дії.

Протягом XIX–XX ст.ст. доктрина суддівського індемнітету набула поширення в різних країнах, що засвідчує

її універсальний характер для організації належної роботи суддів і судової системи в цілому.

Метою цієї статті є історико-правовий аналіз формування та розвитку доктрини суддівського індемнітету в англійському праві. Показано, що ця доктрина набула класичного вираження в цьому праві упродовж його майже тисячолітнього розвитку. Вона виникла у відповідь на утвердження права на апеляційне оскарження судового рішення. Коли право на оскарження стало доступним, воно замінило позов проти суддів, і поступово розвинулася доктрина суддівського індемнітету. Вагоме значення в її розвитку мало прийняття Великої хартії вольностей 1215 р., положення якої акцентували на необхідності формування суддівського корпусу з числа відомих та добросовісних правників, які постановлятимуть лише законні вироки за законами держави; на суддів поширювалися гарантії особистої недоторканності, окрім постановлення проти них рішення за вчинення злочину; судді повинні підпадати юрисдикції тільки самих суддів, і нікого іншого, в чому вже вбачався зародок звільнення корпусу суддів від відповідальності перед Короною; передбачалася заборона торгувати суддівськими рішеннями, що означало заборону корупції, а так само заборона у відмові судді у постановленні чесного і неупередженого судового рішення. XIII–XIV ст.ст. ознаменувалися утвердженням ідей суддівського індемнітету, що йшли пліч-о-пліч із розвитком суддівської професії, набуття нею самостійного статусу, що зумовило відмежування статусу професійного судді від інших сфер діяльності королівської адміністрації. У цей період було встановлено, що судді не можуть бути притягнуті до відповідаль-

ності за помилки або зловживання юрисдикцією, доки вони діють у межах своїх судових повноважень. Видатні англійські юристи та реформатори обґрунтували важливу доктринальну тезу про безстроковість терміну перебування для всіх суддів після призначення на посаду, з неможливістю притягнення їх до відповідальності за їхні рішення. У розгорнутому вигляді доктрина суддівського індемнітету була проголошена Е. Коуком у справі «Флойд проти Баркера» (1607 р.): 1) судді є вільні від переслідування за свої дії з відправлення правосуддя; 2) такі дії, зокрема, можуть охоплювати знищення будь-яких документів або судової справи, що ними була розглянута; 3) усе, що становить посягання на суддів Короля, посягатиме на саму особу Короля, за винятком, коли це робить сам Король; 4) судді відповідальні лише перед Богом та Королем і не мають відповідати перед іншими судами. У судових справах XVII ст. було упроваджено правовий підхід, за яким: 1) суддю не можна притягнути до відповідальності за дії, вчинені під час виконання ним службових обов'язків, навіть якщо ці дії були помилковими або невірними; 2) якщо суддя діяв добросовісно, навіть не знаючи фактів, які б свідчили про відсутність юрисдикції, він може вимагати захисту від переслідування за винесення помилкового рішення у справі. Акти британського парламенту 1701 та 1760 рр. утвердили елементи суддівського індемнітету на законодавчому рівні. Закон про захист суддів 1848 р. встановив, що судді під час виконання судових функцій продовжують нести відповідальність лише за помилкові дії поза межами своєї юрисдикції, навіть якщо вони були вчинені сумлінно, а також за умисні дії. Протягом XIX–XX ст.ст. доктрина суддівського індемнітету набула

поширення в різних країнах, що засвідчує її універсальний характер для організації належної роботи суддів і судової системи в цілому.

Ключові слова: статус судді, суддівський індемнітет, Нортгемптонські постанови, Велика хартія вольностей, Вестмінстерські статuti, Акт про врегулювання, Закон про захист суддів.

Demchenko S. Peculiarities of the evolution of the doctrine of judicial indemnity in great Britain: historical and legal analysis

The purpose of this article is a historical and legal analysis of the formation and development of the doctrine of judicial indemnity in English law. It is shown that this doctrine acquired a classical expression in this law during its nearly thousand-year development. She arose in response to the assertion of the right to appeal to a court decision. When the right of appeal became available, it replaced the action against judges, and gradually the doctrine of judicial indemnity developed. The adoption of the Magna Carta 1215 was of great importance in its development, the provisions of which emphasized the need to form a body of judges from among well-known and virtuous lawyers who will issue only legal sentences according to the laws of the state; judges were subject to guarantees of personal inviolability, in addition to ruling against them for committing a crime; judges should be subject to the jurisdiction of only the judges themselves, and no one else, which was already seen as the seed of the release of the corps of judges from responsibility to the Crown; a ban on trading judicial decisions was foreseen, which meant a ban on corruption, as well as a ban on the refusal of a judge to render an honest and impartial court decision. XIII–XIV centuries were marked by the establishment of the ideas of judicial indemnity, which went hand in hand with the development of the

judicial profession, its acquisition of an independent status, which led to the separation of the status of a professional judge from other spheres of activity of the royal administration. During this period, it was established that judges could not be held accountable for errors or abuse of jurisdiction if they were acting within their judicial powers. Prominent English lawyers and reformers substantiated an important doctrinal thesis about the indefinite tenure of all judges after their appointment, with the impossibility of holding them accountable for their decisions. In its expanded form, the doctrine of judicial indemnity was declared by E. Coke in the «Floyd v Barker» case (1607): 1) judges are free from prosecution for their actions in administering justice; 2) such actions, in particular, may include the destruction of any documents or court case that was considered by them; 3) whatever constitutes an encroachment on the King's judges shall encroach on the King himself, except when the King himself does so; 4) judges are accountable only to God and the King and should not be accountable to other courts. In court cases of the XVII century a legal approach was implemented, according to which: 1) a judge cannot be held responsible for actions committed during the performance of his official duties, even if these actions were erroneous or incorrect; 2) if the judge acted in good faith, even without knowing the facts that would indicate the lack of jurisdiction, he can claim protection from prosecution for making a wrong decision in the case. Acts of the British Parliament in 1701 and 1760 established the elements of judicial indemnity at the legislative level. The Justices Protection Act of 1848 established that judges, in the performance of judicial functions, continued to be liable only for wrongful acts outside their jurisdiction, even if done in good faith, and

for intentional acts. During the XIX–XX centuries the doctrine of judicial indemnity has spread in various countries, which proves its universal character for organizing the proper work of judges and the judicial system.

Key words: status of judge, judicial indemnity, Northampton Ordinance, Magna Carta, Statutes of Westminster, Act of Settlement, Justices Protection Act.

Література

1. Бакаянова Н. Розвиток судової влади в Україні: поняття, фактори та умови. *Публічне право*. 2024. № 1(53). С. 113–121.
2. Бенедек В., Кетteman М. Свобода вираження поглядів та Інтернет. Париж: Видавництво Ради Європи, 2013. 205 с.
3. Гоббс Т. *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної* / Пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
4. Демченко С. Теоретичні засади суддівського індемнітету як складової суддівської недоторканності. *Слово Національної школи суддів України*. 2022. № 1–2(38–39). С. 28–35.
5. Коментар до Кодексу суддівської етики: затверджено рішенням Ради суддів України від 4 лютого 2016 року № 1. Київ : Рада суддів України, 2016. 140 с.
6. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів вимогам статей 157 і 158 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ng01d710-15#Text> (дата звернення: 08.09.2024).
7. Пашковська Т. Відповідальність суддів у світлі нового законодавства України. *Юридична газета*, 26.09.2016 р. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/events/vidpovidalnist-suddiv-u-svitlinovogo-zakonodavstva-ukrayini.html> (дата звернення: 08.09.2024).
8. Подкопаєв С. В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації: монографія. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2003. 190 с.
9. Act of Settlement (1701). URL: <https://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2/contents> (дата звернення: 08.09.2024).
10. Alcolea L.C. *The King[’s] Courts as the fountain of justice and the supremacy of ordinary law: implications for English arbitration*. *Arbitration International*. 2024. Vol. XX. P. 1–21.
11. Andrews C.R. *Standards of Conduct for Lawyers: An 800-Year Evolution*. *Smu Law Review*. 2004. Vol. 57. Issue 4. Art. 3. P. 1385–1458.
12. Baker J. H. *The Legal Profession and the Common Law*. London : Hambledon & London, 1986. 528 p.
13. Berger R. *Impeachment: The Constitutional Problems*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press. 1973.
14. Block R. *Stump v. Starkman and the History of Judicial Immunity*. *Duke Law Journal*. 1980. Vol. 1980. № 5. P. 879–925.
15. Borkin J., *The Corrupt Judge. An Inquiry into Bribery and Other High Crimes and Misdemeanors in the Federal Courts*, New York, 1962. 310 p.
16. Bracton H. *On the Laws and Customs of England*. Cambridge : Belknap Press, 1968. Vol. 2. 924 p.
17. Brand P. *Ethical Standards for Royal Justices in England, c. 1175–1307*. *University of Chicago Law School Roundtable*. 2001. Vol. 8. Issue 2. P. 239–279.
18. Brand P. *The Origins of the English Legal Profession*. London : Blackwell Pub, 1992. 236 p.
19. Brooke H. *The History of Judicial Independence in England and Wales*. URL: <https://sirhenrybrooke.me/2015/11/03/the-history-of-judicial-independence-in-england-and-wales/> (дата звернення: 08.09.2024).
20. Chambers S. (2009). *Who shall judge? Hobbes, Locke, and Kant on the construction of public reason*. *Ethics & Global Politics*. 2009. Vol. 2(4). P. 349–368.
21. Chemerinsky E. *Against Sovereign Immunity*. *Stanford Law Review*. 2001. Vol. 53. P. 1201–1224.
22. Chrimes S.B. *Richard II’s Questions to the Judges, 1387*. *Law quarterly review*. 1956. Vol. LXXII. P. 365–390.
23. Clark W. *Magna Carta and Trial by Jury*. *North Carolina Law Review*. 1923. Vol. 2. № 1. P. 1–13. URL: <http://scholarship.law.unc.edu/nclr/vol2/iss1/2> (дата звернення: 08.09.2024).

24. Clementi D. *Richard II's ninth question to the judges*. *The English Historical Review*. 1971. Vol. LXXXVI. Issue CCCXXXVII. P. 96–113.
25. Cohen D.R. *Judicial Malpractice Insurance—The Judiciary Responds to the Loss of Absolute Judicial Immunity?* *Case Western Reserve Law Review*. 1990. Vol. 41. P. 267–304.
26. Comisky M., Patterson P. *The Judiciary—Selection, Compensation, Ethics, and Discipline*. Bloomsbury Academic, 1987. 272 p.
27. Cox N. *The Influence of the Common Law on the Decline of the Ecclesiastical Courts of the Church of England*. URL: <http://www-camlaw.rutgers.edu/publications/law-religion/cox1.pdf> (дата звернення: 08.09.2024).
28. Dyzenhaus D. *Thomas Hobbes and the Rule by Law Tradition*. In: Meierhenrich J, Loughlin M, eds. *The Cambridge Companion to the Rule of Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. P. 261–277.
29. Elton G.R. *The Tudor Constitution (second edition)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 528 p.
30. *Expert Group Meeting on the Role of Judicial Immunities in Safeguarding Judicial Integrity Vienna, Austria, 26-27 August 2019. Summary Report*. P. 3–4. URL: https://www.unodc.org/documents/ji/immunities/Report_EGM_Immunities_-_FINAL.pdf (дата звернення: 08.09.2024).
31. Feinman J., Cohen R.S. *Suing Judges: History and Theory*. *South Carolina Law Review*. 1980. Vol. 31. Iss. 2. Art. 4. P. 201–292.
32. *Fingleton v The Queen [2005] HCA 34*. URL: <https://jade.io/article/309> (дата звернення: 08.09.2024).
33. Fratcher W.F. *The Independence of The Judiciary Under The Constitution of 1787*. *Missouri Law Review*. 1988. Vol. 53. № 1. P. 1–14.
34. Glanville R. *A Treatise the Laws and Customs Kingdom of England*. URL: <https://ia601309.us.archive.org/16/items/cu31924021674399/cu31924021674399.pdf> (дата звернення: 08.09.2024).
35. Hamilton W. *Indictment of Federal Judges: Chilling Judicial Independence*. *Florida Law Review*. 1983. Vol. 35. Issue 2. P. 296–315.
36. Haskett T.S. *Conscience, Justice and Authority*. In: *Expectations of the Law in the Middle Ages*. A. Musson (Editor). Boydell Press, 2001. 218 p. P. 151–164.
37. Haskett T.S. *The Medieval English Court of Chancery*. *Law and History Review*. 1996. Vol.14. Issue 2. P. 245–313.
38. Helmholtz R.H. *Judges and trials in the English ecclesiastical courts*. In: *Judicial Tribunals in England and Europe, 1200–1700*, Maureen Mulholland & Brian Pullan eds. Manchester University Press, 2003. 199 p.
39. Hamilton W. *Indictment of Federal Judges: Chilling Judicial Independence*. *Florida Law Review*. 1983. Vol. 35. Issue 2. P. 296–315.
40. Hoeflich M.H. *Regulation of Judicial Misconduct from Late Antiquity to the Early Middle Ages*. *Law and History Review*. 1984. Vol. 2. Issue 1. P. 79–104.
41. Holdsworth W. *A History of English Law*. Vol. 1. 3d ed. Oxford, 1945. 576 p.
42. Holdsworth W. *A History of English Law*. 1st ed. 1924. 530 p.
43. Holdsworth W. *Sir Edward Coke*. *The Cambridge Law Journal*. 1935. Vol. 5. № 3. P. 332–346.
44. Hudson R. *The Judicial Reforms of the Reign of Henry II*. *Michigan Law Review*. 1911. Vol. 9. № 5. P. 385–395.
45. Jahner J. *The Mirror of Justices and the Art of Archival Invention*. *Viator*. 2014. Vol. 45. Issue 1. P. 221–246.
46. Johnson P.A. *Duke Richard of York, 1411–1460*. Oxford: Clarendon Press, 1988. 270 p.
47. Johnson V.R. *The Magna Carta and the Beginning of Modern Legal Thought*. *Mississippi Law Journal*. 2016. Vol. 85. P. 621–642.
48. *Judicial Immunity at the (Second) Founding: A New Perspective on § 1983*. *Harvard Law Review*. 2023. Vol. 136. Issue 5. P. 1456–1476.
49. Lacey H. *The Politics of Mercy: The Use of The Royal Pardon in Fourteenth-Century England*. University of York Centre for Medieval Studies, 2005. 260 p.
50. *Magna Carta: A Commentary on the Great Charter of King John, with an Historical Introduction by W. Sharp McKechnie*. Glasgow: Maclehose, 1914. 530 p. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/mckechnie-magna-carta-a-commentary> (дата звернення: 08.09.2024).
51. Mortimer I. *The common law and the 'rightfulness' of the duke of York's claim to the throne in 1460*. URL: <https://www.ianmortimer.com/essays/Rightfulheir.pdf> (дата звернення: 08.09.2024).

52. Musson A. *The role of amateur and professional judges in the royal courts of late medieval England*. In: *Judicial tribunals in England and Europe, 1200–1700* / M. Mulholland, B. Pullan (editor). Manchester: Manchester University Press, 2003. P. 37–57.
53. Nicholas M. *King Henry II and his Legal Reforms*. *The Histories*. 2019. Vol. 6. Iss. 2. Article 5. P. 11–25.
54. Palmer R.C. *The County Courts of Medieval England, 1150-1350*. Princeton: Princeton University Press. 1982. 360 p.
55. Pollock F. *The King's Justice in the Early Middle Ages*. *Harvard Law Review*. 1898. Nov. 25, Vol. 12, No. 4. P. 227–242.
56. Pollock F., Maitland F.W. *The History of English Law Before the Time Of Edward I*. Vol. I. 2d ed. Cambridge University Press, 1899. 774 p.
57. Pollock F., Maitland F.W. *The History of English Law Before the Time of Edward I*. Vol. II. Indianapolis: Liberty Fund, 2010. 788 p.
58. Pugh G.W. *Historical Approach to the doctrine of sovereign Immunity*. *Louisiana Law Review*. 1953. Vol. 13. Issue 3. P. 479–494.
59. Rightmire G.W., Liebermann E. *The law of England at the Norman conquest*. F.J. Heer Print. Co, Columbus, O., 1932. 188 p.
60. Roth P.J., Hagan K. *The Judicial Immunity Doctrine Today: Between the Bench and a Hard Place*. *Juvenile and Family Court Journal*. 1984. Vol. 35. Issue 3. P. 3–14.
61. Rowberry R. *The Origins and Development of Judicial Tenure 'During Good Behavior' to 1485*. In: *Law and Society in Later Medieval England and Ireland: Essays in Honour of Paul Brand 169* (Travis R. Barker, ed. 2018). URL: https://readingroom.law.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3903&context=faculty_pub (дата звернення: 08.09.2024).
62. *Select Pleas of the Crown, 1200-1225*. Vol. 1. / Ed. F.W. Maitland. London: Selden Society, 1888. 164 p.
63. Shaman J.M. *Judicial Immunity from Civil and Criminal Liability*. *San Diego Law Review*. 1990. Vol. 27. Issue 1. P. 1–28.
64. Shapiro M. *Judicial Independence: The English Experience*. *North Carolina Law Review*. 1977. Vol. 55. № 3. P. 577–652.
65. Sheridan L.A. *Protection of Justices*. *Modern Law Review*. 1951. Vol. 14. Issue 3. P. 267–278.
66. Shetreet Sh., Turenne S. *Judges on Trial: The Independence and Accountability of the English Judiciary*. 2d ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 496 p.
67. Telematrix (PTY) LTD t/a Matrix Vehicle Tracking Appellant. URL: <https://www.saflii.org/za/cases/ZASCA/2005/73.html> (дата звернення 08.09.2024).
68. *The Grand Remonstrance, with the Petition accompanying it. The Petition of the House of Commons, which accompanied the Remonstrance of the state of the kingdom, when it was presented to His Majesty at Hampton Court, December 1, 1641*. URL: https://ocw.mit.edu/courses/21l-016-learning-from-the-past-drama-science-performance-spring-2009/4b9252ed04cff1eacbd769a099c3d90_MIT21L_016s09_read15_remonstrance.pdf (дата звернення: 08.09.2024).
69. *The Mirror of Justices / edited by W.J. Whittaker; with an introduction by F.W. Maitland*. Publications of the Selden Society, 1895. 410 p.
70. *The (So-Called) Laws of William I*. URL: <https://www.1066.co.nz/Mosaic%20DVD/library/laws/william.htm> (дата звернення: 08.09.2024).
71. Thomas J. Noto III. *Pulliam v. Allen: Delineating the Immunity of Judges from Prospective Relief*. *Catholic University Law Review*. 1985. Vol. 34. Issue 3. P. 829–856. P. 841.
72. Thompson D. *Judicial immunity and the protection of Justices*. *Modern Law Review*. 1958. Vol. 21. Issue 5. P. 517–533.
73. *William I: Episcopal Laws*. URL: <https://www.1066.co.nz/Mosaic%20DVD/library/laws/william.htm> (дата звернення: 08.09.2024).
74. Williams P. *The Tudor Regime*. Oxford: Oxford University Press, 1979. 498 p.

УДК 502.3:349.6:341.24(477):355.45
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.18>

Т. Демчук,

доктор філософії з права,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

УПРАВЛІННЯ ТРАНСКОРДОННИМИ ПРИРОДНИМИ РЕСУРСАМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Динамічний розвиток суспільних екологічних відносин ставить перед наукою екологічного права низку важливих завдань, особливо в період введеного воєнного стану в нашій державі. Екологічні проблеми сучасного періоду набирають пікового рівня, адже катастрофи, катаклізми природного та техногенного походження відбуваються з не великою періодичністю. Тому, всі природні та штучно створені екологічні системи зазнають негативного впливу.

Управління транскордонними природними ресурсами не є виключенням. Водночас, введений воєнний стан негативно впливає на навколишнє природне середовище, адже наслідки військові конфлікти призводять до значної деградації довкілля та порушення екологічної рівноваги. Воно є важливою складовою забезпечення екологічної безпеки, стійкого розвитку та міжнародного співробітництва. В умовах воєнного стану ця сфера зазнає серйозних викликів, зокрема через руйнування екосистем, забруднення довкілля, надмірну експлуатацію ресурсів та ускладнення координації між державами. Збройні конфлікти порушують роботу природоохоронних механізмів, створюють додаткові ризики для транскордонних територій і водних об'єктів, а також ускладнюють виконання міжнародних зобов'язань.

А тому, проблема потребує комплексного аналізу юридичних, екологічних

і організаційних аспектів для забезпечення ефективного управління транскордонними ресурсами в умовах воєнних дій. Особливу увагу слід приділити адаптації правових механізмів до кризових обставин, посиленню міжнародної взаємодії та запровадженню інноваційних підходів для моніторингу і захисту природних ресурсів.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання управління транскордонними природними ресурсами досліджували наступні вчені науковці: В. Андрейцев, Ю Вдовиченко, І. Грузінська, Л. Губерська, І. Клименко, В. Лук'яненко, В. Мартиненко, О. Мельник, Н. Миколенко, В. Олейник, І. Розумний, О Шевчук та інші. Проте, додаткової уваги потребує управління транскордонними природними ресурсами в умовах воєнного стану.

Мета наукової статті полягає в аналізі особливостей управління транскордонними природними ресурсами в умовах воєнного стану, виявити ключові виклики, зумовлені військовими діями, оцінити вплив цих обставин на міжнародну співпрацю та екологічну безпеку, а також розробити рекомендації для забезпечення ефективного управління й мінімізації негативних наслідків. Відповідно до поставленої теми завданням є дослідження нормативно-правової бази управління транскордонними природними ресурсами, оцінці впливу воєнного стану на екосистеми та між-

народне співробітництво, виявленні основних викликів і ризиків, а також розробці рекомендацій для вдосконалення механізмів управління та мінімізації негативних наслідків у кризових умовах.

Виклад основного матеріалу. Варто погодитись із думкою В.О. Мартиненко, яка зазначає, що «для ефективного розвитку транскордонного співробітництва у напрямі навколишнє середовище, необхідно:

- узгодити природоохоронну законодавчу базу обох держав відповідно до європейських стандартів;

- розробити спільну програму дій в галузі охорони довкілля;

- розробити програму співробітництва між громадськими організаціями для реалізації спільних екологічних проектів;

- надати обласній владі додаткових повноважень в сфері охорони довкілля;

- створити при обласних рада спеціальні комісії з питань транскордонного співробітництва, основною функцією якої був би аналіз ситуації в регіонах та підготовка пропозицій щодо створення умов для транскордонного співробітництва і підвищення його ефективності;

- створити умови для прискореного розвитку екологічного бізнесу;

- створити мережу агентств регіонального розвитку, які б надавали консультації представникам малого і середнього бізнесу щодо формування екологічного менеджменту [5, с. 337].

Військовий стан, який супроводжується збройними конфліктами, створює численні загрози для транскордонних природних ресурсів, зокрема через значні антропогенні навантаження та руйнування екосистем. В умовах збройних дій території, що знаходяться в прикордонних регіонах, можуть відзначатися критичні зміни, що позначаються на стані природних ресурсів і потребують спеціальних підходів до їх управління та відновлення.

Управління транскордонними природними ресурсами включає спільні заходи з боку сусідніх країн, спрямовані на забезпечення моніторингу, контролю та відновлення екологічного балансу на прикордонних територіях. Військовий стан створює нові виклики, оскільки військові дії знищують природні ландшафти, забруднюють водні джерела та погіршують якість обґрунтувань, що робить особливим місцем застосування узгоджених і чітко регламентованих заходів щодо управління транскордонними ресурсами.

Транскордонні ресурси, такі як водні басейни, ліси та біорізноманіття отримують істотні негативні впливи в зонах збройних дій, що ускладнює забезпечення сталого управління та відновлення природних екосистем. Крім того, використання природних ресурсів у прикордонних регіонах може бути предметом конфлікту між державами, що робить встановлення міжнародних правових механізмів і процедур захисту та збереження цих ресурсів навіть у критичних умовах.

Реалізація ефективної системи управління транскордонними природними ресурсами є ключовою для забезпечення екологічної безпеки, захисту прав місцевого населення на доступ до чистої води, безпечного харчування та здорового довкілля. У контексті сучасних глобальних екологічних викликів і потреб у збереженні біорізноманіття, воєнний стан вимагає розробки спеціальних адаптивних підходів до управління природними ресурсами, а також активного міжнародного співробітництва.

Спершу, розглянемо трактування екологічної деградації в сучасній науці екологічного права. Відповідно до словника-довідника з екології «деградація довкілля – погіршення властивостей довкілля в результаті впливу природних або антропогенних факторів, або одночасне погіршення природних та соціальних умов середовища для життя» [1, с. 58]. Вона є одним із найбільших викли-

ків для управління транскордонними природними ресурсами в умовах воєнного стану. Військові дії, руйнування інфраструктури та навмисне або випадкове знищення природного середовища призводять до серйозних і часто незворотних втрат екосистем та біорізноманіття.

Водночас, під час війни зростає попит на природні ресурси, такі як паливо, вода та мінерали, що може спричинити потужну експлуатацію транскордонних запасів і загострити конфлікти між країнами. Відсутність належного міжнародного та вітчизняного контролю й координації посилює ризик виснаження цих ресурсів, що не тільки ускладнює їх відновлення, а й стає джерелом конфліктів між сусідніми державами.

Транскордонне використання природних об'єктів та ресурсів регламентовано низкою міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актів. Основними є:

1) Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція, 1979 р.). Відповідно до якої країни зобов'язуються забезпечувати захист видів, які перебувають під загрозою зникнення, та природних екосистем. У воєнний час ці положення часто ігноруються, що призводить до деградації природних середовищ [2];

2) Конвенція про охорону і використання транскордонних водотоків і міжнародних озер (Хельсінська конвенція, 1992), яка вимагає забезпечення раціонального та сталого використання водних ресурсів. Однак у періоди військових дій порушується положення ст. 2, яка закликає до запобігання транскордонному впливу, спричиненому надмірним використанням води [3];

3) Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (1992). Вона регламентує збільшення експлуатації ресурсів, таких як викопне паливо та ліси, суперечить цілям Конвенції щодо

скорочення викидів парникових газів і збереження екосистем, що поглинають вуглець [4];

4) Водний кодекс України, який визначає правові засади охорони та використання водних ресурсів, у тому числі транскордонних водотоків. В умовах воєнного стану, коли інфраструктура може бути пошкоджена, важливим є забезпечення безперервного моніторингу та реагування на надзвичайні ситуації [6];

5) Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», який окреслює основи екологічної безпеки, а також визначає порядок використання природних ресурсів, що мають транснаціональний характер. В умовах війни на перший план виходить збереження екосистем від знищення або значного деградування через воєнні дії [7];

6) Закон України «Про міжнародні договори України» визначає процедуру ратифікації міжнародних угод, що регулюють транскордонне співробітництво в галузі охорони природних ресурсів, що є необхідним в умовах будь-яких криз, зокрема воєнних [8].

Введений воєнний стан на території нашої держави значно погіршив стан довкілля та природних об'єктів і ресурсів, зокрема: під час військових дій посилюється використання транскордонних річок і озер для забезпечення водопостачання військових потреб, зрошення сільськогосподарських земель та промислових об'єктів. Це може спричинити зниження рівня води, деградацію екосистем та зниження якості води; лісові об'єкти часто використовуються як джерело палива, будівельних матеріалів та укриття. Неконтрольовані вирубки у транскордонних регіонах можуть призводити до ерозії ґрунтів, втрати біорізноманіття та змін мікроклімату; у зонах військових дій може зростати попит на видобуток корисних копалин, які знаходяться у транскордонних регіонах. Це призводить до надмірної експлуатації шахт та рудників,

що часто здійснюється без врахування екологічних норм; незаконне використання флори та фауни у транскордонних регіонах, таких як браконьєрство чи збір рідкісних рослин, значно зростає в умовах послаблення контролю з боку держав.

Окрім цього, військові дії часто супроводжуються забрудненням довкілля, руйнуванням екосистем і виснаженням природних ресурсів. Наприклад, бойові дії можуть призвести до витоку небезпечних хімічних речовин у транскордонні водні ресурси, що ставлять під загрозу екосистеми та джерела питної води для кількох держав. Тому, виникають численні бар'єри, серед яких по перше, порушення норм міжнародного права, що ускладнює контроль за використанням природних ресурсів; по друге, конфлікти між країнами обмежують їхню готовність до співробітництва навіть у питаннях, що мають життєво важливе значення; по третє, в умовах війни міжнародні організації стикаються з труднощами у моніторингу стану транскордонних ресурсів та виконанням сторонами взятих на себе зобов'язань.

Суб'єктами управління транскордонними природними об'єктами є Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (Міндовкілля), яке відповідає за формування державної політики у сфері охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення виконання міжнародних зобов'язань; координує діяльність у рамках міжнародних угод, таких як Карпатська та Хельсінська конвенції; Державне агентство водних ресурсів України (Держводагентство), яке здійснює управління водними ресурсами, включаючи транскордонні водні об'єкти та організовує роботу басейнових управлінь, які працюють у межах транскордонних водозборів, таких як басейни Дністра, Дунаю чи Західного Бугу; Державне агентство лісових ресурсів України, яке управляє лісами, вклю-

чаючи ті, що розташовані в транскордонних регіонах, таких як Карпати та відповідає за збереження та раціональне використання лісових ресурсів у межах транскордонних екосистем; Державна екологічна інспекція України, яке здійснює контроль за дотриманням екологічного законодавства, у тому числі в транскордонних регіонах й забезпечує моніторинг забруднення довкілля та виконання міжнародних зобов'язань щодо охорони природи; Міністерство закордонних справ України (МЗС), яке відповідає за дипломатичний супровід міжнародної співпраці у сфері транскордонного природокористування та координує підписання міжнародних угод та участь у роботі відповідних міжнародних організацій.

Кожен із зазначених органів державної влади та органів місцевого самоврядування в своїй компетенції виконує повноваження у сфері транскордонного співробітництва природними ресурсами. Проте, воєнний стан в Україні суттєво впливає на управління транскордонними природними ресурсами, створюючи нові виклики та обмеження. У цих умовах пріоритети управління змінюються, адаптуючись до безпекових потреб, водночас зберігаючи основні екологічні зобов'язання перед міжнародною спільнотою. Тому, першочерговими завданнями перед ними стають:

По перше, забезпечення критичних потреб населення, а саме раціональне використання водних, лісових і земельних ресурсів для забезпечення питної води, палива, будівельних матеріалів тощо.

По друге, мінімізація збитків від військових дій шляхом ліквідації наслідків екологічних катастроф, спричинених бойовими діями (забруднення вод, руйнування природних ландшафтів).

По третє, забезпечення екологічної безпеки є одним із ключових завдань у сфері управління транскордонними природними ресурсами, зокрема у сфері захисту транскордон-

них ресурсів від незаконного використання, забруднення та деградації.

Зазначені завдання ставлять нові виклики в процесі управління трансграничними природними ресурсами в умовах воєнного стану, зокрема: фізичні обмеження доступу до ресурсів, адже бойові дії, мінування територій, зруйнована інфраструктура унеможливають нормальний моніторинг і управління природними ресурсами. Наприклад, річки, які є частиною трансграничних водних басейнів, можуть бути забруднені через пошкодження каналів, дамб та інших водних об'єктів, а проведення екологічного моніторингу в цих умовах ускладнюється.

Другим викликом є збільшення ризиків забруднення і деградації ресурсів можуть призвести до значного забруднення водних та земельних ресурсів через хімічні сполуки, нафтопродукти, важкі метали, що потрапляють у водойми під час бойових дій. Відсутність контролю над ситуацією створює серйозну загрозу для екосистем трансграничних об'єктів, що потребує термінових заходів реагування від міжнародної спільноти.

Третім викликом є незаконне використання ресурсів шляхом збільшення випадків нелегальної експлуатації природних ресурсів, таких як незаконне вирубування лісів або браконьєрство у водах, що має особливо велике значення для трансграничних річок і озер. Відсутність ефективного контролю та порушення порядку прикордонного співробітництва можуть посилити ці негативні тенденції.

Четвертим є правові та дипломатичні труднощі, адже воєнний стан може ускладнити виконання міжнародних зобов'язань України щодо охорони трансграничних природних ресурсів. Проблеми можуть виникати в питаннях співпраці з сусідніми державами через політичну напругу або невизначеність в територіальних спорах. Враховуючи військову агресію

Росії, деякі угоди можуть бути призупинені або частково виконуватись, що погіршує ситуацію на місцях.

Проаналізовані нормативні акти та виклики, які стоять перед нашою державою можна запропонувати наступні юридичні рішення для подолання викликів у сфері управління трансграничними природними ресурсами:

Посилення міжнародної координації та підтримки, адже для ефективного управління трансграничними ресурсами під час війни Україні слід активізувати співпрацю з міжнародними організаціями, такими як ООН, Європейський Союз та Світовий банк. Спільні проекти з відновлення екосистем, моніторинг і надання гуманітарної допомоги допоможуть зберегти трансграничні природні ресурси. Міжнародна дипломатія повинна бути спрямована на збереження правових зобов'язань, навіть в умовах війни.

Використання інноваційних технологій для моніторингу, які є важливим заходом у управлінні природними ресурсами в умовах воєнного стану є використанням дистанційних технологій (спутникові знімки, дрони), що дозволяють здійснювати моніторинг стану трансграничних водних та лісових ресурсів без фізичного доступу до території.

Гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, адже в умовах війни необхідно адаптувати національне законодавство до нових реалій, зокрема, розробити спеціальні правові механізми для захисту природних ресурсів у зоні бойових дій, включаючи швидке реагування на екологічні надзвичайні ситуації.

Забезпечення правового захисту трансграничних ресурсів шляхом створення більш чіткої та ефективної системи юридичних заходів для боротьби з незаконним використанням природних ресурсів у зоні конфлікту, зокрема, шляхом посилення контролю на кордонах та в трансграничних зонах.

Тому, пропонується створити кризові екологічні штаби із залученням міжнародних організацій для моніторингу та оперативного реагування на екологічні дослідження воєнних дій. Окрім цього, розробити стратегії стійкого використання ресурсів, які враховують специфіку воєнного часу, включаючи механізми справедливого розподілу та впровадити інтеграцію екологічних питань у миротворчі процеси, що сприятиме зниженню напруги між державами та відновленню довіри.

Висновки. Управління транскордонними природними ресурсами в умовах воєнного стану є критичним завданням, яке потребує інтеграції екологічних, економічних та правових підходів. Військові конфлікти значно ускладнюють реальне ефективне управління такими ресурсами через ризики екологічної деградації, порушення міжнародної координації та посилення експлуатації ресурсів. Однак, забезпечення раціонального використання транскордонних природних ресурсів має ключове значення для екологічної безпеки, добробуту населення та запобігання подальшому конфлікту. Бойові дії призводять до руйнування екосистем, забруднення довкілля та виснаження ресурсів, що має довгострокові наслідки для регіонального розвитку. Важливо розробляти профілактичні заходи та інструменти реагування на такі виклики.

Спільні транскордонні ініціативи є ключовими для ефективного управління природними ресурсами. Створення багатосторонніх платформ для обміну інформацією та координації дій сприятиме забезпеченню стійкості регіональних екосистем і покращенню міждержавних відносин.

Окрім цього, технології дистанційного зондування, геоінформаційні системи та супутниковий моніторинг здатні забезпечити оперативний доступ до даних про стан природних ресурсів навіть у кризових умовах, що значно підвищує ефективність управлінських рішень.

Водночас, слід зауважити, що ефективно управління транскордонними природними ресурсами в умовах воєнного стану вимагає комплексного підходу, що включає співпрацю на міжнародному та регіональному рівнях, впровадження інноваційних інструментів і врахування специфіки воєнних умов. Лише інтеграція екологічної безпеки в систему національної та міжнародної політики дозволить забезпечити збереження ресурсів для нинішнього та майбутнього поколінь.

Стаття присвячена управлінню транскордонними природними ресурсами в умовах воєнного стану, яка є критично важливою для забезпечення екологічної безпеки, підтримки стабільності в регіоні та сприяння сталому розвитку. Транскордонні природні ресурси, такі як водні та лісові об'єкти, мінеральні запаси та біорізноманіття, забезпечують життєво необхідні екосистемні послуги для населення сусідніх країн. Однак, під час військових конфліктів ці ресурси залишаються вразливими до деградації, посиленого використання та забруднення, що ускладнює їх раціональне використання та охорону.

У статті акцентуються увагу на трьох основних викликах, які постають перед державами в цей період. Перший виклик пов'язаний з екологічною деградацією, що виникає внаслідок бойових дій, які супроводжуються руйнуванням інфраструктури, забрудненням довкілля та втратами біорізноманіття. Другий виклик порушення міжнародної координації: військові конфлікти значно ускладнюють взаємодію між державами у питаннях спільного управління ресурсами, що призводить до односторонніх рішень, які не враховують транскордонний вплив. Третім викликом є ризик надзвичайної експлуатації ресурсів, викликаних

зростаючим попитом на них для забезпечення потреб населення та військових дій.

У статті пропонуються шляхи розв'язання зазначених проблем. Яке, наголошується на важливості посилення міжнародного правового регулювання транскордонних природних ресурсів, включаючи моніторинг і забезпечення виконання екологічних умов у воєнний час. Особливу увагу приділено ролі регіонального співробітництва, що передбачає створення платформи для обміну даними, координації екологічних ініціатив та спільного реагування на ризики. У статті також висувуються можливості застосування сучасних технологій, таких як супутниковий моніторинг та геоінформаційні системи, для ефективного управління транскордонними ресурсами навіть в умовах обмеженого доступу до них.

Ключові слова: транскордонні ресурси, воєнний стан, екологічна безпека, міжнародне право, регіональне співробітництво, транскордонне співробітництво.

Demchuk T. Management of transborder natural resources in the conditions of martial state

The article is devoted to the management of transboundary natural resources in conditions of martial law, which is critically important for ensuring environmental security, maintaining stability in the region and promoting sustainable development. Transboundary natural resources, such as water and forest bodies, mineral reserves and biodiversity, provide vital ecosystem services for the population of neighboring countries. However, during military conflicts, these resources remain vulnerable to degradation, increased use and pollution, which complicates their rational use and protection. The article focuses on three main challenges that states face during this period. The first challenge

is related to environmental degradation resulting from hostilities, which are accompanied by the destruction of infrastructure, environmental pollution and loss of biodiversity. The second challenge is the violation of international coordination: military conflicts significantly complicate the interaction between states in issues of joint resource management, which leads to unilateral decisions that do not take into account transboundary impacts. The third challenge is the risk of extraordinary exploitation of resources caused by the growing demand for them to meet the needs of the population and military operations.

The article proposes ways to solve these problems, which emphasizes the importance of strengthening international legal regulation of transboundary natural resources, including monitoring and ensuring compliance with environmental conditions in wartime. Particular attention is paid to the role of regional cooperation, which involves the creation of a platform for data exchange, coordination of environmental initiatives and joint response to risks. The article also puts forward the possibilities of using modern technologies, such as satellite monitoring and geographic information systems, for effective management of transboundary resources even in conditions of limited access to them.

Key words: transboundary resources, martial law, environmental security, international law, regional cooperation, transboundary cooperation.

Література

1. Словник-довідник з екології: навч.-метод. посіб. уклад. О. Г. Лановенко, О. О. Остапівщина. Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2013. С. 58.

2. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі від 19.09.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_032#Text

УДК 342.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.19>**К. Оксютенко,**

докторант

Інституту держави і права імені В. М. Корещького
Національної академії наук України

ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В КРАЇНАХ БЛИЗЬКОГО ТА ДАЛЕКОГО СХОДУ

Постановка проблеми. Електронне урядування є ознакою високого рівня розвитку інформаційних технологій в сучасних цивілізованих державах, адже цифровізація публічного управління суспільними відносинами дозволяє відмовитися від паперового документообігу, забезпечує оперативне та зручне надання адміністративних послуг громадянам в режимі онлайн, спрощує взаємодію між різними рівнями органів публічної адміністрації, полегшуючи комунікацію між ними тощо.

Фундаментом для розвитку електронного урядування є його належне адміністративно-правове забезпечення як на рівні законів, так і на рівні підзаконних (відомчих) нормативно-правових актів.

Для України, яка прагне стати лідером у сфері діджиталізації публічного управління важливим є дослідження та узагальнення позитивного досвіду зарубіжних країн у сфері адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування.

Враховуючи вищевикладене, дослідження зарубіжного досвіду адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в країнах Близького та Далекого Сходу має як теоретичне, так і практичне значення.

Аналіз досліджень і публікацій. Різні аспекти правового забезпечення електронного урядування

завжди були в центрі уваги науковців. Із останніх наукових праць, пов'язаних із темою даної публікації слід виділити роботи Д. Біленької, М. Бабики, О. Берназюка, М. Віхляєва, О. Гунбіної, Т. Ковальової, О. Комарова, А. Краковської, Т. Коломоєць, Р. Мельника, А. Омельченка, Р. Стефанчука, В. Пилипчука, І. Тищенко-вої, В. Цимбалюка та інших науковців.

Окрему увагу дослідженню зарубіжного досвіду упровадження електронного урядування приділила С. Чукут [1; 2].

Проте досвід адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в країнах Близького та Далекого Сходу ще не був предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження досвіду адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в країнах Близького та Далекого Сходу та визначення можливості його імплементації в чинне національне законодавство.

Методологія даної публікації включає філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження (формально-юридичний метод, метод юридичного моделювання тощо). Враховуючи тему публікації, більшою мірою використовується методологія порівняльного правознавства. Також

в процесі дослідження використовуються такі наукові підходи як цивілізаційний, антропоцентричний, телеологічний та синергетичний.

Результати дослідження. Країни Близького та Далекого Сходу, які ще в минулому столітті знаходились на рівні країн, що розвиваються, наразі демонструють високі показники розвитку інформаційних технологій в цілому та цифровізації публічного управління зокрема.

Так, на увагу заслуговує досвід адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в Китайській Народній Республіці. Н. Дашенко зазначає, що значне місце в модернізації державного управління Китаю відіграє використання інформаційних технологій. Якщо подивитися на розвиток електронного уряду в Китаї на рівні загальнонаціональних рішень, то виявиться певна послідовність здійснюваних заходів. Так, у 1984 році після проведення реформ, пов'язаних з модернізацією державного управління, уперше було звернено увагу на важливість інформатизації. У 1992 році в КНР приступили до створення автоматизованих систем управління в органах влади. У 1997 році були сформульовані 24 основні напрями китайської інформатизації, що включали планування, державне домінування, єдині стандарти, єдину архітектуру, зв'язки між органами влади, об'єднання ресурсів тощо [3, с. 49].

У результаті цілої серії адміністративних перебудов до 1998 року було створено Міністерство інформаційної промисловості, а з січня 1999 року став реалізуватися перший офіційний проект у сфері електронного уряду в Китаї «Уряд он-лайн», спрямований на створення баз даних і полегшення доступу до них представників бізнесу і громадян. У 2002 році був опублікований Декрет № 17 Апарату Державної Ради КНР, в якому були викладені керівні принципи формування електронного уряду. При цьому

особливо підкреслювалося, що перехід до електронного уряду направлений на підтримку стабільності, пошук балансу між відкритістю і безпекою. Розміщення он-лайн інформації про діяльність регіональних органів влади розглядалося як важливий інструмент контролю з боку вищестоящих органів. Крім того, у рамках електронного уряду заохочувалося створення систем зворотного зв'язку, які дозволяють громадянам скаржитися на місцеву владу і використовувати такий зв'язок у якості інструменту контролю [3, с. 49].

Таким чином, в Китайській Народній Республіці ще у минулому столітті було створено Міністерство інформаційної промисловості, завданням якого стало проведення політики інформатизації, а також було розпочато офіційний проект зі створення електронного урядування.

В той же час, електронний уряд розглядається в Китаї не лише як інструмент контролю згори, але і як інструмент додаткового контролю знизу, через механізм подання громадянами скарг і звернень. Звідси заохочення консультативної демократії на муніципальному рівні, що і є китайською версією «відкритого уряду» [3, с. 49].

В зв'язку з цим перехід до електронного уряду в КНР, на думку Н. Дашенко, можна розглядати як «генералізоване запозичення західних ідей», що припускає наявність у китайської влади власних пріоритетів і інтересів. Таким чином, система, яка будується в КНР, носить цілком логічний характер і відповідає китайським адміністративним традиціям сильної держави з низьким рівнем відчуження громадян від влади. Використання інформаційних технологій спрямоване на підвищення легітимності влади шляхом зростання її ефективності, з акцентом на порядок, а не на демократичні ідеали, технократичний контроль, а не на громадську участь (окрім низового рівня), на керованість [3, с. 49–50].

Таким чином, електронне урядування в КНР більшою мірою є частиною системи тоталітарної влади комуністичного режиму та покликане забезпечити технократичний контроль центральної влади над місцевими органами публічної адміністрації та громадянами. Достатньо згадати, що в КНР фактично створено власний Інтернет, а значна частина зовнішніх інформаційних ресурсів заблокована або проходить через жорстку цензуру владних структур.

Не меншу увагу привертає довід Сінгапуру у сфері адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування.

М. Ватковська зазначає, що азійська модель електронного урядування, невід'ємною частиною якої є Сінгапур, спирається на специфічний стиль управління, азійський тип корпоративної культури та багатoshарову систему державного управління за принципом ієрархічної піраміди [4, с. 46; 5, с. 22]. До основних переваг азійської моделі державного управління відносять «здатність забезпечувати оптимальну структуру для управління, фінансування, виходячи з єдиної політики електронного урядування» [4, с. 46].

Отже, азійський тип корпоративної культури визначає особливості побудови азійської моделі електронного урядування, що обумовлено складною соціальною структурою та високою щільністю населення, зокрема, в Сінгапурі. Саме тому система органів публічної адміністрації, включаючи її електронну версію, представляє собою багатoshарову систему державного управління за принципом ієрархічної піраміди.

М. Ватковська зауважує, що у Сінгапурі процес створення електронного урядування розпочався в 1980 році. Сінгапурський урядовий портал був створений у 1995 році. На головній сторінці електронного урядування Сінгапуру можна знайти інформацію про історію розвитку електронного

урядування в країні, в якій зазначається, що інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) виступають вагомим частиним державного сектора управління та надання послуг, згідно з Генеральним планом розвитку електронного урядування на 2011–2015 роки (або eGov 2015). Уряд прагне перейти від підходу «Уряд до тебе» до підходу «Уряд з тобою». Мета полягає у тому, щоб сприяти більш тісній взаємодії між урядом, народом та приватним сектором [4, с. 46].

Таким чином, органи публічної адміністрації Сінгапуру на відміну від КНР використовують антропоцентричний підхід, який розглядає електронне урядування як систему сервісних служб для громадян, а не інститут контролю за ними.

Так, центральний урядовий портал Сінгапуру дає змогу користувачам крім знаходження різноманітної урядової інформації, проводити широкий ряд операцій он-лайн з урядовими організаціями. Навігація в цілому побудована за принципом «подорожі по життю» увесь сервер розподілений на 7 сфер, так званих «е-міст», розташованих вздовж символічної «Сінгапурської вулиці». Ці «електронні міста» являють собою поділ на такі сфери:

- культура, оздоровлення та спорт – пропонує своєчасну, точну і різноманітну інформацію щодо культурних, оздоровчих та спортивних заходів та програм, а також е-послуги, наприклад – реєстрація і оплата курсів он-лайн;

- оборона і безпека – адмініструється Міністерством оборони і внутрішніх справ та пропонує широкий спектр е-послуг, таких як отримання дозволу на виїзд, замовлення паспорту, перегляд звітів поліції;

- освіта, навчання та працевлаштування. Міністерство кадрів, Міністерство освіти та Національна бібліотека забезпечують інформаційне наповнення, починаючи від початкової школи і закінчуючи трудовою дисципліною, а також надають інформа-

цію про програми навчання впродовж життя і різноманітні тренінги;

- сім'я та громадський розвиток – пропонує всім охочим інформацію та послуги, що стосуються сім'ї та громадського життя;

- здоров'я та навколишнє середовище – забезпечує інформування про охорону здоров'я та доступні послуги з охорони здоров'я та навколишнього природного середовища;

- житлові питання – призначений для тих, хто шукає собі житло, а також власників житла і тих, хто бажає примножити свою власність. В цьому розділі знаходиться інформація про нерухомість, яка продається або здається в оренду в Сінгапурі;

- транспорт та подорожування – забезпечує інформацією про маршрути та способи переміщення всередині країни, а також інформацією про закордонні подорожі [4, с. 46–47].

Таким чином, центральний урядовий портал Сінгапуру максимально підлаштований під інтереси громадян та покликаний надати їм всебічну та повну інформацію у різних сферах суспільних відносин.

Окремого дослідження заслугове історія розвитку електронного урядування в Республіці Корея.

З приходом до влади адміністрації Kim Dae-jung в 1998 році в мережі Інтернет з'явився офіційний веб-сайт на який можна було зайти і отримати необхідні інформаційні послуги, такі як, наприклад, реєстрація нерухомості. В цьому ж році були видані укази Президента Республіки Корея, які визначали основні принципи використання адміністративної інформації. В наступному, 1999му році відбулось комплексне впровадження плану електронного урядування, були створені електронні онлайн-послуги для громадян, а також на основі комплексної інформаційної системи для громадського використання було відкрито банк зібраної статистичної інформації. Програма сприяння інформатизації, що базу-

ється на однойменному Законі, була прийнята в 1996му році з терміном реалізації до 2000го року включно. Вона була спрямована на всебічне стимулювання інформатизації, формування сучасної інфраструктури для ІКТ-бізнесу та середовища для його розвитку в країні. Для її здійснення були задіяні наступні інструменти: стимулювання залучення приватних інвестицій та інтенсифікація конкуренції в секторі, усунення бар'єрів та забезпечення рівного доступу суб'єктів до ІКТ, захист прав інтелектуальної власності, дотримання конфіденційності і комерційної таємниці. Перебіг реалізації програми ретельно відстежувався за допомогою спеціально розробленої системи індикаторів, що дало змогу забезпечити безперервний моніторинг ефективності вжитих заходів на кожному етапі та їх зіставлення з кінцевими цільовими орієнтирами. Завдяки цьому Програма сприяння інформатизації виявилася досить успішною, багато в чому перевершивши початкові очікування [6, с. 180–181].

Таким чином, в Республіці Корея вже до початку двадцять першого століття було повною мірою реалізовано програму масштабної інформатизації та впроваджено план електронного урядування, орієнтованого на пересічних громадян, що дало змогу здійснити технологічний стрибок у розвитку інформаційних суспільних відносин та забезпечити функціонування ефективної моделі електронного урядування.

Результатом вищеописаних процесів стало те, що виробництво ІКТ в абсолютному виразі і частка ІКТ-бізнесу у ВВП в Республіці Корея за 1996–2000 роки зросли майже вдвічі: з 58,1 до 109,9 млрд. доларів США і, відповідно, з 8,6 до 13,1% ВВП. Якісні аспекти такого бурхливого розвитку сфери ІКТ проявилися в суттєвому підвищенні її ролі в розвитку національної економіки – внесок ІКТ-індустрії в економічне зростання

збільшився з 14,1% у 1996-му році до 50,5% у 2000-му році. Те, що в 1990-му році частка інформаційного бізнесу в сукупному економічному зростанні становила лише 4,5%, наочно ілюструє не тільки позитивний вплив програми інформатизації на становлення у Республіці Корея економіки, яка базується на знаннях, але і перехід суспільства в цілому до нового технологічного укладу [6, с. 180–181].

Результати програм інформатизації та розвитку електронного урядування в Республіці Корея особливо помітні на фоні відсталої економіки Північної Кореї, де більшість громадян навіть не уявляє як виглядає мобільний телефон чи комп'ютер.

Наступна програма «Кібер-Корея XXI століття» базувалась на попередній і забезпечила практичне втілення концепції становлення Південної Кореї як економіки, заснованої на знаннях. На базі «Кібер-Корея XXI століття» здійснювалася координація процесів розробки, поширення та використання інформаційних технологій на загальнонаціональному рівні. У рамках програми передбачалося вирішення таких основних завдань, кожне з яких включало кілька ключових напрямів діяльності: розвиток інфраструктури ІКТ як інструменту підвищення якості життя населення; зміцнення конкурентоспроможності національної економіки та підвищення продуктивності за допомогою ІКТ; розвиток нових видів підприємницької діяльності, заснованих на ІКТ [6, с. 181].

Потужна економіка, заснована на стрімкому розвитку інформаційних технологій в Республіці Корея, в свою чергу стала основою для розвитку електронного урядування.

Так, для зручного та швидкого пошуку необхідної інформації чи отримання певної електронної послуги було створено веб-портал «Korea E-government», до якого була інтегрована вся необхідна для користувача

інформація про різні органи публічної адміністрації, яка до цього була розміщена на різних веб-сайтах відповідних установ. Крім того, на порталі був створений так званий єдиний «сервісний стіл» (аналог національного «єдиного вікна»), у межах якого можна отримати необхідну електронну державну (адміністративну) послугу. Цей портал був інтерактивним і мав три основних розділи, які включали послуги «Для громадян», «Для бізнесу», «Для державних службовців». На порталі користувач з переліку адміністративних послуг міг обрати потрібну та заповнити необхідні документи для отримання певної послуги. Підприємці отримали можливість оплатити податки та подати необхідні звіти у цифровому форматі в органи влади. Державні службовці різних установ і відомств могли легко управляти інформацією в межах своїх повноважень, обробляти звернення громадян, а також взаємодіяти між собою. Онлайн «Сервісний стіл» надавав можливість отримати більш ніж 4000 державних і адміністративних послуг. Інформацію про доступні послуги було згруповано та розміщено таким чином, щоб користувачу системи було легко потрапити до необхідного йому розділу. Всі послуги були розбиті на 12 категорій, які включали: «особисті потреби і побут», «нерухомість», «автомобілі і транспорт», «податки та економіку», «подорожі та еміграцію», «оборону», «освіту та зайнятість», «соціальне забезпечення і охорону здоров'я», «мистецтво і культуру», «відпочинок та спорт», «навколишнє природне середовище». Користувач міг вибрати бажану категорію для пошуку за допомогою знайомого інтерфейсу, який зазвичай використовується популярними комерційними пошуковими системами доступу до інформації [6, с. 182–183].

Таким чином, система електронного урядування в Кореї побудована у відповідності до потреб громадян,

зручна у користуванні та надає доступ до основних ресурсів публічної інформації. На даний час всі урядові сервіси Республіки Корея представлено на порталі Digital Government за посиланням – <https://www.dgovkorea.go.kr/>.

Для розбудови національної системи електронного урядування також важливо дослідити розвиток відповідної системи в Японській державі, а також проаналізувати відповідне японське законодавство.

У березні 2001 року Уряд Японії схвалив комплексну програму розвитку і впровадження в Японії перспективних інформаційних і телекомунікаційних технологій під назвою «Електронна Японія» (e-Japan), розраховану на період 2001–2005 рр. Її основою було швидке впровадження технологій, які повинні забезпечити створення в країні інфраструктури високошвидкісних мереж передачі даних, для подальшого використання Інтернету, розвитку електронної торгівлі через Інтернет (e-commerce) [6, с. 186].

Згідно з програмою, було встановлені пріоритетні специфічні напрями, реалізація яких гарантувала швидкий розвиток е-урядування в країні: будівництво ультрашвидкісної мережі Інтернет та забезпечення доступу в Мережу в найбільш стислі терміни та в будь-якому місці; розробка правил електронної комерції; реалізація концепції електронного уряду; підготовка висококваліфікованих кадрів, здатних працювати в нову, «цифрову» епоху [6, с. 186].

Таким чином, органи публічної адміністрації Японії комплексно підійшли до питання інформатизації системи публічного управління, причому ключовим пунктом стало будівництво ультрашвидкісної мережі Інтернет та забезпечення доступу до неї, що дозволило успішно реалізувати всі наступні пункти.

На основі комплексної програми «Е-Японія» урядом країни у 2001 році було прийнято «Програму пріори-

тетної політики електронної Японії» (eJapan Priority Policy Program), яка уточнила дії уряду на термін до 2006 року. Особливу увагу в програмі приділено саме приватному сектору.

Вказана програма конкретизувала п'ять векторів дії у відповідності з перерахованими вище векторами (пунктами) національної стратегії:

- створення найбільш досконалих у світі інформаційних і телекомунікаційних мереж;
- підготовка кадрів шляхом підтримки освіти і навчання;
- сприяння розвитку електронної комерції;
- «оцифрування» адміністративних сервісів і доступність високотехнологічних засобів зв'язку в громадських місцях;
- гарантоване забезпечення захисту і перевірки інформації, що передається за допомогою е-урядових телекомунікаційних мереж [6, с. 186–187].

Саме послідовність та наполегливість в реалізації вказаних векторів дії забезпечила успішну реалізацію «Програми пріоритетної політики електронної Японії».

Основним завданням електронного уряду Японії стало забезпечення нового способу здійснення адміністративних функцій за допомогою інформаційних мереж, що забезпечують роботу національних і муніципальних установ в режимі «онлайн» в належному обсязі, з повним контролем за інформацією. Всі транзакції повинні здійснюватися в режимі реального часу як між урядовими установами, так і між урядом і громадянами або фірмами.

Прийняття стратегії «Електронної Японії» передувало план дій, що передбачав ще в грудні 1999 року перехід до цифрового (безпаперового) процесу адміністрування. В результаті до 2002 року такий перехід був майже закінчений. У діловому середовищі за допомогою національної мережі передачі даних здійснювалося близько 57 типів бізнес-транзакцій, а обсяг цифрової інформації, що надходить

у міністерства і відомства досяг 96% від загального обсягу інформації [6, с. 187].

Таким чином, одним із основних досягнень реалізації концепції електронного уряду в Японії став майже повний перехід на електронний документообіг в діяльності органів публічної адміністрації, що є позитивним прикладом для української влади.

Е-уряд Японської держави є комплексною інформаційно-комп'ютерною системою електронного документообігу, реалізованою на основі новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій, що охоплює усі рівні державної законодавчої і виконавчої влади і елементи інфраструктури, що забезпечує єдине інформаційне середовище для функціонування державних органів, громадських інститутів, фінансовою і економічною системи.

Програма заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки, яка інтегрована до системи державного управління «Е-Японія» дістала назву «Action Plan for a Secure E-Government» [6, с. 187].

На окрему увагу заслуговують закони Японської Держави, які регулюють суспільні відносини у сферах використання інформаційних технологій та електронного урядування.

Так, Закон Японської Держави «Про електронні підписи і сертифікацію» (Law Concerning Electronic Signatures and Certification Services) набув чинності 1 квітня 2001 року. Основною метою вказаного закону є впровадження сучасних методів ідентифікації достовірності електромагнітних записів і електронних повідомлень на основі відповідних процедур перевірки, що виконуються уповноваженими організаціями і службами, які отримали ліцензії на послуги з сертифікації електронних підписів [6, с. 188].

Закон «Про несанкціоноване проникнення в комп'ютерні мережі» (Law Concerning the Prevention of

Unauthorized Computer Access) набув чинності 13 лютого 2000 року. Його основним призначенням є протидія «комп'ютерному тероризму», який проявляється, зокрема, у формі несанкціонованого проникнення в комп'ютерні системи і інформаційні мережі з метою крадіжки, псування інформації, її використанню з метою отримання незаконного прибутку і іншого, прямого або непрямого збитку законним власникам мереж, систем і інформаційних баз даних [6, с. 189].

Вказаний Закон регламентує відповідні процедури проведення розслідувань фактів несанкціонованого проникнення в комп'ютерні мережі і встановлює покарання за порушення положень цього закону.

Закон «Про електронну торгівлю» 2002 року визначає зміст е-торгівлі, суб'єктів і об'єкти торгових угод з використанням мережевих технологій, роль органів публічної адміністрації в регулюванні електронних угод, процедури оформлення угод, аудиторські процедури щодо комерційної діяльності в області електронної торгівлі [6, с. 189].

Таким чином, досвід Японії у сферах інформаційно-телекомунікаційної індустрії, використання інформаційно-телекомунікаційних технологій, розвитку електронного урядування та побудови передового інформаційного суспільства є унікальним: по-перше, Уряд Японії чітко контролював розробку і реалізацію стратегій державних програм щодо використання ІТ в країні; по-друге, Японія за найкоротший термін (5 років) до 2006 року стала однією з провідних країн у світі з використання ІТ і створення інформаційного суспільства в країні; по-третє, Японія є прикладом гармонійної адаптації загальної інформаційної концепції до національних умов [6, с. 189].

В подальшому програма інформатизації та концепція електронного уряду Японської держави набули подальшого розвитку.

Так, у червні 2013 року урядом Японії було прийнято Декларацію «Бути найбільш розвинутою ІТ нацією світу». Суспільство, якого повинна досягнути Японія повинно базуватись на трьох стовпах, щоб стати найбільш просунутою ІТ-нацією в світі та поширити прогресивний досвід на світове співтовариство: створити суспільство, яке заохочує створення та зростання нової інноваційної промисловості і послуг; створити найбезпечніше в світі суспільство, де люди можуть жити спокійно та комфортно; створити суспільство з універсальними соціальними послугами, до яких може отримати доступ будь-яка особа з будь-якого місця і будь-коли. Мета – перетворити Японію в найрозвиненішу націю в світі по впровадженню і використанню е-уряду та його інновацій [6, с. 191].

Таким чином, досвід Японської держави у сфері розвитку електронного урядування є позитивним прикладом для національних органів публічної адміністрації в частині правового забезпечення процесів цифровізації публічного управління, а також в контексті реалізації національних амбітних цілей зробити Україну лідером у сфері розвитку інформаційних технологій та електронного урядування.

На окрему увагу заслуговує позитивний досвід розвитку електронного урядування в Об'єднаних Арабських Еміратах та Саудівській Аравії.

Так, як зазначає К. Грідін, у цифрову епоху сьогодення, яка стрімко розвивається, уряди по всьому світу розуміють важливість використання технологій для поліпшення ефективності та доступності власних послуг. Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) та Саудівська Аравія, дві країни Перської затоки, досягли значного прогресу у діджиталізації своїх державних операцій. Стратегія цифрового урядування ОАЕ 2025 та Бачення Саудівської Аравії 2030 – дві амбітні урядові ініціативи, які мають на меті

надання безперебійних та ефективних цифрових послуг для жителів та резидентів країн. Обидві ініціативи передбачають надання пріоритету цифровій трансформації для поліпшення урядових послуг та вдосконалення якості життя мешканців. Країни зосереджуються на розробці нових та розширенні наявних послуг електронного урядування, аби полегшити доступ до урядових онлайн-послуг, зменшити бюрократію та загалом покращити процедуру надання послуг [7].

Крім того, К. Грідін зазначає, що наразі уряд ОАЕ пропонує 500 онлайн-послуг. До прикладу, значно зменшився термін розгляду реєстрації шлюбу – з трьох днів до декількох хвилин. Такі зміни демонструють реальні переваги зусиль з цифрової трансформації. Після впровадження програми Об'єднані Арабські Емірати стали одним із світових лідерів у сфері розвитку електронного урядування. Зокрема, ОАЕ досягли знакової віхи, ставши першим у світі повністю діджиталізованим урядом та відмовившись від «паперових» процесів [7].

Такий досвід є особливо актуальним для національних органів публічної адміністрації, які часто паралельно із електронним документообігом за традицією використовують паперовий, що створює додаткове навантаження на державних службовців та призводить до додаткових витрат.

Саудівська Аравія також успішно розвиває електронні послуги. Зокрема, Саудівській Аравії вдалося успішно впровадити ініціативи з електронної участі жителів як на національному, так і на місцевому рівнях. Країна представила спеціальний портал «Balady». Він пропонує користувачам функції з електронної участі та інструменти, які органічно інтегровані у муніципальні послуги. Завдяки такій інтеграції можна легко отримувати зворотній зв'язок щодо електронних послуг та впроваджувати відповідні зміни [7].

Як ОАЕ, так і Саудівська Аравія впровадили передові системи ідентифікації у своїх програмах. В обох країнах люди можуть подаватися на ID-картки через онлайн-платформи або акредитовані центри обслуговування [7].

Крім того, як ОАЕ, так і Саудівська Аравія вже запровадили різні практики задля поліпшення адміністративних процесів на законодавчому рівні. Наприклад, уряд ОАЕ представив «UAE Pass» – платформу цифрової ідентичності, яка пропонує жителям та резидентам доступ до широкого спектру урядових послуг через єдиний онлайн-портал. Використовуючи «UAE Pass», люди можуть зберігати та використовувати офіційні документи у цифровій формі, мінімізуючи залежність від паперових документів. Саудівський уряд розробив схожу платформу – «Absheg». Подібно до «UAE Pass», це онлайн-портал та мобільний додаток, який пропонує безліч урядових послуг для жителів та резидентів, дозволяє їм в будь-який момент використовувати та розпоряджатися офіційними документами, включно з посвідченнями особи, паспортами та водійськими посвідченнями. Такі цифрові платформи, які доступні в обох країнах, оптимізують адміністративні процедури та сприяють зручності користувачів [7].

Заслугує на увагу ефективне управління системою дорожніх штрафів у Саудівській Аравії, що є ще одним аспектом програми урядової діджиталізації. Так, система Саудівської Аравії під назвою «Sadat» заслуговує на особливу увагу через свій розширений функціонал. Якщо у фізичних осіб наявні великі судові борги, система автоматично блокує їхні рахунки, забезпечуючи миттєве дотримання законодавства [7].

Також К. Грідін наводить статистику, згідно з якою ОАЕ та Саудівська Аравія – дві найбільш діджиталізовані країни Перської затоки. Так, індекс розвитку електронного урядування (EDGI) в Еміратах ста-

новить 0.9010. Він знаходиться на такому ж рівні, як і в «Азійських тигрів», – Японії (індекс EDGI 0.9002) та Сінгапуру (індекс EDGI 0.9133). ОАЕ посідає 13 місце у топ-15 країн з розвитку електронного урядування (2022). Водночас Саудівська Аравія, має індекс EDGI 0.8539 та прагне наздогнати свого сусіда [7].

Таким чином, ОАЕ та Саудівська Аравія є яскравим прикладом успішної цифровізації публічного управління в цілому та побудови ефективної системи електронного урядування, який заслуговує на увагу та імплементацію в національне законодавство та юридичну практику (зокрема, в частині функціонування система Саудівської Аравії «Sadat», яка автоматично блокує рахунки осіб, які мають судові борги).

Висновки. Проведене дослідження позитивного досвіду адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в країнах Близького та Далекого Сходу дозволяє зробити висновок про те, що в Китайській Народній Республіці, Республіці Корея, Сінгапурі, Японській державі, Об'єднаних Арабських Еміратах, Саудівській Аравії побудовані достатньо ефективні системи електронного урядування. Проте, в Китайській Народній Республіці електронне урядування є скоріше інструментом державного контролю – використання інформаційних технологій спрямоване на підвищення легітимності влади, з акцентом на порядок, а не на демократичні ідеали, технократичний контроль, а не на громадську участь.

Для України більш позитивним прикладом є система електронного урядування, побудована в Республіці Корея, Сінгапурі, Японській державі, Об'єднаних Арабських Еміратах та Саудівській Аравії, які демонструють майже повну відмову від паперового документообігу та надають широкий спектр цифрових адміністративних послуг громадянам.

В Україні вже значною мірою враховано позитивний приклад зарубіжних країни у сфері діджиталізації публічного управління, зокрема, під час розробки Єдиного державного веб-порталу електронних послуг (Дія), який наразі активно функціонує і надає широкий спектр різноманітних цифрових адміністративних послуг громадянам.

Перспектива подальшого дослідження даної теми обумовлена необхідністю узагальнення сучасного стану адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в країнах Європейського Союзу, Латинської Америки та інших зарубіжних країнах.

Наукова публікація присвячена дослідженню зарубіжного досвіду адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в країнах Близького та Далекого Сходу.

Досліджено історію та особливості адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в Китайській Народній Республіці, Республіці Корея, Сінгапурі, Японській державі, Об'єднаних Арабських Еміратах, Саудівській Аравії.

Встановлено, що в Китайській Народній Республіці електронне урядування є скоріше інструментом державного контролю – використання інформаційних технологій спрямоване на підвищення легітимності влади шляхом зростання її ефективності, з акцентом на порядок, а не на демократичні ідеали, технократичний контроль, а не на громадську участь.

Зазначається, що для України більш позитивним прикладом є система електронного урядування, побудована в Сінгапурі, Японській державі, Об'єднаних Арабських Еміратах та Саудівській Аравії, які демонструють майже повну відмову від паперового документообігу.

Акцентовано у вагу на тому, що в Україні вже значною мірою враховано позитивний приклад зарубіжних країни у сфері діджиталізації публічного управління, зокрема, під час розробки Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (Дія), який надає широкий спектр цифрових адміністративних послуг громадянам. Проте, необхідність узагальнення сучасного стану адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в країнах Європейського Союзу обумовлює перспективність подальшого дослідження даної теми.

Ключові слова: електронне урядування, органи публічної адміністрації, зарубіжний досвід, адміністративні послуги, інформаційні технології, публічне адміністрування, суб'єкти владних повноважень, цифровізація, штучний інтелект.

Oksyutenko K. Experience of administrative and legal ensuring the development of electronic government in the countries of the middle and far east

The scientific publication is devoted to the study of foreign experience of administrative and legal support for the development of electronic governance in the countries of the Middle and Far East.

The history and peculiarities of administrative and legal support for the development of e-government in the People's Republic of China, the Republic of Korea, Singapore, the State of Japan, the United Arab Emirates, and Saudi Arabia have been studied.

It has been established that in the People's Republic of China, e-government is rather a tool of state control – the use of information technologies is aimed at increasing the legitimacy of the government by increasing its efficiency, with an emphasis on order rather than democratic ideals, technocratic control rather than public participation.

It is noted that a more positive example for Ukraine is the e-government system built in Singapore, the State of Japan, the United Arab Emirates and Saudi Arabia, which demonstrate an almost complete rejection of paper document circulation.

Emphasis is placed on the fact that Ukraine has already largely taken into account the positive example of foreign countries in the field of digitization of public administration, in particular, during the development of the Unified State Web Portal of Electronic Services (Diya), which provides a wide range of digital administrative services to citizens. However, the need to generalize the current state of administrative and legal support for the development of e-government in the countries of the European Union determines the perspective of further research on this topic.

Key words: electronic governance, public administration bodies, foreign experience, administrative services, information technologies, public administration, subjects of power, digitalization, artificial intelligence.

Література

1. Чукут С.А. Зарубіжний досвід впровадження електронного урядування Камінська Т., Каменський А., Пасічник М. та ін.; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. С.А. Чукут К., 2008. 200 с.

2. Вітчизняний і зарубіжний досвід впровадження електронного урядування: збірник матеріалів науково-практичної конференції; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. С.А. Чукут, канд. наук з держ. упр. О.В. Загвойської. К., 2008. 1128 с.

3. Дашенко Н.М. Інновації у сфері електронного уряду: досвід Китаю. Міжнародна науково-практична інтернет конференція «Теоретичні та організаційно-методичні засади надання електронних послуг в системі е-урядування». Одеса: Одеський національний політехнічний університет, 25 квітня 2014 р. С. 48–50. URL: https://economics.net.ua/files/science/e_urjad/2014/48.pdf

4. Ватковська М.Г. Досвід Сінгапуру щодо впровадження електронного урядування у сфері освіти. Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Сер.: Державне управління. 2014. Т. 15, Вип. 291. С. 43–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpdduu_du_2014_15_291_7

5. Дубов Д.В., Дубова С.В. Основи електронного урядування. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 176 с.

6. Андрєєва О.М. Електронне урядування: теорія та практика: навчальний посібник. К.: Авега, 2015. 228 с.

7. Грідін К. Урядові програми діджиталізації: досвід ОАЕ та Саудівської Аравії. CFC Big Ideas. URL: <https://cfcbigideas.com/uk/uryadovi-programy-didzhytalizacziyi-dosvid-oe-ta-sauidivskoyi-araviyi/> (дата звернення: 01.09.2024).

В. Сахнюк,

доктор філософії з права,
доцентка кафедри інформаційного права та юридичної журналістики
Національного університету водного господарства та природокористування

К. Рогозіннікова,

кандидат юридичних наук,
доцентка кафедри спеціальних юридичних
дисциплін та правоохоронної діяльності
Національного університету водного господарства та природокористування

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ ЗАТРИМАНОЇ ОСОБИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Постановка проблеми. Право на свободу та особисту недоторканність є одним із фундаментальних прав людини, яке не лише гарантує захист від свавільного затримання, але й забезпечує належну судову процедуру при будь-якому позбавленні свободи. Проблема полягає в тому, що, попри численні міжнародні та національні правові акти, практика затримання в Україні іноді відходить від європейських стандартів. Це створює потенційну загрозу порушення прав затриманих осіб, що підтверджується рішеннями Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), які часто виявляють порушення статті 5 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) у справах проти України.

Аналіз досліджень і публікацій. Європейські стандарти забезпечення права на свободу та особисту недоторканність досліджували у своїх наукових працях А. В. Захарко, Т. О. Лоскутов, В. І. Манукян, В. М. Федченко та інші. Однак залишається необхідність подальшого вивчення обраної проблематики для досягнення повної відповідності європейським стандартам.

Метою наукової статті є аналіз європейських стандартів забезпе-

чення права на свободу та особисту недоторканність затриманої особи та відповідність їм національного законодавства та практики.

Виклад основного матеріалу. В історичній ретроспективі право на свободу та особисту недоторканність має глибоке коріння. Одним із ключових етапів у розвитку цього права є запровадження принципу habeas corpus, який вперше був зафіксований у Великій хартії вольностей (Magna Carta) від 1215 року і знайшов своє подальше закріплення в Habeas Corpus Act – англійському законі про свободу особистості від 1769 року.

Відповідно до його положень заарештованому були зобов'язані дати ордер на арешт або, якщо його не було, привести цю особу до судді (звідси – habeas corpus – принесіть тіло...), який вирішить, залишити затриманого на свободі чи взяти під варту. Причому за відмову в задоволенні прохання заарештованого відвести його до судді для вирішення його долі на відповідну посадову особу накладався значний штраф, а за повторне порушення цього закону йшло звільнення з посади. Понад те, і сам суддя не міг, під загрозою покарання, відмовити в процедурі habeas corpus.

Тобто закон мав реальні механізми, що гарантують його належне виконання. Значення цього закону переоцінити неможливо – всі демократичні країни без винятки містять у тій чи тій формі принципи *habeas corpus* [5, с. 21].

В державах, що належать до нормативно-актного типу правових систем згаданий принцип був відомий як «*interdictum de libero homine exhibendo*». «*Interdictum de libero homine exhibendo*» був важливою частиною римського права, оскільки забезпечував захист вільних громадян від свавільного позбавлення свободи та неправомірного утримання.

З часом принципи, закладені в *Habeas Corpus*, стали основою для розвитку прав людини у всьому світі. Вони отримали своє закріплення у міжнародних документах, таких як у Загальній декларації прав людини 1948 року (стаття 3) [2], Міжнародному пакті про громадянські й політичні права 1966 року (стаття 9) [6], Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року (стаття 5) [1].

У сучасному праві свобода та особиста недоторканність як цінність охоплює цілий комплекс гарантій, які захищають особу від свавільного затримання та ув'язнення.

Частина 1 статті 5 Конвенції проголошує, що «..нікого не може бути позбавлено свободи, крім випадків і відповідно до процедури, встановленої законом», а саме:

1) законного ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;

2) законного арешту або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;

3) законного арешту або затримання особи, здійснене з метою доставлення її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти

вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

4) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою доставлення його до компетентного органу;

5) законного затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічно хворих, алкоголіків або наркоманів чи осіб, які займаються бродяжництвом;

6) законного арешту або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції..» [1].

Стаття 5 ЄКПЛ, яка проголошує досліджуване право була предметом численних розглядів у ЄСПЛ, який неодноразово підкреслював важливість цієї норми в демократичному суспільстві і роз'яснював, що основна її мета – не допустити необґрунтованого, довільного позбавлення людини свободи [11]. Головне значення статті 5 ЄКПЛ полягає в тому, що хоч право на свободу не є абсолютним (як, наприклад, коли йдеться про норми про заборону катувань), особа, проте, може бути затримана лише на законних підставах і – що вкрай важливо – сам цей закон має відповідати визначним європейським стандартам [5, с. 177].

Аналогічні ознаки права на свободу та особисту недоторканність зазначені і в Рішенні Конституційного суду у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011, де відзначається, що право на свободу та особисту недо-

торканність є одним з визначальних та фундаментальних конституційних прав людини. Отже, право на свободу та особисту недоторканність не є абсолютним і може бути обмежене, але тільки на підставах та в порядку, які чітко визначені в законі [15].

Забезпечення права на свободу у кримінальному провадженні є особливо важливим, оскільки внаслідок незаконного обмеження права на свободу можуть порушуватися інші права та свободи особи [4, с. 226]. У європейських стандартів забезпечення права на свободу та особисту недоторканність затриманої особи сформовані такі основні вимоги, які повинні бути закладені в національному законодавстві, зокрема, вони стосуються підстав затримання та процедури затримання.

Щодо першої вимоги, то ЄКПЛ передбачає, що затримання можливе з метою допровадження особи до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення [1]. В свою чергу кримінальне процесуальне законодавство України передбачає, що затримання є тимчасовим запобіжним заходом, яке застосовується з підстав та в порядку, визначеному КПК України [3].

В. М. Федченко та А. В. Захарко у своїй роботі класифікували нормативні підстави затримання наступним чином:

1) законне затримання, що здійснюється уповноваженою службовою особою та може бути не пов'язане з виявленням ознак кримінального правопорушення, тобто може не підпадати під жодну кримінально-правову кваліфікацію. Наприклад, затримання співробітниками Служби Безпеки України осіб, які проникли на об'єкти та в місця, що охороняються органами і підрозділами Служби Безпеки України (стаття 6,

стаття 7 Закону України «Про контрольно-розвідувальну діяльність»);

2) законне затримання як право будь-якої особи, що є складовою частиною соціально-корисної діяльності. Передбачається у стаття 207 КПК України та, зокрема, зобов'язує особу, яка здійснила затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, негайно повідомити уповноважену службу особу про даний факт;

3) законне затримання, передбачене в абзаці 1 частини 1 статті 522 КПК України. А саме законне затримання особи керівником дипломатичного представництва чи консульської установи України, а також призначеною ним іншою службовою особою (частина 2 статті 519 КПК України), якщо сам керівник є потерпілим унаслідок вчинення відповідного кримінального правопорушення;

4) затримання, яке може бути застосоване капітаном судна України;

5) затримання уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді. До цієї групи підстав також слід віднести такі кваліфіковані види затримання: стаття 492 КПК України «Застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу» та стаття 582 КПК України «Особливості затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення за межами України»;

6) затримання уповноваженою службовою особою за ухвалою слідчого судді на підставі частини 3 статті 187 КПК України [16, с. 203].

В цілому ці підстави відповідають меті затримання, визначеній в ЄКПЛ. При цьому ЄСПЛ виробив позицію, що стандарт, запроваджений пунктом (с) частини 1 статті 5, не передбачає, що поліція повинна мати достатньо доказів для пред'явлення обвинувачення в момент затримання або в період попереднього ув'язнення («Петков і Профіров проти Болгарії» (Petkov and Profirov v. Bulgaria) [10; 8, с. 25].

Окремої уваги потребують вимоги в контексті процедури затримання. По-перше, важливо встановити момент затримання. Строк затримання особи без ухвали слідчого судді не може перевищувати 72 години з моменту затримання. Відповідно до статті 209 КПК України, особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою. Момент затримання є важливим для обчислення строків затримання. Так, для прикладу, у Постанові Верховного суду від 21.01.2020 року по справі № 756/8425/17 суд визнав істотним порушенням той факт, що ОСОБА_5 фактично був затриманий, однак усупереч вимогам частини 5 статті 208 КПК України протоколу про його затримання не було складено і процесуальних прав нероз'яснено, що поставило під сумнів законність протоколу огляду місця події, на якому вирішальною мірою ґрунтується обвинувачення ОСОБА_5 [9].

Також негативною є практика використання адміністративного арешту з метою затримання. Наприклад, у справі «Огородник проти України» ЄСПЛ наголосив, що неодноразово засуджував практику поміщення особи під адміністративний арешт для забезпечення можливості допитати її в якості підозрюваного у вчиненні кримінального злочину, не дотримуючись її процесуальних прав. Суд, зокрема, встановлював, що органи влади України часто вдаються до такої практики, щоб, за необхідності, обійти законодавчу вимогу про обов'язкову участь захисника [14].

ЄСПЛ у справах проти України зауважував випадки затримання не для цілей кримінального переслідування. Наприклад, у справі Луценко проти України (заява № 6492/11) [12], де було визнано порушення статті 18 ЄКПЛ, мова йшла про її

порушення разом зі статтею 5 ЄКПЛ. Це були випадки, коли суд визнав, що особа була заарештована не з метою кримінального переслідування чи з іншою метою, що є легітимною відповідно до цієї статті Конвенції. При цьому Суд не обов'язково повинен вказати ці реальні мотиви влади. Проте, як правило, ці причини мають політичний характер у широкому сенсі: позбавлення власності, обмеження можливості висловлювання політичної позиції тощо [7].

Справа Миханів проти України (№ 75522/01, 6 листопада 2008 року) стосувалася ще однієї доволі поширеної практики правоохоронних органів: маніпулювання звинуваченням з метою обійти рішення суду про звільнення обвинуваченого. У цій справі заявник був двічі звільнений з-під варті за рішенням національного суду. Однак одразу після рішень суду прокуратура, не звільняючи заявника, знову затримувала його за іншими звинуваченнями, що складали предмет того ж розслідування. ЄСПЛ зазначив, що, хоча для повторного затримання після рішення суду використовувалися звинувачення, формально відмінні від тих, яких стосувалося судові рішення, ці звинувачення складали частину того ж розслідування. ЄСПЛ зауважив, що ця ситуація створює враження, ніби органи влади «використовували загалом схожі звинувачення як привід для того, щоб продовжити тримання під вартою та обійти рішення суду про звільнення заявника». ЄСПЛ відзначив, що національне право не надає гарантій від подібного зловживання [13].

Як видно з проаналізованих справ, затримання особи правоохоронними органами часто здійснюється з порушенням права особи на свободу та особисту недоторканність. В цьому контексті на практиці забезпечити ефективну реалізацію існуючих норм, забезпечити ефективний судовий контроль за діяльністю правоохорон-

них органів, підвищивши прозорість, підзвітність і кваліфікацію правоохоронців.

Висновки. Аналіз європейських стандартів забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, свідчить про те, що Україна зробила значні кроки у гармонізації свого законодавства з міжнародними нормами. Однак на практиці все ще існують проблеми, зокрема затримання без належного юридичного обґрунтування та зловживання адміністративним арештом, що підтверджується рішеннями ЄСПЛ. З метою забезпечення відповідності європейським стандартам необхідно не лише вдосконалювати правове регулювання, але й підвищувати ефективність його реалізації на практиці.

Стаття присвячена дослідженню європейських стандартів забезпечення права на свободу та особисту недоторканність в діяльності правоохоронних органів. Розглянуто історичні передумови виникнення цього права, починаючи з принципу habeas corpus, який було вперше зафіксовано у Великій хартії вольностей (Magna Carta) 1215 року і який знайшов своє подальше закріплення в Habeas Corpus Act – англійському законі про свободу особистості від 1769 року. Принцип habeas corpus передбачає захист особи від свавільного затримання, що стало основою для формування сучасних міжнародних стандартів, зокрема у Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року та Європейській конвенції з прав людини 1950 року.

У статті також висвітлено ключові положення статті 5 Європейської конвенції про захист прав людини, яка гарантує право на свободу та особисту недоторканність, а також механізми, за допомогою яких Європейський суд з прав

людини забезпечує дотримання цієї норми в країнах-членах Ради Європи. Окрему увагу приділено аналізу рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України, в яких суд підкреслював важливість дотримання міжнародних стандартів щодо права на свободу та недоторканність особи.

У контексті національного законодавства України право на свободу та особисту недоторканність закріплено в Конституції України та Кримінальному процесуальному кодексі України. Проте на практиці існує ряд проблем, пов'язаних з незаконними затриманнями, перевищенням строків утримання під вартою без судового рішення, а також зловживанням адміністративним арештом для затримання осіб з метою уникнення дотримання належної кримінальної процедури.

Мета статті полягає в аналізі існуючого стану правового регулювання та практики затримання осіб у контексті відповідності європейським стандартам. На основі аналізу рішень Європейського суду з прав людини зроблено висновки щодо необхідності подальшого реформування системи захисту прав затриманих осіб в Україні з метою забезпечення їх повної відповідності стандартам Європейської конвенції про захист прав людини та рекомендаціям Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: європейські стандарти, право на свободу та особисту недоторканність, затримана особа, затримання, правоохоронні органи.

Sakhnyuk V., Rohozinnikova K. European standards for ensuring the right to liberty and personal integrity of a detained person in the activities of law enforcement agencies

The article is devoted to the study of European standards for ensuring the right to liberty and security

of person in the activities of law enforcement agencies. The historical prerequisites for the emergence of this right are considered, starting with the principle of habeas corpus, which was first recorded in the Magna Carta of 1215 and which was further consolidated in the Habeas Corpus Act – the English law on personal freedom from 1769. The principle of habeas corpus provides for the protection of a person from arbitrary detention, which became the basis for the formation of modern international standards, in particular in the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 and the European Convention on Human Rights of 1950. The article also highlights the key provisions of Article 5 of the European Convention on Human Rights, which guarantees the right to liberty and security of person, as well as the mechanisms by which the European Court of Human Rights ensures compliance with this norm in the member states of the Council of Europe. Special attention is paid to the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights in cases against Ukraine, in which the court emphasized the importance of compliance with international standards on the right to liberty and security of the person.

In the context of the national legislation of Ukraine, the right to liberty and security of the person is enshrined in the Constitution of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine. However, in practice there are a number of problems related to illegal detentions, exceeding the terms of detention without a court decision, as well as the abuse of administrative arrest to detain persons in order to avoid compliance with due criminal procedure.

The purpose of the article is to analyze the current state of legal regulation and practice of detaining

persons in the context of compliance with European standards. Based on the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights, conclusions are drawn regarding the need for further reform of the system of protection of the rights of detained persons in Ukraine in order to ensure their full compliance with the standards of the European Convention on Human Rights and the recommendations of the European Court of Human Rights.

Key words: European standards, right to liberty and security of person, detained person, detention, law enforcement agencies.

Література

1. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 року. Верховна рада України : офіційний сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата доступу: 17.10.2024 року).

2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. Верховна рада України : офіційний сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата доступу: 17.10.2024 року).

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Верховна рада України : офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата доступу: 17.10.2024 року).

4. Лоскутов Т. О. Обмеження та порушення права на свободу під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 12. С. 226–230.

5. Манукян В. І. Страсбурзьке право. Страсбурзький суд з прав людини. Право, практика, коментар / В. І. Манукян; пер. з рос. О. М. Уліщенко. Харків : Право, 2019. 560 с.

6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. Верховна рада України : офіційний сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата доступу: 17.10.2024 року).

7. Політичні переслідування в контексті практики Європейського суду з прав людини. Українська Гельсінська спілка з прав людини: офіційний сайт. URL:

<https://www.helsinki.org.ua/articles/politychni-peresliduvannya-v-konteksti-praktyky-evropejskoho-sudu-z-prav-lyudyny/> (дата доступу: 17.10.2024 року).

8. Посібник із застосування статті 5 Європейської конвенції з прав людини (оновлено 31 грудня 2019 року). URL: www.echr.coe.int (дата доступу: 12.10.2024 року).

9. Постанова Верховного суду від 21.01.2020 року по справі № 756/8425/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87053575> (дата доступу: 10.10.2024 року).

10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «PETKOV AND PROFIROV v. BULGARIA (coe.int)» від 24.06.2014 року (заява № 50027/08). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22001-145006%22%5D%7D> (дата доступу: 17.10.2024 року).

11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Енгель проти Нідерландів» від 48 червня 1976 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2825> (дата доступу: 15.10.2024 року)

12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Луценко проти України» від 19.11.2012 року (заява № 6492/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_852#Text (дата доступу: 17.10.2024 року).

13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Миханів проти України» від 6.11.2008 року (заява № 75522/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_776#Text (дата доступу: 17.10.2024 року).

14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Огороднік проти України» від 5.02.2015 року (заява № 29644/10). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a68#Text (дата доступу: 17.10.2024 року).

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11#Text> (дата доступу: 13.10.2024 року).

16. Федченко В. М., Захарко А. В. Класифікація видів затримання залежно від способу кримінальної процесальної регламентації. *Jurnalul Juridic Național*. 2019. С. 201–205.

УДК 347.97/.99:004.9]:061.1ЄС:341.171(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.21>

О. Синьгубов,

доктор юридичних наук, доцент, начальник
Харківської обласної військової адміністрації

О. Бортнік,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права ННІ № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

О. Черненко,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ ТА ПРИНЦИПИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПРАВОСУДДЯ В ЄС В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ ДЛЯ УКРАЇНИ

Вступ. Відповідно до Регламенту (ЄС) 2024/792 Європейського Парламенту та Ради від 29 лютого 2024 р. про створення Фонду для України [1] Реформа № 3 в рамках Компоненту 1 Ukraine Facility, розробленого Урядом України, передбачає подальшу «цифровізацію судової системи». В обґрунтування реформи зазначено, що Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система потребує повної модернізації з огляду на сучасні функції та зручність користування, система управління та обслуговування ІТ-інфраструктури є неефективною, взаємодія та сумісність з іншими державними установами та державними реєстрами є низькою. Відповідна реформа має також бути проведена на підставі рекомендацій ЄС до підрозділу «Функціонування судової влади» Звіту про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року, що потребує схвалення та реалізації дорожньої карти модернізації ІТ-систем у судовій системі, враховуючи оновлення системи управління справами. Цифровізація судової системи буде сприяти підвищенню її відкритості, ефективності,

доступу до правосуддя у воєнний час, впливатиме на зменшення операційних витрат, забезпечення можливості формування політики у сфері судочинства на основі фактичних даних [2, с. 81]. Актуальність реформ, пов'язаних із подальшою цифровізацією, окрім модернізації Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи України, яка де-юре функціонує з 15 грудня 2017 року, а основні модулі фактично були підключені у 2021 [3], пов'язана зі стабільністю та оптимізацією роботи судової системи саме в умовах воєнного стану, що зумовлює розглядати допустимість та необхідність здійснення судових засідань в усіх видах судочинства в режимі відеоконференції. Відповідна потреба є однією з пріоритетних у зв'язку з нестабільністю роботи українських судів через повітряні тривоги, оптимізацією бюджетних витрат та процесуальною економією у кримінальних провадженнях завдяки потенційній можливості участі у судових засіданнях підозрюваних та обвинувачених в режимі відеоконференції.

Враховуючи відповідне значення цифровізації судочинства у транскор-

донному та національному аспектах, подальшому покращенню показників цифровізації судочинства в Україні й в умовах війни, й перехідного правосуддя, й в умовах євроінтеграції, визначення показників ефективності відповідного впровадження найкращих практик, аналіз та врахування стратегічних цілей та принципів цифровізації є й важливим політико-правовим викликом, й визначальним теоретичним завданням для юридичної науки.

Аналіз досліджень і публікацій.

Цифровізація судочинства в Україні, в окремих країнах світу, ЄС останнім часом була предметом досліджень. Цьому предмету було присвячено роботи А. Шабаліна, О. Штефан, Л. Андрущенко, В. Олефір [4], Ю. Павлової [5], О. Скочиляс-Павліва [6], Г. Блінової [7], О. Кібенко [8], С. Шербак, А. Кожевнікової [9], О. Головка, І. Арістової, В. Шульгіна, А. Собакар [10], М. Аріфін Сухайрі [11], Т. Сордін, Д. Зелезніков [12], Й. ван Хобокен, Й. Квінтайс, Н. Аппельман, Р. Фахі [13], Д. Лупо [14], Р. Кункель [15], Л. Зіффер [16], М. Вільямс, А. Вільямс [17], та інших дослідників з України, країн-членів ЄС та інших країн світу. Науковці, предметом дослідження яких є цифровізація судочинства, аналізують: інституційні аспекти, що включають електронне урядування як контекст цифрової трансформації державних інституцій та судової системи; технологічні аспекти, серед яких одне з найпопулярніших є впровадження систем штучного інтелекту в судочинство, розвиток цифрових платформ для здійснення правосуддя, забезпечення інформаційної безпеки судових систем; практичні аспекти впровадження електронного правосуддя, що охоплюють вивчення та адаптацію міжнародного досвіду. Предметом досліджень також є правове регулювання трансформації професійної юридичної сфери під впливом цифровізації, розробки механізмів захисту прав учасників цифрового судочин-

ства. Водночас в контексті актуальних викликів для України в сфері цифровізації судової системи регуляторна політика ЄС та інструменти контролю за виконанням актів, що визначають принципи, стратегічні цілі, їх виконання, недостатньо висвітлені.

Метою дослідження є розроблення теоретичних положень та практичних рекомендацій імплементації стратегічних цілей та принципів цифровізації правосуддя ЄС, їх порядку впровадження та інструментів оцінки їх досягнення та дотримання в контексті євроінтеграційних зобов'язань України. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань: охарактеризувати генезу та сучасний стан правового регулювання цифровізації правосуддя в ЄС; охарактеризувати стратегічні цілі та принципи цифровізації правосуддя в ЄС; розкрити методологічні засади оцінювання прогресу цифровізації судових систем в ЄС; розкрити особливості правової регламентації порядку досягнення стратегічних цілей цифровізації правосуддя в ЄС; виявити виклики та перспективи адаптації української системи правосуддя до стандартів ЄС у сфері цифровізації; сформулювати науково-практичні рекомендації щодо вдосконалення процесу цифровізації судової системи України.

Виклад основного матеріалу.

Електронне правосуддя є комплексним поняттям, що охоплює сукупність заходів з управління, надання, посилення чи моніторингу послуг у галузі правосуддя за допомогою цифрових технологій. Цифрове чи електронне правосуддя обумовлює діяльність відповідних інститутів: судів, державних органів виконавчої гілки влади, правозахисних установ, окремих суб'єктів, що здійснюють правозахисну діяльність, організацій громадянського суспільства, серед яких важливими суб'єктами є користувачі, постачальники технологій [18, с. 9]. ООН зазначає про важливість стійкості та сумісності систем цифрового

правосуддя, захисту даних, приватності, захисту верховенства права, забезпечення доступності та інклюзивності, прозорості формування фінансування та витрат на цифровізацію судових систем, запровадження показників якості правосуддя замість показників ефективності [19, с. 5–8; 20, с. 7].

Відповідно до даних Світового Банку цифровізація судів розпочалася ще у 1980-х роках із появою персональних комп'ютерів та програмного забезпечення для обробки текстів. До певного часу її темп не був швидким, але за останні два десятиліття крім загального апаратного забезпечення та інформаційно-комунікаційних технологій суди почали запроваджувати електронні інструменти, які було спеціально розроблено для органів юстиції. У різних видах юрисдикції поступово було впроваджено подачу позовів та процесуальних документів у цифровий спосіб, вручення процесуальних документів в електронній формі, здійснення електронних платежів, електронне спілкування з судами та іншими органами у галузі юстиції. Спалах пандемії COVID-19 сприяв масовій цифровізації органів юстиції та судочинства зокрема, дистанційній комунікації між органами юстиції, між судами та учасниками судочинства. Електронний доступ, документообіг та дистанційні комунікації є не лише зручним, а й необхідним інструментом в умовах військової агресії проти України. Цифровізація дозволяє попереджати завдання шкоди суспільним інтересам, типовим індивідуальним, приватним інтересам, уникати затягування розгляду справ. Окрім доступу до правосуддя цифрові інструменти підвищують ефективність судового захисту, спрощують доступ до правової інформації, правової допомоги та судочинства, усувають необхідність поїздок до судів і для отримання інформації щодо справи, і для участі у судовому розгляді, усуваючи невідповідні затримки та перерви. Можливості онлайн вирішення спорів,

а також онлайн альтернативне вирішення спорів, що має значення для галузі транснаціональної електронної комерції, через спрощення та зручність сприяють більшій залученості осіб до судового захисту [21, с. 1–2].

Виклики реформування ІКТ в українській системі правосуддя та інтеграція до систем ЄС зумовлені наступними стратегічними пріоритетами та принципами. Відповідно до Порядку денного сталого розвитку на період до 2030 року Ціллю 16 «Мир, справедливість і міцні інституції» визначається необхідність сприяння мирним та інклюзивним суспільствам для сталого розвитку, надання доступу до правосуддя для всіх, створення ефективних, підзвітних та інклюзивних інститутів на всіх рівнях. Спеціальна ціль 16.3, що пов'язана з правосуддям, визначена як сприяння верховенству права на національному та міжнародному рівнях, забезпечення рівного доступу до правосуддя для всіх [22]. Цифровізація судових систем в контексті глобальних цілей сталого розвитку відіграє важливу інституційну роль у створенні технологічної основи для утвердження верховенства права у цифровому середовищі, забезпечення реалізації права на доступ до правосуддя, впровадження інновацій, запровадження єдиних цифрових стандартів транскордонної взаємодії.

Європейська комісія з питань ефективності правосуддя Ради Європи (СЕРЕJ) 9 грудня 2021 року ухвалила План дій на 2022–2025 роки щодо цифровізації для кращого правосуддя, що призначений поєднати ефективність новітніх технологій та повагу до основних прав людини, зокрема, права на справедливий суд. Метою плану є скерування держав-членів РЄ у бік успішного реформування національних систем судочинства на шляху до цифровізації правосуддя. СЕРЕJ пріоритезує вимоги якісного, ефективного, доступного та неупередженого судочинства, що підтримується цифровізація адміністрування

та управління, пов'язується із принципом ефективності правосуддя. Цифрові інструменти повинні бути сумісними з цими фундаментальними вимогами. Транспарентність судової влади та відкритість інформації про суди та судочинство у конкретній справі мають забезпечуватись цифровими інструментами, що здатні спростити отримання знань про порядок розгляду справ. На дотримання цього орієнтиру суди повинні мати цифрові засоби для кейс менеджменту задля дотримання розумних строків здійснення судочинства та оптимального навантаження. СЕРЕJ висуває орієнтир правосуддя на основі співпраці (Collaborative justice:). Йдеться про правосуддя на службі користувача та зручні сумісні ефективні цифрові засоби для комунікації та взаємодії між учасниками судових справ та представниками органів юстиції та учасниками справи, їх представниками. Такий орієнтир, як правосуддя, що здійснюється людьми (Human justice), обумовлює підтримку представників органів юстиції на шляху адаптації їх завдань до цифрового простору, а також недопущення того, щоб ефективне правосуддя цифровими засобами не допускало заміни суддів, які повинні залишитися у центрі процесу. Виходячи з цього наступним орієнтиром є правосуддя, орієнтоване на людей, підтримка професіоналів у сфері правосуддя та користувачів через підвищення цифрових навичок. Цей же орієнтир взаємопов'язаний із ефективністю та незалежністю судочинства. Водночас важливим є наголос СЕРЕJ на те, що відсутність знань чи бажань їх отримати для користувачів не мають стати перешкодою для доступу до правосуддя. Відповідний орієнтир також відповідає одному з принципів, що закріплені у Декларації про цифрові права та принципи, що проголошена Європейським Парламентом, Радою та Комісією 23 січня 2023 року: декларація не зачіпає політики оф-лайн, як-от доступ до ключо-

вих публічних послуг оф-лайн [23]. Наступним важливим орієнтиром є зобов'язання СЕРЕJ здійснювати постійний моніторинг систем правосуддя різних країн в аспекті цифровізації. У цьому контексті СЕРЕJ визначає свою відповідальність та реактивність з точки зору видимості інструментів та їх доступності та практичності і допомоги для професіоналів у галузі юстиції та користувачів систем судочинства [24].

Регламентом (ЄС) 2021/693 Європейського парламенту та Ради від 28 квітня 2021 року запроваджено Програму правосуддя, що є чинною до кінця 2027 року. Її цілі відповідно до ст. 3 визначено наступним чином: сприяння та підтримка судового трансграничного співробітництва; сприяння верховенству права та незалежності, неупередженості ефективності загальноєвропейської та національних судових системи; сприяння посиленню спільної правової та судової культури, а також сприяння підтримці ефективного та недискримінаційного доступу до правосуддя для всіх, забезпеченню ефективних засобів правового захисту, зокрема за допомогою цифрових засобів (електронне правосуддя). Дії, що мають бути виконані задля реалізації Програми у контексті цифровізації відповідно ст. 8, – це розробка та підтримка відповідних ІКТ, а також інструментів електронного правосуддя, зважаючи на вимогу конфіденційності та захисту даних, співпрацю між судовими системами за допомогою цифрових інструментів, включаючи технологічну, організаційну, правову сумісність систем та відповідних додатків [25].

Стратегією електронного правосуддя ЄС на 2019–2023 роки було визначено наступні основні цілі: електронне правосуддя спрямоване на полегшення доступу до правосуддя та функціонування судових систем, у тому числі в трансграничних справах, для громадян, юристів та органів влади, доступу до процедур і правової інформації, підключення до національ-

них систем та між ними в транскордонному контексті. Стратегія спрямована також на гармонізацію підходів до електронного правосуддя серед держав-членів ЄС, забезпечення прозорості та підзвітності судової системи через цифрові інструменти. Наголошено на підтримці цифрового підходу за замовчуванням у системі електронного правосуддя, концептуальні засади якого охоплюють цифровізацію взаємодії між стейкхолдерами, нормативне закріплення відповідних положень на національному та наднаціональному рівнях, імплементацію принципу одноразового введення даних, та забезпечення user-friendly підходу при розробці цифрових інструментів [26]. План дій Європейського електронного правосуддя на 2019–2023 від 13 березня 2019 року визначив конкретні проекти, спрямовані на досягнення цілей цифрового судочинства, стейкхолдерів, що мають бути залучені до реалізації з удосконалення доступу до загальної та правової інформації (до e-Justice Portal, правових реєстрів, баз даних, їх сумісність, взаємозв'язок), електронних комунікацій у сфері правосуддя та взаємодії [27]. Актами ЄС, якими затверджені зазначені Програми та Стратегія, передбачено контроль над впровадженням. Для Програми визнана прийнятною система моніторингу EU Justice Scoreboard. Оцінку виконання стратегії та звітність здійснював компетентний підготовчий орган Ради Європейського Союзу, Робоча група принаймні один раз на семестр здійснювала моніторинг реалізації Плану дій.

Оцінка ефективності, якості та незалежності органів юстиції у державах-членах ЄС, зокрема й щодо цифровізації судових систем, здійснюється з 2012 року. Відповідний звіт (EU Justice Scoreboard) щодо основних показників диференційовано за індикаторами. Ефективність систем правосуддя оцінюється за кількістю справ, що надходять, кіль-

кість нерозглянутих справ, часу подолання залишку нерозглянутих справ, рівня завершення справ, дані щодо середньої тривалості проваджень в окремих категоріях справ. Показник якості систем правосуддя найбільший за обсягом, оцінюється за індикаторами доступу до правосуддя для громадян та бізнесу, фінансовими та людськими ресурсами систем правосуддя, впровадженню інструментів цифровізації. Загалом дані за 2022 рік з цивільних, господарських та адміністративних справ свідчать, що більше держав-членів надають онлайн-інформацію про свої судові системи, а онлайн-доступ до судових рішень покращився, особливо щодо рішень судів першої та другої інстанцій [28]. 11 червня 2024 року Європейська комісія опублікувала показники правосуддя ЄС за 2024 рік, які свідчать про покращення сприйняття незалежності судової влади, триває вдосконалення цифровізації систем правосуддя [29]. У звіті за 2024 рік щодо цифровізації систем правосуддя зазначено, що лише шість держав-членів мають процесуальні правила допустимості доказів у цифровому форматі в цивільних, комерційних, адміністративних, кримінальних справах, а у 26 державах-членах це є можливим частково або лише в деяких категоріях справ. Відзначено, що підлягають вдосконаленню можливості відкрити провадження або подавати позови онлайн. Зокрема дев'ять держав-членів мають відповідні можливості лише в деяких справах, або взагалі не забезпечують такого порядку [30].

Резолюцією Європейського парламенту від 11 лютого 2021 року щодо виконання Угоди про асоціацію з Україною методологію оцінки Scoreboard було рекомендовано використовувати для оцінки прогресу та коригування реформ у сфері правосуддя, що проводяться в Україні. Зокрема, відповідно до п. 46 Європейський парламент закликав Комісію впроваджувати існуючі та розробити

нові інструменти у сфері верховенства права для моніторингу та оцінки прогресу України, зокрема Scoreboard показників правосуддя ЄС та Механізм верховенства права, з метою забезпечення ретельного контролю за поточними реформами, належним визначенням та виправленням можливих недоліків у цих реформах [31]. Відповідне дослідження було проведено за громадською ініціативою Центром політико-правових реформ за підтримки ЄС та Міжнародного Фонду «Відродження» у межах грантового компоненту проекту EU4USociety у 2022 році. На підставі даних Матриці оцінки української системи правосуддя за методикою EU Justice Scoreboard було надано рекомендації та сформульовано висновки. Зокрема, було рекомендовано проведення комплексного аудиту інформаційного наповнення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, оновлення контенту, створення мобільної версії, що триває на цей час, та створення повноцінної англійської версії веб-сайтів судів, посилення освітньої складової через розробку комплексного онлайн курсу щодо функціонування судової системи України та прав громадян тощо. Крім того, було відзначено необхідність впровадження захищених технологій для дистанційної роботи суддів та працівників апарату, розробки концепції цифровізації судочинства з інтеграцією технологій штучного інтелекту та блокчейну. Загалом комунікаційна складова потребує створення комплексної системи захищених засобів електронної комунікації для забезпечення ефективної взаємодії між усіма суб'єктами системи правосуддя. Узагальнені висновки свідчать про високу оцінку цифровізації українського правосуддя щодо звернення до суду, сплати судового збору, участі у судовому засіданні та отриманні рішень. Спеціальні ресурси забезпечують безперешкодний, цілодобовий, безкоштовний онлайн доступ до інформації

про функціонування судової системи та різноманітних правових консультацій, до рішень судів різних інстанцій. Водночас, катастрофічна ситуація склалася з захищеністю електронних засобів комунікації, які використовуються судами та органами прокуратури [32, с. 43–55]. На нинішньому етапі значні складності та виклики для ефективного функціонування електронного правосуддя обумовлені дублюванням електронного та паперового документообігу, що подвоює навантаження на судову систему. В умовах військової агресії багато судів стикнулись з додатковими труднощами щодо зберігання та перевезення судових справ у зв'язку з евакуацією, зміною підсудності, допустимості здійснення судових засідань у режимі відеоконференції у кримінальних провадженнях, що знижує ефективність правосуддя за різними показниками. Відповідні фактори вплинули на відсутність належного балансу між доступністю правосуддя та ефективним адмініструванням та управлінням судовою системою.

Враховуючи положення зазначеної Резолюції Європейського парламенту від 11 лютого 2021 року та його рекомендації використовувати методикою EU Justice Scoreboard, подальше дослідження та врахування критеріїв, індикаторів та порядку проведення моніторингу та оцінки ефективності судової системи України, її стану цифровізації за методиками ЄС є важливою віхою для європейської інтеграції. У цьому контексті підкреслимо зазначену вище роль та покращення транскордонного співробітництва, сумісності, інклюзивності, зокрема для забезпечення правосуддя, дружнього до дітей, людей з вадами здоров'я, та захисту даних, зокрема й щодо слідування стратегіям та транспонування відповідних Регламентів ЄС.

У чинній стратегії електронного правосуддя ЄС на 2024–2028 роки сформульовані субстанціональні принципи та принципи подальшої роботи,

стратегічні та операційні цілі. До суб-станціональних принципів віднесено повагу до основних прав і принципів, доступ до правосуддя як один із фундаментальних прав і ключовий елемент верховенства права (відзначено про допустимі випадки використання для цього штучного інтелекту з низьким ризиком), орієнтація на людей відповідно до Декларації про цифрові права та принципи цифрового десятиліття ЄС 2023 року, подолання цифрового розриву для подальшого впровадження справедливого та збалансованого ландшафту правосуддя в Європі, цифрове розширення можливостей користувачів, стійкість послуг електронного правосуддя з урахуванням економічного, екологічного та соціального передбачуваного впливу в довгостроковій перспективі. Покращення доступу до цифрового правосуддя, більш ефективно та інноваційне цифрове правосуддя, розширення цифрової судової співпраці визначені як стратегічні цілі. Щодо подальшого контролю, то його концепція визначена тим, щоб не впливати на інші зобов'язання звітності, зокрема EU Justice Scoreboard, запровадити єдиний механізм за умови узгодженості, оптимізації, уникнення надмірного адміністративного навантаження та дублювання зусиль [33].

У контексті досліджуваної теми варто окремо звернутись до досвіду електронного правосуддя ЄС щодо створення цифрових рішень для транскордонних судових процесів, які для реформування української системи в умовах викликів євроінтеграції мають стратегічне значення. Охарактеризуємо ключові орієнтири правових змін в контексті системи електронного правосуддя ЄС щодо створення цифрових рішень для транскордонних судових процесів за певними напрямками:

– електронна комунікація між органами влади, яка покликана забезпечити більш швидку подачу документів та запитів, розширити та полегшити доступ до правосуддя та ефективність судових процедур, забезпечити

економію коштів та часу, а також сприяє підвищенню стійкості органів влади, залучених до транскордонного судового співробітництва до форс-мажорних обставин. Слід зазначити, що нормативні акти ЄС містять спеціальні положення, які регламентують використання електронних засобів як обов'язкової форми комунікації між судами та компетентними органами через захищену та надійну децентралізовану ІТ-систему (e-CODEX) з метою передачі повідомлень, запитів, документів, бланків, квитанцій, сертифікатів тощо. Слід зазначити, що саме Регламент eIDAS встановлює правила і вимоги до електронних підписів, електронних печаток, ідентифікації користувачів, позначок часу та інших аспектів учасників електронної взаємодії;

– вручення документів електронними засобами. До пандемії COVID-19 та прийняття оновленого Регламенту про вручення документів у 2020 році електронні послуги як засіб безпосереднього вручення документів у транскордонних судових процесах використовувалися лише у процедурах Європейського виконавчого листа, Європейського платіжного доручення та Європейської процедури розгляду малозначних позовів. Стаття 19 вищезгаданого Регламенту є значним кроком уперед у цьому напрямку та наразі дозволяє використовувати електронні засоби для вручення документів у всіх транскордонних судових провадженнях. Використання електронних засобів, таких як електронна пошта з підтвердженням отримання, інші електронні засоби з автоматичним підтвердженням доставки, факс тощо, визнано способами, що відповідають мінімальним вимогам електронного документообігу для вручення документів. Вручення документів електронними засобами допускається, якщо цей спосіб передбачено національними процесуальними нормами, а адресат заздалегідь чітко погодився на отримання документів

у такий спосіб, або юридично зобов'язаний прийняти документи у такий спосіб. У наведеному Регламенті визначено, що застосування електронних засобів для вручення документів передбачає, що сторони домовилися про це ще до виникнення спору або після нього, або зазначили в договорі, що електронні засоби будуть використовуватися для певної процедури чи у випадку виникнення спору. Крім того, при використанні електронної пошти як альтернативного способу вручення документів слід дотримуватися певних умов, щоб підвищити ймовірність їх отримання адресатом. Зокрема, електронна адреса має бути надана самим адресатом, а після отримання документів він повинен підтвердити їхнє отримання шляхом підписання та повернення розписки або надіслати електронного листа з зазначеної адреси. Однак, держави-члени можуть встановлювати додаткові вимоги щодо використання електронної пошти в цьому контексті. З одного боку, це відображає різноманітність національних регуляторів, але з іншого боку, може ускладнювати транскордонні судові процедури;

– юридична сила електронних документів. У Регламенті eIDAS електронні документи визначаються як будь-який вміст, збережений в електронній формі, зокрема текстовий, звуковий, візуальний чи аудіовізуальний запис. Відповідно до Регламенту eIDAS, електронні документи не можуть вважатися недопустимими та нечинними з юридичної точки зору як докази лише на тій підставі, що вони мають електронну форму. При цьому законодавством ЄС не встановлено що саме слід враховувати під час оцінки або збору електронних доказів на дистанційних слуханнях, а також формати електронних доказів для розгляду, носії даних, метадані, технічні стандарти або вимоги до електронних доказів. При оцінці автентичності та цілісності доказів Регламент про збирання доказів 2020 року посилається

на Регламент eIDAS, зокрема щодо питань про збереження електронних матеріалів, різноманітність джерел отримання електронних доказів тощо. Однак оцінка власне електронних доказів має здійснюватися відповідно до національного законодавства держав-членів згідно принципів процесуальної автономії, субсидіарності та пропорційності. Отже, правила ЄС визначають загальні рамки для доказової сили електронних документів, а конкретну оцінку здійснюють національні суди, керуючись внутрішніми процесуальними нормами;

– електронні підписи та інші ідентифікаційні дані. Згідно з Регламентом eIDAS, кваліфіковані електронні підписи прирівнюються до власноручних, а кваліфіковані електронні печатки, кваліфіковані позначки часу, служба електронної рекомендованої доставки мають користуватися презумпцією цілісності переданих даних. Чинність та доказова сила інших електронних форматів посвідчень письмових текстів, звукових, візуальних або аудіовізуальних документів визначається відповідно до національного законодавства держави-члена, де відбувається судовий процес, що, у свою чергу, уможливорює застосування різних підходів до однакових електронних ідентифікаційних даних;

– дистанційні цифрові слухання та збір електронних доказів. Дистанційні цифрові слухання є одним з пріоритетів ЄС. Застосування технологій для дистанційних слухань залежить від рівня технічної забезпеченості та інтеграції цих рішень у національні системи електронного правосуддя. Регулювання використання ІКТ для організації цифрових слухань на рівні ЄС має здійснюватися в координації з регулюванням та забезпеченням їх впровадження в державах-членах, щоб гарантувати взаємну довіру, сумісність систем та безпеку. Важливо забезпечити, щоб впровадження технологій не порушувало права сторін на справедливий судовий розгляд

та спрощувало доступ до цих технологій у разі потреби. При використанні відеоконференцій або інших технологій дистанційного зв'язку Регламент про збирання доказів 2020 року зобов'язує суд, що звертається із запитом, надавати інформацію та узгоджувати із судом, до якого звернено запит, практичні деталі, як от: пріоритетний вид зв'язку, попереднє тестування зв'язку перед слуханням, робоча мова спілкування, необхідність залучення перекладача, а також вірогідність проведення запису засідання. Забезпечення справедливого судового розгляду передбачає також надання сторонам та їхнім представникам інструкцій перед його проведенням, однак спосіб їх надання визначається національними процесуальними нормами. При транскордонному збиранні доказів суд, що звертається із запитом, може попросити суд, до якого звернено запит, застосувати певні технології зв'язку, такі як відеочити телеконференція. Очікується, що суд, до якого звернено запит, задовольнить таке прохання, якщо це не суперечить його національному законодавству або не є неможливим через значні практичні труднощі. Збирання доказів за допомогою відеоконференцій або інших технологій дистанційного зв'язку є добровільним, за умови, що вони доступні суду і є релевантними для справи. Якщо певна технологія недоступна в державі-члені, національні органи можуть узгодити доступ до наявних комунікаційних засобів. Отже, Регламент про збирання доказів 2020 року є правовою основою для застосування дистанційних цифрових слухань та збору електронних доказів, що може бути в певних випадках єдиним способом забезпечити доступ до правосуддя в розумні строки або за невідкладних обставин;

— створення кола довіри для електронної ідентифікації. Електронна ідентифікація відіграє важливу роль в процесі електронного доку-

ментообігу в судових процедурах. Створення кола довіри між органами влади та судами держав-членів ЄС є необхідною умовою для того, щоб технологічні провадження мали визнану юридичну силу в транскордонних справах, зважаючи на відсутність прямої інтероперабельності між національними системами ІКТ. Слід зазначити, що електронні посвідчення особи, підписи, печатки та штампи наявні в кожній державі-члені ЄС, але їх використання і визнання у транскордонних справах ускладнюється через відсутність прямої взаємодії між системами. Положення Регламенту eIDAS займають центральне місце в створенні кола довіри для електронної ідентифікації, яка більшою мірою використовується саме в системі e-CODEX через наявні в Регламенті обмеження. Слід зазначити, що механізми кваліфікованої ідентифікації та автентифікації, передбачені Регламентом eIDAS, дозволяють обробляти деякі електронні документи у такий самий спосіб, як і звичайні письмові засвідчені підписами документи не лише в національних рамках, але й у транскордонному контексті [34; 35; 36; 37; 38].

Таким чином, правові зміни в ЄС системі електронного правосуддя ЄС щодо створення цифрових рішень для транскордонних судових процесів орієнтовані на такі напрями, як: електронна комунікація між органами влади; вручення документів електронними засобами; юридична сила електронних документів; електронні підписи та інші ідентифікаційні дані; дистанційні цифрові слухання та збір електронних доказів; створення кола довіри для електронної ідентифікації. Як зазначає А. Онтану, поступове впровадження змін спрямоване на забезпечення сталого доступу до правосуддя. При цьому національні суди та юристи отримують більше можливостей для роботи з електронними документами, комунікацією та доказами. Сформована база поки що

часткова і буде зберігати певну фрагментарність між національними процесуальними нормами та регулюваннями ЄС, але подальші законодавчі кроки та рекомендації мають враховувати реальні потреби та практичні аспекти роботи учасників процесу. Ці законодавчі зміни в ЄС матимуть тривалий вплив на судову взаємодію в майбутньому, що, ймовірно, приведе до подальшої цифровізації правосуддя через технологічні рішення, програмні засоби та платформи, здатні забезпечити гнучкість, адаптивність і безперервність судових систем на всіх рівнях, як у країнах-членах, так і в масштабі ЄС [34, с. 105–106].

Висновки. Проведене дослідження стратегічних цілей та принципів електронного правосуддя ЄС, впровадження та функціонування цифрових систем судочинства підтверджує наявність системного підходу, який повинен враховуватись при імplementації європейських стандартів в українську систему правосуддя, враховуючи контекст євроінтеграції. Основними принципами, що мають бути покладені в основу цифрової трансформації правосуддя, є повага до основних прав, принципу верховенства права, доступність правосуддя, орієнтація на людей, подолання цифрового розриву, стійкість та безпека систем, семантична та технологічна сумісність національних систем, збалансованість якості та ефективності, підтримка інновацій, розширення цифрової судової співпраці. Відповідні принципи згідно з європейською регуляторною політикою мають чіткі критерії оцінки дотримання. Для належного моніторингу цифровізації правосуддя в Україні має застосовуватись методологія EU Justice Scoreboard, яка є комплексним інституціоналізованим інструментом оцінки технологічних та якісних параметрів функціонування систем правосуддя. Слід наголосити на необхідності пріоритетизації якісних показників правосуддя над кількісними метриками ефективності при проведенні відповідного оцінювання.

В умовах цифрової трансформації та переходу на цифровізацію систем правосуддя «за замовчуванням», ключовими критеріями їх оцінки є здатність до транскордонної взаємодії та кібербезпека як невід’ємна складова європейської інтеграції. Порядок реалізації стратегічних цілей цифровізації правосуддя в ЄС забезпечується через систему правового регулювання, що охоплює обов’язкове використання цифрових засобів зв’язку, електронне вручення документів, правові наслідки використання електронних документів, електронні підписи та ідентифікаційні дані, дистанційні цифрові слухання. Особливе значення має запровадження системи e-CODEX як уніфікованої платформи для транскордонної взаємодії. Важливим аспектом подальших реформ електронного правосуддя в Україні є впровадження системної електронної ідентифікації, що відповідає вимогам Регламенту eIDAS, захищених каналів комунікації між учасниками судового процесу та органами правосуддя, стандартизованих протоколів електронного документообігу, що у перспективі мають бути сумісними з системами ЄС, а також механізмів захисту персональних даних відповідно до вимог GDPR. Окрема увага має бути приділена розвитку цифрових компетенцій учасників судового процесу та забезпеченню інклюзивності електронного правосуддя.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що успішна імplementація Україною стандартів ЄС у сфері електронного правосуддя обумовлює розробку концепції інтеграції інноваційних технологій, створення комплексної системи захищених засобів електронної комунікації, гармонізацію нормативної бази з вимогами ЄС щодо електронної ідентифікації та транскордонного обміну даними. При цьому ключовим фактором успіху успішної імplementації Україною актів ЄС, що визначають процеси цифровізації правосуддя, є забезпечення балансу між технологічними іннова-

ціями, захистом фундаментальних прав людини в цифровому середовищі та захистом даних, стійкості систем.

Для України цифровізація судочинства та імплементація стандартів ЄС у цій сфері може стати дієвим інструментом для подолання викликів, спричинених військовою агресією Росії, особливо тих, що виникли після повномасштабного вторгнення. Зокрема, в умовах постійної загрози безпеці від бомбардування чи потенційної можливості захоплення та окупації територій України, виникає необхідність збереження нерозглянутих справ, архівів судів. Вивезення розглянутих та нерозглянутих справ ускладняється в організаційному та економічному контексті, виникає складність до їх доступу, що створює перешкоди для своєчасного та всебічного розгляду низки справ. Питання може бути тимчасово вирішено шляхом сканування документів, що, у свою чергу, знову актуалізує проблему подвійного документообігу.

Крім того, тривалі повітряні тривоги, що мають місце, особливо в східних регіонах країни, є причиною неможливості проведення судових розглядів протягом тривалих строків, що негативно впливає на досягнення мети та виконання завдань судочинства. Для таких критичних випадків цифровізація судочинства могла б забезпечити безперервність роботи судів, постійний доступ до необхідних документів з урахуванням безпеки їх зберігання та використання в контексті захисту приватності. Зважаючи на викладене, електронне судочинство сприяє зменшенню негативних впливів викликів, зокрема спричинених війною, і для держави та її органів в контексті забезпечення публічних інтересів, і для фізичних та юридичних осіб щодо реалізації їх приватних інтересів. Принаймні електронну форму судочинства можна запровадити як обов'язкову для розгляду певної категорії справ у кожній юрисдикції. Також варто зауважити,

що досвід України як країни, що впроваджує електронне судочинство під час війни, є унікальним і може бути взятий до уваги країнами ЄС при розробці стратегій цифрової трансформації та цифрової безпеки.

Перспективними напрямками подальших досліджень є розробка методик оцінки відповідності української системи електронного правосуддя стандартам ЄС та механізмів адаптації європейських практик з урахуванням національних особливостей транспонування актів ЄС та поточних викликів.

У статті здійснено аналіз правового регулювання стратегічних цілей та принципів цифровізації правосуддя ЄС в контексті євроінтеграційних викликів України. Досліджено еволюцію та сучасний стан правового регулювання електронного правосуддя в ЄС. Узагальнено стратегічні орієнтири, засади, плани дій та порядок моніторингу та контролю їх виконання, що визначені актами ЄС. Охарактеризовано субстанціональні принципи цифровізації правосуддя, закріплені Стратегією електронного правосуддя ЄС на 2024–2028 роки. Визначено методологічні засади оцінювання прогресу цифровізації судових систем за методикою EU Justice Scoreboard, інші особливості правової регламентації процесу досягнення стратегічних цілей цифровізації правосуддя в ЄС. Охарактеризовано ключові орієнтири правових змін в контексті системи електронного правосуддя ЄС щодо створення цифрових рішень для транскордонних судових процесів за наступними напрямками: електронна комунікація між органами влади; вручення документів електронними засобами; юридична сила електронних документів; електронні підписи та інші ідентифікаційні дані; дистанційні цифрові слухання та збір електронних доказів; створення кола довіри для електронної

ідентифікації. Окреслено роль системи e-CODEX як уніфікованої платформи для транскордонної взаємодії та значення Регламенту eIDAS для забезпечення електронної ідентифікації для доступу до правосуддя. Сформульовано науково-практичні рекомендації щодо напрямів удосконалення процесу цифровізації судової системи України відповідно до стандартів ЄС. Охарактеризовано стратегічне значення електронної ідентифікації, сумісної з системою ЄС, створення захищених каналів комунікації між учасниками судового процесу, запровадження стандартизованих протоколів електронного документообігу та механізмів захисту персональних даних відповідно до вимог GDPR. Визначено, що ключовими факторами успішної імплементації Україною норм права ЄС, що регулюють процеси цифровізації правосуддя, є забезпечення балансу між технологічними інноваціями та захистом фундаментальних прав людини в цифровому середовищі, а також розвиток цифрових компетенцій учасників судового процесу.

Ключові слова: цифровізація, електронне правосуддя, принципи, доступ до правосуддя, ефективність судочинства, євроінтеграція, транскордонні судові процеси.

Syniehubov O., Bortnik O., Chernenko O. Strategic goals and principles of digitalisation of justice in the EU in the context of European integration challenges for Ukraine

The article analyses the legal regulation of the EU strategic objectives and principles of digitalisation of justice in the context of European integration challenges for Ukraine. The evolution and current state of legal regulation of e-justice in the EU are studied. The authors summarise the strategic guidelines, princi-

ples, action plans and the procedure for monitoring and controlling their implementation as defined by the EU acts. The authors describe the substantive principles of digitalisation of justice enshrined in the European e-Justice Strategy 2024–2028. The methodological basis for assessing the progress of digitalisation of judicial systems using the EU Justice Scoreboard methodology and other features of legal regulation of the process of achieving the strategic goals of digitalisation of justice in the EU are defined. The authors describe the key benchmarks of legal changes in the context of the EU e-justice system to create digital solutions for cross-border litigation in the following areas: electronic communication between authorities; electronic service of documents; legal effects of electronic documents; electronic signatures and other identification data; remote digital hearings and collection of electronic evidence; and creation of a circle of trust for electronic identification. The role of the e-CODEX system as a unified platform for cross-border interaction and the importance of the eIDAS Regulation for ensuring electronic identification for access to justice are outlined in the article. The scientific and practical recommendations on ways to improve the process of digitalisation of the judicial system of Ukraine in accordance with EU standards are formulated. The authors describe the strategic importance of electronic identification compatible with the EU system, creation of secure communication channels between participants to the judicial process, introduction of standardised electronic document management protocols and mechanisms for personal data protection in accordance with the GDPR. The authors determine that the key factors for Ukraine's successful implementation of EU law governing the digitalisation of justice are ensuring a

balance between technological innovation and protection of fundamental human rights in the digital environment, as well as the development of digital competencies of litigants.

Key words: digitalisation, e-justice, principles, access to justice, efficiency of justice, European integration, cross-border litigation.

Література

1. *Ruglement (UE) 2024/792 du Parlement européen et du Conseil du 29 février 2024 établissant la facilité pour l'Ukraine.* PE/10/2024/REV/1. Official Journal of the European Union, 29.02.2024, L 792. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj>

2. План для реалізації Ukraine Facility. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf>

3. Кіра С.О. Історія становлення електронного судочинства в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 5. с. 296–300. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/72>

4. Shabalin A., Shtefan O., Andrushchenko L., Olefir V. Use of Digital Technologies in Judicial Proceedings in Some Countries of Europe and the USA. PETITA: Jurnal Kajian Ilmu Hukum dan Syariah. 2024. № 9(1). P. 1–17. DOI: <http://dx.doi.org/10.22373/petita.v9i1.218>

5. Павлова Ю.С. Електронне правосуддя як складова електронного урядування. Правова держава. 2023. № 49. С. 37–44. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2023.49.274471>

6. Сковчиляс-Павлів, О. В. Сучасний стан електронного судочинства в Україні. Київський часопис права. 2024. № 1. С. 207–212. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.29>

7. Білінова Г.О. Електронне правосуддя та інформаційна безпека: теоретико-правовий аспект. Приватне та публічне право. 2023. № 1. С. 29–34. DOI: <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2023.1.6>

8. Кібенко О. Майбутнє онлайн-судів в Україні: оцифрування наявних процесів чи цифрова трансформація правосуддя? Юридична газета online. 2023. № 1–2 (759–760). URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/maybutne-onlajnsudiv-v-ukrajini-ocifrovuvannya-najavnih-procesiv-chi-cifrova-transformacija-pravosudдя>

ocifrovuvannya-najavnih-procesiv-chi-cifrova-transformacija-pravosud.html

9. Шербак С.В., Кожевнікова А.В. Електронізація судочинства: сучасний стан та орієнтири розвитку електронного суду в Україні у світлі цивільного процесу. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 4. С. 238–242. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/57>

10. Holovko, O.M., Aristova, I.V., Shulhin, V.V., & Sobakar, A.O. Perspectives of electronic judicial proceedings' development: international experience and possibilities of its application in Ukraine. Cuestiones Polıticas. 2021. № 39(70). P. 66–79. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3970.03>

11. Arifin Suhairi M. Implementation of E-Court in the Justice System During Covid-19 Pandemic. International Journal of Social Science and Human Research. 2021. Vol. 4, Issue 3. P. 456–461.

12. Sourdin T., Zeleznikow J. Courts, Mediation and COVID-19. Law, Technology and Humans. 2020. Vol. 2, № 2. P. 249–268. DOI: <https://doi.org/10.5204/lthj.1641>

13. J. van Hoboken, I. Buri, J. P. Quintais, R. Fahy, N. Appelman & M. STRAUB (eds.). Putting the Digital Services Act Into Practice: Enforcement, Access to Justice, and Global Implications. Berlin: Verfassungsbooks, 2023. 243 p. DOI: <https://doi.org/10.17176/20230208-093135-0>

14. Lupo Giampiero. Risky Artificial Intelligence: The Role of Incidents in the Path to AI Regulation. Law, Technology and Humans. 2023. № 5(1), P. 133–152. DOI: <https://doi.org/10.5204/lthj.2682>

15. Kunkel Rebecca, Artificial Intelligence, Automation, and Proletarianization of the Legal Profession. Creighton Law Review. 2022. Vol. 56. P. 69–96. URL: <https://ssrn.com/abstract=4387638>

16. Ziffer L.B. The Robots are Coming: AI Large Language Models and the Legal Profession. American Bar Association, Practice Points. Feb. 28, 2023. URL: <https://www.americanbar.org/groups/litigation/resources/newsletters/products-liability/robots-are-coming-ai-large-language-models-legal-profession/>

17. Williams M.E., Williams A.J. The Implications of Artificial Intelligence on the Civil Defense Lawyer. Nelson Mullins Riley & Scarborough LLP. Nov. 15, 2023. p. 11–17. URL: <https://www.nelsonmullins.com/insights/insights/the-implications-of->

artificial-intelligence-on-the-civil-defense-lawyer-2

18. Digital transformation to close the justice gap. United Nations Development Programme, 2022. URL: <https://www.undp.org/rolhr/justice/digitalization-and-e-justice>

19. Toolkit: Strategic Transformation through e-Justice. United Nations Development Programme, 2022. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-06/E%20justice-Toolkit%2004.pdf>

20. Digital Strategy 2022-2025. United Nations Development Programme, 2022. URL: https://digitalstrategy.undp.org/documents/Digital-Strategy-2022-2025-ABRIDGED-VERSION-PRINT_ENG_Interactive.pdf

21. Maroz R., Popova O., Satizóbal Acosta S. Digitizing Court Systems: Benefits and Limitations : Global Indicators Briefs № 25. World Bank, Development Economics. Washington : World Bank Group, 2023. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099825001082425972/pdf/IDU1f91ae60616eb614fd61866c1278bcc8c700e.pdf>

22. 17 Цілей сталого розвитку. UN Global Compact Network Ukraine. URL: <https://globalcompact.org.ua/en/17-sustainable-development-goals/>

23. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade 2023. Official Journal of the European Union, C 23/1. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AJOC_2023_023_R_0001

24. 2022-2025 CEPEJ Action plan: «Digitalisation for a better justice». Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/cepej-2021-12-en-cepej-action-plan-2022-2025-digitalisation-justice/1680a4cf2c>

25. Regulation (EU) 2021/693 of the European Parliament and of the Council of 28 April 2021 establishing the Justice Programme. Official Journal of the European Union, 5.5.2021, L 156/21. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2021.156.01.0021.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2021%3A156%3ATOC

26. 2019-2023 Strategy on e-Justice. Official Journal of the European Union, 5.5.2021, C 96/3. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52019XG0313%2801%29>

27. 2019-2023 Action Plan European e-Justice. Official Journal of the European Union, 13.3.2029, C 96/9. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52019XG0313%2802%29>

28. 2023 EU Justice Scoreboard. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/document/db44e228-db4e-43f5-99ce-17ca3f2f2933_en

29. The European Commission published the 2024 EU Justice Scoreboard on 11 June 2024. European Networks of Councils for the Judiciary. URL: <https://www.encj.eu/node/695>

30. EU Justice Scoreboard 2024 shows that perception of judicial independence has improved. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_3164

31. European Parliament resolution of 11 February 2021 on the implementation of the EU Association Agreement with Ukraine (2019/2202(INI)). European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0050_EN.pdf

32. Матриця українського правосуддя: оцінка української системи правосуддя за методикою EU Justice Scoreboard 2022. Київ, 2022. 67 с. URL: <https://pravo.org.ua/books/matrytsya-ukrayinskogo-pravosuddya-otsinka-ukrayinskoyi-systemy-pravosuddya-za-metodykoju-eu-justice-scoreboard/>

33. European e-Justice Strategy 2024-2028, 8 December 2023. European Council and Council of the European Union. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15509-2023-INIT/en/pdf>

34. Onçanu E. A. The Digitalisation of European Union Procedures: A New Impetus Following a Time of Prolonged Crisis. Law, Technology and Humans. 2023. Volume 5 (1). P. 93–110. DOI: <https://doi.org/10.5204/lthj.2706>

35. Regulation (EU) 2020/1783 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on cooperation between the courts of the Member States in the taking of evidence in civil or commercial matters (taking of evidence) (recast). Official Journal of the European Union, 2.12.2020, L 405/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32020R1783>

36. Regulation (EU) 2020/1784 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on the service in the

Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters (service of documents) (recast). Official Journal of the European Union, 2.12.2020, L 405/40. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX-%3A32020R1784](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32020R1784)

37. Regulation (EU) 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market and repealing Directive 1999/93/EC. Official Journal of the European Union, 28.8.2014,

L 257/73. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv-%3AOJ.L_2014.257.01.0073.01.ENG](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_2014.257.01.0073.01.ENG)

38. Regulation (EU) 2022/850 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on a computerized system for the cross-border electronic exchange of data in the area of judicial cooperation in civil and criminal matters (e-CODEX system), and amending Regulation (EU) 2018/1726. Official Journal of the European Union, 1.6.2022, L 150/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R0850>

Я. Тицька,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
факультету права та економіки
Міжнародного гуманітарного університету

МІЖНАРОДНА НАУКОВА СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ: ВИМІРИ РЕАГУВАННЯ НА РОСІЙСЬКУ АГРЕСІЮ

Вступ. Ключові аспекти міжнародно-правового співробітництва у форматі наукової діяльності, відповідних досліджень та пошуку ще не отримали системного відображення у вітчизняній правовій доктрині, зокрема у вимірі імплементації у вітчизняне законодавство релевантних наднаціональних вимог від системи міжнародної договірної взаємодії.

У той самий час реагування органів влади України на виклики російської агресії у контексті міжнародного виміру наукової діяльності потребує на системне дослідження. Поміж праць модерних українських дослідників проблематика міжнародно-правового регулювання наукової співпраці підіймалася у роботах Б.В. Бабіна, К.В. Громовенка, С.В. Ківалова, але комплексних, системних, та водночас монографічних досліджень цих питань до цього часу здійснювалося. Серед сучасних авторів США та ЄС ці питання згадували Д. Бріджит, М. Горват, Н. Рюфін, Дж. Фіккерс, Т. Флінк та У. Шрайтерер, водночас ці роботи очікувано не підіймали питання реалізації міжнародних стандартів наукової співпраці під час захисту від іноземної агресії.

Предметом статті є правове та організаційне реагування на російську агресію у контексті міжнародного виміру наукової діяльності, а її метою стало визначення особливостей відповідних односторонніх кроків України стосовно двосторонніх

та багатосторонніх угод з агресором та його співучасниками та протидії «науковим» провокаціям окупантів у санкційному вимірі.

Для досягнення цієї мети у статті необхідно реалізувати такі основні завдання: визначити ключові виклики, з якими зіткнулася українська наука під час повномасштабної російської агресії; окреслити питання санкційної протидії «науковим» провокаціям агресора; окреслити поточні підходи України до двосторонніх та багатосторонніх угод з агресором та його співучасниками.

Для виконання поставлених завдань у науковій статті авторкою було застосоване формально-правовий, програмний, прогнозний, герменевтичний, порівняльний та системний методи під час аналізу відповідних актів законодавства України про науку та наукову діяльність та застосоване структурні методи, комплекс методів аналізу та синтезу, а також підходи наукової дедукції й індукції.

Виклад основного матеріалу. З перших днів масштабного вторгнення українська наука зазнала катастрофічної шкоди. Як було вказане у Звіті про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення, підготовленому Київською школою економіки, за попередніми підрахунками, станом на березень 2023 року було знищено, пошкоджено

та вилучено 117 об'єктів рухомого та нерухомого майна 34-х інститутів та інших закладів Національної академії наук України (далі – НАНУ), та попередня загальна оцінка втрат, лише за науковими закладами НАНУ, склала 7,8 мільйонів доларів [2].

Вже через місяць після початку масштабного вторгнення Державне агентство України з управління зоною відчуження повідомило, що російські окупанти розграбували та знищили новітню Центральну аналітичну лабораторію в місті Чорнобиль, яка є унікальним комплексом з потужними аналітичними можливостями, може надавати послуги на будь-якому етапі поводження з радіоактивними відходами, від кондиціонування до захоронення, а також на стадії досліджень та розробки технологій.

Тоді Держагенство нагадало, що завдяки Інструменту ЄС зі співробітництва у сфері ядерної безпеки разом із українськими партнерами у 2015 році було успішно реалізовано проект, спрямований на вдосконалення інфраструктури з поводження з радіоактивними відходами, на якому перебувало майже 100 одиниць найсучаснішого вартісного аналітичного обладнання, аналогів якого немає у Європі, при цьому лабораторія виконувала стратегічні, унікальні функції, включно з реалізацією Концепції розвитку зони відчуження [16], що об'єктивно мало загальноєвропейське значення.

В листопаді 2023 р. міністр освіти та науки України О. Лісовий на заході в Берліні з нагоди 30-річчя Українсько-німецького науково-технічного співробітництва поінформував, що біля 15% дослідницької інфраструктури в Україні було пошкоджено внаслідок російської агресії, констатувавши, що «йдеться про унікальне наукове обладнання, науково-дослідні лабораторії, центри колективного користування науковим обладнанням тощо» [3].

Це у червні 2022 р. в науково-популярній газеті «Світ» викладалася аналітика, за якою з 169 команд

проектів з виконання наукових досліджень і розробок, які були призупинені в лютому 2022 року, надалі лише 57 команд проінформували Нацфонд, що вони готові продовжувати роботу за обставин, що склались, та ще 62 команди заявили, що вони гіпотетично можуть продовжити виконання роботи за певних обставин, решта констатувала, що вони взагалі не зможуть продовжувати власні дослідження [23].

Втім, найбільшу шкоду агресія нанесла людському потенціалу української науки. У тому ж матеріалі від «Світ» констатувалося, що через російську агресію 19% опитаних науковців припинили отримання оплати праці, більше 38% опитаних науковців стали переміщеними особами в Україні, ще більше 14% виїхали за кордон, де приблизно чверть перебуває у Німеччині та ще стільки ж у Польщі.

Більш того, майже 73% опитаних вказали, що вони не можуть собі дозволити «займатись науковою діяльністю у тому ж обсязі, що і в довоєнний час». Серед основних причин науковці назвали відсутність інтересу, апатію, безпековий фактор, специфіку роботи, яка передбачає перебування на робочому місці, прикладом у конкретній лабораторії, перебої з Інтернетом і зв'язком, відключення світла тощо [23].

Проект «Моя наука» вказує подібну динаміку, констатувавши, що станом на квітень 2023 року за кордон виїхало близько 6000 українських науковців, включно з 1500 вчених НАНУ, що становить 11% штату, включаючи 500 вчених із відділень фізики і астрономії та ядерної фізики й енергетики; ще 705 науковців НАНУ були вимушені змінити місце проживання в межах України. Крім того цей проект фіксує загибель українських вчених; крім 5 верифікованих вчених, які загинули на Сході України від російської агресії до 2022 року (А. Єременко, М. Карнаухов, П. Левчук, М. Мисла та В. Труш), на поча-

ток жовтня 2024 року ще щонайменше 149 загинули в повномасштабній російсько-українській війні.

Констатується, що «це знані в науці імена й люди, які починали свій шлях в аспірантурі» та що «багато з них призупинили кар'єру заради служби у війську і загинули в боях за Україну» [17]. Дійсно, попре наявну можливість бронювання від мобілізації, значна кількість науковців пішла воювати добровольцями, та з оприлюдненого списку більше ста загинула як комбатанти в Силах оборони України.

Але значними є й факти вбивств окупантами чи загибелі від бойових дій цивільних українських вчених, які перебували на окупованій території, в осадженому Маріуполі, займалися волонтерством чи прагнули евакуюватися.

Серед таких у списках від «Моя наука» наведені заслужений діяч науки і техніки України О. Амосов, професори Л. Гамбаров, І. Жежеленко, С. Кравченко, Л. Лобойко, В. Парунакян, В. Роянов, Б. Слющинський, О. Федотов, Г. Фурсова, доценти М. Кравченко, С. Кривенко, І. Куровська, В. Московець, Г. Олексів, історик та перекладач О. Кислюк та інші [17].

Окремо варто зупинитися на санкційному реагуванні на російську агресію. Як свідчить Державний реєстр санкцій, який ведеться Апаратом Ради національної безпеки та оборони України (далі – АРНБОУ), Україною, починаючи від набуття чинності санкційним законодавством було запроваджено не менше 735 санкційних заходів щодо структур, які серед іншого займаються науковою діяльністю в інтересах агресора або на підтримку діяльності агресора на ТОТ, при цьому, станом на 2024 рік більше 150 санкційних заходів вже вичерпало свою чинність [1].

Відповідні санкції стосуються не тільки чисельних науково-виробничих об'єднань та підприємств агресора, але й низки російських акціонерних

товариств, основним профілем яких є саме науково-технічна діяльність. В якості їх прикладів можна навести «Науково-дослідний інститут проблем управління, інформатизації і моделювання Академії військових наук», «Науково-дослідний інститут напівпровідникових приладів», «Науково-дослідний інститут телебачення», «Науково-дослідний інститут парашутобудування», «Науково-дослідний інститут морської теплотехніки», «Всеросійський науково-дослідний, проектно-конструкторський і технологічний інститут кабельної промисловості», «Московський науково-дослідний інститут зв'язку», «Криловський державний науковий центр» й тому подібне [1].

Крім того, санкції накладені й на наукові бюджетні установи агресора, прикладом яких є «Академія наук Республіки Татарстан» та структури Російської академії наук: Інститут археології, Інститут історії матеріальної культури, Інститут океанології ім. П.П. Ширшова, Інститут спектроскопії, Інститут сходознавства, Інститут економіки Уральського відділення, Фізичний інститут ім. П.М. Лебедева й тому подібне. Також санкції стосуються й структур, розташованих на тимчасово окупованій території України (далі – ТОТ), прикладами чого є так звані «Інститут археології Криму» та «Науково-дослідний інститут аеропружних систем» з Сімферополя, «Науково-виробниче підприємство "Вентос-Крим"» Керчі тощо [1].

У цьому контексті варто окремо згадати Порядок реалізації видів санкцій та моніторингу їх ефективності, схвалений наказом Міністерства освіти і науки України (далі – МОНУ) від 20 вересня 2022 р. № 846 [7]. Відповідно до цього акту, в разі прийняття у встановленому Законі України «Про санкції» порядку рішення про застосування санкцій або внесення змін до санкцій, реалізація яких віднесена до сфери компетенції МОНУ, відповідальні особи подають

узгоджені із заступником МОНУ, який здійснює контроль за дотриманням цього Порядку, пропозиції міністру освіти і науки України щодо вчинення дій, зокрема прийняття рішень, необхідних для реалізації санкцій.

Порядок визначає, що інформація про стан реалізації санкцій подається МОНУ за запитом АРНБОУ, а моніторинг ефективності реалізації санкцій забезпечують уповноважені структурні підрозділи МОНУ, відповідно до принципів: систематичності та системності, доцільності, комплексності й об'єктивності. Згідно Порядку, моніторинг передбачає збір інформації із загальнодоступних джерел, її аналіз та документування відповідальними особами, а його етапами визначено: збір інформації; аналіз отриманої інформації; узагальнення результатів моніторингу; визначення ефективності санкцій; доведення результатів моніторингу до керівництва МОНУ.

Цей документ передбачає, що ефективність окремих видів санкцій, застосованих до юридичних та фізичних осіб, може бути оцінена як: «санкції ефективні», «санкції ефективні частково», або ж «санкції неефективні», та що періодичність проведення контролю визначається керівництвом МОНУ [7].

Крім санкційної політики механізми реагування на російську агресію отримали форму припинення дії відповідних двосторонніх угод у сфері наукової та науково-технічної співпраці. У цьому контексті варто згадати Угоду між урядами України та Росією (далі – РФ) про виробничу і науково-технічну кооперацію підприємств оборонної галузі промисловості від 18 листопада 1993 р. [19], припинену в дії постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 26 серпня 2015 р. № 632 [13], та констатувати, що системна робота у цій сфері розпочалася лише з березня 2022 року.

Так, через місяць після початку масштабного російського вторгнення

постановою КМУ від 24 березня 2022 р. № 355 було денонсовано угоди між урядами України і РФ про співробітництво в галузі культури, науки і освіти, від 26 липня 1995 р., про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і вчені звання від 26 травня 2000 р. та Протокол до неї від 28 січня 2003 р., про співробітництво в галузі атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації від 21 червня 2002 р. та Протокол до неї від 12 липня 2012 р.

Примітно, що цю постанову № 355 було викладене у новій редакції постановою КМУ № 805 від 4 серпня 2023 р., якою категорію «денонсація» у назві та у тексті документу замінили на «припинення», у зв'язку з докорінною зміною обставин [10]. Не заперечуючи дискрецію українського уряду щодо вибору форм розірвання угод з агресором, як й власне потребу такого розірвання, сам підхід до зміни акта КМУ про денонсацію, як акту разової дії, виконаного після набуття чинності постановою КМУ, через дев'ять місяців після такого виконання вбачається доволі дискусійним.

Подібна ситуація склалася й з постановою КМУ від 9 квітня 2022 р. № 417, первинною редакцією якої було денонсовано угоди між КМУ та Урядом Республіки Білорусь (далі – РБ) про взаємне визнання і еквівалентність документів про освіту і вчені звання від 6 лютого 1998 р., про співробітництво в галузі атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації від 16 травня 2000 р. та міжурядовий договір з РБ про співробітництво в галузі науки і технологій від 17 грудня 1992 року [11]. Цей документ так саме був викладеним у новій редакції постановою КМУ від 4 серпня 2023 р. № 805 [5].

Втім, Угоду між Урядами України та Урядом Північної Кореї про створення міжурядової комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва від

8 червня 1994 р. було одразу припинене постановою КМУ від 30 грудня 2022 р. № 1484 [12], яку потім вже не змінювали.

Крім розірвання двосторонніх угод з агресором українська влада проводила їх ревізію, що впливає з листа МЗС України «Щодо припинення дії угод з рб» від 12 лютого 2024 р. № 72/14-612/1-19185 [24]. Цей документ окремо підтверджує втрату чинності, за спливом строків укладання, для Угоди між Державним агентством з питань науки, інновацій та інформатизації України та Державним комітетом з науки і технологій РБ про співробітництво у сфері науково-технічної та інноваційної діяльності від 15 листопада 2011 р., яка втратила чинність 15 листопада 2017 р., тобто не потребує на окреме припинення. Водночас відповідні листи МЗС України формувалися не щодо усіх відповідних угод.

Також урядом України було ініційоване вихід нашої держави з низки колективних угод стосовно наукового співробітництва, раніше укладених на пострадянському просторі. Прикладом такого процесу слід вважати постанову КМУ від 3 травня 2022 р. № 526 про вихід з Угоди про проведення узгодженої політики в галузі стандартизації, метрології і сертифікації від 13 березня 1992 р. [21]; [4]. Ця угода примітна тим, що нав'язувала діючі стандарти «ГОСТ» як міждержавні та оголошувала Держстандарт РФ як начебто « правонаступника » Держстандарту СРСР.

Водночас процес припинення дії відповідних угод є далеким від завершення; варто вказати на не припинену станом на жовтень 2024 року Угоду між КМУ та Урядом РБ про виробничу і науково-технічну кооперацію від 29 травня 2002 р. [18], та на Угоду про міждержавний обмін науково-технічною інформацією від 26 червня 1992 р. [20].

Також у цьому контексті варті згадки раніше ратифіковані Укра-

їною Рішення Ради глав урядів Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД) про Міждержавну науково-технологічну програму створення системи сейсмологічного моніторингу територій держав – учасниць СНД [14] та про Міждержавну науково-технічну програму «Створення конкурентоздатних на світовому ринку зварних конструкцій, ресурсозберігаючих технологій, матеріалів та обладнання для зварювального виробництва» [15].

Водночас певною мірою спрощує ситуацію у цій сфері те, що навіть у період максимального штучного нарощування «наукової співпраці» з РФ [6] Україна не приєдналася до Угоди про створення загального науково-технологічного простору держав – учасниць СНД, від 3 листопада 1995 р. [22], та до Протоколів до неї від 16 березня 2001 р. та від 20 листопада 2009 р. Примітно, що цю угоду проросійські склади КМУ двічі намагалися подавати на ратифікацію, а саме постановою від 7 квітня 1998 р. № 471 [9] та розпорядженням від 21 листопада 2013 р. № 928-р [8], але неуспішно.

Угода 1995 року була примітною тим, що ще більше посилювала «наукову інтеграцію», спираючись на набір угод від 13 березня 1992 року: про науково-технічне співробітництво в рамках держав-учасниць СНД, про прямі науково-технічні зв'язки в рамках СНД, про співробітництво в галузі підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів і нострифікації документів про їх кваліфікацію в рамках СНД, про спільне використання науково-технічних об'єктів у рамках СНД тощо.

Підсумовуючи, варто констатувати, що виклики від російської агресії для міжнародної наукової взаємодії та наукової співпраці українськими вченими сформувалися ще у 2014 році, а від 2022 року вони набули тотального та катастрофічного характеру; що до 2022 року реагування влади

на відповідні процеси мало насамперед формат включення окремих заходів наукового виміру до планів стосовно деокупації та реінтеграції Криму та до формування санкційних списків й до точкових вимог до росії у міжнародних процесах.

Водночас умови масштабної російської агресії додали до такого підходу насамперед вимір припинення дії угод про науково-технічне співробітництво з й активізацію громадянської правозахисної діяльності; посилення та систематизацію відповідного санкційного реагування. Певною мірою дискусійним став виявлений у цьому вимірі урядовий підхід до зміни окремих актів КМУ про денонсацію двосторонніх угод, як актів разової дії, через місяці після такого виконання. Крім того викликає питання неповнота припинення Україною відповідних угод, особливо вчинених під егідою СНД

Удосконалення та інтенсифікація форм протидії російській агресії у цій сфері має стати підґрунтям для нових наукових досліджень.

У статті наголошено, що ключові аспекти міжнародно-правового співробітництва у форматі наукової діяльності, відповідних досліджень та пошуку ще не отримали системного відображення у вітчизняній правовій доктрині, зокрема у вимірі імплементації у вітчизняне законодавство релевантних наднаціональних вимог від системи міжнародної договірної взаємодії.

У той самий час реагування органів влади України на виклики російської агресії у контексті міжнародного виміру наукової діяльності потребує на системне дослідження.

Авторкою досліджене процедури припинення чинності та виходу України з двосторонніх та багатосторонніх угод з агресором та його співучасниками й окреслене відповідні виміри протидії провокаціям та маніпуляціям агресора у вимірі «наукового співробітництва».

Предметом статті стало правове та організаційне реагування на російську агресію у контексті міжнародного виміру наукової діяльності, а її метою стало визначення особливостей відповідних односторонніх кроків України стосовно двосторонніх та багатосторонніх угод з агресором та його співучасниками та протидії «науковим» провокаціям окупантів у санкційному вимірі.

Авторка доводить, що виклики від російської агресії для міжнародної наукової взаємодії та наукової співпраці українськими вченими сформувалися ще у 2014 році, а від 2022 року вони набули тотального та катастрофічного характеру; що до 2022 року реагування влади на відповідні процеси мало насамперед формат включення окремих заходів наукового виміру до планів стосовно деокупації та реінтеграції Криму та до формування санкційних списків й до точкових вимог до росії у міжнародних процесах.

У статті відзначене, що умови масштабної російської агресії додали до такого підходу насамперед вимір припинення дії угод про науково-технічне співробітництво з й активізацію громадянської правозахисної діяльності; удосконалення та інтенсифікація форм протидії російській агресії у цій сфері має стати підґрунтям для нових наукових досліджень.

Ключові слова: міжвідомчі угоди, наука, наукові дослідження, російська агресія, санкції, тимчасово окуповані території.

Tytska Ya. International scientific cooperation of Ukraine: dimensions of response to Russian aggression

The article emphasizes that the key aspects of international legal cooperation in the form of scientific activity, relevant research and research have not yet been systematically reflected in domestic legal

doctrine, in particular in terms of the implementation of relevant supranational requirements from the system of international contractual interaction into domestic legislation.

At the same time, the reaction of the authorities of Ukraine to the challenges of Russian aggression in the context of the international dimension of scientific activity requires systematic research.

The author researched the procedures for the Ukraine's termination of validity and withdrawal from bilateral and multilateral agreements with the aggressor and its accomplices, and outlined the corresponding dimensions of countering the provocations and manipulations of the aggressor in the dimension of "scientific cooperation".

The subject of the article was the legal and organizational response to Russian aggression in the context of the international dimension of scientific activity, and its purpose was to determine the specifics of the relevant unilateral steps of Ukraine in relation to bilateral and multilateral agreements with the aggressor and its accomplices and to counter the "scientific" provocations of the occupiers in the sanctions dimension.

The author proves that the challenges of Russian aggression for international scientific interaction and scientific cooperation by Ukrainian scientists were formed in 2014, and from 2022 they acquired a total and catastrophic character; that until 2022, the government's response to the relevant processes had primarily the format of including separate measures of a scientific dimension to the plans for the deoccupation and reintegration of Crimea and to the formation of sanctions lists and to specific demands on Russia in international processes.

The article noted that the conditions of large-scale Russian aggression added to this approach, first

of all, the dimension of termination of agreements on scientific and technical cooperation with and activation of civil rights protection activities; improvement and intensification of forms of countering Russian aggression in this area should become the basis for new scientific research.

Key words: interdepartmental agreements, Russian aggression, sanctions, science, scientific research, temporarily occupied territories.

Література

1. Державний реєстр санкцій. Апарат РНБО України. URL: <https://drs.nsd.gov.ua/actions/personal>
2. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення. Березень 2023. Київська школа економіки. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf
3. Лісовий О. Україна значно збільшує витрати на наукові розробки. Укрінформ. 09.11.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3784518-ukraina-znacno-zbilsuevitratina-na-naukovi-rozrobki-lisovij.html>
4. Про вихід з Угоди про проведення узгодженої політики в галузі стандартизації, метрології і сертифікації: постанова Кабінету Міністрів України від 3 травня 2022 р. № 526. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2022-p>
5. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 24 березня 2022 р. № 355 і від 9 квітня 2022 р. № 417: постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2023 р. № 805. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-2023-p>
6. Про забезпечення підготовки та проведення міжрегіонального економічного форуму «Науково-технічне співробітництво регіонів та міжрегіональна виробнича кооперація»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 2011 р. № 981-р. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981-2011-p>
7. Про затвердження Порядку реалізації видів санкцій та моніторингу їх ефек-

тивності: наказ Міністерства освіти і науки від 20 вересня 2022 р. № 846, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 6 жовтня 2022 р. за № 1185/38521. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1185-22>

8. Про подання на ратифікацію Верховною Радою України Угоди про створення загального науково-технологічного простору держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав, підписаної 3 листопада 1995 р., Протоколу про внесення змін і доповнень до Угоди про створення загального науково-технологічного простору держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав від 3 листопада 1995 р., підписаного 16 березня 2001 р., та Протоколу про внесення змін до Угоди про створення загального науково-технологічного простору держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав від 3 листопада 1995 р., підписаного 20 листопада 2009 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 928-р. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2013-p>

9. Про подання на ратифікацію Верховною Радою України Угоди про створення спільного науково-технологічного простору держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав: постанова Кабінету Міністрів України від 7 квітня 1998 р. № 471. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/471-98-n>

10. Про припинення дії міжнародних договорів в галузі освіти і науки з Російською Федерацією: постанова Кабінету Міністрів України від 24 березня 2022 р. № 355. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2022-n>

11. Про припинення дії міжнародних договорів у галузі освіти і науки з Республікою Білорусь: постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2022 р. № 417. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417-2022-n>

12. Про припинення дії Угоди між Урядом України та Урядом Корейської Народно-Демократичної Республіки про створення міжурядової комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва: постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1484. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1484-2022-n>

13. Про припинення дії Угоди між Урядом України та Урядом Російської Феде-

рації про виробничу і науково-технічну кооперацію підприємств оборонної галузі промисловості: постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2015 р. № 632. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/632-2015-n>

14. Про ратифікацію Рішення Ради глав урядів держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав про Міждержавну науково-технічну програму "Створення конкурентоздатних на світовому ринку зварних конструкцій, ресурсозберігаючих технологій, матеріалів та обладнання для зварювального виробництва": Закон України від 8 квітня 1999 р. № 580-XIV. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-14>

15. Про ратифікацію Рішення Ради глав урядів держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав про Міждержавну науково-технологічну програму створення системи сейсмологічного моніторингу територій держав – учасниць СНД: Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1487-III. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1487-14>

16. Російські окупанти незаконно заволоділи новітньою лабораторією вартістю 6 млн. євро., яка знаходиться у зоні відчуження. 22 березня 2022 р. Державне агентство України з управління зоною відчуження. URL: <https://www.facebook.com/dazu.gov.ua/posts/340693271429994>

17. Семерин Х. Українські вчені, яких убила Росія. 2024. Моя наука. URL: <https://my.science.ua/ua-scholars-killed-by-russia/>

18. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Білорусь про виробничу і науково-технічну кооперацію від 29 травня 2002 р. ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_032

19. Угода про виробничу і науково-технічну кооперацію підприємств оборонної галузі промисловості від 18 листопада 1993 р. ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_003

20. Угода про міждержавний обмін науково-технічною інформацією від 26 червня 1992 р. ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_721

21. Угода про проведення узгодженої політики в галузі стандартизації, метрології і сертифікації від 13 березня 1992 р. ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_102

22. Угода про створення загального науково-технологічного простору дер-

УДК 349.6+341.1+340.5+504

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.23>**В. Уберман,**

кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії формування та регулювання якості вод
Науково-дослідної установи «Український науково-дослідний інститут екологічних проблем» Міндовкілля

Л. Васьковець,

кандидат біологічних наук, професор,
професор кафедри безпеки праці та навколишнього середовища
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ НАБЛИЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯКОСТІ ВОД В УКРАЇНІ ДО ВИМОГ ЄС

Постановка проблеми. В Україні попри воєнний стан та бойові дії, попри необхідність відновлення економіки й господарства, наразі здійснюються заходи з наближення водного законодавства до *acquis* ЄС. У цьому напрямі еколого-правової діяльності слід визнати 2024 рік вирішальним для зміни української парадигми визначення, оцінювання та регулювання якості вод (ВОРЯВ). Цю зміну спонукала реалізація європейських правових вимог до моніторингу якості води та недостатня ефективність чинного донедавна еколого-правового регулювання надходження забруднювальних речовин (ЗР) з техногенних джерел. Перший зі згаданих видів вимог зосереджено в еколого-правовому інституті ВОРЯВ, а другий – в підінституті регулювання скидання ЗР (РСЗР). Тобто зміна парадигми спрямована на досягнення стратегічних цілей державної водної політики, встановлених у документі «Водна стратегія України на період до 2050 року» (ВСУ) [1]. В останньому серед найближчих завдань визначено: «проведення системного аналізу водного законодавства щодо його узгодженості з вимогами законодавства ЄС та цілями сталого розвитку

для успішної реалізації цієї Стратегії» та «впровадження з 1 січня 2025 р. планів управління річковими басейнами <...>». Одночасно на виконання вимог Водного кодексу України (ВКУ) [2, ст. 21-1, ст. 35, ст. 37] здійснюється перехід українського водного законодавства до європейської системи ВОРЯВ. На цьому напрямі у 2024 р. з метою контролю за використанням і охороною вод та відтворенням водних ресурсів, а також задля дієвого нормування в даній сфері, затверджено європейські законодавчі інструменти: 1) екологічні нормативи якості води для визначення екологічного стану масиву поверхневих вод [3]; 2) системи класифікації та методичні засоби віднесення масивів поверхневих вод до одного з класів екологічного та хімічного станів масиву поверхневих вод, а також засоби віднесення штучного або істотно зміненого масиву поверхневих вод до одного з класів екологічного потенціалу штучного або істотно зміненого масиву поверхневих вод [4]. Зазначені інструменти мають застосовуватися в українських планах управління річковими басейнами (ПУРБ). У ВСУ передбачено здійснити затвердження ПУРБ до 1 серпня 2024 р. [1].

Одночасно зі змінами ВОРЯВ у 2024 р. для правового РСЗР стосовно значної частини техногенних джерел прийнято один із найважливіших еколого-правових законодавчих актів – Закон України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (ЗУПІЗКПЗ) [5], який вважається «законом про екомодернізацію промислових підприємств». З еколого-правового погляду цим законом здійснюється перехід від того що існує майже півстоліття, застарілого українського підінституту РСЗР до його європейського відповідника, реалізованого щодо водного середовища у Водній рамковій директиві (далі WFD) [6, art. 10] та у багатосекторальній Директиві про промислові викиди (ДПВ) [7]. В частині ЗР та їх впливу на воду, а саме на її забруднення через скидання ЗР, термінологія і вимоги ЗУПІЗКПЗ предметно перетинаються із ВКУ та його інститутом спеціального водокористування. При цьому виникають невідповідності й законодавчі колізії, усунення яких буде можливим після здійснення передбачених у ст. 28 ЗУПІЗКПЗ змін до ВКУ та до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», і повного набуття чинності ЗУПІЗКПЗ у серпні 2025 р. Загальною проблемою, яка підлягає вирішенню, є визначення відповідності вимог українського водного законодавства європейському екосистемного підходу у правовідносинах щодо водних об'єктів в частині регулювання складу поверхневих вод. Складність цієї проблеми наразі підсилює відсутність затверджених (юридичних) українських перекладів важливих джерел європейського права, на які посилається дана стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних еколого-правових дослідженнях, зокрема представника харківської школи екологічного права Суєтнова Є. П., екосистемний підхід визнається «квінте-

сенційним» принципом екологічного права [8] і стверджується, що наразі «в сучасній еколого-правовій доктрині немає чіткого й однозначного розуміння принципу екосистемного підходу та його місця серед інших принципів екологічного права» [8, с. 109]. Можна вважати, що донедавна в українському водному законодавстві «екосистемний підхід» з боку регулювального впливу на якість води був представлений лише вимогами екологічної безпеки та окремими інструментами ВКУ, зокрема, показником «екологічного стану масиву поверхневих вод» (ЕСВ) [2, ст. 1, ст. 21-1] і «екологічним нормативом якості води масивів поверхневих та підземних вод» (ЕНЯВ) [2, ст. 35, ст. 27]. Перший показник входить до складу інституту ВОРЯВ, а другий – до підінституту РСЗР. При цьому не втрачають цінності й попередні українські дослідження загальних вимог щодо нормативних інструментів правового режиму екологічної безпеки водних об'єктів у спеціальному водокористуванні, які виконувалися відомими вченими-правознавцями В. І. Андрейцевим, А. П. Гетьманом, Н. Р. Кобецькою, Н. Р. Малишевою, Ю. А. Красновою, А. К. Соколовою, Ю. С. Шемшученком, М. В. Шульгою та ін.

Найбільшого значення для предмета даної статті мають дослідження особливостей екосистемного підходу у правовідносинах щодо водних об'єктів, їх використання, охорони та відновлення, виконані Черкашиною М. К. (Maryna Cherkashyna), у статті якої [9] йдеться про недоліки водного законодавства України, що спричиняються ігноруванням екосистемного підходу і перешкоджають імплементації європейського права у національне водне законодавство. У згаданій статті стверджується, що позбавлення таких недоліків вимагає прийняття нової редакції ВКУ, та зазначено, що задля подальшої гармонізації законодавства України та

ЄС у сфері охорони водних ресурсів та забезпечення їх якості «необхідно розробити нові нормативно-правові акти та вдосконалити ті що діють відповідно до вимог, встановлених європейським законодавством». У статті [10] пропонується виділити екологічні системи як самостійний об'єкт екологічних правовідносин, що потребує прийняття більш деталізованих законодавчих положень, спрямованих на охорону екологічних систем, їх використання та відновлення. Першим кроком у зазначеному напрямі може бути впровадження європейських правових інструментів оцінки та регулювання екологічного стану водних об'єктів, наведених у згаданих вище джерелах [3–5], що вимагає дослідження особливостей застосування таких інструментів в Україні. Отже, на шляху гармонізації з екологічним законодавством ЄС та впровадження екосистемного регулювання не вирішеною частиною загальної проблеми є відповідність ЕНЯВ та ЕСВ, які використовуються у ВКУ, екологічному стандарту якості (ЕСЯ) у водному законодавстві ЄС. Специфіка воєнного часу ускладнює регулювання екологічних правовідносин і відвертає соціальну увагу від охорони екологічних систем. Деякі науковці [11] вважають, що в умовах війни зменшуються можливості використання природних ресурсів, а державні інституції не в змозі забезпечити ефективний захист екологічних прав громадян і виникає необхідність зміни механізмів екологічних правовідносин, дерегуляції природноресурсних відносин та спрощення спеціального природокористування. Ця думка поділяється і авторами даної статті [12].

Мета дослідження. Дослідження спрямовано на визначення відповідності правового інституту ВОРЯВ і підінституту РСЗР українського та європейського водних законодавств, а також можливості забезпечення українських ПУРБ європейськими правовими інструментами й засобами

боротьби із забрудненням поверхневих вод.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільший змістовний внесок у сучасні зміни водного законодавства України в частині екосистемного підходу до регулювання складу поверхневих вод належить ДПВ. Дія цієї європейської директиви [7, ст. 2] та її українського аналогу [5] поширюється лише на певну частину видів економічної діяльності, яка цілому визначається як «промислова діяльність» [13, р. 4]. Саме зазначені у ДПВ види діяльності створюють найбільший внесок в обсяг ЗР, які скидаються у водні об'єкти, викликають ризик та спричиняють найзначніші негативні наслідки. Попри те, що більш конкретний перелік видів діяльності, провадження яких вимагає отримання інтегрованого дозволу до самого ДВП, використання цього переліку в Україні може викликати певні складності. Вербальним критерієм «промислової діяльності» в Україні може слугувати визначення терміну «промислова діяльність» у державному класифікаторі видів економічної діяльності [13, р. 4], де зазначено наступне: «Процес промислового виробництва – це процес перероблення (механічного, хімічного, ручного тощо), який використовують для виготовлення нової продукції (споживчих товарів, напівфабрикатів чи засобів виробництва), оброблення товарів, які були у використанні, надання промислових послуг і який класифікують у секціях В «Добувна промисловість та розроблення кар'єрів», С «Переробна промисловість», Д «Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря», Е «Водопостачання; каналізація, поводження з відходами» та Ф «Будівництво». Там же пояснюється: «Перероблення – це технологічний процес, виконання якого змінює форму, властивості чи склад сировини, напівфабрикатів або, в окремих випадках,

готової продукції, задля отримання нової продукції». Тобто до достань водоемних видів економічної діяльності, на які за статутними документами підприємств не поширюється поняття «промислова діяльність» і які за ДПВ не охоплені правовим регулюванням, належать: А «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство» та Н «Транспорт, складське господарство, пошта та кур'єрська діяльність». Але визначення сфери законодавчого регулювання ДВП за українською класифікаційною ознакою «промислової діяльності» є надто широким і недостатньо конкретним. Тому слід керуватися категоріями діяльності, визначеними у Додатку І до ДПВ.

Парадигмальний вплив ДПВ на українське ВОРЯВ полягає у відмові (для значної частини водокористувачів) від давно застарілого РСЗР за принципом «emission – immission» (EIP), який задекларовано ще у 70-х роках минулого століття, та у переході до європейського «комбінованого підходу» (КП) [6, art. 10]. Така відмова докорінно змінює логічну та інструментальну структури сучасного правового механізму українського РСЗР, яка ґрунтується на нормативах ГДС та ГДК для ЗР і на використанні екологічних властивостей водного об'єкта, що зокрема визначено у нормативному документі [14, п. 8] та чітко викладено у Методичних рекомендаціях [15, п. 2 р. II]. Більше того, використання екологічних властивостей масивів поверхневих вод для економічної (господарської) діяльності шляхом скидання ЗР наразі все ще вважається головним екологічним принципом українського РСЗР [15, п. 7 р. II].

Центральне для нового правового механізму РСЗР визначення наведено в абз. 3 ч. 1 ст. 1 ЗУПІЗКПЗ та у ДПВ [7, абз. (5) ст. 3]: «гранично допустимий викид – маса, виражена відносно конкретних параметрів, концентрація та/або рівень викиду, що не повинні перевищуватися протягом

одного або кількох періодів часу». Таке визначення ГДВ змістовно збігається з відповідним визначенням в англійському прототипі ДПВ, який далі згадується як DIE [16, art. 3 (5)]. Головною правовою особливістю цих визначень є наявність лише законодавчо регульованої величини та відсутність характеристик природного середовища, тобто терміни мають суто управлінський та безпосередній екологічно безумовний зміст.

Натомість за ст. 1 ВКУ «гранично допустимий скид (ГДС) речовини – маса речовини у зворотній воді, що є максимально допустимою для відведення за встановленим режимом даного пункту водного об'єкта за одиницю часу». Зміст цього терміну можна визначити як еколого-управлінський, який складається з двох частин – регульованої величини та умовної характеристики водного об'єкта. Така термінологічна відмінність детермінує принципову різницю у правовому регулюванні. На відміну від згаданого вище EIP у ДПВ встановлено [7, ч. 4 ст. 11]: «... гранично допустимі викиди визначаються у точці вивільнення з установки. Розбавлення до точки вивільнення не береться до уваги ... ». Це визначення змістовно збігається з визначенням англійського прототипу у DIE [16, р. 1 art. 15]. Крім того, у ч. 3 ст. 1 цитованого закону зазначено, що наразі термін «гранично допустимий викид», тобто ГДВ, «включає гранично допустимий скид (ГДС) речовини у значенні, наведеному у ВКУ». Щодо методів визначення ГДС подібного зазначення немає, тобто у сфері правового регулювання ДПВ розрахункові методи визначення нормативів ГДС (до більшості яких належать методи математичного моделювання) при визначенні ГДВ замінюються на дозвільні: «Дозвільний орган <...> визначає гранично допустимі викиди для речовин <...> згідно з висновками найкращих доступних технологій та методів управління, а для викидів,

які не включені до таких висновків, а також у разі відсутності затверджених висновків <...> – екологічними нормативами» [7, ч. 3 ст. 11]. Отже, регулювальна функція сучасних нормативів ГДВ заснована або на технологічній неможливості зменшення викиду, або на відсутності екологічної шкідливості конкретної ЗР у певних умовах. Викладеними відмінностями закладається правовий ґрунт європейської парадигми сучасного українського РСЗР.

З правової точки зору нормативи ГДС у ВКУ та ГДВ у ДПВ слід розглядати як критерії оцінки правомірності господарської поведінки суб'єктів спеціального водокористування – власників скидів, в частині скидання ЗР. Таке ставлення до правового значення ГДС запропоновано Кобецькою Н. Р. [17, с. 95].

Другий напрям зазначених змін у водному законодавстві, який стосується ВОРЯВ, змінює українські цільові критерії правового регулювання [2, ст. 36] «нормативи екологічної безпеки водокористування» [2, ст. 35] з суто споживацьких, економічних (не перевищення ГДК речовин у водних об'єктах, вода яких використовується для задоволення різних потреб), на екологічні нормативи (в англомовному прототипі ДПВ використовується термін «стандарт»). Слід зазначити, що в українському варіанті ДВП термін «екологічний стандарт» незважаючи на його виключну важливість не має законодавчого визначення. Щодо цього терміну є лише пояснення у прикінцевих та перехідних положеннях ч. 5 ст. 29 ДВП. В англомовному прототипі DİE [16, art. 3(6)] визначено: «*environmental quality standard means the set of requirements which must be fulfilled at a given time by a given environment or particular part thereof, as set out in Union law*», що перекладається як «екологічний стандарт якості» означає набір вимог, які повинні виконуватися в певний час

даним середовищем або окремою його частиною, як встановлено в законодавстві Союзу» [переклад авторів: – В.У., Л.В.]. В незатвердженому українському перекладі DİE є визначення: «стандарт якості довкілля» означає комплекс вимог, що повинні бути виконані у певний час певним середовищем або його окремою частиною, як встановлено у законодавстві Союзу». Але найбільш чітко визначення «*Environmental quality standard means the concentration of a particular pollutant or group of pollutants in water, sediment or biota which should not be exceeded in order to protect human health and the environment*» наведено у WFD [6, art. 2(35)] і перекладається як «Екологічний стандарт якості» означає концентрацію певної забруднювальної речовини або групи забруднювальних речовин у воді, осадових відкладеннях або біоті, яку не можна перевищувати з метою захисту здоров'я людини та довкілля» [переклад авторів: – В.У., Л.В.], а сам термін у даній статті має абревіатуру ЕСЯ. З цього останнього визначення можна, зокрема, бачити, що у ньому йдеться не лише про якість води. Тобто український ЕНЯВ є поняттєво обмеженим лише водою та формально відмінним від ЕСЯ (норматив *vs* стандарт), що може створювати певні перешкоди й викликати непорозуміння у плануванні та реалізації заходів ПУРБ. Найголовнішою змістовною відмінністю ЕНЯВ від ЕСЯ є інтегрований (комплексний) характер першого терміну стосовно хімічних та інших показників стану води, що вимагає наявності лише одного (єдиного) нормативу ЕНЯВ для певного масиву вод.

Україна має тривалий досвід використання екосистемного принципу, який до часу наближення до законодавства ЄС не було закріплено в еколого-правовому законодавстві. Найбільш відомим з відповідних науково-методичних спроб українського втілення екосистемного принципу

є методика екологічної оцінки якості поверхневих вод за відповідними категоріями [18]. З аналізу всіх попередніх українських екологічних оцінок та класифікацій поверхневих вод від можна зробити висновок, що їх принциповою відмінністю від сучасної нормативної методики [4] є відсутність важливої екологічної властивості «типоспецифічності» [4, п. 9, р. II]. Тобто вимоги наближення до законодавства ЄС сприяли розробленню і включенню в українське водне законодавство (ст. 21-1 ВКУ) об'єктно і змістовно екологічних підзаконних нормативно-правових актів [3, 4].

Правовий зміст українського терміну «Екологічний норматив якості води масивів поверхневих ... вод» (ЕНЯВ) [2, ст. 37] та пов'язані з ним проблеми розглянуто у статті [19], де зроблено висновок що «... українське законодавче визначення ЕНЯВ не відповідає європейському визначенню ЕСЯ і не дозволяє імплементувати європейське регулювання скидання пріоритетних ЗР. Позбавитися зазначених невідповідностей можна шляхом внесення змін у ВКУ». Отже, перехід до сучасної парадигми ВОРЯД міняє цільові критерії правового РСЗР з економічних (господарських) на екологічні.

При зміні української системи нормативного РСЗР важлива частина цільових вимог до ЕСЯ щодо «захисту здоров'я людини» реалізується через значення самих ЕСЯ, які за визначенням у ст. 2(35) WFD спрямовані, зокрема, на захист людини. Методична реалізація цієї вимоги передбачена у керівному документі ЄС з розроблення ЕСЯ [20]. Крім загальних екологічних вимог до водного середовища, викладених у згаданих вище джерелах, в українському законодавстві існують спеціальні вимоги до ЕНЯВ, які стосуються сфери питної води та питного водопостачання. У ч. 1 та ч. 2 ст. 29 Закону України «Про питну воду та питне водопостачання» (ЗУППВТПВ) [21] серед нор-

мативів у сфері питної води та питного водопостачання зазначено про «екологічні нормативи якості води джерел питного водопостачання». В Законі України «Про систему громадського здоров'я» (ЗУПСГЗ) [22, ч. 2 ст. 26] визначено – «Критерії безпечності для людини водних об'єктів, у тому числі гранично допустимі концентрації у воді хімічних, біологічних речовин, патогенних та умовно-патогенних мікроорганізмів, рівень радіаційного фону встановлюються санітарним законодавством і визначаються державними медико-санітарними правилами та нормативами». Правовий зв'язок між наведеними загальними та спеціальними вимогами визначено у [21, ч. 4 ст. 29]: «Екологічний норматив якості води в джерелах питного водопостачання встановлюється з урахуванням вимог державних гігієнічних та протиепідемічних правил і норм, гігієнічних нормативів центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері екологічної безпеки». Наразі єдиним нормативним документом, який містить гігієнічні нормативи якості води водних об'єктів для задоволення питних, господарсько-побутових та інших потреб населення є нормативний документ [23], який не має затвердження згаданого центрального органу. За ст. 35 ВКУ відповідні нормативи належать категорії нормативів в галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів групи нормативів екологічної безпеки водокористування, мають назву і позначаються ГДК_{п/г-п}. В європейському водному законодавстві головним інструментом захисту водних об'єктів для задоволення питних, господарсько-побутових та інших потреб населення є просторове виділення для таких потреб т. зв. захищених зон (ст. 7 WRD). Типи захищених зон визначено в Annex IV до WFD, де зазначено, що для кожного району річкових басейнів складається реє-

стр захищених зон. Із європейських вимог у ч. 1 ст. 8 WFD та українських вимог [21, ч. 4 ст. 29] впливає, що для захищених зон загальні ЕСЯ мають доповнюватися спеціальними вимогами щодо ГДК_{п/г-п}. Тому у захищених зонах до вимог європейських ЕСЯ входять українські медико-санітарні правила та нормативи.

В головному українському нормативному документі охорони вод від скидання ЗР «Правила охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами» (Правила) [24] слова «довкілля» або «екологічний» та терміни ЕНЯВ або ЕСЯ взагалі не згадуються, що значно ускладнює розуміння та дотримання вимог цього документа, а його регульовальне значення критично зменшується. Крім того, вимоги Правил у п. 8 щодо розташування контрольного створу та у п. 21 про встановлення обмежень на скидання ЗР суперечать вимогам щодо точки вивільнення викидів у ч. 4 ст. 11 ДПВ.

До другого напрямку змін у водному законодавстві, які стосується ВОРЯВ, належать згадані вище відповідники європейських ЕСЯ – українські нормативи ЕНЯВ і ЕСВ. Загальні правові особливості цих нормативів досліджено у статті [25].

Для оцінки відповідності вимог українського водного законодавства і ДПВ мають принципове значення базові поняття «речовина» та «забруднення» у ВКУ та у ДПВ. Перше дослідження особливостей та відмінності цих понять у водному законодавстві ЄС та України виконано у статті [25]. Слід зазначити, що термін «речовина» в українському варіанті ДПВ [5] не має визначення. У той же час у європейському оригіналі ДІЕ [16, art. 3(1)] визначено наступне: «*substance* means any chemical element and its compounds, with the exception of the following substances:

(a) *radioactive substances as defined in <...>*;

(b) *genetically modified microorganisms as defined in <...>*;

(c) *genetically modified organisms as defined in <...>*».

Це визначення має переклад: «речовина» означає будь-який хімічний елемент та його сполуки за винятком таких речовин:

(a) радіоактивних речовин, як їх визначено у <...>;

(b) генетично модифікованих організмів, як їх визначено у <...>;

(c) генетично модифікованих організмів, як їх визначено у <...>»

[переклад авторів: – В.У., Л.В.]

У свою чергу термін «забруднення» в українському варіанті ДПВ визначається як «<...> безпосереднє чи опосередковане внесення у результаті людської діяльності речовин, вібрацій, тепла чи шуму в повітря, води або ґрунт, що можуть бути шкідливими для здоров'я людини або для якості довкілля, призводити до пошкоджень матеріальних цінностей, шкодити чи заважати об'єктам інфраструктури та іншим законним використанням довкілля», що цілком збігається з визначенням в європейському оригіналі. Але зазначене поняття за деякими ознаками відрізняється від визначеного у WFD [6, art. 2(33)]: «*Pollution* means the direct or indirect introduction, as a result of human activity, of substances or heat into the air, water or land which may be harmful to human health or the quality of aquatic ecosystems or terrestrial ecosystems directly depending on aquatic ecosystems, which result in damage to material property, or which impair or interfere with amenities and other legitimate uses of the environment». Тобто, «Забруднення» означає пряме або опосередковане введення в результаті діяльності людини речовин або тепла в повітря, воду або землю, що може бути небезпечним для здоров'я людини або якості водних екосистем чи наземних екосистем, безпосередньо залежних від водних екосистем, що в результаті призводять до пошкодження матеріальної власності, або які погіршують чи перешкоджають корис-

ним властивостям та іншим законним видам використання доквілля» [переклад авторів: – В.У., Л.В.]

Але найзначнішою слід вважати відмінність визначення терміну «забруднення» у ДПВ від визначення у ст. 1 ВКУ: «забруднення вод – надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин; забруднююча речовина – речовина, яка привноситься у водний об'єкт в результаті господарської діяльності людини». **Визначення у ВКУ «забруднення» через «привнесення» переводить цей термін з категорії абсолютних до категорії релятивних понять.** У цьому випадку визнання речовини як забруднювальної в певному місті водного об'єкта, залежить від наявності та вмісту такої речовини в іншому місті водного об'єкта. Така розбіжність свідчить про істотні невідповідності європейського та українського принципів оцінки та боротьби із забрудненням води, змінює спрямування законодавчого впливу та зменшує дієвість відповідних правових інструментів ДПВ.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На шляху наближення до законодавства ЄС та розвитку екосистемного підходу в українському екологічному та водному законодавстві в 2024 р. здійснено зміни, створено інституційні засади та нормативно-методичну базу ВОРЯВ, подібні водному законодавству ЄС. Практичне використання відповідних інструментів правового регулювання і перші кроки наближення передбачається здійснювати з 2025 р. через заходи, включені у ПУРБ. Ключові вимоги до екологізації промислової діяльності містяться у ЗУПІЗКПЗ, який набуде чинності у повному обсязі з серпня 2025 р. Наразі, після згаданих змін, головними українськими правовими інструментами регулювання цільового речовинного складу (якісного стану) поверхневих вод та їх європейськими відповідниками є: у ВКУ – норма-

тиви ЕНЯВ та ГДК, а у WFD – нормативи ЕСЯ. Новими інструментами регулювання джерел надходження ЗР у поверхневі стають європейські нормативи ГДВ стосовно визначених у ЗУПІЗКПЗ видів промислової діяльності, а сфера використання сучасних українських нормативів ГДС значно звужується. Зазначеними змінами досягається перехід переважної частини охорони якості вод від застарілої української парадигми РСЗР, яка ґрунтувалася на принципі економічного (господарського) використання екологічних властивостей ділянок водних об'єктів, прилеглих до скидів ЗР, до європейського принципу боротьби із ЗР у їх джерелах. Найбільше екологічне та навіть соціальне значення має відмова від розрахункового визначення лімітувального нормативу ГДВ за властивостями водних об'єктів, якою з регулювального ланцюга вилучено «водну» ланку РСЗР. Така відмова значно спрощує документальне оформлення водокористування в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення, а також усуває джерело можливого корупційного впливу на обсяги скидання ЗР. З 2024 р. головними правовими регуляторами цільового якісного (екологічного) стану українських поверхневих вод стають ЕНЯВ, які на відміну від ГДС, спрямовано на захист водних екосистем. Але система нормативів ЕНЯВ, яку введено підзаконними нормативно-правовими актами, суперечить важливим вимогам ВКУ, а також містить неузгодженості функцій при її використанні у діяльності з моніторингу якості вод та РСЗР.

На ефективність парадигмального переходу суттєво впливає відсутність юридичних українських перекладів відповідних актів ЄС. Виконані зміни не мають достатньо повного обсягу, а іноді викликають колізії та помилкові рішення, через невідповідність важливих термінів та понять ВКУ європейському законодавству, зокрема, «забруднюючи речовини»,

«екологічний норматив якості води». Використання європейських вимог перешкоджає відсутність визначень «водних послуг» та «захищених зон». Крім того, у ВКУ відсутні базові для WFD європейські інструменти поділу ЗР на категорії основних, пріоритетних та специфічних ЗР, виходячи з їх властивостей та поширення у водних об'єктах. Перспективними напрямами подальших досліджень є визначення ефективних шляхів реформування водного законодавства України в частині охорони якості вод.

Досліджуються еколого-правові інструменти українського та європейського визначення, оцінювання та регулювання якості поверхневих вод: нормативи якісного стану водних об'єктів та нормативи лімітування надходження до них забруднювальних речовин з техногенних джерел, якими забезпечується реалізація екосистемного принципу у сучасному водному законодавстві. Метою статті є визначення відповідності зазначених правових інструментів українського та європейського водних законодавств. Прийняття закону про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення, подібного директиві ЄС, та встановлення екологічних нормативів якості води, що відповідають Водній рамковій директиві ЄС, започаткувало принципівні зміни української системи нормативного регулювання якості води. Визначено, що змінами здійснено майже повний перехід від застарілої української парадигми регулювання якості вод за принципом «емісія – іммісія» до європейського «комбінованого підходу». Найбільше правове значення має відмова від розрахункового визначення нормативів гранично допустимих викидів забруднювальних речовин як інструмента правового регулювання допустимого розбавлення у водному

об'єкті. Натомість лімітування викидів здійснюється за характеристиками найкращих доступних технологій та екологічними стандартами якості води. Виявлено, що переклади джерел європейського законодавства містять відмінності від оригіналів, що викликають негативні еколого-правові наслідки. Результати полягають у визначенні доктринального характеру змін, що сталися в українському водному законодавстві, у виявленні джерел колізій, невідповідностей та помилкових рішень, а також напрямів та шляхів подальших змін. Зроблено висновки, що законодавчими змінами 2024 р.: 1) створено інституційні засади та нормативно-методичну базу, подібну водному законодавству ЄС; 2) головними правовими регуляторами забруднювального впливу стають нормативи гранично допустимих викидів (скидів), а головними правовими регуляторами цільового (екологічного) стану українських поверхневих вод – екологічні нормативи якості води, подібні європейським екологічним стандартам якості.

Ключові слова: екологічне законодавство України, водне законодавство України, регулювання якості вод, забруднення поверхневих вод, нормування скидання забруднювальних речовин, методи нормування.

Uberman V., Vaskovets L. Legal features of approximation environmental normative regulation of water quality in Ukraine according to EU requirements

Environmental and legal instruments of Ukrainian and European definition, assessment and regulation of surface water quality are being studied, namely: standards for the quality of water bodies and standards for limiting the entry of pollutants into them from man-made sources, which ensure the implementation of the ecosystem principle in modern water

legislation. The aim of the article is to assess the compliance of the specified legal instruments with Ukrainian and European water legislation. The adoption of the law on integrated prevention and control of industrial pollution, similar to the EU directive, and establish of environmental water quality standards that correspond to the EU Water Framework Directive, initiated fundamental changes in the Ukrainian water quality regulatory system. After the changes were made, the almost complete transition from the outdated Ukrainian paradigm of water quality regulation based on the «emission – immission» principle to the European «combined approach» was concluded. The greatest legal significance is the rejection of the estimated determination of standards for maximum permissible emissions of pollutants as a tool for legal regulation of permissible dilution in a water body. Instead, emission limitation is carried out based on the characteristics of the best available technologies and environmental water quality standards. It was discovered that the translations of sources of European law have differences from the originals, which cause negative environmental and legal consequences. The results comprise in determining the crucial nature of the changes that have occurred in Ukrainian water legislation, in identifying the sources of conflicts, inappropriate and erroneous some decisions, as well as the directions and ways of further changes. It was concluded that the legislative changes of 2024 created institutional foundations and a regulatory and methodological base similar to the EU water legislation, where the main legal regulators of pollutant impact are the norms of maximum permissible emissions (discharges). Additionally, it was fined that the main legal regulators of pollutant impact are the norms of maximum permissible emissions (discharges). Also, the main

legal regulators of the target (environmental) state of Ukrainian surface waters are the ecological norms of water quality, similar to European ecological quality standards.

Key words: environmental and water legislation of Ukraine, water legislation of the EU, water quality, quality status of surface water, pollutant discharges regulation, environmental assessing.

Література

1. Водна стратегія України на період до 2050 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9.12.2022 р. №1134-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1134-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

2. Водний кодекс України: від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. ВВР. 1995. № 24. Станом на 19.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

3. Екологічні нормативи якості води для визначення екологічного стану масиву поверхневих вод. Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 01 квітня 2024 року № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0789-24#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

4. Методика віднесення масиву поверхневих вод до одного з класів екологічного та хімічного станів масиву поверхневих вод, а також віднесення штучного або істотно зміненого масиву поверхневих вод до одного з класів екологічного потенціалу штучного або істотно зміненого масиву поверхневих вод. Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 14 січня 2019 року № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0127-19#n115> (дата звернення: 10.09.2024).

5. Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення : Закон України № 3855-IX від 16 липня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-20#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

6. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy.

URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj> (дата звернення: 10.09.2024).

7. Директива Європейського Парламенту і Ради 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 року про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю) (Нова редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-10#Text (дата звернення: 10.09.2024).

8. Суетнов Є. П. До питання про визнання екосистемного підходу квінтесенціальним принципом екологічного права. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 92–113. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.201995> (дата звернення: 10.09.2024).

9. Cherkashyna, M. *Ecosystem Approach as the Basis of Water Legal Relations in Ukraine*. In: *The Palgrave Handbook of Environmental Policy and Law. Palgrave Studies in Sustainable Futures*. Palgrave Macmillan, Cham. Living reference work entry. First Online: 13 June 2024. pp. 1–9. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-30231-2_14-1 (дата звернення: 10.09.2024).

10. Cherkashyna, M. *Environmental Policy of Ukraine in the Field of Water Legal Relations*. In: *The Palgrave Handbook of Environmental Policy and Law. Palgrave Studies in Sustainable Futures*. Palgrave Macmillan, Cham. pp. 1–12. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-30231-2_15-1 (дата звернення: 10.09.2024).

11. Антонюк У. В. Захист екологічних прав в Україні в умовах військової агресії. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 42–47. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.3.6> (дата звернення: 10.09.2024).

12. Уберман В. І., Васьковець Л. А. Принципи і механізми європейського й українського правового регулювання скидання пріоритетних забруднювальних речовин. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2024. Том 35 (74). № 3. С. 82–90. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.3/13> (дата звернення: 10.09.2024).

13. ДК 009:2010 Класифікація видів економічної діяльності. Наказ Держспоживстандарту України 11.10.2010 № 457 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

14. Правила охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 1999 р. № 465. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

15. Методичні рекомендації з розроблення нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти із зворотними водами. Наказ Мін-ва захисту довкілля та природних ресурсів України від 05.03.2021 р. № 173. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0173926-21#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

16. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/75/oj> (дата звернення: 10.09.2024).

17. Кобецька Н. Р. *Екологічне право України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов.* Київ: Юрінком Інтер. 2008. 352 с.

18. *Методика екологічної оцінки якості поверхневих вод за відповідними категоріями* / В. Д. Романенко, В. М. Жукинський, О. П. Оксіюк, А. В. Яцик та ін. К.: Символ-Т, 1998. – 28 с.

19. Уберман В. І., Васьковець Л. А. *Понятійно-термінологічні особливості і правовий зміст екологічних нормативів якості для водних об'єктів в Україні та ЄС*. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2024. Вип. 85. (друкується).

20. *Technical Guidance for Deriving Environmental Quality Standards Guidance Document No. 27. Updated ver. 2018*. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d5b2b9b9-32fb-11e8-b5fe-01aa75ed71a1> (дата звернення: 10.09.2024).

21. *Про питну воду та питне водокористування*: Закон України № 2918-III від 10 січня 2002 року. Станом на 01.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2918-14#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

22. *Про систему громадського здоров'я*: Закон України № 2573-IX від 6 вересня 2022 року. Станом на 11.02.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

Трибуна Молодого Вченого

УДК 347.23: 347.214.2 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.24>**М. Демчук,**аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
ТА ОЗНАК НЕРУХОМОГО МАЙНА,
НА ЯКЕ ВИНИКАЄ ПРАВО ВЛАСНОСТІ**

Вступ. Об'єктом цивільних правовідносин (цивільних прав) вважається, те благо, щодо якого вони виникають, або те, на що спрямовані суб'єктивні права та обов'язки учасників цивільних правовідносин. Без об'єктів, цивільних відносин немає. Найпоширенішим об'єктом цивільних правовідносин є речі, які поділяються на рухомі та нерухомі.

Через введення у цивільне законодавство інституту нерухомого майна, законодавець легалізував право забезпечення майнових інтересів на нерухомість учасників цивільних відносин, вказавши, що державна реєстрація прав на нерухоме майно та угод з ним виступає юридичним актом визнання та підтвердження державою виникнення, зміни, обмеження (обтяження), переходу та припинення прав власності на нерухоме майно відповідно до положень ЦК України.

Поняття нерухомого майна досі в сучасному українському цивільному праві залишається актуальним і обговорюваним питанням, оскільки багато вчених-цивілістів продовжують піддавати його до всебічного аналізу. Спірні ситуації виникають через відсутність чітких кордонів та єдиних критеріїв, що дозволяють об'єкти речового права віднести до нерухомого майна та визначити їх правовий статус, а також відрегулювати виникнення права власності на

нерухоме майно. Наявні у законодавстві недосконалість та відмінність прийнятих рішень у судовій практиці, усе це ускладнює існуючу ситуацію у цій сфері і дозволяє знайти єдиний підхід до формулювання визначення поняття та ознак нерухомого майна, на яке виникає право власності.

У наукових колах, розглядаючи поняття нерухомості, одночасно як синоніми використовується такі правові поняття, як: нерухомі речі; нерухоме майно; нерухомість.

Слід звернути увагу, що в теорії цивільного права вони несуть різне смислове навантаження і не зовсім правильно їх ототожнювати.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед дослідників, які займалися даною проблематикою, слід відзначити О. А. Артюхову, І. В. Борщевського, М. К. Галянтича, С. Д. Гринько, О. В. Дзери, Р. А. Майданник, К. М. Некіт, А. М. Мирошниченка, О. Г. Поліщука, В. Я. Романіва, Н. В. Рабиновича, О. І. Сафончик, Є. О. Харитонова, Н. Д. Шестакової, М. В. Шульги та ін.

Метою статті є характеристика чинного законодавства України з метою визначення поняття та ознак нерухомого майна, на яке виникає право власності.

Виклад основного матеріалу. Поняття нерухомого майна (нерухомості) зазначено у положеннях

статті 181 ЦК України, яке розуміється як: «земельні ділянки, об'єкти, розташовані на земельній ділянці, тобто об'єкти, переміщення яких без шкоди їх призначенню неможливе, у тому числі ліси, багаторічні насадження, будівлі та споруди» [10]. При цьому жодна з основних ознак законодавцем не роз'яснена. Далі у статті зазначено, що «до нерухомих речей відносяться також повітряні та морські судна, що підлягають державній реєстрації, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти».

У статті 191 ЦК України перелік поповнюється майновим комплексом – підприємством. Подібним чином визначається нерухомість і в Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [7].

Також, у вигляді приблизного переліку, додатково вказується частини житлових будинків та квартири, дачі, садові будинки, гаражні бокси та інші будівлі споживчого призначення. До поняття нерухомості звертається і Закон України «Про іпотеку», у якому визначається, що «під нерухомим майном слід розуміти земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці і невід'ємно пов'язані з нею, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення» [8].

Незважаючи на значну увагу, що приділяється розгляду питань щодо визначення понять нерухомого майна та нерухомості у класичній та сучасній юридичній літературі, дотепер немає єдності думок щодо категорії нерухоме майно (нерухомість) та критеріїв, що відмежовують рухоме майно від нерухомого майна. Названу проблему найчастіше намагається вирішити судова практика.

В основі поділу речей на рухомі та нерухомі лежить безпосередній їх зв'язок із землею. Традиційно наявність міцного зв'язку із землею є відмінною ознакою нерухомого майна. Ця ознака відома була ще римському праву.

Одним з важливих положень римського права було те, що: «у якості нерухомого майна розглядалися як частина поверхні землі, так і предмети створені працею людини чи природні, та які нерозривно пов'язані із землею, зокрема споруди, будівлі, насадження тощо» [5, с. 153–154]. Ці предмети розглядалися як складові земельних ділянок. Внаслідок цієї обставини неможливо було встановити окреме право власності на будівництво або зелені насадження без встановлення права власності на земельну ділянку, на якій вони знаходилися. Саме у римському праві було сформульовано таке правило: «зроблене над поверхнею слідує за поверхнею і належить власнику земельної ділянки (*superficies solo cedit*)» [6, с. 77–89]. Послідовний розвиток цього положення призвів до того, що як частина нерухомості, тобто земельної ділянки, розглядався і повітряний простір, який розташований над цією земельною ділянкою.

Також у римському праві значною була й класифікація нерухомості за елементами, що входять до складу нерухомості. Так, римські юристи у складі нерухомості (*res soli*) розрізняли: *inaedificatio* – будівлі, створені на земельній ділянці; *insemenatio* – рослини, посіяні на земельній ділянці; *implantatio* – рослини, посаджені на земельній ділянці» [5, с. 70–71].

Окремі науковці зазначають, що: «найбільшу важливість представляє розподіл речей на рухомі та нерухомі, бо ця відмінність утворилася історично, внаслідок переважного значення землі, чому й угоди стосовно нерухомого майна та речей завжди відрізнялися від угод стосовно рухомого майна та речей, при цьому земля у наслідок її обмеженості вимушено піддається, у приватному володінні, таким обмеженням, які далекі від рухомих речей» [4, с. 90–93]. Разом з тим, у розвиток вже сказаного, науковці звертають увагу на те, що: «під нерухомістю слід розуміти, передусім частину земної поверхні

і те, що з нею пов'язано настільки міцно, що зв'язок не може бути перерваний без порушення цілісності та призначення речей» [4, с. 90–93].

Незважаючи на те, що сам термін нерухоме майно (нерухомість) передбачає тісний зв'язок із землею в юридичній літературі, ця ознака піддається обґрунтованій критиці.

Окремі науковці визнаючи, що багато об'єктів можуть бути перенесені без шкоди їхньому призначенню, вказують, що, «як правило, об'єкти, що зміцнюються у землі фундаментом, мають міцний зв'язок і ставляться на неї на тривалий час, при цьому переміщення таких об'єктів є винятком із загального правила [2, с. 23–30]. Визначене вище закріплення поняття нерухомості у статті ЦК України – прийом юридичної техніки.

У науковій літературі також зазначається, що: «у ЦК України відокремлення нерухомих і рухомих речей від прав на них носить певною мірою штучний характер» [11]. Зазначені вище розбіжності у правовому режимі нерухомих і рухомих речей поширюються, передусім, на речові права, а не речі як такі.

Під правовим режимом нерухомого майна розуміється наявність особливих правил реалізації прав з володіння, користування та розпорядження майном.

Важлива характеристика правового режиму об'єктів цивільного права є їх оборотоздатність (статті 178 ЦК України). Під цим передбачається можливість відчуження об'єкта нерухомого майна за договором купівлі-продажу, міни або дарування або його переходу від однієї особи до іншої у порядку загального правонаступництва (у формі спадкування або реорганізації юридичної особи). За визнанням оборотоздатності нерухомих речей, у тому числі і нерухомості, поділяються на три категорії: не обмежені в обігу об'єкти нерухомого майна, які можуть вільно відчужуватися і переходити від однієї фізич-

ної особи до іншої; обмежені у обігу об'єкти нерухомого майна, які можуть належати лише певним учасникам цивільних відносин або перебування яких у обігу допускається за спеціальним дозволом; вилучені з цивільного обігу об'єкти нерухомого майна. Перелік нерухомого майна вилученого з об'єктів цивільного обігу повинен бути вказаний у законодавчому акті.

Із цивільного обороту в першу чергу вилучаються об'єкти нерухомого майна державної власності, які знаходяться у суспільному користуванні і не можуть, у формі публічних інтересів, бути об'єктами цивільно-правових відносин, до яких відносяться: надра, лісовий фонд, атомні станції та військово майно.

Невипадково, стаття 182 ЦК України називається «Державна реєстрація прав на нерухомість», хоча в ній йдеться про реєстрацію прав на нерухомі речі, а не самих речей, а у статті 181 ЦК України, присвяченій нерухомих та рухомих речам, використовуються терміни «нерухоме майно» та «нерухомість» у якості ототожнення. Тому, вважають науковці «визначення нерухомості, дане у статті 181 ЦК України, більше відповідає поняттю нерухомої речі, а стаття 191 ЦК України (підприємство) – поняттю нерухомого майна» [10].

Нерухомі речі зазвичай є складними, тому що складаються з сукупності різнорідних речей, що утворюють єдине ціле та використовуються за одним призначенням. Так, стаття 191 ЦК України визначає підприємство як «майновий комплекс, до складу якого входять різні категорії майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, обладнання, інвентар, сировину, продукцію, права, вимоги, борги, право на позначення, його продукцію, роботи та послуги» [10].

Отже, як зазначається у науковій літературі: «підприємство розуміється як юридично складна конструкція, до якої включені різні за природою

об'єкти цивільних прав і представляє своєрідну сукупність не тільки будівель і споруд, але і певних прав і обов'язків» [9, с. 59–66].

Серед традиційного визначення поняття нерухоме майно (нерухомість) лише земельна ділянка, якщо на ній відсутні будівлі, споруди чи насадження, належить до простих речей. При здійсненні угод з нерухомим майном, учасники цивільних правовідносин вправі розпоряджатись будь-якими з речей, які входять у нерухомість, так і будь-якими нерухомими речами, виключивши з їх складу будь-яку річ, що входить до неї.

Одним з питань, яке залишається неврегульованим, є питання щодо можливості віднесення до нерухомого майна, що не має із земельною ділянкою нерозривного зв'язку, при цьому відокремлення цього нерухомого майна від земельної ділянки є досить складним. Зазначене стосується тимчасових споруд та будівель, які необхідні для організації будівельних робіт із зобов'язанням їхнього подальшого знесення.

Міцний зв'язок із землею обертається, перш за все, фізичною сполученістю з певною земельною ділянкою, тобто фізичним зв'язком із житлом. Будівлі та споруди є результатом будівельної діяльності людини, що створюється нерухомістю. Підсумком цієї діяльності має стати акт державної реєстрації права власності на новостворене нерухоме майно.

Водночас, законодавець не приділяє достатньої уваги щодо визначення відмінностей між будівлею та спорудою. У середині цієї єдиної категорії виділяються певні різновиди, з якими пов'язані особливості правового режиму нерухомого майна, насамперед, це стосується житлових приміщень, які представлені у вигляді житлових будинків.

Від житлових будинків, призначених для постійного проживання, законодавець відрізняє будинки, призначені для інших видів людської діяльності. Однак для цілей визначення особливостей правового режиму

будівель і споруд всі ці функції можна звести до одного значення – не для постійного проживання – і позначити їх через категорію «нежитлові».

Забудівлі та споруди, будучи єдиним об'єктом права, мають складну внутрішню структуру, що становлять їх частини. Внутрішньою частиною будівлі є приміщення. Приміщення у будівлі може бути самостійним об'єктом цивільних прав, у зв'язку з чим виникає проблема визначення його правового режиму. Вирішення цього питання значуще для випадків встановлення спеціальних правил укладання угод, предметом яких є будівлі та споруди, зокрема під час здійснення договору оренди.

Необхідно відзначити, що ЦК України, розглядаючи надра і водні об'єкти у якості нерухомості, ставить їх у один ряд із земельними ділянками і робить їх незалежними від останніх. Однак, очевидно, що ні надра, ні водні об'єкти поза зв'язком із землею існувати не можуть.

У зв'язку із земельними ділянками нерухомі речі втрачають звичайне призначення і відповідно знижуються у ціні. Так, у якості нерухомих об'єктів, тобто як нерухомість, не розглядаються дерева, які вирощуються у спеціальних розсадниках, або будинки, призначені на знесення.

Миرونенко І. В. характеризує так звану традиційну нерухомість, тобто нерухомість, міцно пов'язану із землею вказує на такі її ознаки, як: «непереміщуваність і обмеженість самою природою (земля, надра тощо), що вимагає запровадження певних обмежень, оскільки необхідно суворе дотримання їх цільового призначення та врахування екологічних вимог; пов'язаність із землею таким чином, що їх переміщення спричинить шкоду функціональному призначенню або є вкрай дорогим (поза зв'язком із землею ці об'єкти нерухомістю не вважаються); наявність приватних показників (насамперед місцезнаходження певної земельної

ділянки); використання виключно відповідно до їх цільового призначення» [3, с. 154–163].

На думку Н. І. Верхоглядової, нерухомість це: «одна з основних правових, економічних і соціальних категорій нерухомого майна, що вимагають визначення меж, які дозволяють реалізовувати норми права» [1, с. 197–205].

Як зазначає Грущинська Н. «нерухомість є важливим складником національного багатства» [2, с. 23–30], тобто науковець звертає увагу на економічну складову нерухомого майна.

У юридичній літературі висловлюється думка, відповідно до якої «нерухоме майно, зазначене у статті 181 ЦК України, є поняттям юридичним, а не фактичним» [3, с. 154–163].

В обґрунтування вказаної позиції також зазначається, що: «нерухомістю може визнаватись лише майно, на яке може бути встановлено право власності та інші права, при цьому для виникнення таких прав необхідна відповідна державна реєстрація» [3, с. 154–163].

Зазначається, що «розподіл речей на рухомі та нерухомі обумовлений об'єктивно існуючими відмінностями між вказаними видами речей самою природою цих речей». Зокрема непереміщуваність нерухомого майна у просторі протиставляється мобільності рухомого майна, і така відмінність має, безперечно, правові наслідки.

Вважаємо, що юридична наука має переглянути поширену концепцію, згідно до якої заперечується факт існування як нерухомості самовільно побудованих приміщень, реально існуючих будівель, споруд тощо, які не пройшли державну реєстрацію. Обставина, у відповідності до якої на зазначені речі не виникає право власності, не має впливати на висновки про те, що вони не вважаються нерухомим майном, а отже вважатимуться саме рухомим майном тощо.

Звісно, йдеться про визнання права власності на житловий будинок, іншу

будівлю, споруду, тобто на нерухомість. Але якщо вирішується питання про визнання права власності, отже, річ існує саме як нерухомість.

У положеннях статті 376 ЦК України прямо вказується, що «самовільною спорудою є житловий будинок, іншу будову, споруду чи інше нерухоме майно, при цьому особа, яка здійснила самовільне будівництво, не набуває на неї права власності, однак, прав власності на таке майно може бути визнано за рішенням суду» [10].

Право на новостворений об'єкт нерухомого майна реєструється на підставі документів, що підтверджують факт його створення.

Таким чином, немає підстав вважати, що нерухоме майно стає таким лише після державної реєстрації. Воно об'єктивно існує до цього акту (інакше реєстрація неможлива), але права власності на нерухоме майно виникає після його вчинення. Не реєстрація перетворює майно на нерухоме, але «стабільність становища нерухомого майна дає можливість реєструвати його».

Отже, у юридичній науці склалися три теоретичні концепції визначення ознак нерухомості: перша, найпоширеніша, пропонує визнавати нерухомістю речі, які мають міцний зв'язок із землею.

Представники другої концепції, посилаючись на судову практику, пропонували при визначенні ознак нерухомості керуватися критерієм «акту цивільного зв'язку прав власника будівлі із землею, на якому вона побудована», вважаючи, що не треба визнавати нерухомістю споруди, побудовані на чужій землі та тимчасові будівлі.

Існувала й інша концепція, представники якої звертають увагу на те, що споруди, побудовані на чужій землі, у силу зобов'язального права необхідно вважати рухомими речами, а будівлі, створені у силу речового права на цю землю, нерухомими речами.

Остання теорія може знайти в сучасних правових системах як прихильників, так і опонентів, але дуже важко не вважати нерухомим майном будинок, зведений на землі, яка перебуває у довгостроковій оренді.

Тут слід звернути увагу на досвід законодавства зарубіжних країн, які об'єкти нерухомого майна визначають наступним чином.

Так, згідно з Швейцарським цивільним уложенням, майно, що відноситься до нерухомості, поділяється на такі види: земельні ділянки, гірські рудники та зареєстровані самостійні і постійні права на нерухомість.

Французьке законодавство виходить із найширшої концепції нерухомості. Цивільний кодекс Франції визначає, що майно є нерухомим за своєю природою через його призначення або внаслідок предмету, належність якого воно становить.

Основою розуміння нерухомості у французькому праві є уявлення про земельну ділянку. При цьому як складова частина земельної ділянки розглядається все те, що знаходиться під ґрунтом, так само як і все те, що знаходиться над земною поверхнею (повітряний простір).

До нерухомих речей за їх призначенням французьке законодавство відносить: машини, інструменти та сировину, які використовуються на підприємстві для обслуговування, експлуатації, тощо, хоча фактично вони є рухомими. Якщо ці об'єкти виділяються зі складу головного об'єкта, вони сприймаються як рухомі. Крім того, нерухомістю в силу їхнього призначення визнаються речі, приєднані власником до земельної ділянки назавжди.

Німецька модель нерухомості як основний об'єкт нерухомих речей розглядає земельну ділянку. Істотними частинами нерухомості розглядаються такі речі, які мають довготривалий та міцний зв'язок із земельною ділянкою, тобто зв'язок, який не дає можливості перемістити річ, не завдавши їй шкоди, невідповідної її призначенню.

У всіх державах законодавець тією чи іншою мірою орієнтується на одну із двох основних доктрин нерухомості.

Перша доктрина під нерухомістю має на увазі такі речі, які є нерухомими через їх природні властивості (нерухомість, нерозривно пов'язана із землею).

Друга доктрина, що має допоміжний характер, розглядає як нерухомі речі об'єкти цивільного права, які в силу закону наділені такими правовими ознаками, наприклад, літальні апарати, морські судна тощо.

Ця доктрина називається «нерухомість з закону». Законодавець використовує прийом юридичної фікції, наділяючи об'єкти, які за своїми природними якостями є рухомими речами, правовим режимом нерухомих речей (абзац другий частини першої статті 181 ЦК України), при цьому акцентується увага на те, що «вказаний режим також поширюється й на інші речі, права на які підлягають державній реєстрації» [10].

Такий підхід обумовлений міркуваннями юридичної техніки, що дозволяє спрощувати регулювання обігу значимих для економіки об'єктів.

Висновки. Можна зробити висновки, що у багатьох державах зазвичай встановлюють диференційовані правові режими нерухомості. В основі такого поділу лежать критерії, що враховують мету використання нерухомого майна, а також економічні цілі. У зв'язку з цим виділяють нерухомість, яка використовується для проживання, та нерухомість, що використовується в господарсько-побутових або комерційних цілях. Такий поділ є основою встановлення різних правових режимів цивільного обігу нерухомих речей залежно від зазначених критеріїв.

До поняття нерухоме майно (нерухомість) варто відносити усі ті об'єкти, які міцно пов'язані із землею. Це можуть бути різні споруди, природні об'єкти, тощо. Однак необхідно розуміти, що, крім нерухомості

за походженням, також існує нерухомість за законодавством. До цієї категорії входять ті об'єкти, які підлягають обов'язковій державній реєстрації.

В Україні існує окремі типи нерухомості: земля, житло та нежитлові приміщення. Земля виступає основним чинником та поділяється на: земельні ділянки, призначені під забудову або для інших цілей використання; природні комплекси, призначені їх експлуатації. В якості житла розуміється будова з усіма зручностями, призначена для проживання людини. У якості нежитлових приміщень розуміється комерційна нерухомість.

Зважаючи на викладене, можна узагальнити та запропонувати класифікацію об'єктів нерухомості, зокрема за такими критеріями:

1. Функціональним призначенням: земельні ділянки, призначені для забудови; природні комплекси (для експлуатації); споруди; кімнати та квартири; будівлі та приміщення під магазини та офіси; приватні житлові будинки, дачі, котеджі у передмісті (із земельними ділянками); виробничі приміщення, склади; інші.

2. За походженням: земельні масиви; окремі земельні ділянки; комплекси будівель та споруд; житлові багатоквартирні будинки; житлові одноквартирні будинки (особняки, котеджі); під'їзди (секції); поверх у під'їзді; квартира; кімната; літня дача; комплекс адміністративних будівель; будівля; приміщення чи частини будівель (секції, поверхи).

3. За готовністю до експлуатації: готові об'єкти; об'єкти, які потребують капітального ремонту чи реконструкції; об'єкти, які потребують завершення будівництва.

Представлена стаття присвячена окремим питанням визначення поняття та ознак нерухомого майна, на яке виникає право власності за законодавством України.

В статті акцентовано увагу на тому, що поняття нерухомого майна досі в сучасному україн-

ському цивільному праві залишається актуальним і обговорюваним питанням, оскільки багато вчених-цивілістів продовжують піддавати його до всебічного аналізу. Спірні ситуації виникають через відсутність чітких меж та єдиних критеріїв, що дозволяють об'єкти речового права віднести до нерухомого майна та визначити їх правовий статус, а також відрегулювати виникнення права власності на нерухоме майно.

Зазначено, що наявні у законодавстві недосконалості та відмінність прийнятих рішень у судовій практиці це ускладнює існуючу ситуацію у цій сфері і дозволяє знайти єдиний підхід до формування визначення поняття та ознак нерухомого майна, на яке виникає право власності.

Звернуто увагу, що до поняття нерухоме майно (нерухомість) варто відносити усі ті об'єкти, які міцно пов'язані із землею. Це можуть бути різні споруди, природні об'єкти, тощо. Однак необхідно розуміти, що, крім нерухомості за походженням, також існує нерухомість за законодавством. До цієї категорії входять ті об'єкти, які підлягають обов'язковій державній реєстрації.

В Україні існує окремі типи нерухомості: земля, житло та нежитлові приміщення. Земля виступає основним чинником та поділяється на: земельні ділянки, призначені під забудову або для інших цілей використання; природні комплекси, призначені їх експлуатації. В якості житла розуміється будова з усіма зручностями, призначена для проживання людини. У якості нежитлових приміщень розуміється комерційна нерухомість.

Запропоновано класифікацію об'єктів нерухомості за такими критеріями: 1) за функціональним призначенням; 2) за походженням; 3) за готовністю до експлуатації.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, речові права, право власності, власність, нерухоме майно, нерухомість, майно.

Demchuk M. Some issues of defining the concept and characteristics of real estate to which ownership arises

The present article deals with the specific issues of defining the concept and characteristics of real estate to which ownership rights arise under Ukrainian law.

The article highlights that the concept of real estate still remains a relevant and debated issue in modern Ukrainian civil law, as many civil law scholars continue to subject it to comprehensive analysis. Disputes arise due to the lack of clear boundaries and uniform criteria that allow classifying property law objects as real estate and determining its legal status, as well as regulating the emergence of ownership of real estate.

It is noted that existing law imperfections and the differences in the decisions made in court practice complicate the current situation in the relevant area and prevent from finding a unified approach to defining the concept and characteristics of real estate to which ownership arises.

The author pays attention to the fact that real estate (immovable property) should embrace all those objects that are firmly connected to the land. It may concern various buildings, natural objects, etc. However, it is essential to remember that there is also real estate by law, in addition to real estate by origin. This category includes those objects that are subject to mandatory state registration.

In Ukraine, there are several types of real estate: land, housing, and non-residential premises. Land is the main factor and is divided into land plots intended for construction or other uses; natural complexes

intended for their exploitation. Housing is a building with all the amenities intended for human habitation. Non-residential premises are defined as commercial real estate.

The author proposes to classify real estate objects according to the following criteria: 1) by functional purpose; 2) by origin; 3) by readiness for operation.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, real rights, property rights, ownership, property, real estate, real property.

Література

1. Верхоглядова Н.І., Щеглова О.Ю. Сутність і місце нерухомості в системі ринкових відносин. *Механізм регулювання економіки*, 2011, № 3. С. 197–205.
2. Гущинська Н. Характеристика нерухомого майна як об'єкта цивільного права. *Цивільне право і процес. Підприємство, господарство і право*. 2/2020. С. 23–30.
3. Мироненко І. В. *Поняття та ознаки нерухомого майна* І. В. Мироненко. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2014. Вип. 34. С. 154–163.
4. Нікітін З.В. Співвідношення понять «рухоме» і «нерухоме» майно з урахуванням досвіду зарубіжних правових систем. *Юридичний вісник* 4 (29) 2013. С. 90–93.
5. *Основи римського приватного права: навчально-методичний посібник / за ред. Є. О. Харитоновна. Одеса: Фенікс, 2019. 297 с. (153-154)*
6. *Основи римського приватного права: підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Х. : Право, 2008. 224 с. (С. 77–89)*
7. *Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 51, ст. 553) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>*
8. *Про іпотеку. Закон України від 5 червня 2003 року № 898-IV (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 38, ст. 313) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text>*

9. Ходико Ю.Є. Підприємство як єдиний майновий комплекс та особливості його іпотеки. *Університетські наукові записки*, 2010, № 1 (33), С. 59–66.

10. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Том 3. *Право власності та інші речові права.*

За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. ЕСУС. 2023. 808 с.

11. Цивільне право. Особлива частина : навч. посіб. / [Аврамова О. Е., Вакулович Е. В., Горбенко А. С. та ін.]; за заг. ред. Ю. М. Жорнокуя, О. Є. Кухарева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 420 с.

М. Довбенко,

аспірант кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВИЛА РОЗГЛЯДУ ДРІБНИХ ПОЗОВІВ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Вступ. Незалежний суд, зв'язаний вимогами верховенства права, є однією з найважливіших цілей демократичних держав. Якісні характеристики судочинства, зокрема цивільного, є показниками для оцінки дотримання вимог справедливого судового розгляду. Відповідні показники поряд із високим рівнем правосвідомості та правової культури, недопущенням будь-яких форм дискримінації, інші правові цінності є спільними для країн із домінуючими конституційними традиціями, на ґрунті яких утворено міжнародні союзи та організації, право яких транспонує Україна. На відповідних цінностях була сформована й система права, що стала основою для сучасних провідних правових систем, зокрема США. Соціокультурна особливість країни характеризувалась справедливістю ухвалених судами рішень, високим рівнем професіоналізму суддів та суспільної довіри до судів. Правила цивільного судочинства США під дослідницьким кутом зору реформування законодавства держави, що входить до континентальної правової системи, є важливим досвідом, враховуючи можливості його доцільного переймання для удосконалення судової системи та цивільного судочинства України, подальшого розвитку правового регулювання транскордонного співробітництва у галузі освіти, торгівлі, транспортних та туристичних послуг тощо та правової допомоги з цивільних справ. Дослідження певних

особливостей цивільного судочинства США є методологічно важливим, враховуючи високу здатність процесуальних правил до гнучкості, а відповідно оптимізації, процесуальної економії, значного досвіду з тайм менеджменту, синергії альтернативних способів вирішення спорів та звичайних правил судочинства, ефективності цивільного судочинства та судового захисту, тим більше враховуючи сучасні можливості цифровізації. Глобалізаційні правові процеси зумовлюють дослідження цивільного процесуального законодавства та практики застосування інших країн, зокрема, й порівняльно-правового характеру з метою сприйняття Україною найкращого досвіду правового регулювання з метою доступності правосуддя з цивільних справ, якому передують збирання відповідної інформації, її аналіз, направлений, насамперед, на виявлення позитивних та негативних характеристик та прийнятність для України відповідних аспектів правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні спрощеному провадженню та його різним аспектам, зокрема, й інституту малозначних справ були присвячені наукові дослідження Ю. Білоусова, В. Бобрика, С. Бичкової, С. Васильєва, О. Гетманцева, В. Григи, К. Гусарова, О. Зуба, І. Ізарової, А. Колоса, В. Комаров, Д. Короля, С. Кравцова, Д. Лавровича, Д. Луспенника, Ю. Навроцької, А. Петровського, О. Ткачука,

О. Угриновської та інших дослідників. Відповідна тематика є досить популярною у наукових та практичних колах, пов'язана з критикою та пропозиціями реформування інституту щодо оптимізації порядку та лімітів ціни позовів, що розглядаються як малозначні. Зміни до Цивільного процесуального кодексу України у зв'язку з визнанням його окремих положень неконституційними не знизили рівень дискусійності відповідних питань. Дослідження поряд із європейським досвідом, що широко представлений у наукових колах, досвіду та законодавства країн англосаксонської системи права, зокрема США, з вирішення в порядку цивільного судочинства спорів, що виникли на підставі грошових вимог невеликого розміру, вітчизняними науковцями майже не здійснювалось, водночас розвиток науки та реформування законодавства, пов'язані з глобалізаційними процесами та необхідністю забезпечення справедливого розгляду справ, обумовлює певні узагальнення та огляд векторів для переймання іноземного досвіду.

Метою статті є визначення особливостей правового регулювання, виявлення ефективних практик та інноваційних підходів у сфері розгляду дрібних позовів у США, визначення можливостей їх адаптації та врахування для вдосконалення процедур розгляду малозначних справ в українській системі цивільного судочинства. Для досягнення відповідної мети слід провести аналіз систем розгляду дрібних позовів у певних штатах США, визначити їх ключові особливості та оцінити ефективність цих механізмів у забезпеченні доступності правосуддя та спрощення цивільного судочинства, виявлення факторів, що впливають на встановлення лімітів дрібних позовів, виявлення інноваційних методів, таких як онлайн-вирішення спорів, цифровізація судових процедур у системі розгляду дрібних позовів.

Результати дослідження. Для правил цивільного судочинства США є характерним окреме регулювання процедур для судів з розгляду дрібних позовів (Small Claims Courts). У США максимальна ціна для дрібних позовів залежить від штату та становить від 3 500 до 25 000 доларів США, у середньому складає близько 9 000 доларів США [1; 2]. Відмінності в максимальних сумах для застосування процедури з розгляду дрібних позовів між штатами зумовлено різними факторами, які відображають специфіку федеральної правової системи та правової системи кожного штату, зокрема: юридична автономія штатів та можливість, надана Конституція США кожному штату, встановлювати правила щодо судової системи, включаючи розгляд та вирішення справ за дрібними позовами, встановлення граничних розмірів ціни позову; фактори економічного характеру, зокрема мікроекономічні показники, середні доходи, вартість життя та інші специфічні потреби та умови; завантаженість судів, зокрема, у певних штатах граничні розміри ціни дрібних позовів цілеспрямовано зменшені з метою розвантаження системи судів, що розглядають ці позови; фактор культурного та історичного характеру, пов'язані з розвитком судової системи та способів вирішення спорів, коли штати, маючи традиційно сильну автономію, встановлюють нижчі ліміти дрібних позовів, чим спонукають сторін спору до АВС; фактор підтримки консьюмеризму, який полягає у більш високих межах для дрібних позовів для ефективного, доступного захисту прав споживачів. Проілюструвати відповідні відмінності можна, звернувшись до правил цивільного судочинства окремих штатів.

Відповідно до правил процедури дрібних позовів штату Мен можливість використання цієї судової процедури виникає, коли вимога складає 6000 доларів США або менше, не враховуючи судові витрати та

витрати, які можуть виникнути після ухвалення рішення, а особа бажає використовувати простий і неформальний процес. Ліміт для подання дрібних позовів періодично переглядається законодавчим органом. У цьому випадку у службі судового секретаріату особи попереджаються про зміну ліміту.

Специфічним для дрібних позовів є те, що позивач може обрати порядок, у межах якого буде розглядатись вимога. Водночас, звернення до суду через процедуру дрібних позовів обмежить суму, яку позивач може отримати у випадку задоволення позову, оскільки за законодавством забороняється подавати у межах вимоги за дрібним позовом заяву про стягнення додаткової суми, що перевищує ліміт, з тих самих підстав у межах процедури розгляду дрібних позовів, навіть якщо реальна шкода, упущена вигода, відсотки тощо будуть більшими, про що позивачеві стане відомо згодом.

Яскравим прикладом балансу інтересів та справедливого судочинства є те, що не можна розглядати відповідні межі процедури як непропорційні обмеження, оскільки особі надається альтернатива та право обирати спеціальні правила цивільного процесу або загальні, у межах яких ціна позову не обмежена. Важливою особливістю процедур з розгляду дрібних позовів є те, що сторони або не можуть бути представлені адвокатами, або наявність адвокатів погоджується сторонами. Для надання правової допомоги існують консультанти з дрібних позовів, які безкоштовно надають юридичну інформацію у справах про дрібні позови. Види відповідних послуг відрізняються в різних округах штату [3] або персонал суду. Також враховуючи тип правової системи, доступність відповідної спрощеної процедури, для чого вона й передбачена, забезпечується тим, що в «Інструкції для користувачів послугами судової системи штату» передбачено перелік позовів, за якими процедура застосо-

вується або виключаються. Приклади справ, які можуть бути прийнятними для суду за процедурою дрібних позовів, становлять вимоги про стягнення заборгованості за товари чи послуги, що належать фізичним особам або підприємствам, майнові позови про захист прав споживачів, зокрема, фінансових послуг, вимогі на підставі договору найму (зокрема, необґрунтована вимога орендодавця повернути заставу, стягнення збитків з орендаря за пошкодження орендованого майна), витребування майна з чужого незаконного володіння. Водночас процедура розгляду дрібних позовів про стягнення шкоди, завданої здоров'ю (тілесні ушкодження), проти міста чи селища, про стягнення боргу споживача відповідно [4, с. 3].

Згідно з правилами процедури дрібних позовів штату Мен позовна заява не має жорстких формальних вимог, має містити короткий та зрозумілий виклад обставин, які свідчать про право на судовий захист позивача, та прохання ухвалити рішення суду про відповідний судовий захист. Відповідач не має обов'язку подавати заяву на свій захист, водночас має право її подати у будь-який момент до початку судового слухання. У випадку неподання відповідачем заяви у письмовій формі, всі факти, що викладені в позовній заяві, вважаються спірними, а будь-які дані на користь захисту відповідача можуть бути предметом судового слухання.

Відповідно до правила 6 процедури з розгляду дрібних позовів штату Мен передбачена консолідація за розпорядженням суду пов'язаних між собою дрібних позовів спільним питанням права чи факту за умови знаходження в одному чи різних відділах суду. Спільне слухання може бути проведене з будь-якого або всіх питань, керуючись метою уникнути непотрібних витрат або затримок. Ці ж правила стосуються й роз'єднання вимог. На виконання вимоги справедливості судочинства

суд, ухвалюючи розпорядження згідно з цими правилами, має приділяти належну увагу зручності сторін і свідків та інтересам правосуддя. Відповідно до правила 8 у разі неявки позивача на слухання або невчинення дій, які вимагаються згідно з правилами, суд може ухвалити рішення про припинення справи з правом або без права на повторне звернення. Неявка відповідача тягне за собою ухвалення заочного рішення [5].

У Каліфорнії система розгляду дрібних позовів побудована таким чином, щоб забезпечити громадянам доступний та ефективний спосіб вирішення грошових спорів невеликого розміру. Фізичні особи можуть подавати відповідні позови на суму до 12 500 доларів США, для юридичних осіб встановлено ліміт на рівні 6 500 доларів. Для застосування порядку розгляду обмежених цивільних справа передбачено ліміт 35 000 доларів США. Для відкриття провадження позивач має заповнити встановлену форму «Позову та наказу про звернення до суду для дрібних позовів». Судовий збір за розгляд дрібного позову складає від 30 до 75 доларів США, залежить від ціни позову. У деяких округах штату є можливість подання позову онлайн. Після подання позову за формою обов'язковим є вручення документів відповідачу не пізніше ніж за 15 днів до слухання (за 20 днів, якщо відповідач проживає за межами округу), особисто, засобами поштового зв'язку, через шерифа або приватного виконавця. Підготовка до слухання включає збір та надання доказів. Для допомоги позивачам у підготовці до справи у штаті Каліфорнія діє система безкоштовних консультантів «Small Claims Advisor». Судовий розгляд не характеризується значимий формальностями, а суд наділений широкими повноваженнями щодо з'ясування обставин справи. Рішення суду може бути оголошено одразу після слухання або надіслано сторонам поштою пізніше. При цьому

позивач не може оскаржити рішення в апеляційному порядку, а відповідачу відповідне право надано. Для забезпечення доступності правосуддя, в процесі розгляду дрібних позовів зазвичай не допускається участь адвокатів. Крім того, перед слуханням сторонам може бути запропонована медіація як альтернативний спосіб вирішення спору. [6; 7; 8; 9]. Вцілому система розгляду дрібних позовів у Каліфорнії демонструє наявність правових засоби, що забезпечують доступність правосуддя, та ефективність у їх застосуванні для вирішення грошових спорів невеликого розміру, забезпечуючи при цьому справедливість та рівність сторін

У штаті Іллінойс система розгляду дрібних позовів дозволяє розглядати справи з сумою позову до 10 000 доларів, що робить її привабливою для широкого кола громадян та малого бізнесу. Одна з ключових особливостей системи дрібних позовів Іллінойсу, як і для багатьох штатів – це гнучкість щодо юридичного представництва, оскільки сторони мають право представляти себе самостійно, що значно знижує витрати на судовий процес. Для бізнесу існує окреме правило: якщо сума позову перевищує 5 000 залучення адвоката для судового представництва обов'язкове. Варто зауважити, що законодавством штату передбачено спеціальні правила для позовів проти державних органів. Щодо процедури подання позову, то судова система штату надає доступ до стандартизованих форм на своїх офіційних веб-сайтах, які можна заповнити самостійно, що забезпечує доступність правосуддя як одну з цілей спрощених цивільних процесуальних процедур. Судовий витрати в системі дрібних позовів відрізняються залежно від округу та ціни позову, що дозволяє адаптувати систему до місцевих умов. Важливою особливістю є гнучкість територіальної юрисдикції, вибір позивачем суду за місцем проживання відповідача

або за місцем укладення договору чи виникнення спору. У системі дрібних позовів Іллінойсу діє обмежене досудове розкриття доказів, зокрема, під час слухання йде мова про зосередження на найбільш суттєвих доказах для справи. В штаті Іллінойс обидві сторони у справах за дрібними позовами мають право на апеляційне оскарження рішення суду, що є додатковим процесуальним засобом захисту та підвищує довіру до системи [10; 11; 12]. Загалом, система розгляду дрібних позовів в Іллінойсі демонструє баланс між простотою, доступністю та справедливістю цивільного судочинства.

У штаті Флорида ціна для дрібних позовів становить до 8000 доларів США. Зокрема за принципами відкритості та доступності у секретарів суду, що представляють не лише судову адміністрацію, але й забезпечують доступ до судочинства, є веб-сайт [13; 14], на якому представлено порядок подання дрібного позову, бланки позовів та відповідей відповідача, контакти інших осіб, які відповідно до процесуальних правил мають допомагати подати дрібний позов чи вручати судові документи [15]. До юрисдикції судів за дрібними позовами не належать справи, пов'язані з розлученням, аліментами та зміною імені, а також спори, що виникають з сімейних відносин. Специфічними є строки позовної давності: для письмових контрактів – 5 років з моменту виникнення порушення права, для усних контрактів, у яких порушується усна домовленість або обіцянка, – 4 роки, для відшкодування шкоди, спричиненої ушкодженням здоров'я – 2 роки, для подання позову про відшкодування шкоди, завданої майну фізичної або юридичної особи, власника бізнесу – 4 роки [16].

У штаті Вашингтон у кожному окружному суді є відділ чи департамент дрібних позовів, до юрисдикції яких відносить розгляд та вирішення справ, позови у яких не перевищу-

ють 10 000 доларів США для фізичних осіб, або 5 000 в інших випадках. Особливість та спрощення процедури полягає узагальнено у тому, що повідомлення про дрібний позов, що надається службовцем секретаріату суду, заповнюється та підписується за його присутності та із внесенням особи відповідача, адреси та телефону, терміну слухання чи відповіді, не вимагається письмова відповідь відповідача, а забороняється без згоди судді, окрім випадків, коли справу передано зі звичайного цивільного суду. Судові витрати складають 35 або 50 доларів США, що залежить від підтримання певним округом, у якому подається позов, центр вирішення спорів, а також можливі додаткові збори шерифу або секретаріату суду за вручення повідомлення відповідачу про пред'явлення позову, альтернативою чого надіслання сповіщення рекомендованим або завіреним листом з розпискою про вручення. Специфічними є правила апеляційного оскарження, яке можливе протягом 30 днів з моменту ухвалення рішення, якщо вимога за первісним чи зустрічним позовом перевищує 1000 доларів США. Оскарження не допускається, якщо ціна позову не становить 250 доларів США або більше [17].

У штаті Нью-Йорк передбачено диференціацію дрібних позовів, залежно від адміністративного значення населеного пункту, зокрема, для міста Нью-Йорк 10000, для округів Нассау та Західний Саффолк – 5000, Зхідний Саффолк – 3000. Для інших міст штату діють ліміти 5000, судів містечок та сіл 3000. Дрібні позови обмежується грошовими вимогами, окрім стягнення моральної шкоди, витребування майна на відповідну суму не допускається до процедури дрібних позовів. Спрощення процедури передбачає відсутність обов'язку мати адвокати, а також допомогу у повідомленні відповідача, хоча у звичайній цивільній процедурі цей обов'язок покладений по пови-

вача та його адвоката [18]. У відкритому доступі додаються форми претензій, рохяснюються права [19].

Для штату Пенсильванія є характерним ліміт ціни позову 12 000 доларів США. Правила цивільного судочинства штату передбачають особливості, не властиві іншим штатам, зокрема, дозвіл на участь адвоката, будь-яка територіальна юрисдикція за вибором позивача, а також будь-який порядок вручення повідомлення про позов, допуск суду присяжних, апеляції. Для пред'явлення позову про відшкодування шкоди, завданої здоров'ю, або майнової шкоди на суму понад 2 000 доларів США необхідно подати позовну заяву, підписану під присягою [20]. Процесуальний порядок подання та розгляду дрібних позовів в штаті Вірджинія визначається, лімітом у 5 000, вибором підсудності серед районних судів позивачем за місцем роботи, проживання, ведення бізнесу, знаходження майна чи вчинення дій, з якими пов'язується підстави позову. Бажання сторони мати у справі адвоката, а також позов до 25 000 доларів є підставою для передачі справи до загального окружного суду [21]. У Штаті Техас суди для розгляду справ за дрібними позовами, що мають назву «Justice Courts», або магістерські суди, суди першої інстанції з обмеженою юрисдикцією, також реалізують неформальні та прості способи вирішення спорів за невеликими сумами до 20 000 доларів США, куди включаються послуги адвоката. Відповідні норми, що передбачені Правилами цивільного судочинства Техасу (500–507), не вимагають усіх витрат на «офіційний» судовий розгляд [22].

Дослідницький інтерес викликає особливість правого регулювання розгляду дрібних позовів у штаті Юта, ліміти яких диференціюються, залежно від самопредставиці позивача або включення гонорару адвоката без врахування інших судових витрат чи відсотків. Зокрема, у порядку розгляду справ за дрібними позовами

є можливим стягнення грошових сум за договірними та деліктними зобов'язаннями, якщо ціна позову не перевищує 15 000 доларів США. Водночас, з 1 січня 2025 р. 20 000 доларів США, а з 1 січня 2030 р. – 25 000 доларів США [23]. У випадку якщо певні суди штату використовують онлайн вирішення спорів [24], то після реєстрації можна пройти відповідну процедуру.

З наведеного огляду можна зробити узагальнення та відзначити наступні аспекти, які характеризують доступність та спрощення правил цивільного судочинства в США за позовами, які визнані дрібними, що у національному законодавстві визначається через «малозначність справ»: наявність у більшості штатів США спеціальних судів чи департаментів для вирішення дрібних позовів; доступність права на правову допомогу у вигляді безкоштовних консультацій від судового секретаріату чи професійних, благодійних організацій та відсутність необхідності та обов'язку звернення за професійною правовою допомогою; строки позовної давності відрізняються залежно від типу справи та штату; низькі судові витрати, досить неформальні правила звернення із вимогою та значне спрощення процедури порівняно з загальними правилами цивільного судочинства, які діють для окружних судів, зокрема, у судах можна отримати форми подання позову та інструкції онлайн; у певних штатах доступне онлайн вирішення спорів для дрібних позовів; більш вільний порівняно з звичайними правилами вибір позивачем територіальної юрисдикції; право позивача обрати між спрощеною процедурою для дрібних позовів та звичайними правилами цивільного судочинства; суттєве спрощення правил доказування; широка можливість судового керівництва процесом, яке обмежується вимогою справедливості та зручності для сторін; можливість спрощення певних випадках недопустимість апеляції за наявності пев-

ного низького розміру ціни позову, неможливість збільшення ціни позову у межах спеціальної процедури, та навіть неможливість пред'явлення у майбутньому додаткових вимог, що виникли на підставі фактів, на яких ґрунтується дрібний позов.

Висновок. Проведене дослідження системи розгляду дрібних позовів у різних штатах США дозволяє зробити висновок про наявність ефективного підходу до забезпечення доступності правосуддя та спрощення цивільного судочинства. Особливу увагу слід звернути на баланс між спрощенням процедури та забезпеченням справедливості судового розгляду. Американська модель демонструє, що навіть при значному спрощенні процесу можна зберегти основні гарантії справедливого судочинства як такого, яке слугуватиме суспільству.

Аналіз відповідного правового регулювання в окремих штатах США, що виокремлені та обрані за диференціацією кількості населення та соціокультурними особливостями, дозволяє виділити ключові аспекти, які можуть бути взяті на увагу для вдосконалення української системи розгляду малозначних справ, безумовно з урахуванням особливостей української правової системи та соціально-економічних, геополітичних реалій, які є визначальними для періоду глобальних перетворень та трагічних подій, пов'язаних із військовою агресією. Подальші дослідження в цій сфері можуть бути спрямовані на детальний аналіз можливостей адаптації конкретних елементів американської системи до українських умов, а також на розробку пропозицій щодо вдосконалення законодавства України з урахуванням найкращих практик у сфері розгляду малозначних справ.

У статті досліджується система розгляду дрібних позовів у США як ефективний механізм забезпечення доступу до правосуддя та спрощення цивільного

судочинства. Проаналізовано особливості правового регулювання та практичної реалізації процедур розгляду дрібних позовів в обрайних штатах, зокрема в Каліфорнії, Іллінойсі, Флориді, Мені, Техасі, Вашингтоні, Нью-Йорку, Пенсильванії, Вірджинії та Юті. Розглядаються ключові аспекти системи дрібних позовів, такі як максимальні суми позовів, особливості подання заяв, правила представництва сторін, специфіка судового розгляду та можливості оскарження судових рішень. Автор звертає увагу на відмінності в регулюванні цих питань у різних штатах, що зумовлено особливостями федеральної правової системи США та автономією штатів у встановленні правил судочинства. Приділяється увага факторам, які впливають на встановлення максимальних сум дрібних позовів у різних штатах, включаючи економічні показники, завантаженість судів, культурні та історичні особливості, прагнення до підтримки прав споживачів.

Проаналізовано процедури подання та розгляду дрібних позовів у кожному з досліджуваних штатів, виділено їх особливості. Зокрема, розглядаються питання судових витрат, правил вручення документів, можливостей використання альтернативних способів вирішення спорів, зокрема медіації, та специфіки апеляційного оскарження. У статті підкреслюється важливість доступності правової допомоги для учасників процесу, зокрема через систему безкоштовних консультантів та інформаційних ресурсів, що надаються судовими органами штатів.

На основі проведеного аналізу автор виділяє ключові характеристики системи дрібних позовів у США, які сприяють доступності правосуддя та спрощенню цивільного судочинства. Серед них:

наявність спеціалізованих судів чи відділів для розгляду дрібних позовів, спрощені процедури подання та розгляду справ, можливість самопредставництва, низькі судові витрати, гнучкість у виборі територіальної підсудності, а також використання онлайн-інструментів для вирішення спорів. Автор приходить до висновку, що система дрібних позовів у США демонструє ефективний баланс між простотою, доступністю та справедливістю судочинства, забезпечуючи громадянам та малому бізнесу дієвий механізм для вирішення невеликих фінансових спорів. Стаття має теоретичне та практичне значення для розуміння альтернативних підходів до організації цивільного судочинства та може бути корисною для вдосконалення аналогічних процедур в інших правових системах, зокрема в Україні, в контексті забезпечення доступу до правосуддя та підвищення ефективності судової системи.

Ключові слова: малозначні справи, дрібні позови, Small claims, цивільне судочинство, доступність, спрощене провадження, ефективність судочинства, справедливий судовий розгляд.

Dovbenko M. United States of America small claims rules of civil procedure

The article examines the small claims system in the United States as an effective mechanism for ensuring access to justice and simplifying civil proceedings. The author analyzes the features of legal regulation and practical implementation of small claims procedures in various states, particularly in California, Illinois, Florida, Maine, Texas, Washington, New York, Pennsylvania, Virginia, and Utah. The paper discusses key aspects of the small claims system, such as maximum claim amounts, peculiarities of filing applications, rules of party representation, specif-

ics of court proceedings, and possibilities for appealing decisions. The author highlights the differences in the regulation of these issues across different states, which is due to the peculiarities of the U.S. federal legal system and the autonomy of states in establishing procedural rules.

Special attention is paid to the factors influencing the establishment of maximum small claims amounts in different states, including economic indicators, court workload, cultural and historical features, as well as the desire to support consumer rights. The author provides a detailed analysis of the procedures for filing and considering small claims in each of the studied states, highlighting their unique features. In particular, issues of court fees, rules for serving documents, possibilities of using alternative dispute resolution methods, including mediation, and specifics of appellate review are considered. The article emphasizes the importance of accessibility to legal aid for participants in the process, particularly through the system of free consultants and information resources provided by state judicial bodies. Based on the conducted analysis, the author identifies key characteristics of the small claims system in the U.S. that contribute to the accessibility of justice and simplification of civil proceedings. These include: the presence of specialized courts or departments for small claims, simplified procedures for filing and hearing cases, the possibility of self-representation, low court costs, flexibility in choosing territorial jurisdiction, and the use of online tools for dispute resolution.

The author concludes that the small claims system in the U.S. demonstrates an effective balance between simplicity, accessibility, and fairness of justice, providing citizens and small businesses with an efficient mechanism for resolving minor financial disputes. The article has theo-

retical and practical significance for understanding alternative approaches to organizing civil proceedings and can be useful for improving similar procedures in other legal systems, particularly in Ukraine, in the context of ensuring access to justice and increasing the efficiency of the judicial system.

Key words: minor cases, small claims, civil proceedings, accessibility, simplified procedure, efficiency of justice, fair trial.

Література

1. Guide to Small Claims Court Limits in All 50 States. Camila Lopez. URL: <https://justicedirect.com/post/small-claims-court-limit> (дата звернення: 03.10.2024).
2. What is the Maximum Amount that Can Be Recovered in Small Claims Court? IProperty Management. URL: <https://ipropertymanagement.com/laws/small-claims-court-limits> (дата звернення: 05.10.2024).
3. Find your Small Claims Advisor. California Courts Self Help Guide. URL: <https://selfhelp.courts.ca.gov/small-claims-advisor> (дата звернення: 07.10.2024).
4. A Guide to Small Claims Cases. Maine Judicial Branch Administrative Office of the Courts. URL: <https://www.courts.maine.gov/help/guides/sc-guide.pdf> (дата звернення: 09.10.2024).
5. Maine Rules of Small Claims Procedure. State of Maine Judicial Branch. URL: https://www.courts.maine.gov/rules/text/mr_small_claims_p_2007-6.pdf (дата звернення: 11.10.2024).
6. If You're the Plaintiff Filing Your Lawsuit. The California Department of Consumer Affairs. URL: https://www.dca.ca.gov/publications/small_claims/file.shtml#ssrecords (дата звернення: 13.10.2024).
7. Information For The Small Claims Plaintiff. California Courts. URL: <https://www.courts.ca.gov/documents/sc100info.pdf> (дата звернення: 15.10.2024).
8. Small claims in California. Judicial Branch of California. URL: <https://www.courts.ca.gov/selfhelp-smallclaims.htm> (дата звернення: 10.10.2024).
9. SB-71 Jurisdiction: small claims and limited civil case (2023-2024). Cali-

- fornia Legislative Information. URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/billVersionsCompareClient.xhtml?bill_id=202320240SB71 (дата звернення: 16.10.2024).
10. Small Claims Court. Illinois Attorney General. URL: www.ag.state.il.us/consumers/smlclaims.html (дата звернення: 10.10.2024).
11. Illinois Compiled Statutes. Illinois General Assembly. URL: www.ilga.gov/legislation/ilcs/ilcs.asp (дата звернення: 10.10.2024).
12. The Pro Se Branch of the Small Claims Court for Claims up to \$3,000.00. Office of the Chief Judge. URL: https://ocj-web-files.s3.us-east-2.amazonaws.com/documents/Pro_Se_Handbook_2012_Rayn_Tunney.pdf (дата звернення: 15.10.2024).
13. Find a Clerk. Florida Court Clerks & Controllers. URL: <http://www.flclerks.com/?FindaClerk> (дата звернення: 27.10.2024).
14. Small Claims. Alachua County. URL: <https://alachuacounty.us/Depts/Clerk/Pages/SmallClaims.aspx> (дата звернення: 15.10.2024).
15. Florida Small Claims Rules. October 24, 2022. The Florida Bar. URL: https://www-media.floridabar.org/uploads/2023/11/2023_04-OCT-Small-Claims-Rules-10-24-2022.pdf (дата звернення: 15.10.2024).
16. Mastering Small Claims Court Florida. Debitura. URL: <https://www.debitura.com/small-claims-court/jurisdiction/Florida> (дата звернення: 02.10.2024).
17. Small Claims Court. Attorney General of Washington. URL: <https://www.atg.wa.gov/small-claims-court-0> (дата звернення: 02.10.2024).
18. A Guide to Small Claims & Commercial Small Claims in the New York State City, Town & Village Courts. Rowan D. Wilson, Joseph A. Zayas. February 2024. URL: <https://www.nycourts.gov/courthelp/pdfs/SmallClaimsHandbook.pdf> (дата звернення: 04.10.2024).
19. Guide to Small Claims & Commercial Small Claims. NY Courts. URL: <https://www.nycourts.gov/COURTS/nyc/smallclaims/pdfs/smallclaims.pdf> (дата звернення: 06.10.2024).
20. Minor Courts. Unified Judicial System of Pennsylvania. URL: www.pacourts.us/courts/minor-courts (дата звернення: 08.10.2024).

21. *General District Court. Virginia's Judicial System.* URL: www.courts.state.va.us/courts/gd/home.html (дата звернення: 10.10.2024).

22. *Texas Rules of Civil Procedure. Texas Courts.* URL: <https://www.txcourts.gov/media/1457525/texas-rules-of-civil-procedure.pdf> (дата звернення: 12.10.2024).

23. *Small Claims. Utah State Courts.* URL: <https://www.utcourts.gov/en/self-help/case-categories/consumer/small-claims.html#accordion-1ea2ce176a-item-5678877aa6> (дата звернення: 14.10.2024).

24. *Onlinedisputeresolution. Utah Courts.* URL: <http://odr.utcourts.gov> (дата звернення: 16.10.2024).

О. Жила,

аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ АРЕШТУ МАЙНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка проблеми. Арешт майна є заходом забезпечення кримінального провадження, здійснення якого обмежує право особи на відчуження, розпорядження або користування певним майном. При цьому слід враховувати, що у ст. 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини зазначено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [1].

У зв'язку з цим законотворча та правозастосовна практика постійно стикається з питанням визначення розумного співвідношення між гарантованим правом власності та можливістю його обмеження задля досягнення суспільних інтересів щодо відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Практика Європейського суду з прав людини з цього приводу виробила принципи законного обмеження права володіння чи користування майном, зокрема – має існувати розумна пропорційність між застосованими засобами та переслідуваною метою; будь-яке втручання у мирне володіння майном має супроводжуватися процесуальними гарантіями, які надають обґрунтовану можливість оскарження заходів, які становлять втручання у права [2].

У зв'язку з наведеним вище, дослідження положень кримінального про-

цесуального законодавства України та інших країн Європи щодо регламентації процесуальної форми накладення арешту на майно та її співвідношення із міжнародними стандартами застосування цього заходу процесуального примусу має наукову цінність та сприятиме вдосконаленню практики правозастосування.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу законодавчих положень щодо регламентації процесуального порядку накладення арешту на майно у кримінальному процесуальному законодавстві України та інших європейських країн (Італії, Франції, Естонії, Латвії, Молдови).

Виклад основного матеріалу. У Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) України арешт майна відноситься до заходів забезпечення кримінального провадження та безпосередньо регламентується главою 17 КПК України (статті 170–175). Відповідно до ч. 2 ст. 170 КПК України арешт майна застосовується з метою забезпечення: 1) збереження речових доказів; 2) спеціальної конфіскації; 3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи; 4) відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди [3].

Втім, аналіз кримінального процесуального законодавства інших європейських країн дозволяє ствер-

джувати, що для них не притаманно визначення такої мети арешту майна як збереження речових доказів. Зокрема, у ч. 2 ст. 203 КПК Молдови зазначено, що накладення арешту на майно застосовується з метою забезпечення відшкодування шкоди заподіяної злочинцем, цивільного позову або можливої спеціальної чи розширеної конфіскації майна [4]. У КПК Латвії також не йдеться про необхідність накладення арешту на майно з метою збереження речових доказів. Зокрема, у ч. 1 ст. 361 КПК Латвії вказано, що арешт майна застосовується з метою забезпечення відшкодування процесуальних витрат та шкоди, завданої потерпілому, можливого повернення чи конфіскації майна, нажитого злочинним шляхом, або майна, пов'язаного з кримінальним правопорушенням, а також можливої конфіскації майна як додаткового стягнення у кримінальному провадженні. Арешт майна може бути накладено для забезпечення можливої заміни спеціальної конфіскації майна, а також для забезпечення повернення майна, джерелом походження якого є державні кошти, використані на розкриття кримінального правопорушення [5].

У ч. 1 ст. 142 КПК Естонії визначається мета накладення арешту на майно, але в ній також не йдеться про арешт майна з метою збереження речових доказів. У цій нормі вказано, що арешт майна застосовується з метою забезпечення цивільного позову, його конфіскації, заміни або штрафу [6]. У ч. 1 ст. 316 КПК Італії також вказано, що арешт майна застосовується з метою гарантування судових витрат або будь-якої іншої суми, належної державній скарбниці [7].

Вищенаведені положення кримінального процесуального законодавства європейських країн дозволяють стверджувати, що збереження речових доказів, за загальним правилом, не визначається метою накладення арешту на майно. Науковці також

не завжди акцентують увагу на цій меті накладення арешту на майно. Зокрема, В.М. Тertiшник стверджує, що «арешт майна – це один із заходів забезпечення кримінального провадження, суть якого полягає у тимчасовому на підставі ухвали слідчого судді позбавленні осіб, які несуть цивільно-правові обов'язки, що випливають з факту вчинення злочину, можливості користуватись, розпоряджатись чи відчужувати певне його майно з метою забезпечення можливої конфіскації майна, спеціальної конфіскації або задоволення цивільного позову» [8, с. 396].

Зазначене вище дозволяє стверджувати, що накладення арешту на майно з метою збереження речових доказів не притаманне для кримінального процесуального законодавства більшості країн Європи. Арешт майна, як правило, застосовується для гарантування виконання майнових стягнень у кримінальному провадженні – відшкодування шкоди, застосування конфіскації чи спеціальної конфіскації.

Відповідно до положень КПК України арешт майна застосовується за ухвалою слідчого судді, суду, яка винесена на підставі розгляду клопотання прокурора, слідчого за погодженням з прокурором, а з метою забезпечення цивільного позову – також цивільного позивача [3].

Можливість обмеження права особи володіти, користуватися чи розпоряджатися певним майном на підставі судового рішення є міжнародно визнаним стандартом. Зокрема, відповідна правова процедура закріплена у розділі 706 КПК Франції [9] та у ч. 1 ст. 317 КПК Італії, де вказано, що рішення про накладення арешту на майно застосовується на підставі ухвали судді, що здійснює провадження, за клопотанням прокурора або цивільного позивача [7].

Варто зауважити, що в Україні відповідна правова процедура була запроваджена лише після прийняття

КПК України 2012 року. Адже відповідно до положень ч. 1 ст. 126 КПК України 1960 року рішення про накладення арешту на майно підозрюваного (обвинуваченого) приймали безпосередньо слідчий чи прокурор. На підставі судового рішення арешт накладався лише на вклади підозрюваного (обвинуваченого). Якщо в застосуванні арешту майна відпадала потреба, накладення арешту на майно скасовувалося постановою слідчого [10]. Втім, процесуальна форма, яка передбачає прийняття стороною обвинувачення рішення про обмеження конституційного права власності шляхом накладення арешту на майно, не може гарантувати законність та обґрунтованість такого рішення, а, відповідно, і реалізацію засади верховенства права.

Разом з цим, у кримінальному процесуальному законодавстві України та ряду інших європейських країн передбачена можливість накладення попереднього (невідкладного) арешту на майно на підставі постанови слідчого чи прокурора з подальшим його «узаконенням» відповідним судовим рішенням.

Так, відповідно до положень ч. 9 ст. 170 КПК України у невідкладних випадках і виключно з метою збереження речових доказів або забезпечення можливої конфіскації чи спеціальної конфіскації майна у кримінальному провадженні щодо тяжкого чи особливо тяжкого злочину за рішенням Директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (або його заступника), погодженим прокурором, може бути накладено попередній арешт на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах. Такі заходи застосовуються строком до 48 годин. Невідкладно після прийняття такого рішення, але не пізніше ніж протягом 24 годин, прокурор звертається до слідчого судді із клопотанням про

арешт майна. Якщо у визначений строк прокурор не звернувся до слідчого судді із клопотанням про арешт майна або якщо в задоволенні такого клопотання було відмовлено, попередній арешт на майно або кошти вважається скасованим, а вилучене майно або кошти негайно повертаються особі [3].

Тобто, за загальним правилом обмеження права володіти, користуватися чи розпоряджатися певним майном має здійснюватися на підставі судового рішення. Втім, у невідкладних випадках у кримінальних провадженнях щодо тяжкого чи особливо тяжкого злочину рішення про арешт майна приймає сторона обвинувачення – Директор Національного антикорупційного бюро України чи Директор Бюро економічної безпеки України за погодженням із прокурором. Втім, таке обмеження права власності без судового рішення є короткостроковим. Слідчий суддя чи суд постфактум (не пізніше ніж через 48 годин) має прийняти рішення про законність арешту цього майна, інакше арешт буде вважатися скасованим, а майно підлягає поверненню.

Аналогічні процедури передбачені процесуальним законодавством інших країн. Зокрема, у ч. 3 ст. 142 КПК Естонії передбачено, що у невідкладних випадках на майно, крім майна, яке є об'єктом легалізації доходів, може бути накладено арешт без дозволу слідчого судді. При цьому, про накладення арешту на майно протягом 24 годин повідомляється слідчий суддя, який негайно вирішує питання про надання дозволу на арешт майна, або про відмову в наданні такого дозволу. У разі відмови слідчого судді у наданні дозволу, майно негайно знімається з-під арешту [6]. Аналогічне положення закріплено і в ч. 4 ст. 361 КПК Латвії, де визначено, що у невідкладних випадках, коли через звільнення майно може бути відчужене, знищене або приховане, особа, яка веде провадження, за згодою проку-

рора може накласти арешт на майно. Про накладення арешту процесуальний керівник повідомляє слідчого суддю не пізніше наступного робочого дня з наданням протоколу та інших матеріалів, що обґрунтовують необхідність і невідкладність арешту. Якщо слідчий суддя не затверджує постанову про арешт майна, арешт з майна підлягає зняттю [5].

Вищенаведене свідчить про те, що попередній (невідкладний, короткостроковий) арешт майна без судового рішення відповідає міжнародно визнаній правозастосовній практиці. Втім, рішення про законність та обґрунтованість такого арешту майна слідчий суддя має прийняти у найкоротший строк. Таке положення узгоджується із міжнародно визнаними принципами обмеження права володіння майном, зокрема принципом пропорційності, який передбачає, що має існувати розумна співмірність між застосованими засобами та переслідуваною метою, яка б забезпечила справедливий баланс між вимогами загального суспільного інтересу та інтересами відповідної окремої особи [2].

Слід також зауважити, що законодавець підходить диференційовано до визначення особи, на майно якої може накладатися арешт, залежно від мети застосування цього заходу процесуального примусу. Відповідно до положень КПК України арешт може накладатися на майно: – будь-якої фізичної або юридичної особи – за наявності достатніх підстав вважати, що майно відповідає критеріям, зазначеним у ст. 98 КПК України (з метою забезпечення збереження речових доказів); – підозрюваного, обвинуваченого, засудженого або третьої особи – за наявності достатніх підстав вважати, що майно підлягатиме спеціальній конфіскації; – підозрюваного, обвинуваченого, засудженого або юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, – за наявності достатніх підстав вважати, що суд може призначити покарання

у виді конфіскації майна або застосувати до юридичної особи захід кримінально-правового характеру у виді конфіскації майна; – підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, фізичної чи юридичної особи, яка в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого, засудженого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – за наявності обґрунтованого розміру цивільного позову у кримінальному провадженні; – третьої особи – якщо вона набула майно безоплатно або за ціною, вищою чи нижчою за ринкову вартість, і знала (повинна була знати), що таке майно відповідає будь-якій із ознак, передбачених пунктами 1–4 ч. 1 ст. 96-2 КК України [11, с. 262]. Подібна перелік визначення осіб, на майно яких може накладатися арешт, прослідковується і в КПК інших країн, зокрема у ст. 204 КПК Молдови.

Порядок відновлення права володіти майном, у разі безпідставного накладення арешту на майно, є важливою гарантією верховенства права під час здійснення кримінального провадження. Так, відповідно до положень ч. 1 ст. 174 КПК України підозрюваний, обвинувачений, їх захисник, законний представник, інший власник або володілець майна, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, які не були присутні при розгляді питання про арешт майна, мають право заявити клопотання про скасування арешту майна повністю або частково [3]. Разом з цим, відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК України, рішення про арешт майна або відмова у ньому на досудовому розслідуванні може оскаржуватися в апеляційному порядку.

Аналогічна процесуальна форма визначена у законодавстві більшості країн Європи. Адже це положення є міжнародним стандартом, визнаним практикою Європейського суду з прав людини, яке передбачає, що будь-яке втручання у мирне володіння май-

ном має супроводжуватися процесуальними гарантіями, які надають обґрунтовану можливість оскарження такого втручання [2].

Варто також звернути увагу на процесуальну форму накладення арешту на майно, яка не притаманна вітчизняному кримінальному процесуальному законодавству. Зокрема, на відміну від КПК України, у КПК Молдови передбачено таку процедуру як заміна арештованого майна. Відповідно до положень ст. 210-1 КПК Молдови прокурор може винести мотивовану постанову про заміну заарештованого майна іншим майном, якщо воно не має будь-яких дефектів і перебуває у власності підозрюваного, обвинуваченого чи цивільного відповідача. Вартість заявленого до заміни майна має, щонайменше, дорівнювати вартості заарештованого майна [4]. Окрім цього законодавець Молдови більш детально регламентує процедуру оцінки майна (ст. 206 КПК), порядок виконання рішення про накладення арешту на майно (ст. 207 КПК) та визначає можливість використання арештованого майна (ст. 207-1 КПК). Зокрема, на відміну від ст. 175 КПК України, яка містить лише таке речення – «ухвала про арешт майна виконується негайно слідчим, прокурором» [3], ст. 207 КПК Молдови складається із шести частин та прописує наступні положення: представник органу кримінального переслідування вручає під розписку власнику або володільцю майна копію постанови або рішення про накладення арешту на майно та вимагає його видачі. У разі відмови добровільно виконати цю вимогу накладення арешту на майно провадиться примусово. Якщо є підстави вважати, що власник або володільць приховує майно, орган кримінального переслідування має право провести обшук. До участі у накладенні арешту на майно може бути запрошений спеціаліст-товарознавець, який визна-

чає приблизну вартість матеріальних цінностей з метою виключення випадків накладення арешту на майно, вартість якого не відповідає вартості, зазначеній у ухвалі. Власник або володільць майна, присутній при накладенні арешту на майно, має право вказати матеріальні цінності, на які можна накласти арешт у першу чергу на забезпечення суми, зазначеної в ухвалі органу кримінального переслідування або рішенні судової інстанції. Про накладення арешту на майно представник органу кримінального переслідування складає протокол, а судовий виконавець – інвентарний опис [4]. У КПК Латвії прослідковується аналогічний підхід до регламентації накладення арешту на майно. Зокрема, регламентується процесуальна форма виконання постанови про арешт майна (ст. 361), порядок визначення вартості майна, на яке накладено арешт (ст. 364), та порядок реалізації арештованого майна (ст. 364-1).

Окрім цього, у законодавстві інших можна знайти детальну регламентацію особливостей фіксування процедури накладення арешту на майно. Зокрема, у ст. 362 КПК Латвії «Протокол про арешт майна» передбачено випадки, у яких не потрібно складати протокол – якщо рішення про арешт майна призначено до виконання шляхом надіслання витягу з ухвали до державного реєстру, кооперативу, кредитної установи тощо. При складанні протоколу про накладення арешту на майно має описуватися кожен предмет, що підлягає вилученню, із зазначенням його найменування, марки, ваги, ступеня зносу, а також інших індивідуальних ознак. У разі вилучення майна в протоколі зазначається, що саме вилучено, куди і кому воно передано на зберігання. Якщо вчинено спробу приховати майно, його знищити або пошкодити, про це робиться запис у протоколі [5]. Аналогічне положення прописано і в ст. 143 КПК Естонії.

На відміну від викладеного вище, у КПК України відсутня норма, яка б визначала форму та зміст протоколу накладення арешту на майно. Вважаємо, що така детальна регламентація процесуальної форми обмеження права володіти, користуватися чи розпоряджатися певним майном має бути врахована при вдосконаленні вітчизняного інституту накладення арешту на майно.

Висновки. Вищенаведений аналіз дозволяє стверджувати, що кримінальна процесуальна форма накладення арешту на майно, визначена у КПК України, в цілому ідентична з процесуальною формою накладення арешту на майно, визначеною у законодавстві країн Європи. Разом з цим, порівняльний аналіз кримінального процесуального законодавства різних країн свідчить про необхідність удосконалення вітчизняного інституту накладення арешту на майно шляхом уточнення мети його застосування, детального регулювання процесуальної форми виконання рішення про арешт майна, визначення правил фіксації ходу та результатів накладення арешту на майно. Адже правова невизначеність законодавства України щодо обмеження цього конституційного права зумовлює неоднозначність правозастосовної практики, що викликає сумніви у правомірності застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження.

У статті здійснено порівняльно-правове дослідження законодавчих положень щодо регламентації процесуального порядку накладення арешту на майно у кримінальному процесуальному законодавстві України та різних європейських країн. Зауважується, що арешт майна є заходом забезпечення кримінального провадження, здійснення якого обмежує право особи на володіння майном, яке гарантоване статтею 1 Першого

протоколу до Європейської конвенції з прав людини та Конституціями більшості цивілізованих країн світу.

Проаналізовано кримінальні процесуальні кодекси таких європейських країн як Естонія, Латвія, Молдова, Франція, Італія та визначено належну правову процедуру накладення арешту на майно під час здійснення кримінального провадження. Проведено порівняльний аналіз регламентації: мети та підстав накладення арешту на майно; характеристики та особливостей майна, на яке може накладатися арешт; визначення осіб, на майно яких може накладатися арешт.

Встановлено, що арешт майна за загальним правилом здійснюється на підставі судового рішення чи рішення органів досудового розслідування, яке має бути погоджено слідчим суддею, судом. Винятками з цього правила можуть бути невідкладні випадки у окремих кримінальних провадженнях, коли арешт майна може здійснюватися на підставі рішення слідчого чи прокурора. Втім, у такому разі судове рішення слід отримати у найкоротший строк після накладення арешту на майно, інакше – це майно повертається володільцю. Проаналізовано процесуальний порядок відновлення права користуватися чи розпоряджатися майном у разі безпідставного накладення на нього арешту. Звертається увага на особливості арешту майна в процесуальному законодавстві різних країн, зокрема: можливість заміни арештованого майна, оцінка арештованого майна, фіксування накладення арешту на майно.

Ключові слова: накладення арешту на майно, мета арешту майна, підстави арешту майна, скасування арешту майна, ухвала суду, кримінальне провадження.

Zhyla O. Comparative analysis of regulation of seizure of property in criminal proceedings

The article contains a comparative legal study of legislative provisions on the regulation of procedure for seizure of property in the criminal procedural legislation of Ukraine and various European countries. It is noted that the seizure of property is a measure of ensuring criminal proceedings, the implementation of which limits the right of a person to own property, which is guaranteed by Article 1 of the First Protocol of the European Convention on Human Rights and the Constitutions of all civilized countries.

The criminal procedural codes of Estonia, Latvia, Moldova, France, and Italy were analysed and the due process of seizure of property during criminal proceedings was determined. A comparative analysis of the regulation of the purpose and grounds for seizure of property; characteristics and features of property that may be seized; identification of persons whose property may be seized has been carried out.

It was found out that the seizure of property is usually carried out on the basis of a court decision or a decision of the pre-trial investigation authorities, which must be agreed with the investigating judge, the court. Urgent cases may be exceptions in certain criminal proceedings when the seizure of property can be carried out on the basis of the decision of the investigator or prosecutor. However, in this case, a court decision should be obtained as soon as possible after the seizure of property, otherwise - this property is returned to the owner. The procedure for restoring the right to own property in case of an unjustified seizure of property was analysed. Attention is drawn to the peculiarities of the seizure of property in different countries, in particular: the possibility of

replacing the arrested property, the assessment of the arrested property.

Key words: seizure of property, purpose of seizure of property, grounds for seizure of property, cancellation of seizure of property, court ruling, criminal proceedings.

Література

1. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text
2. Справа «Свіргунець проти України» (Заява № 38262/10) рішення Європейського суду з прав людини від 30 квітня 2020 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f11#Text
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>
4. Кримінально-процесуальний Кодекс Республіки Молдова: прийнятий 14 березня 2003 р. № 122-XV Континент. URL: https://continentonline.com/Document/?doc_id=30397729#pos=6;-142
5. Kriminālprocesa likums. Latvijas Republikas Tiesību Akti. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=107820>
6. Code of Criminal Procedure. Riigikogu. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/106012016019#>
7. Codice di procedura penale. Testo del D.P.R. 22 settembre 1988, n. 447. Altalex. URL: <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/10/30/codice-di-procedura-penale>
8. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання. К.: Алерта, 2014. 440 с.
9. Code de procédure pénale. Legifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071154
10. Кримінально-процесуальний кодекс України : затв. Законом УРСР від 28 груд. 1960 р. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>
11. Кримінальний процес : підручник / [Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. П. Письменний та ін.] ; за заг. ред. Д. П. Письменного, Л. Д. Удалової, М. А. Погорецького, С. С. Чернявського. Київ : Центр учбової літератури, 2022. 780 с.

УДК 349.2:331.53(477+4)

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.27>**О. Казімирова,**аспірантка 2-го року навчання
кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОСЛУГ З ПОСЕРЕДНИЦТВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Вступ. З кожним днем все більш розповсюдженими на ринку праці стають нестандартні форми зайнятості та їх різноманітні види, які стають популярною формою залучення трудових ресурсів по всьому світу.

Нетипові форми зайнятості можуть допомогти як підприємствам адаптувати свій бізнес до будь-яких нестабільних ситуацій на ринку, так і дозволити працівникам краще поєднувати свою трудову зайнятість із особистим життям. Однак, нерідко нестандартні форми зайнятості використовують і як засіб скорочення витрат на робочу силу за рахунок порушення основоположних прав працівників, що в свою чергу породжує нестабільність на ринку праці.

У даному науковому дослідженні ми розглянемо одну з форм нетипової форми зайнятості, як послуги з посередництва, а саме, як вони регулюються у різних юрисдикціях та які правові виклики і ризики виникають для роботодавців, працівників та посередників. Зазначене вказує на актуальність обраного вектору дослідження, своєчасність, що зумовило вибір теми наукової статті.

Аналіз досліджень і публікацій. Природа послуг з посередництва як нетипової форми зайнятості аналізувалась у роботах багатьох сучасних вчених: І.В. Лагутіної, О.О. Пастушенко, Ю.О. Остапенко, Г.І. Чанишевої, Моніка Мартишкова, Весна Сімович-Цвіцер та ін.

Мета статті – здійснити аналіз міжнародних стандартів та національного законодавства України, що регулює такий вид нестандартних трудових відносин, як послуги з посередництва та аутстафінг. Розкрити поняття «послуги з посередництва» та його співвідношення з поняттям «аутстафінг». Надати оцінку ризикам та перевагам такої форми працевлаштування. Дослідити досвід зарубіжних країн на початковому етапі законодавчого регулювання таких відносин та судову практику при недотриманні вимог законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародна організація праці (далі – МОП) слідує за тим, як трудові відносини набувають гнучкості в сучасних умовах, та розробляє міжнародні трудові норми у формі конвенцій і рекомендацій, що встановлюють мінімальні стандарти основних трудових прав.

Конвенція МОП № 181 про приватні агентства зайнятості від 19.06.1997 року (далі – Конвенція) надає визначення терміну «приватне агентство зайнятості» як «Фізичної або юридичної особи, яка надає послуги з підбору потенційного персоналу або надає послуги з найму своїх працівників з наміром надання їх у розпорядження третій стороні» [1].

Як бачимо, у випадку надання послуг, що становлять найм працівників з наміром надання їх у розпорядження третій стороні породжує

тристоронні трудові відносини: «підприємство-користувач» – агентство тимчасової зайнятості – працівник агентства тимчасової зайнятості – компанія-користувач або замовник.

Європейським Союзом було прийнято Директиву № 2008/104/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 19.11.2008 року про роботу в агентствах тимчасової зайнятості (далі – АТЗ), (далі – Директива), з метою покращення умов праці та усунення нестабільності. Директивою було внесено низку змін, спрямованих на регулювання кількості агентств, форми контракту, обмеження максимальної тривалості контракту та посилення захисту працівників агентств.

Метою Директиви є застосування принципу рівного ставлення (стаття 5) до працівників АТЗ. Відповідно до Директиви, основні умови праці та зайнятості працівників, нанятих через АТЗ, протягом терміну їхнього призначення на підприємстві-користувача повинні бути принаймні такими, які б застосовувалися, якби вони були найняті безпосередньо цим підприємством для виконання тієї самої роботи. Сфера дії Директиви поширюється на працівників, які працюють на умовах неповного робочого часу та за строковим трудовим договором [2].

Україна все ще не ратифікувала Конвенцію, проте законодавство України також регулює діяльність АТЗ або, як ще їх називають аутстаферів. Статтею 36 Закону України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 року № 5067-V (далі – Закон) передбачено діяльність суб'єктів господарювання:

- які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні;
- які наймають працівників для подальшого виконання ними роботи в іншого роботодавця [3].

З вищенаведеного ми можемо зрозуміти, що вищезгадані суб'єкти господарювання надають послуги з посередництва в розумінні трудових відносин.

Загалом поняття «посередництво» є широким та включає різні форми діяльності, при яких виникають тристоронні відносини для отримання необхідних робочих ресурсів.

Наприклад, суб'єкти господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні є третьою стороною для потенційного роботодавця та особи, яка шукає місце роботи.

Тобто агентство з працевлаштування надає лише послуги з посередництва у працевлаштуванні заінтересованим у цьому особам, проте не здійснює працевлаштування, на відміну від аутстафінгу, де співробітник офіційно оформлений у штат компанії-постачальника послуг (аутстафінгової компанії), але фактично виконує функції працівника іншої компанії (замовника послуг).

Це означає, що юридично співробітник не є працівником компанії-замовника, хоча він виконує всі свої посадові обов'язки на її користь.

Отже, «аутстафінг» можна розглядати як процес передачі адміністративних функцій, зокрема юридичного оформлення працівників, на зовнішню компанію. Натомість, посередництво у працевлаштуванні передбачає забезпечення взаємодії між роботодавцем і працівником на етапі найму.

Вказана діяльність суб'єктів господарювання в національному законодавстві є аналогією до визначення діяльності АТЗ згідно Директиви.

Відповідно до ч. 3 ст. 36 Закону, вищезазначені особи набувають правоздатності як суб'єкта господарювання у сфері посередництва у працевлаштуванні після внесення до реєстру, який формується та ведеться центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, в установленому Кабінетом Міністрів України порядку.

Також у пп. 14.1.183 Податкового кодексу України передбачена послуга з надання персоналу, як господарська або цивільно-правова угода, відпо-

відно до якої особа, що надає послугу (резидент або нерезидент), направляє у розпорядження іншої особи (резидента або нерезидента) одну або декількох фізичних осіб для виконання визначених цією угодою функцій [4].

Станом на 14.11.2020 року Державна служба України з питань праці також надало свої роз'яснення дефініції «аутстафінг», як виведення працівників за межі штату підприємства.

Тобто, працівник наймається, або продовжує працювати в одній компанії чи фірмі, але числиться у штаті іншої – так названої компанії-аутстафера.

Відповідно, виведений за штат персонал укладає трудові договори не з суб'єктом, на якого безпосередньо працює, а з відповідною організацією-аутстафером [5].

Аналізуючи судову практику, можна дійти висновку, що при укладенні трудових відносин у формі аутстафінгу ключовими факторами є:

- включення компанії-аутстафера до переліку суб'єктів господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні, та суб'єктів господарювання, які здійснюють наймання працівників для подальшого виконання ними роботи в Україні в інших роботодавців;

- наявність укладених трудових договорів між компанією-аутстафером та працівниками;

- належним чином оформлені накази про прийняття на роботу цих осіб;

- укладений договір аутстафінга між Замовником та компанією-аутстафером, відповідно до умов якого аутстафер приймає на себе зобов'язання надавати послуги з надання Замовнику своїх працівників.

- реалізація відповідних договорів аутстафінгу має супроводжуватися обов'язковим складанням актів приймання-передачі послуг по наданню персоналу, надісланням рахунків на оплату отриманих послуг, а також оплатою відповідних послуг.

Згідно Постанови Восьмого апеляційного адміністративного суду від 08.02.2023 року по справі № 380/17416/21 за позовом ФОП Чиж Наталії Миронівни до ГУ Держпраці у Львівській області про скасування припису Держпраці щодо виявлення неоформленої праці, де позивач доводить, що не залучав до роботи фізичних осіб без оформлення трудових відносин, оскільки для здійснення своєї господарської діяльності залучає працівників ПП «Мережа-Сервіс Львів» на підставі договору надання послуг по аутстафінгу персоналу, укладеного з ПП «Мережа-Сервіс Львів» [6].

Отже, ключовим питанням для правильного вирішення спору в цій частині є встановлення саме факту перебування у трудових відносинах фізичних осіб, які зазначені в акті Держпраці, з ПП «Мережа-Сервіс Львів». Це є визначальною ознакою для вирішення того, чи дійсно відбулось допущення позивачем фізичних осіб до роботи без укладання трудового договору.

Судом було встановлено, що ПП «Мережа-Сервіс Львів» не внесений до переліку суб'єктів господарювання, які здійснюють наймання працівників для подальшого виконання ними роботи в Україні в інших роботодавців.

Не надано доказів, з яких може бути встановлено обставини, які саме особи (ім'я, прізвище, по-батькові) надавали послуги за договором аутстафінгу у Позивача.

Матеріалами справи не підтверджено наявність трудових договорів між ПП «Мережа-Сервіс Львів» та фізичними особами, а також наявність належним чином оформлених наказів ПП «Мережа-Сервіс Львів» про прийняття на роботу цих осіб, або інших документів, що підтверджують те, що фізичні особи, які за договором надання послуг по аутстафінгу персоналу перебували у трудових відносинах з ПП «Мережа-Сервіс Львів».

Таким чином, бачимо, що національне законодавство України регулює ці нестандартні тристоронні трудові відносини, відповідно до міжнародних стандартів, проте варто ознайомитися і з досвідом зарубіжних країн на початковому етапі законодавчого регулювання таких відносин.

Весна Сімович-Цвіцер зазначає, що в Чорногорії правовий механізм направлення працівників через агентства на тимчасову роботу не є досконалим. Адже значна кількість роботодавців користується послугами агентств, щоб уникнути юридичного зобов'язання трансформувати трудові договори працівників, які пропрацювали у них 24 місяці, у безстрокові контракти. Замість цього роботодавці використовують механізм, відомий як «відрядження працівників», таким чином, що після закінчення 24-місячного періоду вони повторно орендують того самого працівника через агентство, при цьому працівник агентства знову працевлаштовується на те саме робоче місце без будь-яких обмежень, передбачених трудовим законодавством [7].

Моніка Мартишкова у своїх дослідженнях звертає увагу, що на етапі впровадження регулювання тимчасової зайнятості у Словаччині було виявлено низький ступінь гарантій зайнятості працівників – у вигляді звільнення після закінчення завдання у замовника. Тому в 2015 році у Словаччині було запроваджено регулювання щодо тривалості, строку та форми контракту між працівником АТЗ та АТЗ [8].

Максимальна тривалість тимчасового трудового договору про роботу за посередництвом наразі становить два роки (ч. 6 ст. 58 ТК). Крім того, має бути зазначена дата закінчення дії договору з користувачем, щоб працівник знав, до якого часу він/вона працюватиме на цього користувача.

Призначення до одного і того ж користувача не може бути продовжено більше чотирьох разів протягом

24-місячного періоду. Якщо період відрядження до одного і того ж користувача перевищує 24 місяці або якщо він був продовжений більше чотирьох разів, трудові відносини між агентством і працівником вважаються припиненими, і працівник стає найманим працівником користувача на умовах звичайної повної зайнятості. Таким чином, Трудовий кодекс Словаччини (ТК, стаття 58 (6, 7)) передбачає автоматичний перехід від агентської роботи до звичайного трудового договору на повний робочий день. Трудові відносини між агентством і працівником не можуть тривати більше 24 місяців, навіть у випадку, коли працівник агентства направляється до кількох користувачів [9].

Крім того, тимчасова агентська робота підлягає регулюванню з точки зору спільної відповідальності користувача (ч. 10 ст. 58 ТК). З 2015 року користувач несе відповідальність за виплату заробітної плати працівнику, якщо він/вона не отримує заробітну плату від свого агентства або отримана заробітна плата не є порівняною із заробітною платою штатного працівника на аналогічній посаді, на вимогу працівника протягом 15 днів з моменту отримання вимоги (ч. 10 ст. 58 ТК). Таким чином, користувачі мають стимул залучати надійні агенції, щоб уникнути цього типу ризику [10].

У цьому дослідженні також варто розглянути нове явище, що стрімко набуває популярності – спільне використання працівників. Європейський фонд поліпшення умов життя та праці (далі – Єврофонд), вважає структуру таких трудових відносин схожою на тимчасову агентську роботу, проте відрізняється тим, що роботодавці об'єднуються з метою розподілу персоналом між компаніями-учасниками, не маючи на меті отримувати за це прибуток.

Роботодавець, не будучи агенцією з тимчасового працевлаштування, відряджає своїх працівників на обмежений період часу для роботи в іншій

компанії, без змін у трудовому договорі та з розумінням того, що після відрядження працівники знову приступають до виконання своїх попередніх обов'язків у компанії, яка їх відряджає.

Такий вид нетипової форми зайнятості набув популярності під час пандемії COVID-19 у першій половині 2020 року як інструмент впоратися з ситуацією, в якій деякі роботодавці не мали достатнього навантаження для своїх працівників, тоді як інші відчували брак працівників, які були на карантині або доглядали за хворими членами сім'ї.

Єврофонд звертає увагу, що в деяких державах-членах ЄС існує спеціальне законодавство, що регулює спеціальне використання працівників.

У Литві Трудовий кодекс зазначає, що трудовий договір може бути укладений з двома або більше роботодавцями для виконання однієї і тієї ж трудової функції. Він надає кожному залученому роботодавцю право реалізовувати права роботодавця і вимагає від них виконувати всі обов'язки роботодавця щодо спільного працівника. Аналогічно, у Португалії Трудовий кодекс дозволяє укладати контракт з кількома роботодавцями, якщо між ними існують корпоративні відносини взаємного володіння, володіння доменом або групою, або спільні організаційні структури [11].

Для ситуативного обміну працівниками законодавство передбачає можливість, за певних умов, скерувати працівників до іншої компанії, не будучи при цьому агентством тимчасової праці. Трудовий договір з початковим роботодавцем залишається чинним, але розподіл роботи та нагляд за нею покладається на приймаючу компанію.

В Австрії, Болгарії, Німеччині, Латвії, Польщі та Румунії немає спеціального законодавства про спільне використання працівників.

У Болгарії спеціальний розподіл працівників можливий завдяки чинному гнучкому законодавству, яке

не забороняє таку модель зайнятості (Міністерство праці та соціальної політики, 2019). Відносини з кількома роботодавцями можуть бути встановлені за допомогою індивідуальних контрактів на неповний робочий день або за допомогою одного контракту, якщо роботодавці створюють підприємство, спеціально призначене для управління трудовими відносинами з працівниками, які працюють за сумісництвом [11].

У багатьох країнах створюють некомерційні асоціації, з метою обміну досвідом, інформацією та порадами між існуючими групами роботодавців, які спільно використовують працівників. Ці асоціації також підтримують зв'язок з (регіональними) урядами, соціальними партнерами та іншими зацікавленими сторонами, а деякі з них отримують фінансову підтримку від (регіональних) інституцій.

Для полегшення обміну тимчасовими працівниками Чеська торгова палата співпрацює з онлайн-платформою, яка пропонує компаніям, що шукають тимчасовий персонал, і тим, хто має намір відрядити працівників, безкоштовні послуги з підбору персоналу. Чеська торгова палата також пропонує безкоштовну телефонну лінію для консультування компаній у цьому контексті [11].

У Люксембурзі в березні та квітні 2020 року Торгово-промислова палата у співпраці з Міністерством праці, зайнятості та соціальної і солідарної економіки; Міністерством Економіки; Національним агентством зайнятості (ADEM) та ін. запустили платформу, яка з'єднує компанії, що потребують робочої сили або компаніями, які мають незадіяних працівників або самозайнятих працівників, які шукають роботу [11].

Аналогічно у Словаччині, Продовольча палата та Асоціація готелів і ресторанів інформували один одного про кількість вільних працівників, а також про підприємства, які шукають додатковий персонал, і допома-

гали компаніям у створенні необхідних юридичних документів [11].

Безумовно така форма співпраці між роботодавцями сприяє залученню кваліфікованих працівників без додаткових на це витрат, що веде до економічного розвитку їх підприємств, а працівники мають високий рівень затребуваності, на відміну від непостійної роботи та ризику звільнення. Проте з іншого боку, робота на різних роботодавців та залучення у різні проекти може призвести до більшого стресу працівника від інтенсивності роботи та дискомфорту від інтеграції в різні колективи/команди.

Висновки. З вищенаведеного ми дійшли висновку, що поняття «посередництво» є широким та включає різні форми діяльності, при яких виникають тристоронні відносини для отримання необхідних робочих ресурсів.

На підставі вищевикладеного матеріалу можна сформулювати визначення поняття «посередництво у сфері працевлаштування», розглядаючи його як одну з форм нетипової форми зайнятості, що за своєю природою є тристоронніми трудовими правовідносинами. У яких формат взаємодії буде залежати від поставленої мети.

Наприклад, агентство з працевлаштування надає лише послуги з посередництва у працевлаштуванні заінтересованим у цьому особам, проте не здійснює працевлаштування, на відміну від аутстафінгу, де співробітник офіційно оформлений у штат компанії-постачальника послуг (аутстафінгової компанії), але фактично виконує функції працівника іншої компанії (замовника послуг) на підставі укладеного договору між його роботодавцем та замовником.

Спільне використання працівників також є формою тристоронніх трудових відносин, які виникають між роботодавцями на підставі добровільного та безоплатного обміну незадіяних працівників.

З одного боку такі форми зайнятості сприяють економічному зрос-

тання, оптимізації витрат компаній на персонал, стабільності працевлаштування та затребуваності працівників, а з іншого боку, компанії можуть зловживати такою формою працевлаштування, що призводить до порушення прав працівників АТЗ, збільшення кількості навантаження та стресу на них. В Україні така діяльність тільки починає набирати обертів та популярності, тож необхідно ратифікувати Конвенцію МОП № 181 від 19.06.1997 року та гармонізувати національне законодавство в рамках євроінтеграційного курсу України.

У статті проведено всебічний аналіз правових аспектів аутстафінгу, як нестандартної форми працевлаштування, яка набирає популярності в Україні та за кордоном. Розглянуто ключові національні та міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють таку нестандартну форму працевлаштування як аутстафінг. Особливу увагу приділено особливостям укладання трудових договорів з компаніями-аутстаферами, відповідності таких форм працевлаштування чинному законодавству України та дотриманню міжнародних стандартів.

Стаття також включає порівняльний аналіз правового регулювання аутстафінгу у різних країнах, зокрема в Чорногорії та Словаччині. Наведено приклади зловживання такою нестандартною формою зайнятості. У Чорногорії спостерігається спроба уникнення роботодавцями зобов'язань щодо перетворення строкових трудових договорів у безстрокові, тоді як у Словаччині встановлено суворі правила щодо тривалості тимчасових договорів та умов їхнього продовження. Окрім цього, досліджено досвід інших європейських країн, таких як Литва та Португалія, щодо правового регулювання аутстафінгу.

Аналізуються новітні тенденції в сфері нестандартної зайнятості, такі як спільне використання працівників, яке стало популярним під час пандемії COVID-19. Це явище дозволяє компаніям ефективно використовувати кадровий потенціал, зменшуючи ризики звільнення працівників, але водночас може викликати проблеми, такі як збільшення стресу в працівників через роботу на різних роботодавців.

У підсумку, було зазначено, що хоча українське законодавство в основному відповідає міжнародним стандартам, існує необхідність подальшої гармонізації правових норм у відповідності до євроінтеграційних процесів України. Рекомендується ратифікація Конвенції міжнародної організації праці № 181 для забезпечення додаткових гарантій для працівників, зайнятих в сфері аутстафінгу, що сприятиме сталому розвитку ринку праці в Україні.

Ключові слова: послуги з посередництва, МОП, зайнятість, нестандартні форми зайнятості, Європейський фонд поліпшення умов життя та праці, Єврофонд, спільне використання працівників, аутстафінг, агентство тимчасової зайнятості.

Kazimyrova O. Legal support of mediation services under the laws of Ukraine and certain foreign countries

The article provides a comprehensive analysis of the legal aspects of outstaffing as a non-standard form of employment that is gaining popularity in Ukraine and abroad. The author examines the key national and international legal acts regulating such a non-standard form of employment as outstaffing. Particular attention is paid to the peculiarities of concluding employment contracts with outstaffing companies, compliance of such forms of employment with the current

legislation of Ukraine and compliance with international standards.

The article also includes a comparative analysis of the legal regulation of outstaffing in different countries, in particular in Montenegro and Slovakia. Examples of abuse of this non-standard form of employment are provided. In Montenegro, there is an attempt by employers to avoid their obligations to convert fixed-term employment contracts into indefinite contracts, while Slovakia has strict rules on the duration of temporary contracts and the conditions for their extension. In addition, the experience of other European countries, such as Lithuania and Portugal, in the legal regulation of outstaffing is studied.

The article analyzes the latest trends in the field of non-standard employment, such as worker sharing, which has become popular during the COVID-19 pandemic. This phenomenon allows companies to effectively utilize human resources, reducing the risk of employee dismissal, but at the same time can cause problems, such as increased stress among employees due to working for different employers.

In conclusion, it was noted that although Ukrainian legislation is largely in line with international standards, there is a need for further harmonization of legal norms in line with Ukraine's European integration processes. It is recommended to ratify the International Labor Organization Convention No. 181 to provide additional guarantees for workers engaged in outstaffing, which will contribute to the sustainable development of the labor market in Ukraine.

Key words: mediation services, ILO, employment, non-standard forms of employment, The European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Eurofound, Employee sharing, outstaffing, temporary agency work.

Література

1. Про приватні агентства зайнятості: Конвенція МОП № 181 від 19.06.1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_005#Text
2. Про роботу в агентствах тимчасової зайнятості: Директива № 2008/104/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 19.11.2008 року. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32008L0104>
3. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 року № 5067-VI. *Голос України*. 2017. № 153-154.
4. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
5. Що треба знати про договір аутстафінгу?: Роз'яснення ГУ Держпраці у Херсонській області від 14.01.2020 року. URL: <https://te.dsp.gov.ua/shho-treba-znaty-pro-dogovir-autstafingu/>
6. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 08.02.2023 року по справі № 380/17416/21 за позовом ФОП Чиж Наталії Миронівни до ГУ Держпраці у Львівській області про скасування припису Держпраці щодо виявлення неоформленої праці. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109063748>
7. *Atypical Employment Relationships: The Position in Montenegro*, Simović-Zoicer, Vesna; van Voss, Guus ; Waas, Bernd, Hart Publishing, *Restatement of Labour Law in Europe*, 2019, p. 571-590.
8. *Strengthening legislation, weakening collective bargaining? Two faces of trade union strategies in Czechia and Slovakia*. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/09596801221140408>
9. *Non-standard forms of employment in selected countries in Central and Eastern Europe – A critical glance into regulation and implementation*; ILO Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe (DWT/CO-Budapest). Budapest: ILO, 2021. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_793096.pdf
10. *Zákon č. 311/2001 Z. z., Zbkonnnk práce z 2. Jála 2001*. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2001/311/20210301>
11. Eurofound (2020), *New forms of employment: 2020 update*, New forms of employment series, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

І. Лактіонов,

аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

ПРАКТИКА ЄСПЛ У ПИТАННІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ПРАЦІВНИКА НА ГІДНЕ СТАВЛЕННЯ ДО НЬОГО З БОКУ РОБОТОДАВЦЯ

Вступ. Право працівників на гідне поводження на робочому місці є основоположним принципом, закріпленим у міжнародній системі прав людини і, зокрема, в європейському трудовому праві через Європейську конвенцію з прав людини. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) розробив багату прецедентну практику з цього питання, в якій розглядається баланс між інтересами роботодавця та основними правами працівника, включаючи право на недоторканність приватного життя, захист від переслідувань та рівне ставлення. Оскільки царина трудового права продовжує розвиватися, тлумачення цих прав стало критично важливим для захисту гідності людей перед обличчям сучасних викликів у сфері зайнятості, таких як цифрове стеження, домагання на робочому місці та дискримінація.

Метою статті є дослідити підхід ЄСПЛ до реалізації правових гарантій, необхідних для забезпечення права працівника на гідне поводження з боку роботодавця. На прикладі таких знакових справ, як «Бербулеску проти Румунії» (Bărbulescu v. Romania) (про нагляд на робочому місці), «Лопес Рібальда та інші проти Іспанії» (Lopez Ribalda and Others v. Spain) (про прихований моніторинг) та «С.М. проти Хорватії» (S.M. v. Croatia) (про захист від експлуатації на робочому місці), у дослідженні проаналізовано еволюцію практики Суду

щодо зміцнення концепції гідного ставлення до працівника на роботі. Кожна справа висвітлює нюанси підходу Суду, підкреслюючи важливість справедливого і пропорційного балансу між правами працівників та операційними інтересами роботодавців.

Виклад основного матеріалу.

У контексті трудового права Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) відіграв вирішальну роль у формуванні та захисті права працівників на гідне ставлення до них з боку роботодавців. Рішення ЄСПЛ підкреслюють, що кожна людина, включаючи працівників, має право на гідність відповідно до статті 3 (заборона принижуючого гідності поводження) та статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Нижче наведено кілька ключових справ, які відображають тлумачення та застосування ЄСПЛ правових гарантій забезпечення права працівників на гідне поводження.

Так, справа «Бербулеску проти Румунії» (Bărbulescu v. Romania), 2017 [1] є важливим рішенням Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо балансу між правом роботодавця контролювати комунікації на робочому місці та правом працівника на приватність і гідність. У справі розглядалося питання, чи є нагляд роботодавця за особистими повідомленнями працівника пору-

шенням права працівника на повагу до приватного життя відповідно до статті 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Богдан Михайл Бербулеску працював у приватній компанії в Румунії, і в рамках своєї роботи його попросили створити обліковий запис в Yahoo Messenger, щоб відповідати на запити клієнтів. Його роботодавець відстежував акаунт і виявив, що Бербулеску використовував його в особистих цілях, що суперечило політиці компанії, яка забороняла особисте спілкування. За порушення цього правила Бербулеску був звільнений з роботи.

Бербулеску стверджував, що його звільнення порушило його право на недоторканність приватного життя, стверджуючи, що його комунікації були приватними і що він не знав про масштаби моніторингу. Він звернувся до румунських судів, які винесли рішення на користь роботодавця, заявивши, що моніторинг був виправданим, оскільки він виявив порушення правил компанії.

У справі «Бербулеску проти Румунії» Велика палата ЄСПЛ винесла рішення на користь Бербулеску, постановивши, що Румунія порушила статтю 8 Конвенції. Суд постановив, що румунські суди не змогли належним чином захистити право Бербулеску на повагу до його приватного життя і кореспонденції. У рішенні підкреслюється необхідність дотримання балансу між правом роботодавця контролювати комунікації та правом працівника на недоторканність приватного життя і гідність.

У рішенні «Бербулеску проти Румунії» підкреслюється кілька правових гарантій, які роботодавці повинні впроваджувати для забезпечення гідності своїх працівників:

1. Право на недоторканність приватного життя: працівники мають фундаментальне право на повагу до їхнього приватного життя, навіть

на робочому місці. Це включає право очікувати на конфіденційність у спілкуванні, якщо тільки прямо не повідомлено про інше. Роботодавці повинні поважати це право, забезпечуючи, щоб моніторинг на робочому місці проводився прозоро і з відповідними гарантіями.

2. Пропорційність нагляду: будь-який моніторинг повинен бути необхідним і пропорційним. Справа Бербулеску підкреслила, що роботодавці не можуть здійснювати широке, інтрузивне спостереження, якщо на це немає чіткої та вагомої причини. Цей принцип захищає працівників від надмірного контролю, який може порушити їхню гідність та право на приватність.

3. Інформована згода: роботодавці повинні переконатися, що працівники повністю обізнані з будь-якими методами моніторингу. Це включає в себе чітке інформування про те, що буде відстежуватися, обсяг моніторингу та його причини. Ненадання такої інформації може порушити право працівника на гідність, створюючи гнітюче або залякувальне середовище на робочому місці.

4. Баланс між бізнес-інтересами та правами працівників: хоча роботодавці мають законний інтерес у забезпеченні дотримання працівниками політики компанії, цей інтерес повинен бути збалансований з правом працівника на недоторканність приватного життя та гідність. Заходи нагляду мають бути вузько спрямовані на вирішення конкретних проблем і не повинні створювати атмосферу постійного нагляду, що підриває довіру та повагу.

Рішення у справі «Бербулеску проти Румунії» є важливим прецедентом для забезпечення гідного ставлення до працівників на робочому місці, особливо щодо права на недоторканність приватного життя. Суд чітко дав зрозуміти, що до працівників не можна ставитися як до простого знаряддя виробництва, що під-

лягає всеохоплюючому нагляду без належного обґрунтування та гарантій. Натомість, працівники повинні користуватися повагою як особистості з фундаментальними правами, включаючи право на гідність і приватне життя.

Принципи, встановлені в цій справі, мають широкі наслідки для практики моніторингу робочих місць по всій Європі. Тепер роботодавці повинні ретельно зважити, як їхня практика спостереження впливає на права працівників, і забезпечити, щоб їхня політика і процедури поважали гідність працівників. Постанова зміцнює уявлення про те, що гідність на робочому місці виходить за рамки простої фізичної безпеки і включає в себе психологічне благополуччя, приватність і особисту автономію.

Таким чином, справа «Бербулеску проти Румунії» встановлює важливий правовий захист права працівників на гідність, особливо в контексті нагляду на робочому місці. Вона підкреслює, що хоча роботодавці можуть здійснювати моніторинг комунікацій працівників з метою забезпечення дотримання політики компанії, такий моніторинг повинен здійснюватися у прозорий, пропорційний та обґрунтований спосіб. Справа підкреслює необхідність чіткої політики, поінформованості працівників та ретельного балансу між інтересами бізнесу та правами працівників на недоторканість приватного життя, підкріплюючи ширший принцип, згідно з яким до працівників мають ставитися з гідністю та повагою в усіх аспектах їхньої трудової діяльності.

У свою чергу справа «С.М. проти Хорватії» (*S.M. v. Croatia*) (2020), розглянута Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ), торкнулася важливих питань, пов'язаних із сексуальною експлуатацією на робочому місці, зосередившись на зобов'язаннях держави забезпечити захист і правовий захист працівників, щоб гарантувати їхню гідність і повагу у сфері зайнято-

сті. Ця справа є важливим прикладом того, як повинні діяти правові гарантії для захисту права працівника на гідне ставлення до нього з боку роботодавця, і як держави повинні підтримувати ці права шляхом належного розслідування та притягнення до відповідальності за зловживання.

Заявниця, С.М., стверджувала, що зазнала сексуальної експлуатації з боку свого роботодавця. Вона стверджувала, що роботодавець примушував її до сексуальних дій в обмін на роботу, а коли вона звернулася до суду, хорватська влада не провела належного розслідування її скарг. С.М. стверджувала, що ця нездатність держави ефективно відреагувати на її ситуацію і надати адекватні засоби правового захисту становила порушення її прав, зокрема, відповідно до Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ):

- Стаття 4: Заборона рабства, підневільного стану та примусової праці.
- Стаття 8: Право на повагу до приватного і сімейного життя.
- Стаття 3: Заборона нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження.

Справа «С.М. проти Хорватії» демонструє кілька важливих принципів щодо правових гарантій, необхідних для забезпечення гідного ставлення до працівників з боку їхніх роботодавців:

1. Відповідальність держави за ефективну правову базу: рішення Суду підтвердило, що держави повинні створити надійну правову базу, яка захищає працівників від усіх форм експлуатації та утисків. Ці рамки повинні включати всеосяжні закони, що стосуються сексуальної експлуатації, з чіткими механізмами, які дозволять працівникам повідомляти про зловживання без страху помсти.

2. Швидке та неупереджене розслідування: ефективні правові гарантії вимагають, щоб коли працівник подає скаргу на зловживання або експлуатацію, органи влади повинні розслідувати ці заяви швидко і неупе-

реджено. Неспроможність належним чином розслідувати скарги С.М. свідчить про недостатню прихильність до захисту гідності, що є важливим компонентом прав на робочому місці.

3. Відповідальність роботодавця: хоча у цій справі в першу чергу розглядалася роль держави, рішення передбачає, що роботодавці також несуть відповідальність за запобігання зловживанням. Правові гарантії повинні забезпечувати відповідальність роботодавців за створення безпечних умов праці. Роботодавці не повинні використовувати свою владу над працівниками таким чином, щоб посягати на їхню гідність і недоторканність, а держава повинна притягати роботодавців до відповідальності, якщо вони це роблять.

4. Захист від помсти: у випадках сексуальної експлуатації або насильства працівники можуть побоюватися помсти, особливо в ієрархічному робочому середовищі. Рішення ЄСПЛ у справі «С.М. проти Хорватії» підкреслює необхідність правового захисту, який запобігає помсті тим, хто повідомляє про зловживання. Як роботодавці, так і держави повинні впроваджувати засоби захисту, щоб захистити працівників від подальшої шкоди після подання ними скарг.

5. Право на приватність та особисту недоторканність: захист приватного життя, передбачений статтею 8, включає захист особистої недоторканності та гідності. Суд у справі «С.М. проти Хорватії» підкреслив, що держави повинні захищати працівників від ситуацій, коли їхня гідність порушується, наприклад, через сексуальну експлуатацію або примус. Тому правові рамки повинні включати чіткий захист приватності та недоторканності у сфері зайнятості, особливо для вразливих працівників.

Рішення у справі «С.М. проти Хорватії» має значні наслідки для того, як держави та роботодавці повинні захищати гідність працівників на робочому місці:

А) для роботодавців: ця справа підкреслює важливість створення політики на робочому місці, яка активно запобігає експлуатації та зловживанням. Роботодавці повинні мати чітку політику, яка визначає неприйнятну поведінку, пропонує конфіденційні канали повідомлення про порушення та забезпечує належний розгляд скарг на зловживання. Крім того, роботодавці повинні забезпечити відсутність примусу або експлуатації, пов'язаної з умовами праці, оскільки така поведінка є грубим порушенням гідності.

Б) для держав: держави несуть відповідальність за прийняття та дотримання законів, які запобігають зловживанням та експлуатації на робочому місці. Ефективні правові гарантії передбачають не лише заборону зловживань, але й створення проактивних механізмів для запобігання та забезпечення дотримання законодавства. Це включає в себе забезпечення того, щоб інспектори праці, правоохоронні та судові органи були навчені та забезпечені ресурсами для ретельного та делікатного розгляду випадків експлуатації та зловживань на робочому місці.

Справа «С.М. проти Хорватії» підтверджує фундаментальний принцип, що працівники мають право на гідне ставлення до себе, вільне від експлуатації та принижуючого гідність поведіння. Визнавши Хорватію такою, що порушила свої позитивні зобов'язання за статтями 4 і 8 Європейської конвенції, ЄСПЛ підкреслив важливість всебічного правового захисту працівників. Це рішення підкреслює, що держави повинні забезпечити ефективну правову базу для боротьби з експлуатацією на робочому місці, проводити ретельні розслідування скарг і притягати роботодавців до відповідальності за зловживання. Зрештою, ця справа слугує потужним прецедентом для впровадження правових гарантій, які захищають гідність і недоторканність працівників по всій Європі [2].

Ще для аналізу ми обрали кейс «Лопес Рібальда та інші проти Іспанії» (Lopez Ribalda and Others v. Spain) (2019) [3], оскільки він є важливим рішенням Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), в якому розглядався баланс між правом роботодавця на захист своїх бізнес-інтересів та правом працівника на гідність і приватність. Ця справа стосувалася прихованого спостереження, яке проводив роботодавець, і підняла важливі питання щодо меж моніторингу робочого місця та необхідних правових гарантій для забезпечення гідного поводження з працівниками.

Йде мова кількох працівників іспанського супермаркету, які були звільнені після того, як були зафіксовані прихованими камерами за підозрою в крадіжці. Роботодавець встановив як видимі, так і приховані камери в магазині, причому останні були встановлені без повідомлення працівників, у відповідь на значні втрати запасів. Завдяки цьому прихованому спостереженню роботодавець виявив кількох працівників, які займалися крадіжками, що призвело до їхнього звільнення. Звільнені працівники стверджували, що приховане спостереження порушило їхні права, передбачені статтею 8 Європейської конвенції з прав людини, яка захищає право на повагу до приватного життя.

У своєму первинному рішенні палата ЄСПЛ прийняла рішення на користь працівників, дійшовши висновку, що їхнє право на повагу до приватного життя, передбачене статтею 8, було порушене. Однак після апеляції Велика палата скасувала це рішення, постановивши, що Іспанія не порушила права працівників. Велика палата постановила, що приховане спостереження в цій справі було виправданим, оскільки воно було пропорційним і спрямованим на захист законних ділових інтересів роботодавця.

Справа Лопес Рібальда висвітлює кілька правових гарантій та принципів, які мають вирішальне значення для

забезпечення балансу між інтересами роботодавця та гідністю працівників під час нагляду на робочому місці:

1. Необхідність та пропорційність: ЄСПЛ підкреслив, що спостереження має бути необхідним для досягнення законної мети і пропорційним цій меті. У ситуаціях, коли приватність ставиться під загрозу, таких як моніторинг робочих місць, роботодавець повинні ретельно зважувати ступінь втручання, необхідний для досягнення поставлених цілей. Наголос Суду на пропорційності відображає необхідність уникати надмірного моніторингу, який може неправомірно посягати на гідність працівників.

2. Законні бізнес-інтереси проти приватного життя працівника: рішення показує, що хоча роботодавці можуть захищати законні бізнес-інтереси, вони повинні балансувати між ними та правами працівників на недоторканність приватного життя та гідність. Роботодавці не можуть широко виправдовувати інвазивне спостереження, не продемонструвавши конкретну, законну потребу – наприклад, запобігання крадіжкам або вирішення серйозних проблем безпеки. Навіть у таких випадках спостереження повинно ретельно контролюватися, щоб уникнути непотрібних втручань.

3. Вибіркове застосування повідомлення працівників: важливим результатом цієї справи стало рішення ЄСПЛ про те, що таємне спостереження може бути дозволено без попереднього повідомлення працівника, якщо це виправдано обставинами та за наявності інших гарантій. У більшості випадків працівники повинні бути поінформовані про заходи спостереження для дотримання їхніх прав на недоторканність приватного життя. Однак Суд визнав виняток у цьому випадку через необхідність уникнути попередження потенційних правопорушників і захистити інтерес роботодавця у запобіганні крадіжкам.

4. Захист через судовий захист: доступність судового захисту для працівників відіграла життєво важливу роль у рішенні Суду. Суд підкреслив, що працівники мали можливість оскаржити своє звільнення та оскаржити спостереження в суді. Таким чином, судовий нагляд слугував гарантією збереження права працівників на гідність і справедливості, навіть в умовах прихованого спостереження.

5. Цілеспрямоване та обмежене спостереження: суд підкреслив важливість обмеження спостереження конкретними сферами і лише за тими працівниками, які перебувають під підозрою. Сфокусувавши спостереження лише на зонах підвищеного ризику (в даному випадку на касових апаратах), роботодавець зміг обмежити втручання в особисте життя до того, що є суворо необхідним. Такий підхід слугує ключовою гарантією дотримання гідності, уникаючи атмосфери надмірного нагляду, яка може викликати у працівників відчуття надмірної пильності.

Таким чином, справа «Лопес Рібальда та інші проти Іспанії» підкреслює прихильність ЄСПЛ до захисту гідності та недоторканності приватного життя працівників, навіть коли роботодавці мають законні інтереси, які можуть виправдати певні заходи спостереження. Завдяки своєму тонкому підходу ЄСПЛ роз'яснив, що хоча приховане спостереження може бути допустимим у виняткових випадках, воно повинно бути суворо необхідним, пропорційним і обмеженим у часі. Це рішення слугує нагадуванням про те, що правові гарантії захисту гідності працівників вимагають від роботодавців стриманості, прозорості та пропорційності у всіх заходах з моніторингу. Ретельно збалансувавши потреби бізнесу з повагою до прав працівників, роботодавці можуть створити робоче середовище, в якому поважають гідність і приватне життя всіх людей.

Висновки. Практика Європейського суду з прав людини у сфері

реалізації права працівника на гідне ставлення з боку роботодавця підтверджує важливість забезпечення правових гарантій, що оберігають працівників від зловживань, приниження та дискримінації. ЄСПЛ, розглядаючи кейси, де роботодавці втручались у приватність або недооцінювали права працівників, формує стандарти для забезпечення балансу між інтересами бізнесу та основоположними правами працівників. Суд наголошує на важливості пропорційності, необхідності та прозорості заходів, таких як моніторинг, і вказує на обов'язок держав впроваджувати ефективні механізми правового захисту, які забезпечують належне реагування на випадки експлуатації та зловживань у трудових відносинах.

Таким чином, практичні напрацювання ЄСПЛ підкреслюють, що роботодавці повинні дотримуватися високих стандартів етики та законності, а держави – забезпечити функціонування правових механізмів для захисту гідності працівників.

У статті розглядається практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо реалізації юридичних гарантій права працівника на гідне ставлення до нього з боку роботодавця. У сучасних умовах глобалізації та розвитку нових технологій питання забезпечення права на гідне ставлення стає дедалі актуальнішим. ЄСПЛ визначає ключові підходи до розуміння цього права, зокрема через аналіз ситуацій, коли роботодавці вдаються до моніторингу працівників, встановлюють суворі обмеження у трудових відносинах або виявляють дискримінаційне ставлення.

Особлива увага приділяється стандартам, які ЄСПЛ встановлює для забезпечення балансу між правами працівника на приватність та гідність і правом роботодавця на захист законних інтересів,

зокрема через заходи контролю та дисциплінарні дії. У статті також розглядаються зобов'язання держав щодо захисту працівників, що включає ефективне реагування на випадки зловживань, дискримінації та приниження з боку роботодавців. ЄСПЛ підкреслює необхідність пропорційності та обґрунтованості заходів, які обмежують права працівників, зокрема у сфері приватного життя та гідності.

На основі аналізу судових рішень визначено, що ключовими аспектами забезпечення гідного ставлення до працівників є прозорість у трудових відносинах, доступ до правового захисту, дотримання стандартів етичної поведінки та превентивних заходів, спрямованих на уникнення порушень. Рішення ЄСПЛ підкреслюють, що кожна людина, включаючи працівників, має право на гідність відповідно до статті 3 (заборона принижуючого гідності поводження) та статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Результати дослідження свідчать про важливість практики ЄСПЛ як інструменту захисту трудових прав і як орієнтир для національних правових систем у забезпеченні права працівника на гідне ставлення з боку роботодавця.

Ключові слова: ЄСПЛ, гідне ставлення, трудові права, юридичні гарантії, моніторинг працівників, баланс інтересів, захист прав, трудові відносини.

Laktionov I. ECtHR practice on the implementation of legal guarantees to ensure the right of employees to be treated with dignity by their employers

The article analyzes the case law of the European Court of Human Rights (ECHR) on the implementation of legal guarantees of the

employee's right to be treated with dignity by the employer. In today's context of globalization and development of new technologies, the issue of ensuring the right to decent treatment is becoming increasingly relevant. The ECtHR defines key approaches to understanding this right, in particular by analyzing situations where employers resort to monitoring employees, impose strict restrictions on labor relations or show discriminatory treatment.

Particular attention is paid to the standards set by the ECtHR to ensure a balance between the employee's rights to privacy and dignity and the employer's right to protect legitimate interests, in particular through control measures and disciplinary actions. The article also discusses the obligations of states to protect workers, which includes effective response to cases of abuse, discrimination and humiliation by employers. The ECtHR emphasizes the need for proportionality and justification of measures restricting the rights of employees, in particular in the area of privacy and dignity.

Based on the analysis of court decisions, it has been determined that the key aspects of ensuring decent treatment of employees are transparency in labor relations, access to legal protection, compliance with standards of ethical behavior and preventive measures aimed at avoiding violations. The ECtHR judgments emphasize that everyone, including employees, has the right to dignity in accordance with Article 3 (prohibition of degrading treatment) and Article 8 (right to respect for private and family life) of the European Convention on Human Rights (ECHR). The results of the study demonstrate the importance of the ECHR case law as a tool for the protection of labor rights and as a guideline for national legal systems in ensuring the employee's right to be treated with dignity by the employer.

Key words: ECHR, decent treatment, labor rights, legal guarantees, monitoring of employees, balance of interests, protection of rights, labor relations.

Література

1. Case of *Bărbulescu v. Romania*, 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22sort%22:%20Descending%22,%22itemid%22:%20177082%22%7D>

2. Case of *S.M. v. Croatia*, 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22sort%22:%20Descending%22,%22itemid%22:%2012022%22%7D>

3. Case of *Lopez Ribalda and Others v. Spain*, 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22sort%22:%20Descending%22,%22itemid%22:%20197098%22%7D>

Є. Попов,

аспірант

кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Вступ. Диференціація у наукових колах розуміється як процес поділу цілого на групи, категорії за певними ознаками, тобто створення так званої класифікації та групування. У цивільному праві, у результаті проведення диференціації вдається виділяти та регулювати цивільно-правові відносини за категоріями, типами, видами, ознаками тощо. Фізична особа як один із найважливіших учасників цивільних правовідносин наділена низкою ознак, зокрема до таких ознак можна віднести ім'я фізичної особи, її громадянство, вік, стать, сімейний стан, стан здоров'я тощо.

У системі правових відносин фізичній особі належить головне місце: фізична особа як особистість виступає у цій системі в якості громадянина, суб'єкта правовідносин, носія прав і обов'язків, свободи і відповідальності, право- і дієздатності, правового статусу. До фізичних осіб звернені: юридичні приписи, від них залежить стан законності та правопорядку, рівень правової культури у суспільстві. Цінність правової системи визначається тим, яка роль відводиться фізичній особі, як охороняються, і забезпечуються її інтереси, якими: правами вона наділена, і які гарантії цих прав: здатність мати, права і самостійно виконувати обов'язки, є необхідними, умовами виникнення правового статусу кожної фізичної особи.

Питання здійснення цивільної дієздатності фізичної особи привер-

тає увагу багатьох учених. Участь фізичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин породжує низку невіршених законодавцем питань, що стосуються визначення її цивільної дієздатності.

Категорія цивільної дієздатності не лише визначена ЦК України, а також є об'єктом фундаментальних досліджень в науці цивільного права. Під цивільною дієздатністю фізичних осіб розуміється здатність фізичної особи своїми діями набувати та здійснювати цивільні права, створювати собі цивільні обов'язки та виконувати їх [3].

У. П. Бек зазначає: «на відміну від правоздатності, дієздатність у різні моменти часу різна, так-як залежить від цілого ряду факторів, серед яких найбільш важливими є вік та стан психічного здоров'я» [1, с. 1–6]. У зв'язку з цим за наявності та обсягом дієздатності окремі науковці пропонують виділяти такі категорії фізичних осіб, як: «недієздатні фізичні особи, частково дієздатні фізичні особи, обмежено дієздатні фізичні особи, повністю дієздатні фізичні особи» [5].

Аналіз досліджень і публікацій. Серед дослідників, які займалися даною проблематикою, слід відзначити В.І. Борисову, О.В. Веренкітової, С.Б. Булеци, С.Д. Гринько, В.В. Луця, В.В. Недьон, Т.О. Нечитайло, О.І. Сафончик, Р.О. Стефанчука, Є.О. Харитонова, О.І. Харитоновой, І.В. Фатееву, В.Л. Яроцького та ін.

Виклад основного матеріалу.

Поняття цивільної дієздатності можна сприймати як правову категорію, яка є однією з ключових частин цивільно-правових відносин, а також правосуб'єктності фізичних осіб. Крім цього, поняття та види, тобто диференціація, цивільної дієздатності фізичних осіб знайшли визнання і в зарубіжній, і у вітчизняній цивілістиці у вигляді здатності фізичних осіб здійснювати низку юридичних дій. Також важливість цивільної дієздатності визнається науковцями, на думку яких, для цивільної дієздатності фізичних осіб властиво юридично забезпечувати активну участь останніх у цивільних правовідносинах, здійсненні своїх прав майнового та особистого немайнового характеру, тощо.

Для розуміння цивільної дієздатності фізичних осіб необхідно знати таке поняття, як цивільна «недієздатність» фізичних осіб, під яким розуміється, стан, у якому фізична особа неспроможна самостійно здійснювати правові дії і потребує представництва.

Класифікації цивільної дієздатності фізичних осіб існує кілька. Одна з них ґрунтується на відмінності між повною та частковою цивільною дієздатністю фізичних осіб. Якщо фізична особа є повністю дієздатною, вона має право самостійно здійснювати всі правові дії. Якщо ж фізична особа неспроможна самостійно здійснювати деякі дії, це є ознакою його часткової дієздатності.

До складу цивільної дієздатності фізичних осіб, у вигляді складної правової категорії, входить ряд взаємозалежних елементів. Йдеться про здатність фізичної особи незалежно реалізовувати низку цивільних прав; здатність здійснювати ряд угод, які спрямовані на набуття прав і обов'язків; здатності набуття відповідальності за шкоду, яку було завдано.

Цивільне законодавство України чітко розрізняє цивільну правоздатність і дієздатність фізичних осіб. В юридичній літературі щодо визначення поняття цивільної дієздатності

фізичних осіб, точаться дискусії здебільшого у таких напрямках, як: визначення змісту дієздатності; визначення умов обсягу дієздатності [5].

Зазначимо, що дієздатність фізичної особи у цивільному праві є переважно однією з історичних правових конструкцій, що мають свої характерні риси та особливості, тому чітка регламентація та диференціація особливостей вказаного елемента дозволяють фізичним особам, тобто суб'єктам цивільних правовідносин, повною мірою реалізовувати свої права, задовольняючи свої потреби, і захищаючи свої інтереси.

Звертаючись до цивільно-правової характеристики цивільної дієздатності, можна зазначити, що останнє: це здатність фізичної особи набувати та здійснювати цивільні права за допомогою своїх дій; здатність набувати цивільні обов'язки, і виконувати їх.

Вищевказане розкриває безпосередньо динаміку цивільних правовідносин щодо цивільної дієздатності, які у свою чергу відрізняють її від цивільної правоздатності (закріплює наявність прав та обов'язків). Будучи практичною реалізацією усіх тих закріплених за фізичною особою прав, цивільна дієздатність дозволяє їй бути дійсним суб'єктом цивільного права.

У ЦК України надається визначення цивільної дієздатності фізичних осіб, а також розкрито зміст неповної дієздатності неповнолітніх віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, часткової дієздатності малолітніх, та цивільної недієздатності фізичних осіб. Разом з тим, ЦК України, визначення поняття повної цивільної дієздатності фізичної особи не містить [4]. З цієї причини охарактеризувати поняття часткової та обмеженої дієздатності неможливо. Законодавець лише закріпив можливий обсяг прав за цими категоріями фізичних осіб.

Диференціація цивільної дієздатності та її видів, як правило, відбувається на підставі двох ключових аспектів, зокрема віку фізичної особи

та стан психічного здоров'я фізичної особи. При цьому як особливо важливий критерій для законодавчого поділу цивільної дієздатності фізичних осіб виступає саме вік останніх.

Для цивільної дієздатності фізичної особи властиво починатися у міру її дорослішання та прояву психічних можливостей здійснення дій, які необхідні для того, щоб набути цивільних прав і обов'язків. Тому важливо наголосити на необхідності вікового розмежування цивільної дієздатності, тому що для того, щоб набути низку прав і обов'язків та реалізувати їх за допомогою власних дій, важливо усвідомити суть правових норм, зрозуміти зміст та наслідки своїх дій, мати життєвий досвід. Важливо, що, звичайно ж, зазначені якості мають значні відмінності у різних фізичних осіб, на що впливає їх вік.

Зупинимо свою увагу кожному виді цивільної дієздатності фізичних осіб. Звертаємо ще раз увагу на те, що у всіх країнах момент виникнення повної цивільної дієздатності залежить від досягнення особою певного віку та стану як психічного, так і фізичного здоров'я.

Положеннями ЦК України передбачено, що фізична особа набуває повної дієздатності з моменту досягнення нею повноліття, тобто з 18 років. Разом з тим, ЦК України передбачається можливість виникнення повної дієздатності фізичної особи до досягнення нею повноліття тобто до 18 років, а саме у разі досягнення фізичною особою 16-річного віку (стаття 35 ЦК України) [3]. Підкреслимо, що цей правовий механізм здійснюється за наявності таких підстав: підприємницька діяльність за згодою законних представників (батьків або опікунів), укладання шлюбу, а також робота за трудовим договором.

До категорії фізичних осіб, які мають часткову цивільну дієздатність відносять малолітніх осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку. У ЦК України встановлено, що

«певні дрібні побутові правочини, а також особисті немайнові права на результати інтелектуальної творчості, можуть самостійно здійснювати малолітні особи» [4].

Разом з тим, до категорії фізичних осіб, які мають неповну цивільну дієздатність, відповідно до положень статті 31 ЦК України, відносять фізичних осіб від чотирнадцятирічного до вісімнадцятирічного віку, тобто неповнолітніх фізичних осіб. Останні можуть самостійно або за згодою батьків (усиновлювачів, піклувальників) набувати цивільні права та обов'язки, що мають певні юридичні наслідки.

Цивільна дієздатність неповнолітніх фізичних осіб віком від 14 до 18 років характеризується тим, що за фізичною особою визнається право набувати та реалізовувати своїми діями не будь-які, а лише деякі права та обов'язки, прямо передбачені законом. Цивільна дієздатність неповнолітніх характеризується іноді як обмежена. Звісно ж, що обмежити можна те, що є у суб'єкта права. Якщо ж закон визнає за неповнолітнім неповну цивільну дієздатність, то у цьому не можна побачити обмеження, оскільки неповнолітній великого обсягу цивільної дієздатності до цього не мав.

До категорії недієздатних фізичних осіб відносяться фізичні особи, визнані недієздатними в судовому порядку, так як внаслідок психічного розладу не можуть розуміти значення своїх дій або керувати ними (стаття 39 ЦК України). У разі визнання судом фізичної особи недієздатною, остання позбувається права вчиняти будь-які правочини, і над нею встановлюється опіка.

Для визнання фізичної особи недієздатною за медичним критерієм необхідна сукупність трьох складових елементів: наявність у фізичної особи психічного розладу, його нездатність розуміти значення своїх дій та/або керувати ними, причинно-наслідковий зв'язок між ними. Істотне значення має встановлення психічного

захворювання і визначення ступеня змін особистості які настали в результаті зміни психічного стану фізичної особи. Визнати фізичну особу недієздатною можливо тільки після проведення дослідження відповідними експертами, що є виключною прерогативою судово-медичної експертизи. Тільки після висновку, комісії експертів та на підставі їх компетентного висновку суд вирішує питання недієздатності фізичної особи.

Також у положеннях ЦК України передбачено обмеження цивільної дієздатності фізичних осіб, однак при цьому не міститься конкретного визначення поняття обмежено дієздатних фізичних осіб, а надаються лише умови та порядок при яких, цивільна дієздатність фізичних осіб може бути обмежена судом [5].

Обмеження дієздатності осіб, які зловживають спиртними напоями або наркотичними речовинами, а також визнання фізичної особи, яка страждає на розлад психічного здоров'я, недієздатною є дуже суттєвим втручанням у правовий статус фізичної особи. Незважаючи на явну потребу у чіткому законодавчому регулюванні положень про цивільну дієздатність, чинне цивільне законодавство не дає точних визначень для такого роду правовідносин. Такі заходи впливу на фізичних осіб повинні здійснюватися в інтересах членів їхньої сім'ї з метою захисту майнових інтересів.

Для того щоб фізична особа, яка страждає на психічний розлад, була наділена спеціальним статусом – спеціальною правосуб'єктністю, необхідний певний юридичний склад. Основним елементом є прояв психічного розладу, який свідчитиме про недостатню здатність фізичної особи для здійснення нею власними діями прав та обов'язків. Під зазначеним у цивільному праві необхідно розуміти здатність свідомо регулювати свою поведінку, яка спрямована на виникнення, припинення або зміну цивільних правовідносин.

Елементом такого виду юридичного складу служить наявність психічного розладу (без визнання у судовому порядку особи недієздатною), прояв якого свідчить про недостатню здатність фізичної особи здійснювати свої суб'єктивні права та виконувати обов'язки. Такі фізичні особи визнаються за рішенням суду недієздатними. Але психічні розлади можуть мати і тимчасовий (скоротечний) характер, у цьому випадку, безумовно, потрібне медичне коригування, яке не заважає у повсякденному житті фізичної особи виконувати необхідні для її життєдіяльності функції (дрібні побутові правочини).

У зв'язку з цим необхідно у конкретних випадках за рішенням суду обмежувати таких осіб у цивільній дієздатності, а не позбавляти їх цивільної дієздатності, при цьому встановлювати над ними опіку та дозволяти їм здійснювати дрібні побутові правочини.

На підставі аналізу статті 36 ЦК України, можемо запропонувати визначення цього поняття, зокрема: «обмежено дієздатна фізична особа – це фізична особа, обмежена судом у цивільній дієздатності в порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством, який внаслідок пристрасті до азартних ігор, зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами ставить свою сім'ю у тяжке матеріальне становище, а також який унаслідок психічного розладу, що суттєво впливає на здатність розуміти значення своїх дій або керувати ними лише за допомогою інших осіб – піклувальників». Звертається увага на те, що у вказаному випадку оціночне поняття «суттєво» передбачає встановлення впливу психічного розладу на здатність фізичної особи розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними у кожному конкретному випадку.

При цьому у статті 36 ЦК України психічні розлади не диференціюються на окремі види, як це має місце,

наприклад, у статті 19 КК України, де йдеться, що «не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час скоєння суспільно небезпечного діяння перебувала у стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними внаслідок хронічного психічного розладу, тимчасового психічного розладу, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки» [2]. Тут слід звернути увагу на те, що положеннями статті 39 ЦК України визначено, що «у судовому порядку особа визнається недієздатною у разі, якщо вона не здатна усвідомлювати свої дії внаслідок саме хронічного, стійкого психічного розладу» [3].

У науковій літературі зазначається, що: «оскільки цивільне законодавство не диференціює психічних розладів, для визнання фізичної особи обмежено дієздатною достатньо наявності будь-якого психічного розладу, якщо буде встановлено, що унаслідок цього розладу фізична особа може розуміти значення своїх дій або керувати ними лише за допомогою іншої особи» [6]. Відсутність у цивільному законодавстві диференційованого підходу до питання психічних розладів фізичних осіб покладає на судові органи обов'язок щодо встановлення ступеня вчиненого порушення.

Таким чином, цивільна дієздатність юридично забезпечує активну участь фізичної особи у реалізації своїх майнових прав, а також особистих немайнових прав. Категорія цивільної дієздатності фізичних осіб становить велику цінність через те, що є юридичним засобом вираження свободи «суверенітету» особи у сфері майнових та особистих немайнових цивільних відносин.

Також можна запропонувати наступну класифікацію цивільної дієздатності фізичних осіб, зокрема:

Відповідно до юридичної класифікації: повна цивільна дієздатність фізичної особи; обмежена цивільна

дієздатність цивільної особи (фізична особа може вчиняти лише певні юридичні дії за згодою опікуна чи суду; цивільна недієздатність фізичної особи, у разі якщо фізична особа визнана судом недієздатною у зв'язку із хронічним, стійким психічним розладом, внаслідок якого вона неспроможна усвідомлювати та оцінювати наслідки своїх дій, а також неспроможна приймати рішення без сторонніх осіб (опікунів, піклувальників).

У залежності від віку фізичної особи: повна цивільна дієздатність фізичних осіб, які досягли повноліття; неповна цивільна дієздатність фізичних осіб, які є неповнолітніми у віці від 14 до 18 років; часткова цивільна дієздатність фізичних осіб, які є малолітніми у віці до 14 років.

Висновки. Для визначення цивільної дієздатності фізичних осіб є певні підстави, які закріплені у законодавстві. Важливим моментом є визнання цивільної дієздатності фізичних осіб, оскільки від цього залежить їх цивільна правоздатність. Поняття цивільної дієздатності фізичних осіб відрізняється від цивільної правоздатності фізичних осіб, бо перше є основою другого.

Цивільна дієздатність фізичних осіб є юридичною здатністю фізичних осіб здійснювати юридично значимі дії та нести за них відповідальність. Підставою для визнання фізичної особи повністю або частково недієздатною може бути позбавлення її правоздатності або обмеження її дієздатності.

Для визначення цивільної дієздатності фізичної особи використовується класифікація, яка враховує вік, здоров'я, рівень осмислення та інші параметри. Повна цивільна дієздатність фізичної особи характеризується можливістю здійснення будь-яких правовідносин, тоді як неповна та часткова цивільна дієздатність фізичної особи передбачають ряд обмежень під час укладання угод.

Важливою визначальною підставою для визнання фізичної особи недіє-

здатною є наявність у неї психічних відхилень. Відмінності цивільної дієздатності фізичної особи та цивільної недієздатності фізичної особи полягають у тому, що цивільно недієздатна особа не може самостійно вчиняти дії, а лише за наявності опікуна чи піклувальника.

Повна цивільна дієздатність надається фізичній особі з 18 років; часткова цивільна дієздатність може бути надана малолітнім віком до 14 років; цивільна недієздатність фізичної особи може бути визнана судом у разі втрати чи обмеження правоздатності.

Позиції оцінки цивільної дієздатності фізичної особи можуть відрізнятися залежно від певних юридичних обставин, але визнання фізичної особи дієздатною чи недієздатною залишається у компетенції суду.

Отже, цивільна дієздатність визначає самостійну участь фізичної особи у цивільних відносинах. На відміну від цивільної правоздатності, цивільна дієздатність залежить від певних індивідуальних якостей фізичної особи: віку та стану психічного здоров'я, бо ці фактори характеризують певний рівень інтелекту, волі, життєвого досвіду. Для самостійної участі у цивільних правовідносинах (наприклад, для укладання договорів) фізична особа повинна розуміти значення своїх дій, усвідомлювати їх (інтелектуальний критерій), керувати ними (вольовий критерій), нести самостійну відповідальність (бути деліктоздатною) або не брати участь у цивільних правовідносинах та визнаватись недієздатною внаслідок психічного розладу (медичний критерій).

Представлена стаття присвячена питанням цивільної дієздатності за законодавством України в сучасних умовах. В статті акцентовано увагу на тому, що диференціація у наукових колах розуміється як процес поділу цілого на групи, категорії за певними ознаками, тобто створення

так званої класифікації та групування. У цивільному праві, у результаті проведення диференціації вдається виділяти та регулювати цивільно-правові відносини за категоріями, типами, видами, ознаками тощо. Фізична особа як один із найважливіших учасників цивільних правовідносин наділена низкою ознак.

Звернуто увагу, що для визначення цивільної дієздатності фізичних осіб є певні підстави, які закріплені у законодавстві. Важливим моментом є визнання цивільної дієздатності фізичних осіб, оскільки від цього залежить їх цивільна правоздатність. Поняття цивільної дієздатності фізичних осіб відрізняється від цивільної правоздатності фізичних осіб, бо перше є основою другого.

Цивільна дієздатність фізичних осіб є юридичною здатністю фізичних осіб здійснювати юридично значимі дії та нести за них відповідальність. Підставою для визнання фізичної особи повністю або частково недієздатною може бути позбавлення її правоздатності або обмеження її дієздатності.

Для визначення цивільної дієздатності фізичної особи використовується класифікація, яка враховує вік, здоров'я, рівень осмислення та інші параметри.

Звернуто увагу, що цивільна дієздатність визначає самостійну участь фізичної особи у цивільних відносинах. На відміну від цивільної правоздатності, цивільна дієздатність залежить від певних індивідуальних якостей фізичної особи (віку та стану психічного здоров'я, бо ці фактори характеризують певний рівень інтелекту, волі, життєвого досвіду тощо). Для самостійної участі у цивільних правовідносинах фізична особа повинна розуміти значення своїх дій, усвідомлювати їх, керувати ними, нести самостійну відповідальність.

дальність або не брати участь у цивільних правовідносинах та визнаватись недієздатною внаслідок психічного розладу.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, суб'єкти цивільного права, правосуб'єктність, фізична особа, правоздатність, дієздатність.

Popov Ye. Some issues of differentiating civil capacity under Ukrainian legislation

The present article deals with civil capacity under Ukrainian legislation in the modern context. It highlights the fact that scientific communities interpret differentiation as a process of dividing the whole into groups and categories following particular features, i.e., the creation of the so-called classification and grouping. In civil law, as a result of differentiation, it is possible to distinguish and regulate civil law relations by categories, types, features, etc. An individual as one of the most important participants in civil law relations is endowed with a set of characteristics.

The author emphasizes that there are specific grounds enshrined in legislation for determining the civil capacity of individuals. An important point is the recognition of the civil capacity of individuals, since it affects their civil legal capacity. The concept of civil capacity of individuals differs from the civil legal capacity of individuals, as the former is the basis for the latter.

The civil capacity of individuals is the legal ability of individuals to perform significant actions legally and bear responsibility for them. The grounds for recognizing an individual as fully or partially incapacitated may be deprivation of legal capacity or restriction of legal capacity. To determine the civil capacity of an individual, a classification is used that takes into account age, health, level of awareness, and other parameters.

The author stresses that civil capacity determines the independent participation of an individual in civil relations. Unlike civil legal capacity, civil capacity depends on particular qualities of an individual (age and state of mental health, as these factors characterize a level of intelligence, will, life experience, etc.). To participate in civil law relations independently, an individual must realize the significance of their actions, be aware of them, control them, bear independent responsibility, or not participate in civil law relations, and be recognized as legally incapable due to a mental disorder.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, subjects of civil law, legal personality, natural person, legal capacity, capacity.

Література

1. Бек У.П. Цивільна правоздатність та дієздатність фізичної особи як учасника цивільних відносин. Академічні візії. Випуск 25/2023. С. 1–6.
2. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131) (із змінами та доповненнями у редакції від 28.03.2024 № 3342-IX) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T012341?an=910451>
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
4. Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р.: наук.-практ. коментар за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Харитонова Є. О., канд. юрид. наук, доц. Калітенко О. М. Київ : Норма права, 2023. 1424 с.
5. Цивільне право України. Особлива частина: підручник; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика. 5-те вид., стер. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 1173 с.
6. Цивільне право України: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. У 2 частинах.. За ред проф. Р.Б. Шишки (кер.авт. кол.), Ч. 1. Загальна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. 736 с.

Ю. Сарібемян,
аспірант 2-го курсу
Національної академії внутрішніх справ

КОЛО ОБСТАВИН, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОЇ ЛІКУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ НАДАННЯ КОСМЕТОЛОГІЧНИХ ПОСЛУГ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ВПЛИВ НА МЕХАНІЗМ РОЗСЛІДУВАННЯ

Постановка проблеми. Розслідування незаконної лікувальної діяльності у сфері надання косметологічних послуг потребує додаткового аналізу та побудування чіткого механізму, оскільки кримінальні правопорушення, скоєні у зазначеній сфері, почали з'являтися у суспільстві відносно нещодавно, а їх кількість зростає з кожним роком.

На нашу думку, дослідження кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконною косметологією, є актуальним питанням, бо сьогодні відсутня система захисту прав осіб, які постраждали від робіт некваліфікованих спеціалістів. У свою чергу, шкода завдана некваліфікованими послугами може бути різноманітна: від порушення естетичного вигляду до настання смерті.

Захист прав людей має відбуватися чітко та ефективно, незалежно від сфери діяльності, саме тому сьогодні постає нагальна потреба у побудованні механізму розслідування незаконної лікувальної діяльності у сфері надання косметологічних послуг.

Постановка завдання. У цій роботі ми проаналізуємо коло обставин, що підлягають встановленню, а також визначимо, яким чином ці обставини впливають на особливості розслідування кримінального правопорушення.

Виклад основного дослідження.

Отже, під час розслідування незаконної лікувальної діяльності у сфері надання косметологічних послуг необхідно встановити наступні фактори.

Наявність або відсутність документації. Косметологічні клініки та фахівці зобов'язані мати відповідні медичні ліцензії для надання таких послуг, як ін'єкції ботоксу, контурна пластика або інші медичні процедури. Саме тому одним із напрямків розслідування має бути визначення наявності або відсутності медичної освіти у спеціаліста, а також ліцензії на заняття медичною практикою. Зокрема, відсутність таких документів є головним фактором для кваліфікації діяння як незаконної лікувальної діяльності.

Контроль якості препаратів – ще один з головних факторів безпечної косметологічної діяльності. Використання несертифікованих препаратів або медичних засобів може призвести до серйозних ускладнень у пацієнтів. У таких випадках слід проводити експертизу препаратів і перевірку документації на них. Саме тому під час розслідування важливо встановити, якими саме препаратами була виконана процедура.

Санітарно-гігієнічний контроль є обов'язковим чинником у будь-якій медичній діяльності. Важливим еле-

ментом розслідування є дотримання стандартів санітарії та гігієни в косметологічних кабінетах. Зокрема, це пов'язано з тим, що недотримання санітарних норм також може призвести до різних захворювань або ускладнень у пацієнтів.

Документування скарг пацієнтів. Більшість розслідувань незаконної косметології починаються після звернення пацієнтів із скаргами на неякісні або небезпечні послуги. У разі виникнення такої ситуації, слідчі збирають медичні дані, свідчення та результати обстежень для подальшого аналізу.

Проаналізувавши чинне законодавство України з метою визначення, які саме обставини підлягають встановленню та доказуванню, ми можемо зазначити наступне. Так, відповідно до частини 1 статті 91 Кримінального процесуального кодексу України [1], у кримінальному провадженні підлягають доказуванню:

1. Подія кримінального правопорушення. Сюди ми відносимо час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення. Аналізуючи розслідування кримінального правопорушення у сфері косметології, можна звернути увагу на факт здійснення попереднього запису потерпілої особи до косметолога (якщо при цьому був виданий відповідний документ (направлення), зокрема, це буде одним із підтверджень точного часу та місця скоєння злочину.

2. Винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення. У разі, коли обставини вказують про наявність або відсутність алібі, особливою розслідування є обов'язкова перевірка правдивості цих показань за допомогою збору додаткових доказів.

3. Вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат. У більшості випадків у результаті дій некваліфікованого косметолога особа зазнає саме фізичної шкоди.

4. Обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження.

5. Обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

6. Обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення.

7. Обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Під час дослідження, аналізуючи питання, яке стосується кола обставин, що підлягають встановленню під час розслідування незаконної лікувальної діяльності, ми звернулися до роботи Б. В. Стецик. Авторка охарактеризувала обставини як елемент методики розслідування злочинів та розділила їх на п'ять окремих груп [2], а саме:

1) обставини, що стосуються самої події кримінального правопорушення;

2) обставини, що стосуються особи потерпілого;

3) обставини, що стосуються особи злочинця;

4) обставини причинно-наслідкового зв'язку;

5) інші обставини.

Отже, пропонуємо розглянути коло обставин, що підлягають встановленню під час розслідування незаконної лікувальної діяльності у сфері надання косметологічних послуг, у розрізі кваліфікації, що зазначила Б. В. Стецик.

Так, до обставин, що стосуються самої події кримінального правопорушення, відносяться час та місце скоєння кримінального правопорушення; спосіб підготовки, вчинення та приховання злочину; знаряддя; сліди злочину. Час та місце можна встановити за попередніми показами потерпілої особи або свідків. Крім того, як ми вже зазначали вище, необхідно дізнатися, чи був виданий потерпілому документ, який засвідчує час та місце проведення процедури. У більшості випадків знаряддям злочину будуть препарати та медикаменти, інструменти, якими безпосередньо виконувалася косметологічна процедура. Зокрема, необхідно звернути увагу на сертифікацію препарату, який був застосований.

Обставини, що стосуються особи потерпілого. Нам необхідно встановити, чи усвідомлювала особа можливі ризики перед початком процедури; де та яким чином пацієнт записався на прийом до косметолога; чи перевіряла потерпіла особа наявність диплому про медичну освіту у спеціаліста, а також дозвільну документацію (ліцензію на заняття медичною практикою). Крім того, необхідно проаналізувати особливості характеристики особи потерпілого для того, щоб встановити деталі скоєного кримінального правопорушення (причинно-наслідковий зв'язок, взаємовідносини потерпілого та винного, причини, мотив тощо).

Говорячи за обставини, що стосуються особи злочинця, у першу чергу, необхідно встановити інформацію стосовно наявності або відсутності відповідної освіти та дозвільної документації. Наголошуємо на тому, що кожна особа, яка займається косме-

тологічними послугами, зобов'язана подбати про своє відповідне навчання та отримання необхідних документів, а саме ліцензії на заняття медичною практикою. Крім того, до обставин, що стосуються особи злочинця, можна віднести мотив та умисел. Зокрема, необхідно встановити, чи усвідомлювала винна особа, які наслідки можуть настати після надання відповідних косметологічних послуг.

Наступні обставини – це обставини причинно-наслідкового зв'язку. У кримінальних справах важливо встановити, як дії підозрюваного призвели до настання певних негативних наслідків; чи були взаємовідносини між винним та потерпілим та як вони вплинули на наслідки скоєного діяння. Зокрема, це визначає характер слідчих дій. Наприклад, під час розслідування незаконної лікувальної діяльності у сфері надання косметологічних послуг, опираючись на обставини, необхідно встановити наявність або відсутність дозвільної документації на заняття медичною практикою, призначити експертизу стосовно сертифікації препаратів та якості їх складових тощо.

До останньої п'ятої групи Б. В. Стецик віднесла всі інші обставини, а саме вид і розмір шкоди; обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання; обставини, що виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття; обставини, що виключають факт вчинення кримінального правопорушення. Безумовно, всі зазначені обставини відіграють важливе значення під час розслідування кожного кримінального правопорушення, одночасно розслідування незаконної лікувальної діяльності у сфері надання косметологічних послуг не є виключенням.

Висновки. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що встановлення всіх можливих обставин кримінального правопорушення є важливим етапом, оскільки це забезпечує об'єктивність та повноту розслідування.

Кожний окремий аспект допомагає точно визначити природу і масштаб правопорушення, ідентифікувати винних осіб, а також зрозуміти, якої реальної шкоди було завдано постраждалим.

Крім того, ефективно та детально визначення обставин сприяє збиранню обґрунтованих доказів, що є необхідним для притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості. Найголовніше, що це також дозволяє захистити інтереси потерпілих і запобігти подібним злочинам у майбутньому. В особливості необхідно враховувати той факт, що кількість кримінальних правопорушень у сфері косметології з кожним роком збільшується, тому зазначена діяльність сьогодні потребує детального дослідження, а для вирішення проблеми, у першу чергу, необхідно побудувати ефективний механізм розслідування, опираючись на наявний практичний досвід.

У статті ми звертаємо увагу на актуальність дослідження такого кримінального правопорушення як незаконна лікувальна діяльність у сфері надання косметологічних послуг. На жаль, сьогодні особи, яким завдано шкоди від роботи некваліфікованих косметологів, не мають гарантій безпеки та захисту, а винні особи притягуються до відповідальності у поодиноких випадках. Це пов'язано з відсутністю чіткого механізму розслідування зазначених кримінальних правопорушень.

Саме тому ми встановлюємо та аналізуємо особливості розслідування випадків незаконної косметології. Зокрема, у цій статті ми розглядаємо коло обставин, що підлягають встановленню та доказуванню. Під час розслідування будь-якого злочину важливо встановити певні обставини, які мають

ключове значення для розкриття кримінального правопорушення чи іншої події. Також одним із питань є вплив цих обставин на особливості механізму розслідування.

У першу чергу, під час розслідування випадків незаконної косметології нам необхідно встановити наступні фактори: наявність або відсутність дозвільної документації та іншої документації, сертифікація та якість препаратів, санітарно-гігієнічний контроль, потерпілі особи та завдана їм шкода, свідки.

За результатами роботи ми можемо зробити висновок, що під час розслідування незаконної лікувальної діяльності у сфері надання косметологічних послуг обставини, що підлягають доказуванню, поділяються на декілька ключових груп. Одночасно доказування цих обставин є важливим для встановлення факту правопорушення та притягнення винних до відповідальності.

Крім того, для успішного розслідування зазначеного кримінального правопорушення необхідно підтвердити наявність всіх вищевказаних обставин, використовуючи різні види доказів: документи, свідчення, медичні висновки, а також перевірку відповідності дій косметолога чинному законодавству.

Таким чином, ми матимемо змогу побудувати ефективний механізм, спрямований на захист життя та здоров'я осіб, що звертаються до спеціалістів за послугами у сфері косметології, адже забезпечення безпеки громадян та їх можливість відстоювати свої права є одним із головних факторів демократичної та правової держави.

Ключові слова: косметологічні послуги, незаконна лікувальна діяльність, коло обставин, що підлягають встановленню.

Saribekian Yu. The range of circumstances to be established during the investigation of illegal medical practice in the field of cosmetology services: features and impact on the investigation mechanism

The article highlights the relevance of studying such a criminal offense as illegal medical practice in the field of cosmetology services. Unfortunately, individuals harmed by the work of unqualified cosmetologists today do not have guarantees of safety or protection, and perpetrators are held accountable only in isolated cases. This is due to the absence of a clear mechanism for investigating such criminal offenses.

Therefore, we establish and analyze the specifics of investigating cases of illegal cosmetology. In particular, this article examines the range of circumstances that need to be established and proven. In the investigation of any crime, it is crucial to identify certain circumstances that are key to uncovering the criminal offense or event. Another issue is the impact of these circumstances on the specifics of the investigation mechanism.

First and foremost, in the investigation of cases of illegal cosmetology, we need to establish the following factors: the presence or absence of permits and other documentation, certification and quality of the products used, sanitary and hygienic control, the victims and the harm caused to them, as well as witnesses.

Based on the research, we conclude that during the investigation of illegal medical activities in the field of cosmetology services, the circumstances to be proven are divided into several key groups. Proving these circumstances is crucial for establishing the fact of the offense and bringing the perpetrators to justice.

Moreover, for a successful investigation of this criminal offense, it is necessary to confirm the existence of all the above-mentioned circumstances, using various types of evidence: documents, testimonies, medical reports, as well as verification of the cosmetologist's compliance with current legislation.

Thus, we will be able to develop an effective mechanism aimed at protecting the lives and health of individuals who seek services from specialists in the field of cosmetology, as ensuring the safety of citizens and their ability to defend their rights is one of the main factors of a democratic and lawful state.

Key words: cosmetic services, illegal medical practices, the range of circumstances to be established.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Стецик Б. В. Методика розслідування незаконної лікувальної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 Б. В. Стецик. Львів, 2016. 245 с.

УДК 347.78

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.31>**І. Шендрик,**

аспірантка кафедри права інтелектуальної власності
та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОРИГІНАЛЬНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ОХОРОНОЗДАТНОСТІ ЧАСТИНИ ТВОРУ: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. Незважаючи на прийняття Закону України «Про авторське право і суміжні права» у новій редакції, а також проведення законодавцем системної гармонізації вітчизняних нормативно-правових актів у сфері охорони прав інтелектуальної власності із законодавством Європейського Союзу, єдиної позиції стосовно правового статусу частини твору та умов надання їй правової охорони ані на нормативному, ані на доктринальному чи правозастосовчому рівні не вироблено. Зокрема судами та юрисдикційними органами по-різному розуміються і співвідносяться критерії оригінальності та творчого характеру частини композиції [1]; ототожнюються окремі різновиди частин твору (наприклад, персонажі) із власне творами; на науковому рівні часто обстоюється позиція щодо розповсюдження правового статусу частини твору на незавершені композиції; а також існує багато інших проблемних питань, пов'язаних із невірним/неповним, індуктивно-, а не сутнісно-орієнтованим, розумінням ознак частини твору. Така неоднозначність породжує у межах судової, адміністративної та договірної практики помилкові позиції щодо невизнання частин творів оригінальними та/або самостійними; покладення тягаря доказування наявності творчого характеру у частині композиції на неналежних суб'єктів;

відмову в наданні правового захисту охороноздатним частинам твору та багато інших.

Саме тому, ґрунтовного дослідження потребують критерії охороноздатності частини твору як самостійного об'єкта авторських прав в аспекті впровадження новітніх інновацій у комерційну сферу, а також імплементації законодавства ЄС та закордонної договірної і судової практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання умов охороноздатності частин твору розглядали у своїй працях С.В. Бондаренко, С.М. Клейменова, Л.Р. Майданник, Г.О. Ульянова, О.І. Харитонова та багато інших. Не дивлячись на це, комплексне вивчення критеріїв «оригінальності», «інтелектуальної творчої діяльності», «самостійності використання», «творчої завершеності» у розрізі надання правової охорони частинам твору майже не здійснювалось.

Виклад основного матеріалу. Так, відповідно до загального правила, закріпленого в нормі частини 2 статті 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (в редакції від 01.12.2022 року), частина твору, яка може використовуватися самостійно, зокрема оригінальна назва твору, оригінальний персонаж твору, у разі її використання окремо від твору, у складі якого вона створена, розглядається як твір та охороняється відповідно до цього Закону [2].

Детальніше та більше конкретизовано розкриває зміст частини твору як об'єкту авторського права у своїх рішеннях Верховний Суд. Зокрема у пункті 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» № 5 від 04 червня 2010 року, суд зазначив, що назва твору, фрази, словосполучення та інші частини твору, які можуть використовуватися самостійно, підлягають охороні як об'єкт авторського права тільки у тому випадку, коли вони є результатом творчої діяльності автора і є оригінальними [3]. До аналогічного висновку Верховний Суд України доходив і у Постанові Пленуму ВГСУ від 17.10.2012 № 12 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності», в якій зазначено, що назва твору підлягає охороні як об'єкт авторського права тільки у тому випадку, коли вона є результатом творчої діяльності автора (є оригінальною) і може використовуватися самостійно [4]. На обов'язковій наявності у частини твору формальної оригінальності наголошено у постанові від 29.05.2007 р. у відомій справі № 20/434 про самостійність назви серіалу «Кунсткамера» [5], а на необхідності відображення у частині результатів творчої діяльності автора твору – у постанові від 21.02.2018 р. у справі № 331/213/14-ц про незаконне використання ПАТ «Горлівський м'ясокомбінат» назви мультфільму «Капітошка» [6].

Достатньо цікавою і слушною у досліджуваному аспекті видається також позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 08 травня 2018 року, справа № 369/9557/15-ц про використання суб'єктом господарювання без дозволу правовласника сценічного образу та персонажу аудіовізуального твору «Верка Сердючка» на етикетках квасу «Веркін квас пох-

мільний» [7]. У вказаному рішенні зазначено, що зображення персонажу на етикетках пластикових пляшок напоїв є безпосередньо відтворенням сценічного, музичного та аудіовізуального твору, що без дозволу правовласника є порушенням авторських прав останнього. Тобто, у межах даної справи суд касаційної інстанції визначив самостійне використання частини твору як форму відтворення твору, а тому порушення авторських прав на частину має наслідком порушення прав на власне композицію.

Таким чином частина твору підлягає окремій правовій охороні, але за відповідних умов [8]. До таких умов, враховуючи наведені положення профільного закону та вітчизняну судову практику, належать: 1) частина твору є результатом інтелектуальної творчої діяльності автора; 2) є оригінальною; 3) здатна використовуватись самостійно; 4) є формою/способом відтворення композиції; 5) має об'єктивну форму вираження. При цьому, застосувавши у нормі ч. 2 ст. 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права» нормативну конструкцію «розглядається як твір та охороняється відповідно до цього Закону», законодавець фактично надав однаковий обсяг правової охорони частині твору і власне твору, проте не отождивив вказані об'єкти авторського права, що, як ми вже відзначали, є цілком логічним та відповідає змісту таких категорій, котрі за ступенем самостійності значно відрізняються.

Разом з цим, не дивлячись на існування відносного консенсусу щодо переліку критеріїв охороноздатності частини твору, єдиної позиції стосовно сутнісного наповнення кожного з них ані на доктринальному, ані на практико-прикладному рівні не вироблено [9, с. 445].

Одним з найбільш дискусійних питань у сфері визначення критеріїв охороноздатності не лише частини, проте і власне твору – є співвідношення ознак «оригінальності» та

«творчого характеру». На підставі аналізу наукових джерел та судової практики, можливо виокремити чотири основні позиції щодо врегулювання вказаної проблеми.

Перший, компромісний підхід, виходить з того, що за змістовним обсягом критерій «творчого характеру» частини або твору є тотожним критерію «оригінальності», тобто вони є однаковими або синонімічними. Не вдаючись у деталі семантичного і психо-фізіологічного аспектів процесу творчості, представники такої позиції розуміють вимогу «творчого характеру» і «оригінальності» композиції у двох розрізах: 1) із сутнісної точки зору: у частині/творі повинен відображатись результат інтелектуальної творчої діяльності автора; 2) із формальної: твір/частина повинні бути новими, унікальними, нескопійованими з інших творів/частин. Як зазначає О.О. Штефан, творчий характер твору характеризується його оригінальністю або новизною, при цьому новизна й оригінальність можуть виявлятися як у змісті твору, так і в його формі [10, с. 4]. Аналогічно висновку доходить і В.В. Остапчук, вказуючи, що якщо спрощено підходити до ознаки «оригінальність» або «творчий характер» твору, то можна звести її до категорії «новизна твору» [11]. Згадаємо також і висновки Пленуму ВГСУ, викладені у постанові від 17.10.2012 № 12, в яких ВС наголосив, що обов'язковим атрибутом частини твору є наявність творчої діяльності автора, тобто оригінальності [4].

Водночас, більш поширеним і в певній мірі традиційним для українського правового поля є підхід, заснований на застарілому нормотворчому розумінні категорії «твір», котре було закріплене у Законі України «Про авторське право і суміжні права» в редакції до 01.12.2022 року [12]. Нормативно-правовий акт тієї редакції визначав два основні критерії охороноздатності композиції: твор-

чий характер і об'єктивна форма її вираження; іншими словами, правова охорона надавалась матеріальному втіленню, речовій формі результату інтелектуальної, творчої праці, тобто об'єктивізації твору [13, с. 120]. При цьому, будь-яких посилань на «оригінальність», як окрему вимогу для надання правової охорони твору, Закон не містив та дефініцію такому поняттю не надавав. Лише в деяких положеннях профільного нормативного документу було згадування ознаки оригінальності (статті 9, 10, 25 Закону), проте у значно обмеженому баченні її змісту [12].

Внаслідок цього, і в науковому колі сформувалась позиція розширювального розуміння критерію «творчого характеру» композиції, відповідно до якого вказана ознака полягала не лише в обов'язковому відображенні у творі результатів інтелектуальної творчої діяльності автора, але також і творчому характері вираження зовнішньої форми композиції. У свою чергу, оригінальність визначалась лише як рядова, формальна ознака, котра охоплюється критерієм творчості, подібно до «унікальності» і «новизни». Наприклад, О.А. Підпригора визначав творчість як цілеспрямовану пошукова діяльність людини, результатом якої є щось якісно нове, яке вирізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю [14, с. 4]. С.В. Бондаренко також зазначала, що твір може бути об'єктом охорони, якщо він є результатом творчої праці його автора, тобто є оригінальним, неповторним, суспільно та історично унікальним [15, с. 54]. Аналізуючи співвідношення понять «оригінальність» та «творчість» як ознаки об'єктів авторського права, С.М. Клейменова дійшла до висновку, що творчість є ширшим за змістом поняттям. Наприклад, на думку вченої, у випадку коли створюється первісний літературний твір, творчість – ознака, що означає, що

він (літературний твір) є унікальним, оригінальним та новим. Однак, якщо цей же літературний твір буде перекладений на іноземну мову, то говорити про унікальність або новизну не доводиться [16, с. 8].

Водночас, викладені вище наукові позиції, попри їх поширеність у науковій сфері та відповідність положенням законодавства у сфері авторського права, чинного на момент їх формування, містять ряд дискусійних положень.

По-перше, як слушно зазначає вчений С.І. Доценко, досліджуючи психо-фізіологічні особливості протікання інтелектуального і творчого процесів природних та кібернетичних систем, під інтелектом, загалом, розуміється здатність набувати, відтворювати, створювати і використовувати знання для розуміння конкретних і абстрактних понять і відносин між об'єктами і ідеями, а також використовувати знання осмисленим чином [17, с. 8]. При цьому, головною особливістю саме природнього, а не штучного інтелектуального процесу, є можливість людини не лише «осягати»; «знаходити», «набувати...», «вирішувати» і «будувати»; але і «встановлювати задачі», «висувати цілі», «формулювати теореми», «пізнавати» тощо [17, с. 8]. Іншими словами, природні інтелектуальні системи є унікальними в силу можливості не лише вирішувати поставлені інтелектуальні задачі, але і генерувати творчий мисленневий процес, котрий вчений характеризує, як здатність представляти речі в мірі, тобто у формі діалектичної єдності понять загальне та одиничне [18, с. 4]. Вказане «представлення речей у мірі», на наше переконання, полягає у людській здібності за допомогою афарентного синтезу перетворювати кількісні знання у якісні, переходити від чуттєво-конкретного (емпіричного) дослідження інформації до теоретично-конкретного, а також у здатності вкладати у результат інтелектуальної

діяльності певну індивідуальність, так званий «особистий дотик автора», на що інші біологічні істоти та кібернетичні системи не здатні [19, с. 110].

Таким чином, критерій «відображення інтелектуальної творчої діяльності» характеризує процес збирання (накопичення) автором інформації про себе і навколишнє середовище з її наступним аналізом, обмірковуванням і суттєвим (якісним) переробленням у нові для суб'єкта знання. Відповідно, законодавча вимога «творчого характеру» акцентує увагу на внутрішньому, а не зовнішньому вираженні твору; на суб'єктивному, а не об'єктивному; на якості процесу мислення, а не на якості його кінцевих висновків. Саме тому, критерій «інтелектуальної творчої діяльності» лише вимагає від автора під час створення композиції проявити мисленнєві творчі здібності в тому чи іншому обсязі, залежно від різновиду твору, однак, є байдужим до результатів такого процесу.

У свою чергу, ознака «оригінальності» стосується саме матеріального втілення твору і онтологічно ставить вимоги до композиції як кінцевого результату інтелектуального творчого процесу (його унікальності, неповторності, «нескопійованості»), а не власне до перебігу такого процесу. Як слушно вказувала О.І. Харитонova, вимога оригінальності у авторському праві кореспондує ознаці новизни у праві патентному [20, с. 102].

У цьому аспекті слід погодитись із представниками третього підходу співвідношення «творчості» і «оригінальності», зокрема І.Є. Томаровим, котрий наголошував, що критерій «творчої праці» пропонує суду чи експерту оцінити зусилля автора, які докладені при створенні твору, можливо, намір автора створити певний твір (задумку, робочі матеріали). Водночас, «оригінальність твору» вказує, що оцінити слід сам твір – результат інтелектуальної діяльності. Хіба важливо чи мав автор намір створити

саме такий твір, якщо результат вийшов оригінальним? І навпаки: хіба важливо, які зусилля доклав автор, якщо твір вийшов неоригінальним [1].

Продовжуючи вказану думку, слід зазначити, що відображення у композиції або її частині результатів інтелектуальної творчої діяльності не завжди свідчить про її оригінальність і неповторність, адже історія знає багато випадків, коли автори та науковці, працюючи повністю самостійно, доходили однакових висновків або створювали дуже подібні твори. Аналогічно і, наприклад, штучний інтелект здатен створювати унікальні і неповторні фотографії, малюнки та текстові матеріали. Однак, новизна таких об'єктів не вказує на відображення у них результатів інтелектуальної творчої діяльності автора, оскільки творчість є прерогативою виключно фізичних осіб, наділених природним інтелектом.

Зауважимо, що поширеність в комерційній сфері використання об'єктів, створених автономними комп'ютерними програмами, якраз і актуалізувало питання сутнісного розмежування критеріїв «творчості» і «оригінальності», а також їх рівноцінної значимості в процесі оцінки твору/частини на предмет надання їй охороноздатності. Адже вирішуючи питання про надання правової охорони частині твору, створеної штучним інтелектом, для суб'єкта оцінки не настільки важливо, чи є такий твір оригінальним, унікальним та/або новим. Натомість, значимим є факт наявності при створенні композиції чи її частини інтелектуального творчого процесу, здійсненого людиною [21].

По-друге, важливо відмітити, що ототожнення багатьма вченими та суб'єктами правозастосування критеріїв «творчості» і «оригінальності» або нелогічне розширення змісту першої ознаки має й іншу причину, а саме: спроба суб'єктів правозастосування та науковців штучно гармонізувати

вітчизняне авторське законодавство із закордонним. Як вже неодноразово зазначалось вище, традиційним для вітчизняного правового поля критерієм охороноздатності твору є ознака інтелектуального творчого характеру. Водночас, внаслідок укладення 21 березня 2014 року Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Україна взяла на себе зобов'язання привести положення Цивільного кодексу України, Закону України «Про авторське право і суміжні права» у відповідність до норм комунітарного законодавства Європейського Союзу щодо охорони й захисту авторського права та суміжних прав (про вказане безпосередньо зазначено у пояснювальній записці до Закону «Про авторське право і суміжні права» в останній редакції).

Вказане стосувалось зокрема й імплементації розповсюджені у країнах ЄС та у практиці Суду Справедливості ознаки «оригінальності» як основного (для деяких різновидів творів – єдиного) критерію надання охороноздатності композиції та/або її частині; а також похідних від такого критерію доктрин: «особистий дотик автора», «суттєвої переробки», «в поті чола», «творчої самобутності» та багатьох інших. Зволікання вітчизняного нормотворця із внесення необхідних ґрунтовних змін для впровадження критерію «оригінальності» у профільне авторське законодавство за наявності його широкого застосування у договірних відносинах, численних тлумачень у положеннях міжнародних та регіональних актах, ратифікованих Україною, призвело до того, що суди та науковці почали самостійно формувати підходи щодо співвідношення закордонного критерію «оригінальності» та вітчизняного «інтелектуальної творчої діяльності», котрі досить часто суперечили один одному.

Лише 01.12.2022 року із прийняттям нової редакції Закону «Про авторське право і суміжні права» зміст вказаних вимог було зведено до єдиного знаменника, а саме встановлено, що

оригінальність твору – ознака (критерій), котра характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору [2]. Тобто закріплено вірність розширювального розуміння критерію «оригінальності» (четвертий підхід), за якого оригінальність охоплює як творчість процесу створення композиції, так і унікальність результату такого процесу.

При цьому, викладений вище історичний приклад наочно підтверджує онтологічну мінливість авторських правовідносин і потребу у підвищеній динамічності та реальності нормативно-правового регулювання вказаної сфери. Адже, так званий «третій підхід» співвідношення критеріїв «оригінальності» й «інтелектуальної творчості» композиції, попри логічність і онтологічну обумовленість такої позиції, не був обраний нормотворцем для закріплення в об'єктивному праві, тому що не відповідав дійсному (реальному) стану суспільних відносин, що існували у державі, зокрема євроінтеграційній спрямованості українського народу, бажанню гармонізувати внутрішнє законодавство із правом ЄС.

З огляду на зазначене, оригінальність частини твору у розумінні норми частини 2 статті 7 профільного Закону слід розглядати у трьох аспектах. Перший – як вимога до сутності і процесу створення частини композиції. У справі *Infopaq International v. Danske Dagblades Forening* (2009) Суд ЄС вказав, що авторське право поширюється тільки на об'єкти, які є оригінальними в тому сенсі, що є результатом самостійної інтелектуальної діяльності автора [22, с. 33]. При цьому, Європейський суд Справедливості зазначив, що авторська охорона також поширюється на частини твору, оскільки вони поділяють оригінальність твору у цілому і містять елементи, які є вираженнями інтелектуального творіння його автора. Окремі речення або навіть

окремі фрази газетної статті можуть передати читачеві оригінальність інтелектуального творіння автора і, отже, підпадають під охорону, передбачену Директивою, як частково відтворені твори [22, с. 33].

За даних обставин, сутнісна оригінальність частини твору полягає у здатності такого елемента відображати у собі інтелектуальні творчі рішення, прийняті автором під час створення твору. Вказане може мати місце у двох випадках: 1) якщо частина твору є основоположною складовою змісту твору, його ядром, тобто саме у ній сконцентрована творчість композиції, вона і є тим творчим рішенням, яке автор виклав у композиції і яке перетворює текстовий матеріал у літературний твір, фотографію – у фотографічний твір, малюнок – у художню композицію (наприклад, центральний персонаж твору, оригінальний стиль фотографування, творча частина перекладу композиції); 2) якщо елемент твору лише частково відображає інтелектуальну творчу діяльність автора, котра пронизує та є підґрунтям усієї композиції (назва літературного чи художнього твору, музичний супровід у кінофільмі, творчий діалог персонажів у відеогрі тощо).

Другий аспект полягає у оригінальності форми (матеріального втілення твору), тобто унікальності саме результату інтелектуальної творчої діяльності автора. При цьому, з аналізу вітчизняної та закордонної судової практики можемо дійти висновку, що оригінальність форми частини твору полягає не лише у тому, що такий елемент не повинен бути скопійований з іншого твору, але також означає, що частина повинна містити значний обсяг власного творчого матеріалу автора [23]. Тобто твір повинен бути неповторним, а не лише «нескопійованим» з інших композицій. У цьому аспекті констатуємо вірність позиції судових та адміністративних органів англо-американської правової

сім'ї, котрі почали вимірювати обсяг самостійності частини твору якісним, а не кількісним критерієм. Як слушно зазначає Л.Р. Майданик, у США судова практика, насамперед ґрунтуючись на судовому рішенні по справі Feist, сформувала положення про мінімальний творчий внесок автора у твір, заперечивши таким чином відомий підхід «у поті чола» («sweat of the brow») [22, с. 32].

Вказане можна пояснити поширенням у комерційній діяльності композицій, створених комп'ютерними програмами шляхом компіляції сотень або тисяч частин інших творів. Такі поєднання частин творів дійсно є ні на що не схожими та в певній мірі неповторними, проте чи є вони оригінальними творами або їх частинами – питання риторичне. Адже у їх складі немає жодного самостійного творчого рішення автора, а тому такі композиції є неповторними в силу суттєвої переробки інших творів (тобто є відносно унікальними), а не неповторними в силу унікальності природного інтелекту людини (абсолютно унікальними).

Відповідно, оригінальними, з формальної точки зору, слід визнавати тільки ті частини творів, котрі відображають у собі абсолютно нові, індивідуальні, самостійні інтелектуальні творчі рішення автора, котрі не є результатом машинної (нетворчої) переробки або копіювання інших творів, та є унікальними в силу неповторності природного інтелекту людини.

Третім невід'ємним аспектом оригінальності, на нашу думку, є так звана «творча завершеність» частини твору [9], котра полягає у здатності елементу відображати не хаотичний набір творчих ідей, думок та образів автора, а, по-перше, містити у собі системний взаємозв'язок між такими ідейними посиланнями автора; по-друге, частина твору, як діалектична категорія, повинна мати певні обриси, форму, котра не дозволяє її творчій сутності «розтікатися»

між іншими елементами. Так, добре відомими і вочевидь оригінальними є «сім гномів» – персонажі казки братів Гримм «Білосніжка і сім гномів». Водночас, чи доречно вести мову про оригінальність кожного з таких гномів, адже вони безсумнівно є результатами інтелектуальної творчої діяльності авторів та мають оригінальну форму? На жаль ні, оскільки автори не надали кожному з них індивідуальний характер, образ, самостійне призначення у сюжеті творі. Тобто їх оригінальність, як персонажів, чітко не окреслена та охоплюється змістом колективного персонажу «сім гномів».

З огляду на зазначене, творча завершеність аналогічно із внутрішньою (сутнісною) та зовнішньою (формальною) оригінальністю є невід'ємною, завершальною вимогою для надання правової охорони частині твору, котра встановлює взаємозв'язок між першими двома ознаками та окреслює межі їх прояву. При цьому, саме останній підкритерій фактично визначає, чи здатна частина твору після сприйняття її реципієнтом використовуватись окремо від твору та набувати індивідуальне значення і сутнісне наповнення.

Висновки. В результаті аналізу доктринальних досліджень, нормативно-правових актів та судової практики у сфері охорони авторських прав на частину твору, сформовано та вивчено чотири основних підходи щодо співвідношення критеріїв оригінальності та прояву інтелектуальної творчості у частині твору. Оригінальність частини твору у розумінні норми частини 2 статті 7 профільного Закону слід розглядати у трьох аспектах. Перший – як вимога до сутності і процесу створення частини композиції, котра має прояв у здатності елементу відображати у собі інтелектуальні творчі рішення, прийняті автором під час створення твору. Другий аспект полягає у оригінальності форми (матеріального втілення твору), тобто унікальності саме

результату інтелектуальної творчої діяльності автора. Третьою невід'ємною складовою оригінальності, на нашу думку, є так звана «творча завершеність» частини твору, котра полягає у здатності елемента відображати не хаотичний набір творчих ідей, думок та образів автора, а містити у собі системний взаємозв'язок між такими ідейними посиленнями автора та мати певні обриси, форму, котра не дозволяє їй творчій сутності «розтікатися» між іншими елементами

Водночас, окремого дослідження потребує самостійність використання як основоположна умова надання правової охорони частині твору.

Наукова стаття присвячена дослідженню нормативних критеріїв охороноздатності частини твору. Проаналізовано законодавство у сфері охорони авторських прав та судову практику, в результаті чого виокремлено основні умови надання елемента композиції правової охорони. З метою встановлення змістовного наповнення кожного із вказаних критеріїв вивчено основні наукові позиції щодо співвідношення ознак «оригінальності» та «творчого характеру». Сформовано чотири доктринальні підходи до вирішення зазначеного питання та внаслідок їх детального аналізу зроблено висновок щодо вірності розширювального розуміння критерію «оригінальності», котрому властиві три аспекти: а) змістовна оригінальність – в частині твору повинні відобразитись результати інтелектуальної творчої діяльності автора; б) формальна оригінальність, котру автор вперше досліджує з якісної, а не кількісної точки зору, як абсолютну унікальність частини твору, існуючу в силу неповторності природнього інтелекту людини; в) творча завершеність, тобто здатність частини відобразити не хаотич-

ний набір творчих ідей, думок та образів автора, а потенція набувати певні обриси, форму, котра не дозволяє творчій сутності «розтікатися» між іншими елементами. В результаті аналізу практико-прикладних особливостей реалізації авторських прав на частину твору зроблено висновок, що змістовно-відображальна властивість притаманна частині у двох випадках: якщо частина твору є основоположною складовою змісту твору, його ядром, тобто саме у ній сконцентрована творчість композиції, вона і є тим творчим рішенням, яке автор виклав у композиції і яке перетворює текстовий матеріал у літературний твір, фотографію – у фотографічний твір, малюнок – у художню композицію (наприклад, центральний персонаж твору, оригінальний стиль фотографування, творча частина перекладу композиції); якщо елемент твору лише частково відображає інтелектуальну творчу діяльність автора, котра пронизує та є підґрунтям усієї композиції (назва літературного чи художнього твору, музичний супровід у кінофільмі, творчий діалог персонажів у відеоогрі тощо).

Ключові слова: частина твору, оригінальність, інтелектуальна творча діяльність, штучний інтелект, творча завершеність.

Shendryk I. Originality as a criterion for protection of a part of a work: doctrinal and legal implementation aspects

The scientific article is devoted to the research of normative criteria for the protection of a part of a work. Legislation in the field of copyright protection and court practice were analyzed, as a result of which the main conditions for providing the element of composition with legal protection were identified. In order to establish the content of each of the

specified criteria. In order to establish the meaningful content of each of the specified criteria, the main scientific positions regarding the ratio of the signs of «originality» and «creative character» were studied. Four doctrinal approaches to the solution of the mentioned question were formed, and as a result of their detailed analysis, a conclusion was drawn regarding the validity of the expanding understanding of the criterion «originality», which is characterized by three aspects: a) substantive originality – the part of the work should reflect the results of the intellectual creative activity of the author; b) formal originality, which the author investigates for the first time from a qualitative, not a quantitative point of view, as the absolute uniqueness of a part of the work, existing due to the unique nature of human intelligence; c) creative completeness, that is, the ability of a part to reflect not a chaotic set of creative ideas, thoughts and images of the author, but the potential to acquire certain outlines, a form that does not allow the creative essence to «spread» between other elements. As a result of the analysis of the practical features of the implementation of copyright on a part of the work, it was concluded that the content-reflective property is inherent in the part in two cases: if the part of the work is a fundamental component of the content of the work, its core, i.e. it is precisely in it that the creativity of the composition is concentrated, it is the creative solution that the author laid out in the composition and which transforms the text material into a literary work, a photograph into a photographic work, a drawing into an artistic composition (for example, the central character of the work, the original style of photography, the creative part of the translation of the composition); if the element of the work only partially reflects the intellectual creative

the activity of the author, which permeates and is the basis of the entire composition (the title of a literary or artistic work, musical accompaniment in a movie, creative dialogue of characters in a video game, etc.).

Key words: part of the work, originality, intellectual creative activity, artificial intelligence, creative completion.

Література

1. Томаров І.Є. Презумпція оригінальності твору: потрібна чи ні? *Legal Shift: efficient legal content*. 2019. URL: <http://www.legalshift.com.ua/?p=1332> (дата звернення: 12.03.2024).
2. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 12.03.2024).
3. Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-10#Text> (дата звернення: 12.03.2024).
4. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності : Постанова Вищого господарського суду України від 17.10.2012 р. №12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text> (дата звернення: 12.03.2024).
5. Постанова Вищого господарського суду України від 29.05.2007 р. у справі №20/434. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/700485> (дата звернення: 12.03.2024).
6. Постанова Верховного Суду від 21.02.2018 р. № 331/213/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72489451> (дата звернення: 12.03.2024).
7. Постанова Верховного Суду від 08.05.2018 р. № 369/9557/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74120728> (дата звернення: 12.03.2024).
8. Веренко В.Г. Чи можна, як та коли використовувати назви творів, не порушуючи авторських прав Закон і Бізнес. 2017. URL: <https://zib.com.ua/ua/129686.html> (дата звернення: 12.03.2024).

9. Кулініч О.О. Умови надання правової охорони творам та окремим їх елементам. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 58. С. 441–449. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdr_2011_58_72 (дата звернення: 12.03.2024).
10. Штефан О.О. Поняття об'єктів авторського права та критеріїв його охороноздатності. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2006. № 6. С. 3–8. URL: http://www.ndiiv.org.ua/Files2/2006_6/1.pdf (дата звернення: 12.03.2024).
11. Остапчук В.І. Загальні питання авторського права і суміжних прав. Науково-практичний журнал «Інтелектуальна власність». №2. 2003 р. URL: <https://synergy.ua/zagalni-pytannya-autorskogo-prava-i-sumizhnyh-prav/> (дата звернення: 12.03.2024).
12. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/ed20220105#Text> (дата звернення: 12.03.2024).
13. Орлюк О. П., Андрощук Г. О., Бутнік-Сіверський О. Б. та ін. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. закладів; За ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 696 с.
14. Підпригора О.А., Підпригора О.О. Право інтелектуальної власності України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 334 с.
15. Бондаренко С.В. Авторське право та суміжні права. Київ: Інститут інтелектуальної власності і права. 2008. 288 с. URL: https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2021/Bondarenko_Avtorske_pravo_2008_288.pdf (дата звернення: 12.03.2024).
16. Клейманова С.М. Співвідношення поняття «оригінальність» та «творчість» як ознаки об'єктів авторського права. Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство. Том 25. Випуск 2 (37). 2023. С. 1–9. DOI [https://doi.org/10.32782/2304-1587/2023-25-2\(37\)-1](https://doi.org/10.32782/2304-1587/2023-25-2(37)-1) (дата звернення: 12.03.2024).
17. Доценко С.І. Про природний та штучний інтелект кібернетичних систем // Радіоелектронні і комп'ютерні системи, 2019, № 3(91). С. 4–18. URL: <http://lib.kart.edu.ua/bitstream/123456789/4515/1/%d0%94%d0%be%d1%86%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.pdf> (дата звернення: 12.03.2024).
18. Доценко С.І. Інтелектуальні системи: принципи евристичної самоорганізації процесів смислового мислення та смислової діяльності. Радіоелектронні і комп'ютерні системи. 2020. № 2(94). С. 1–18. URL: <http://lib.kart.edu.ua/bitstream/123456789/4518/1/%d0%94%d0%be%d1%86%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.pdf> (дата звернення: 12.03.2024).
19. Крушельницька Я.В. Фізіологія і психологія праці: навч. посіб. Київ: КНЕУ. 2000. 232 с. URL: <https://buklib.net/books/21923/> (дата звернення: 12.03.2024).
20. Харитоновна О.І. Літературні та наукові твори як об'єкти авторських прав. Часопис цивілістики. 2016. Вип. 21. С. 100–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2016_21_23 (дата звернення: 12.03.2024).
21. *Naruto v. Slater*, No. 16-15469 (9th Cir. 2018). *United States Court of Appeals for the Ninth Circuit*. 2018. URL: <https://cdn.ca9.uscourts.gov/datastore/opinions/2018/04/23/16-15469.pdf> (last accessed: 12.03.2024).
22. Майданик Л. Поняття оригінальності твору в авторському праві: досвід ЄС, України та інших зарубіжних країн. Підприємництво, господарство і право. 2018. №10. С. 32–36. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/10/7.pdf> (дата звернення: 12.03.2024).
23. Рішення Господарського суду Харківської області від 14.08.2017 р. у справі № 922/1900/17. URL: <https://cdn.ca9.uscourts.gov/datastore/opinions/2018/04/23/16-15469.pdf> (дата звернення: 12.03.2024).

А. Шипоша,

аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОЗНАКИ СПРАВЕДЛИВОЇ ВІЙНИ У ДИСКУРСІ РАНЬОГО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми та її актуальність. Від самих витоків історії суспільства війна була одним з найвидатніших і вражаючих уяву видів діяльності людини. Хо́да історії неодноразово радикально змінювалася саме внаслідок воєн, що часто руйнували держави і цивілізації. Тим часом у філософській і політико-правовій думці тривали спроби осмислювати, а разом з тим – заохочувати, стримувати та навіть заперечувати війни. Війна стала швидко розглядатися як невід’ємна складова людського буття, а то й основний прояв політичної діяльності. За доби Середньовіччя внаслідок беззастережного панування християнської релігії на Заході, саме теологічні аргументи були пріоритетними. Але це не означало повного відкидання юридичних чи моральнісних аргументів, які так чи інакше «вмонтовувалися» до панівної ідеологічної доктрини. Відтак, саме релігійні засади детермінували більшість доктринальних підходів до осмислення феномену «справедливих» війн, а сама релігія часто служила політичним цілям війни. Християнська мораль і доктрина вдосконалювалися відповідно до потреб і ментальних настанов того часу, і Європа гарячково шукала нових, ефективніших засад політичної організації, щоб заповнити вакуум, створений після зникнення римської імперської влади на Заході наприкінці V ст.

Осмилення проблематики справедливої війни становить неабиякий

інтерес для сучасності, коли лімітування насильства державою та правом набули нових практичних вимірів та необхідності. Брак вітчизняних досліджень у сфері історико-правового аналізу концепту справедливої війни в контексті ранньосередньовічного західноєвропейського політико-правового дискурсу змушує спеціально акцентувати увагу на даному феномені в рамках цієї статті, досліджуючи його ключові риси та особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання справедливої війни у політико-правовій думці ранньосередньовічної Західної Європи стало предметом досліджень таких сучасних зарубіжних учених, як Д. Бартолом’ю, Б.С. Бахрах, Р.Х. Бейнтон, Дж. Білер, М. Бода, Дж.Ф. Вербрюген, С. Віндасс, Г.А. Дін, Дж.Т. Джонсон, Ж.Б. Елштейн, К. Ердманн, Дж. Келсі, Ф. Контамін, Р. Пігу, Ф.Х. Рассел, Дж. Річард, Б. Смоллі, В. Ульманн, Дж.М. Уоллес-Хедрілл, Ж. Флорі та ін. У їх дослідженнях доведено, що концептуалізація справедливої війни в ранньосередньовічному політико-правовому дискурсі відбувається під провідних впливом християнського віровчення; ретельно висвітлені питання інтелектуальних новацій у концептуалізації феномену справедливої війни, що його вона зазнала в ході синтезу римських, давньогерманських та ранньохристиянських уявлень про війну, її причини, способи ведення та форми обмеження насильства; з’ясовано специфіку

поступового зростання ролі та поглядів церковних мислителів у сакралізації концепту справедливої війни.

Натомість в українській історико-правовій науці досі панує спрощений підхід до тлумачення ролі та місця ранньосередньовічного дискурсу справедливої війни у концептуалізації цього поняття в політико-правовій думці Західної Європи: здебільшого йдеться про визначний внесок Аврелія Августина (бл. 354–430 рр.), який вважається «батьком» цієї доктрини, а також про розвиток цієї доктрини, що який переривається аж до XIII ст. з формулюванням концепції Фоми Аквіната (1226–1275 рр.) [1; 2, с. 258–291]. Відтак, створилося хибне враження, що період раннього Середньовіччя був часом інтелектуальної стагнації в осмисленні цієї доктрини, який нічого оригінального і корисного не приніс та в цілому не збагатив інтелектуальну думку тієї доби. Такий підхід, властивий навіть окремим дисертаційним дослідженням українських авторів [3], не відповідає історичним реаліям та спотворює загальне уявлення про неперервність еволюції ідей справедливої війни. Лише останнім часом завдяки історико-правовим дослідженням О. Борисової, Д. Забзалюка, І. Загребельного, К. Семчинського, С. Стасюка та деяких інших вітчизняних авторів такі односторонні підходи починають змінюватися на більш реалістичні та диференційовані.

Метою цієї статті є концептуальна систематизація ключових ознак феномену справедливої війни у політико-правовому дискурсі західноєвропейського Раннього Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Середньовіччя почалося в хаосі, що супроводжувалося занепадом пацифізму та доктрини справедливої війни, яка повсякчас порушувалася на практиці [4, с. 102]. Справедлива війна вимагала влади держави, але досить часто такої влади якраз і бракувало на територіях, які полишили римські

легіони, і навіть після того, як германські загарбники осіли на землях колишньої Римської імперії й утворили власні держави, централізоване урядування було наскільки слабким, що не спромоглося не забезпечувати захист підданам від нових навал – вікінгів, аварів, мадяр, слов'ян та ін. За таких обставин кожен захищався, як міг, за принципом *vim vi repellere*: силу можна відбити силою.

Тут важливо наголосити, що, на відміну від релігійних систем стародавнього світу, які здебільшого доволі толерантно ставилися до інших, середньовічна католицька церква встановила монополію на істину в усіх сферах суспільного та державного життя. Опрацьована в межах християнської ортодоксії концепція справедливої війни стала не лише елементом політико-правового дискурсу, але і складником загальнообов'язкової ідеології, підлягати дії якої мали всі суспільні стани ієрархічно збудованого феодального суспільства. Вона втілювала моністичний (християнський) погляд на справедливу війну, який відображав християнське тлумачення справедливості (як праведного способу життя, відповідно до настанов Божих, мінімізації насильства тощо), відображали верховенство духовної влади над світською, проповідували пріоритет релігійної політики над мирською; широко практикували морально-етичні підходи до характеристики війн та пропонували виключно релігійні критерії їхнього поділу на справедливі та несправедливі [5, с. 17].

На той час у християнському розумінні два типи війни вважалися допустимими: священна війна і справедлива війна. Священна війна ведеться за цілі або ідеали віри, вона ведеться божественною владою або за владою якогось релігійного лідера. Коли останній є церковним чиновником (наприклад, римським папою чи його уповноваженим представником), священна війна стає хрестовим походом. Ідеал хрестових походів

історично пов'язаний із теократичним поглядом на суспільство, тоді як справедлива війна зазвичай ведеться проти публічної влади заради більш приземлених цілей, таких як захист території, особи та прав. Задовольняючись досягненням більш конкретних політичних цілей, справедлива війна не допускає цілковитого знищення супротивників і прагне обмежити випадки насильства за допомогою кодексів правильної поведінки, імунітету для некомбатантів та інших гуманітарних обмежень, яких немає в священній війні. У священній війні участь християн є позитивним обов'язком, тоді як у справедливих війнах участь є законною, але обмеженою [6]. У Середні віки відмінності між священною і справедливою війною було важко провести в теорії, і їх замовчували ті, хто був зацікавлений у виправданні конкретної війни. У запалі битв і суперечок воюючі сторони часто відмовлялися від більш стриманих настанов справедливої війни заради абсолютних ідеалів священної війни. Тоді, коли справедлива війна була визнана необхідною, вона легко перетворювалася на священну війну, яка переслідувала найвищі цілі воюючих сторін, що найбільш послідовно було втілене в ідеології христосносного руху [7].

Найпершою основою справедливої війни стало виправдання війни як такої. Зокрема, найбільшою заслугою визнаного Августина Блаженного в концептуалізації справедливої війни стало утвердження ним такого собі *status quo* – війна є невід'ємна реальність Божого світу (мається на увазі людський світ, що створений Богом)» [8, с. 29]. На його думку, цілковитий мир є проявом Абсолютного Добра, а тому на грішній землі (у граді земному) він неможливий. Тому, з його погляду, навіть в історії граду християнського є місце війні як постійній боротьбі з язичниками, еретиками, маловірами і навіть побратимами у вірі. Проте цей споконвічний

песимізм не обертається в Августина на тотальне засудження всіх воєн [9]. Натомість філософ пропонує більш складну і диференційовану схему, відкриваючи шлях помірному оптимізмові: насправді деякі війни, на його думку, все ж можуть бути справедливими, зокрема, якщо вони сприяють установленню миру та справедливості, і не цілком узгоджується з канонами християнського віровчення [13]. Отже, для думки Августина властиве розрізнення війни ідеальної (справедливої) та реальної (несправедливої), відповідно до дихотомічної ідеї співіснування в єдиному універсумі ідеального (божественного) і реального (зіпсованого людським гріхом).

Так, найвпливовіша поставгустинівська концепція справедливої війни видатного іспанського філософа Ісидора Севільського (560–636 рр.) мала всі формалістичні риси саме в пізньоримському дусі: у центрі її були римські погляди на справедливу війну як на офіційно проголошену позицію держави. Ісидор буквально вважав, що справедлива війна – це війна, яка була офіційно проголошена і в якій жоден переможець не залишиться поза належною йому здобиччю, законно здобутою в ході бойових дій.

Вже у V ст. вплив Августина надихнув тогочасну інтелектуальну еліту на створення низки фальшивих творів, у тому числі листа *Gravi de rigna*, який запевняв християн, які боялися результатів війни, що Бог на їхньому боці і неодмінно подарує перемогу у битвах з ворогами [11, с. 26]. Таким чином, для досягнення перемоги були необхідні лише божественна допомога та прихильність, хоча сам Августин лише стверджував, що Провидіння керує результатами воєн, не обов'язково даруючи перемогу справедливій стороні. Є кілька прикладів ідеології випробування, описаної істориками в ранньому Середньовіччі. Ми знаходимо один такий приклад в історії християнської церкви Руфіна Аквілейського,

що охоплює події IV–V ст.ст. Руфін, зокрема, оповідає про битву при Фрігіді (394 р.), в якій римський імператор Феодосій I Великий (379–395 рр.) воював проти язичницького узурпатора Євгенія. Руфін повідомляє, що коли імператор побачив, що його війська відступають, він звернувся до Бога: «Всемогутній Боже... Ти знаєш, що саме в ім'я Христа, Твого Сина, я розпочав цю війну, щоб отримати те, що я вважаю справедливою відплатою. Якщо це не так, то покарай мене, але якщо я прийшов сюди з справедливої причини і з довірою до Тебе, то простягни Твою правицю на тих, хто Твій... [12, с. 481]. Здобута у кривавій та виснажливій битві перемога імператора стала своєрідним підтвердженням справедливості війни, що він її вів проти узурпатора.

Найяскравіший приклад оцінки справедливої війни за критерієм її результату дає аналіз загарбницьких воєн франкського короля Хлодвіга I (481–511 рр.), які санкціонуються християнським наверненням монарха та його вірою в те, що Бог на боці того, хто веде справедливу війну. Саме Боже керівництво долею битви виступає тут, як вирішальний елемент у наверненні Хлодвіга до християнства [13, с. 19–20]. Оскільки війна була міцно вкоріненою в менталітеті як широких верств народу, так і політичної еліти, то християнські монархи ранньосередньовічної Європи розглядали війни як справедливі, якщо вони були ними виграні, тому що це показувало, що Бог був на боці переможців. Власне перемога і вважалася головною ознакою справедливості конкретної війни. У той же час, якщо війна була програна, це була провина християн, які вели битву, тому що Бог карав їх за їхні гріхи. Адже Бог може тільки перемогти. Ця лінія думок сягає ще Старого Заповіту, де Бог карає ізраїльтян, посилаючи армії язичників, щоб навчити їх покорі Богу [14]. Отже, друга ознака справедливої війни з'являється в захід-

ноєвропейській ранньосередньовічній політико-правовій думці під впливом руйнівних навал варварів, які поховали Римську імперію: справедлива війна може бути і програною, але цього разу Бог використовує іноземного нападника з метою морального уроку для нації, яка відступається від додержання Його заповідей. Так, Ісидор Севільський підхопив цю тему у своїй «Історії королів готів», описуючи події V ст. [15, с. 15]. Християни після своєї поразки від гунів, імовірно, дали таке пояснення: вона виражає Божий вирок, що їхній спосіб життя не відповідав вимогам християнства, і гунни були використані Богом, як знаряддя (бич) для виконання Його суду, для покарання та виправлення Його вірних. Англосаксонська хроніка XI ст. дає подібний коментар щодо перемоги нормандського герцога Вільгельма Завойовника в битві при Гастінгсі в 1066 р. Це здається досить простим способом встановлення справедливості – люди грішать, а потім Бог карає їх через військову поразку чи іншу катастрофу [16]. З таких прикладів можна зробити висновок, що виправдання війни охоплювало вимогу, що через нібито вчинений гріх ворог мав бути помщений і виправлений. Начебто вчинений гріх породив ймовірно справедливу причину. Проте чи був гріх вчинений, чи ні, а отже, чи була причина справедливою, чи ні, залежало від Божого суду. Це судження стало очевидним наприкінці битви, тобто чи був результат битви перемогою чи поразкою. Перемога ясно показала, що Бог визнав справу справедливою, а перемога була нагородою; тоді як поразка показала причину як несправедливу, і це було покаранням [17].

Наступна ознака справедливої війни, що можна помітити у творах ранньосередньовічних авторів, – це справедлива (законна, праведна) причина війни [18]. Так, Ісидор Севільський протиставив у суто римський спосіб справедливу війну, розпо-

чату після офіційної декларації, щоб повернути втрачені речі чи відбити й покарати ворогів, несправедливій війні, яка ведеться з божевілья та без законної на те причини [19]. Цей підхід послужив каналом, через який римська доктрина справедливої війни транслювалася у середньовічний політико-правовий дискурс. Безпричинна, нерациональна, тиранічно розпочата війна є несправедливою, а отже підлягає осудові з боку церкви, права та держави. Відтак, у цій ідеї на передній план поступово виходить думка про доцільність стримування позаправового насильства. Оскільки більшість тогочасних мислителів були священнослужителями, ранньосередньовічна думка виявляла клерикальне упередження, яке одночасно заохочувало релігійно мотивовані війни та кидало підозру на моральність більшості актів насильства. Так, серед християнських мислителів Григорій Турський (538/539–593/594 рр.) наполягає, що справедлива війна має за мету мир, і тільки війна, яка ведеться для досягнення або відновлення миру, може вважатися справедливою. Так само Григорій вважав укладення мирних угод із переможеними ворогами належним закінченням справедливої війни. Він також наголошував на непорушності такої присяжної мирової угоди, *sacramentum*. За аналогією з внутрішньо-франкськими договорами, описаними в «Історіях франків», такі угоди включали урочисте *sanctio*, що посилялося на сили святих проти потенційних порушників. Справедливою є та сторона, яка поважає святість угод і кривдить через їх порушення, бореться з божественною допомогою і перемагає. І навпаки, сторона, яка дає неправдиві свідчення або відкидає мирну угоду, накликає на себе божественний гнів і програє. У своїх творах Григорій надає історизований виклад своїх поглядів на справедливу війну, включаючи провину націй

у виправданні воєн проти них, необхідність боротьби за справедливу справу, роль Бога як виконавця мирних угод, мир як мету справедливої війни, навіть августинську вимогу праведного наміру у справедливій війні [20]. Поряд із цим, Григорій чітко та послідовно санкціонує справедливу війну як війну в ім'я поширення християнства, що проходить червоною ниткою через його твори.

Цю думку підхоплюють і ретранслюють у своїх ідейних переконаннях видатний мислитель і римський папа Григорій I Великий (590–604 рр.) та уславлений франкський король, а згодом імператор – Карл I Великий (778–814 рр., імператор з 800 р.). Якщо перший обґрунтував справедливість війни мотивами придушення опору єретиків та наверненням у християнство варварів, то другий взяв ці ідейні засади на озброєння у своїй практичній діяльності, що, водночас, стимулювала й подальший інтелектуальний дискурс довкола тематики справедливої війни. Зокрема, далекосяжна імперська програма Карла Великого була відзначена його придворними вченими, які пов'язували експансію християнства та інтереси законних італійських походів Карла проти лангобардів, а відмова саксів підкоритися християнству виправдовувала їхнє завоювання і примусове навернення. Війни розглядалися одночасно як публічні, справедливі та священні, виправдовуючись церковними цілями, що згуртовували народ Божий та не допускали поділу функцій між Церквою, духовенством, мирянами та Імперією. Прикметно, що в цей час навіть священнослужителі, всупереч давнім заборонам, були зобов'язані брати участь у військових походах християнського імператора. Франки були впевнені, що вони богообраний народ; отже, війна для здійснення божественної справедливості в ім'я розширення *Regnum Francorum* була цілком справедливою [21].

Варто відзначити, що в добу Каролінгів (друга половина VIII–X ст.) [22] ідея справедливої війни стає високоперсоналізованою. Її носіями є справедливі (побожні, праведні) монархи, які втілюють у своєму правлінні засади Божественної справедливості, прагнуть наблизитися до ідеалів *Civitas Dei*. Так, у своїх листах, крім військового захисту *Christianum imperium* («християнської імперії») і католицької віри, видатний мислитель другої половини VIII – початку IX ст., радник Карла Великого філософ і вчений, один з найяскравіших діячів «Каролінзького відродження» Алкуїн Йоркський (735–804 рр.) [23] називає поширення принципів справедливості третім головним обов'язком християнського правителя, зображуючи самого Карла як єдину живу людину, наділену владою виконувати те, що подобається Богу. Забезпечення справедливості у мирних та військових справах – ключові серед інших обов'язків християнського правителя. Алкуїн стверджує, що в нагороду за виконання цих завдань Бог щедро благословить синів Карла Великого і збереже трон для всіх його нащадків [24, с. 88]. У написаному на початку IX ст. *Смарагдусом* із Сен-Міхеля (бл. 760 – бл. 840 рр.) «Зерцалі для князів» для напучування імператора Людовіка I Побожного (814–840 рр.) на першому плані теж висунуто *iustitia* («справедливість»), поряд із такими чеснотами, як *humilitas* («смирненість») і *pacis* («мир») [25, с. 224]. З цієї причини королю дозволено захищати свій народ справедливою війною та поширювати своє правління та християнство у світі [26, с. 117–118, 199–200, 359–360; 27, с. 17–38; 28, с. 16–28; 29, с. 14–16; 30, с. 141–143]. Королів може судити тільки Бог. Якщо король стає несправедливим, нечестивим і нещадним тираном, тоді його народу не дозволяється повставати проти нього, тому що суд на боці Бога. Бог також карає короля та його народ,

якщо вони слідуєть за королем у його гріху, або якщо джерелом гріха є народ [31, с. 200–203; 32, с. 389].

Справедливим війнам прихильний сам Господь, Який даруючи перемогу, тим самим вказує на справедливу сторону війни. Промовистими є приклади з історії міжусобиць Каролінгів, докладно описаних в «Історіях» онуком Карла Великого, істориком Нітгардом (бл. 790 – бл. 843 рр.) [33]. Розповідаючи про подробиці громадянської війни між трьома синами Людовика I Побожного, він наголошує, що в надзвичайно кровопролитній битві під Фонтенуа (841 р.) очільники Західнофранкського та Східнофранкського королівств Карл II Лисий (840–877 рр.) і Людовік I Німецький (840–876 рр.) перемогли старшого брата короля Лотара I Італійського (який одночасно був імператором; 840–855 рр.), а після битви королі-переможці запитали своїх єпископів, що їм робити далі. Зібрані на нараду єпископи дійшли висновку: «союзники боролися за право і справедливість, і це ясно доведено Божим судом, тому і радників, і виконавців слід приймати за служителів і знаряддя Господа; але кожен, хто діяв у цьому поході за гнівом, ненавистю, славолюбством або за яким-небудь іншим мотивом, радячи або діючи [неналежним чином], повинен у таємній сповіді покаятися у прихованих гріхах і отримати кару в міру своєї вини, для прославлення і звеличення такого прояву Божественної справедливості і для прощення гріхів нечестивим братам, оскільки через свої гріхи вони зовсім не відали, що навмисне чи мимоволі помилялись у багатьох справах, так що з Божою поміччю вони звільнилися б від цього, й одночасно для того, щоб Господь і надалі був захисником і покровителем у всякій справедливій справі, як і досі» [34, с. 226]. Тим самим ознаками справедливої війни були визнані: 1) боротьба за право і справедливість (що доведено Божим судом); 2) справедлива мета – досяг-

нення Божественної справедливості, покарання грішників і прощення гріхів; 3) діяння з гнівом, ненавистю, славолюбством несумісні з цілями, мотивами і результатами справедливої війни; 4) покладання на допомогу Богу як запоруку забезпечення справедливості війни в майбутньому.

Проте в ході міжусобиць доби раннього Середньовіччя перемога часто переходила з рук у руки, тож збагнути сутність божественної санкції справедливої війни за цим критерієм ставало дедалі важче. Натомість внутрішні чвари були використані ворогами імперії Каролінгів для активізації зовнішніх вторгнень. Тому, природно, що остаточно заплутавшись у тому, чия війна «справедливіша» на рівні внутрішніх міжусобних воєн, християнські мислителі були змушені переключити свою увагу на зовнішній фронт. Тут, як здавалося, критерії справедливої війни вимальовувалися набагато чіткіше. Так, уже Агобард Ліонський (769–840 рр.) протиставив зовнішні війни Карла Великого сучасним йому несправедливим внутрішнім розбратам. Справедлива війна дедалі більше ототожнюється ним із виключно зовнішньою війною, що ведеться в цілях самооборони, в якій духовенство має молитися про підкорення варварів Імперії та про припинення варваризації підданих Імперії. Так само і філософ та церковний ієрарх Гінкмар Реймський (бл. 806–882 рр.) вважає, що війна світських володарів між собою є несправедливою, а її призвідці заслуговують на відлучення [35]. Це ж стосується і переслідування єпископів, вчинюваного без розумної причини, оскільки це заважає реалізації завдань духовенства щодо проповідання миру та війни проти варварів. Останні війни є водночас священними, санкціонованими церквою, такими, що ведуться в ім'я поширення християнської віри, але, незважаючи на це, в ній активна участь духовенства виключена. Так Гінкмар Реймський, Рабан Мавр (бл. 780–856 рр.) і Седулій Скот

вдалися до виправдання війни для захисту Імперії та віри [36, с. 29–30].

Певний скептицизм щодо можливості встановити справедливість війни за її результатами демонструють вже пізньокаролінзькі автори. Так, божественна санкція справедливої війни дійшла до заперечення в творах Агобарда Ліонського, який дійшов настільки далеко, що заперечував саме припущення про те, що справедливий божественний вирок був виявлений результатом битви. Седулій Скот стверджував, що схвалює війну, протиставляючи справедливого державця, який прагнув миру навіть для своїх ворогів і йшов на війну лише з необхідної та справедливої причини з лихим князем, який продовжує воювати після того, як відмовився від пропозиції миру. Проте другий підхід до міжусобних воєн демонструють уже згадуваний Григорій Турський та англосаксонський філософ Гільда (500–570 рр.). Перший вважає захоплення громадянською війною гріхом, оскільки це не приносить користі церкві чи поширенню слова Божого, тому міжусобні війни, на його думку, є несправедливими [37]. Гільда вважав, що всі несправедливі війни не є громадянськими війнами, але всі громадянські війни є несправедливими [38, с. 129]. Той факт, що мир є бажаним і що громадянська війна вважається несправедливою, свідчить про те, що концепції справедливої війни в розумінні пізньої античності не повністю вимерли в усіх частинах імперії, і що справедливість прирівнювалася до доброго правління, тоді як зло було причиною гріховних помилок та перекозачень у здійсненні влади [39, с. 103].

Врешті, після хаосу IX–X ст.ст. правопорядок і влада, які зміцніли на Заході Європи в XI ст., спонукали Церкву шукати нові способи обмежити насильство мирської знаті та використовувати його для духовних цілей. Рух за «мир Божий», боротьба за інвеституру та хрестові походи

сприяли послідовнішому виправданню війни. При цьому рух за «мир Божий» не був пацифістським, оскільки він був спрямований проти неконтрольованого насильства, а не проти самої війни, і іноді вів боротьбу проти порушників своїх настанов [40]. Так, до кінця раннього Середньовіччя завершилася «християнізація» війни: справедливою є та війна, яка оголошена такою і визнана такою з боку очільників церкви; вона має бути законним інструментом для реалізації церковного ідеалу справедливості, який у григоріанських термінах розглядався як праведність. Отже, намітилася сакралізація справедливої війни: війни, що ведуться з суто світськими цілями, не можуть бути визнані цілковито справедливими.

Висновки. Упродовж раннього Середньовіччя розвиток концепції справедливої війни був дещо загальмований загальним спадом інтелектуальної активності, зумовленої сплеском важко контрольованого насильства, що охопило Європу і неабияк турбувало християнських лідерів. Тому відродження інтересу до цієї концепції відбувається поступово під домінуючим впливом християнської ортодоксії, яка значною мірою елімінувала ранньохристиянські концепти пацифізму та пристосувала до римсько-германського синтезу уявлення щодо правомірності та виправданості війни як форми лімітованого правом і релігією насильства.

Фундаментом ранньосередньовічних уявлень про справедливу війну стала передусім етична оцінка насильства. Церква, на основі вчення Августина, взяла на себе ініціативу у визначенні ролі війни в суспільстві та намагалася регулювати її чи принаймні мінімізувати її ексцеси, скеровуючи військові дії у більш-менш соціально прийнятне річище (боротьбу з іновірцями, еретиками, відступниками, ворогами церкви тощо). На початку концепт справедливої війни був близьким до пацифізму раннього християн-

ства, будучи своєрідною соціальною реакцією проти надмірного насильства доби становлення ранніх християнських королівств на уламках Римської імперії, які жваво поширювали територіальні експансії та активно розвивали військову. Відтак, поступово ці уявлення трансформувалися, щоб стати високоструктурованою системою, призначеною для пояснення того, війну слід вважати справедливою, а коли ні.

На основі наведеного аналізу можна констатувати відсутність єдиного універсального концепту справедливої війни упродовж раннього Середньовіччя, а також співіснування різних конкуруючих підходів і поглядів на цей феномен усередині ортодоксального католицизму в цей період. При цьому упродовж цього періоду жоден із мислителів, які досліджували проблематику справедливої війни, не виявляє нічого, що можна було б назвати пацифістськими тенденціями. Перебуваючи в системі відносин, де війна є невід'ємним елементом повсякденності, християнські мислителі від Григорія Турського та Ісидора Севільського до Гінкмара Реймського, Рабана Мавра та ін. не сумнівалися, що війна є необхідною частиною впорядкованого християнського світу, щоправда, лише коли вона ведеться за справедливу справу в августинівському розумінні.

У ході розвитку ранньосередньовічного політико-правового дискурсу опрацьовувалися окремі ознаки справедливої війни, що несуть на собі відбиток персоналізації та етизації уявлень про таку війну. Часом вони були доволі суперечливими та конкуруючими в єдиному дискурсі, як-от ідеї Божої санкції як ознаки справедливої війни (перемога як ознака справедливої війни) та тези про можливість накладання Божої кари на народ за провину, тобто програшу у справедливій війні.

Зокрема, ключовими ознаками справедливої війни були визначені: 1) ведення війни християнським воло-

дарем в ім'я захисту держави та віри: у справедливій війні перевага віддається оборонним (захисним) цілям; 2) ведення війни заради християнізації сусідніх (як правило) варварських (язичницьких) народів, їх навернення до лона християнської цивілізації; 3) війна, що має справедливу причину (захист землі, прав, підданих тощо); 4) війна, в тому числі внутрішня, що ведеться за божественної санкцією (справедливість зазвичай на боці переможця); 5) війна, в якій виключена участь в якості комбатантів духовенства, водночас його інтереси, як і інтереси церкви, захищаються в пріоритетному порядку; 6) війна ведеться з цілями встановлення тривкого миру, без загрози повного знищення супротивника, заперечується ескалація насильства; 7) війна, що ведеться належним суб'єктом права, – як правило, державцем, який уособлює державу, проти іншої держави, що виключає внутрішні війни як війни, що ведуться неналежними суб'єктами (заперечення міжусобиць, громадянських воєн всередині країни). Так, з контекстів думок ранньосередньовічних авторів вже вимальовуються обриси засад державного суверенітету у проголошенні та веденні війни (суб'єкт війни – держава), завдяки чому заперечуються внутрішні (міжособні) війни; відбувається лімітування війни за суб'єктним складом (некомбатанти не мають права брати участь у війні, страждання цивільного населення повинні мінімізуватися) та за часом (Божий мир, порушення якого веде до визнання війни несправедливою); має існувати справедлива причина (причини) війни та її результат (прощення, покута, священні клятви, обітниця, підтримання тривкого миру тощо).

Метою цієї статті є концептуальна систематизація ключових ознак феномену справедливої війни у політико-правовому дискурсі західноєвропейського Раннього Середньо-

віччя. Автор показав, що упродовж раннього Середньовіччя на Заході розвиток концепції справедливої війни відбувається поступово під домінуючим впливом християнської ортодоксії, яка значною мірою елімінувала ранньохристиянські концепти паціфізму та пристосувала уявлення щодо правомірності та виправданості війни як форми лімітованого правом і релігією насильства. З'ясовано, що фундаментом ранньосередньовічних уявлень про справедливу війну стала передусім етична оцінка насильства. Християнська церква, на основі вчення Августина, взяла на себе ініціативу у визначенні ролі війни в суспільстві та намагалася регулювати її чи принаймні мінімізувати її ексцеси, скеровуючи військові дії у більш-менш соціально прийнятне річчя (боротьбу з іновірцями, еретиками, відступниками, ворогами церкви тощо). У ході розвитку ранньосередньовічного політико-правового дискурсу опрацьовувалися окремі ознаки справедливої війни: 1) ведення війни християнським володарем в ім'я захисту держави та віри: у справедливій війні перевага віддається оборонним (захисним) цілям; 2) ведення війни заради християнізації сусідніх (як правило) варварських народів, їх навернення до лона християнської цивілізації; 3) війна, що має справедливу причину (захист землі, прав, підданих тощо); 4) війна, в тому числі внутрішня, що ведеться за божественної санкцією (справедливість зазвичай на боці переможця); 5) війна, в якій виключена участь в якості комбатантів духовенства, водночас його інтереси, як і інтереси церкви, захищаються в пріоритетному порядку; 6) війна ведеться з цілями встановлення тривкого миру, без загрози повного знищення супротивника, заперечується ескалація насильства; 7) війна, що ведеться належним суб'єктом права (як пра-

вило, державцем), який уособлює державу, проти іншої держави, що виключає внутрішні війни як війни, що ведуться неналежними суб'єктами (заперечення міжусобиць усередині країни).

Ключові слова: справедлива війна, право, Раннє Середньовіччя, християнство, держава.

Shyposha A. Signs of a just war in the discourse of the early western European middle ages: a historical and legal analysis

The purpose of this article is the conceptual systematization of the key features of the just war phenomenon in the political and legal discourse of the Western European Early Middle Ages. The author showed that during the early Middle Ages in the West, the development of the concept of just war took place gradually under the dominant influence of Christian orthodoxy, which largely eliminated early Christian concepts of pacifism and adapted ideas about the legality and justification of war as a form of violence limited by law and religion. It was found that the foundation of early medieval ideas about a just war was primarily an ethical assessment of violence. The Christian Church, based on the teachings of Augustine, took the initiative in determining the role of war in society and tried to regulate it or at least minimize its excesses, directing military actions in a more or less socially acceptable direction (the fight against non-believers, heretics, apostates, enemies of the church, etc.). In the course of the development of the early medieval political and legal discourse, certain signs of a just war were elaborated: 1) waging war by a Christian ruler in the name of protecting the state and faith: in a just war, preference is given to defensive (protective) goals; 2) waging war for the Christianization of neighboring (as a rule) barbarian peoples, their conversion to

the bosom of Christian civilization; 3) a war that has a just cause (protection of land, rights, subjects, etc.); 4) a war, including an internal one, conducted under divine sanction (justice is usually on the side of the winner); 5) a war in which the participation of the clergy as combatants is excluded, while its interests, as well as the interests of the church, are protected in priority order; 6) the war is waged with the aim of establishing lasting peace, without the threat of complete destruction of the enemy, the escalation of violence is denied; 7) a war waged by a proper subject of law (as a rule, a state), which represents a state, against another state, which excludes internal wars as wars waged by improper subjects (denial of civil strife within the country).

Key words: just war, law, Early Middle Ages, Christianity, state.

Література

1. Maduabuchi O., Uke I. and Maduabuchi R. Epistemic Implications of St. Thomas Aquinas' Just War Theory on Global Peace. *Open Journal of Philosophy*. 2023. Vol. 13. P. 565–585.
2. Russell F.H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. 332 p.
3. Панафідін І.О. Еволюція ідеї справедливої війни в контексті теорії вічного миру (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет». Дніпропетровськ, 2014. 200 с.
4. Bainton R. *Christian Attitudes Toward War and Peace*. Nashville, 1960. 300 p.
5. Ситник Г.П. Філософія війни та миру: курс лекцій. Київ: ТОВ "САК Лтд.", 2023. 118 с.
6. Russell F.H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. 332 p.
7. Забзалюк Д. Є. Хрестоносний рух Середньовіччя: політико-правовий вимір: монографія / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : СПОЛОМ, 2020. 428 с.

8. Коханчук Р. Становлення доктрини війни в ранньому християнстві. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 26. С. 20–30.
9. Deane H.A. *The Political and Social Ideas of St. Augustine*. New York: Columbia University Press, 1963. 376 p.
10. Стасюк С. Формування правових засад середньовічної війни. *Віче*. 2010. № 20. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2244/> (дата звернення – 01.10.2024 p).
11. Russell F.H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge : Cambridge University Press, 1975. 332 p.
12. Rufinus of Aquileia: *History of the Church / Translated by P.R. Amidon*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2016. 509 p.
13. Erdmann C. *The Origin of the Idea of Crusade / trans. Marshall W. Baldwin and Walter Goffart*. Princeton : Princeton University Press, 1977. 488 p.
14. Wood I. *The Merovingian Kingdoms: 450–751*. New York : Longman Group, 1994. 395 p.
15. Isidore of Seville. *History of the Kings of Goths*. In: *Isidore of Seville's History of the Kings of the Goths, Vandals, and Suevis*. Leiden: E.J. Brill, 1966. P. 3–33.
16. Evans R. *Doing Justice to God in The Early Middle Ages*. URL: <https://eccleshistsoc.wordpress.com/2019/07/23/doing-justice-to-god-in-the-early-middle-ages/> (дата звернення – 01.10.2024 p).
17. Boda M. *The Warfare Ideology of Ordeal: Another Form of Just War Thinking? Theory and Practice from the Early Middle Ages*. *Journal of Military Ethics*. 2024. Vol. 23. № 1. P. 53–66.
18. Bainton R. *Christian Attitudes Toward War and Peace*. Nashville, 1960. 300 p.
19. Johnson J. T. *The Quest for Peace: Three Moral Traditions in Western Cultural History*. Princeton 1987. 328 p.
20. Gregory of Tours. *History of the Franks: Books I-X*. URL: <https://origin.web.fordham.edu/halsall/basis/gregory-hist.asp> (дата звернення – 01.10.2024 p).
21. Colyer D. *Carolingian War and Violence and the Course of Medieval History*. Houston State University. URL: <https://commons.lib.jmu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1258&context=mhr> (дата звернення – 01.10.2024 p).
22. Riche P. *The Carolingians: A Family who Forged Europe / Translated M.I. Allen*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993. 398 p.
23. Wallach L. *Alcuin and Charlemagne: Studies in Carolingian History and Literature*. Ithaca: Cornell University Press, 1959. 325 p.
24. Moesch S. *Augustine and the Art of Ruling in the Carolingian Imperial Period. Political Discourse in Alcuin of York and Hincmar of Rheims Political Discourse in Alcuin of York and Hincmar of Rheims*. London, UK: Routledge, 2020. 245 p.
25. Moesch S. *Augustine and the Art of Ruling in the Carolingian Imperial Period. Political Discourse in Alcuin of York and Hincmar of Rheims Political Discourse in Alcuin of York and Hincmar of Rheims*. London, UK: Routledge, 2020. 245 p.
26. Isidore of Seville. *The Etymologies*. Cambridge, CUP, 2006. 475 p. URL: <https://sfponline.org/Uploads/2002/st%20isidore%20in%20english.pdf> (дата звернення – 01.10.2024 p).
27. Ullmann W. *A History of Political Thought: The Middle Ages*. Baltimore: Maryland, Penguin Books, 1970. 253 p.
28. Canning J. *A History of Medieval Political Thought 300-1450*. London and New York: Routledge, 1996. 280 p.
29. Crouch J. *Isidore of Seville and the Evolution of Kingship in Visigothic Spain*. *Mediterranean Studies*. 1994. Vol. 4. P. 9–26.
30. King P. D. *The Barbarian Kingdoms*. In: Burns J. H. (ed.). *The Cambridge History of Medieval Political Thought*. c. 350–1450. Cambridge, CUP, 2007. P. 123–153.
31. Isidore of Seville. *Sententiae*. New York; Mahwah: NJ, The Newman Press, 2018. 264 p.
32. Loschiavo L. *Isidore of Seville*. In: Philip L. Reynolds (ed.). *Great Christian Jurists and Legal Collections in the First Millennium*. CUP, 2019. 506 p.
33. Nithard. *Histories / edition, translation, and introduction by Marco Conti with a foreword by T. F. X. Noble*. Peeters Publishers, 2022. 233 p.
34. Німгард. *Історія у чотирьох книгах*. Семко Я. С. *Історія раннього середньовіччя: документи та матеріали: хрестоматія / Я.С. Семко; ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»*. Одеса: Фенікс, 2021. С. 211–228.
35. Russell F. H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. 332 p.

36. Friend N. E. *Holy Warriors and Bellicose Bishops: The Church and Warfare in Early Medieval Germany*. 2015. Master's Theses. 4585. 196 p.

37. Bachrach B. S. *Gildas, Vortigern and Constitutionality in Sub-Roman Britain*. Brookfield, VT: Variorum, 1993. 320 p.

38. Wallace Hadrill J. M. *Early Medieval History*. New York: Barnes and Noble, 1975. 247 p.

39. Bartholomew D. *Christianity and War in the Early Middle Ages: A Brief Survey*" (1999). WWU Honors Program Senior Projects. URL: https://cedar.wvu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1165&context=wwu_honors (дата звернення – 01.10.2024 p).

40. Russell F.H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. 332 p.

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2024.33>**Р. Якимович,**

аспірант

кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»

СИСТЕМА ОБСТАВИН, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ЗЛОЧИННОГО ВПЛИВУ

Постановка проблеми. Пізнання будь-якої кримінально-релевантної події під час розслідування вимагає від слідчого застосування відповідного комплексу методів, тактичних прийомів та прийняття відповідних процесуальних рішень. Безумовно, що відповідний набір пізнавального інструментарію значною мірою зумовлюється конкретними чинниками: по-перше, видом кримінального правопорушення, яке розслідується; по-друге, особливостями механізму його вчинення; по-третє, особистим досвідом слідчого щодо розслідування конкретного виду кримінальних правопорушень; по-четверте, кількістю та якістю наявної вихідної інформації на початковому та подальшому етапах розслідування; по-п'яте, наявністю усталеної слідчої практики та відповідної криміналістичної методики щодо особливостей розслідування конкретних кримінальних правопорушень чи їх комплексів, які утворюють складну злочинну діяльність.

У контексті цього слушно наголосити, що найскладнішим є розслідування кримінальних правопорушень, які були криміналізовані нещодавно, щодо яких відсутня усталена, системна судова практика та практика слідчої діяльності. Безумовно, що до таких злочинів відноситься і кримінальне правопорушення, що передбачене ст. 255-1 Кримінального

кодексу України (далі КК України) – «Встановлення та поширення злочинного впливу».

Принагідно відзначити, що наразі у межах криміналістики відсутня відповідна методика розслідування, що суттєво знижує рівень наукового забезпечення слідчо-оперативної практики за цим напрямом роботи правоохоронних органів. Зважаючи на класичну структуру криміналістичної методики розслідування, яка розроблена вченими, її невід'ємним елементом є відповідна система обставин, що підлягають встановленню під час розслідування, а щодо розслідування встановлення та поширення злочинного впливу, то вказана проблематика залишається фактично не розробленою, що зумовлює актуальність та своєчасність представленої наукової статті.

Аналіз останніх досліджень за темою. У різні часи проблематику протидії діяльності лідерів кримінального середовища, а також розслідування їх злочинної діяльності досліджували Л. Аркуша, А. Вознюк, В. Дрьомін, В. Захаров, Д. Никифорчук, О. Подобний, В. Северук, М. Саакян, Д. Цехан, Р. Яцкевич та інші науковці. Водночас комплексно проблема виокремлення системи обставин, які підлягають встановленню під час встановлення та поширення злочинного впливу, комплексно не досліджувалась.

Метою статті є виокремлення системи обставин, які підлягають встановленню під час виявлення та розслідування встановлення та поширення злочинного впливу.

Виклад основного матеріалу. Насамперед необхідно звернути увагу, що під час доказування у таких кримінальних провадженнях і, відповідно, встановлення слідчими конкретних обставин, – значні труднощі викликає нечіткість формулювання відповідної норми КК України та використання окремих термінів та категорій, які не мають на сьогодні чіткого правового визначення та є неформальними, зокрема: «суб'єкт злочинного впливу», «суб'єкт підвищеного злочинного впливу», «вор в законі» тощо, а також відсутність нормативно визначеної системи дій, які поодинокі чи у сукупності утворюють об'єктивну сторону складу цього кримінального правопорушення.

Так, виокремлюючи систему обставин, які підлягають встановленню, на нашу думку, до її структури необхідно віднести:

а) дані, які стосуються суб'єкта злочину, адже, зважаючи на формулювання норми кримінального закону, такий суб'єкт є спеціальним та відповідно характеризується певною сукупністю ознак, що мають бути встановлені та доведені під час здійснення досудового розслідування;

б) дані щодо умислу, мотиву та мети встановлення та поширення у суспільстві злочинного впливу, адже відповідна норма чітко вказує, що такі злочини вчиняються із прямим умислом, а опрацювання судових рішень додатково підтверджує наявність специфічної мети та мотивів вчинення такого злочину;

в) інформацію щодо особливостей способу реалізації об'єктивної сторони кримінального правопорушення, зокрема й вчинення особою інших злочинів для досягнення своєї стратегічної мети – встановлення та поширення злочинного впливу;

г) територіальні межі встановлення та поширення злочинного впливу;

д) система зв'язків суб'єкта злочину та рівень визнання його авторитету іншими членами кримінального середовища.

Так, щодо першого блоку обставин, а саме даних щодо суб'єкта кримінального правопорушення, на нашу думку, обов'язковому встановленню підлягає реальний статус особи у структурі кримінального середовища. Встановлення такої обставини є вкрай важливим для подальшої правильної кваліфікації кримінального правопорушення за відповідною частиною ст. 255-1 КК України. У контексті цього, звернімо увагу на досвід окремих країн, які раніше закріпили у кримінальному законодавстві норми, спрямовані на протидію злочинній діяльності лідерів кримінального середовища, та, використовуючи інформацію, що наявна в оперативних та інших обліках, затримували вказаних осіб та звертались із пропозицією підтвердити чи спростувати їх належність до неформальної страти злочинного світу – «вор в законі». Зважаючи на норми кримінальної субкультури, особа, яка відносить себе до такої касти, не може заперечувати свою належність та наявність у неї статусу «вор в законі», оскільки повинна пишатись своїм високим статусом у структурі кримінального середовища, а таке заперечення взагалі могло призвести до втрати особою свого статусу за рішенням інших представників криміналітету. Зважаючи на таку модель, правоохоронним органам окремих країн вдалось притягнути до кримінальної відповідальності значну кількість осіб, які відносили себе до неформальної кримінальної страти – «вори в законі», завдяки тому, що останні чітко виконували приписи кримінальної субкультури та не заперечували свою належність до лідерів злочинного світу та наявності статусу «вор в законі».

Водночас необхідно наголосити, що організована злочинність є адаптивною системою [2] та доволі швидко реагує на відповідні зміни до законодавства та стратегії правоохоронних органів. Саме тому, як свідчать оперативні дані, на території Турецької Республіки було проведене злочинне зібрання (сходка), де прийнято рішення, що особа, яка має статус «вор в законі», у разі її затримання правоохоронними органами, може ухилитись від прямої відповіді на таке питання, або й заперечувати свій статус, що і стало відбуватись в подальшому, зокрема й під час затримання таких осіб правоохоронними органами України.

Зважаючи на викладене, необхідно звернути увагу на окремі інформаційні блоки, які потребують систематизації під час встановлення статусу такої особи:

– атрибутивно-комунікативна атрибутика, зокрема, татуювання. У контексті цього слушно звернути увагу, що протягом тривалого часу у системі пенітенціарної субкультури існували доволі жорсткі правила, щодо можливості нанесення засудженими певних видів та типів татуювань, а окремі їх види могли використовуватись виключно «ворами в законі», зокрема татуювання у вигляді зірок на плечах, які свідчили про належність особи до касти – «вор в законі». Водночас слушно звернути увагу, що із послабленням окремих норм кримінальної субкультури виявлення таких татуювань може слугувати лише непрямим доказом належності особи до неформальної групи – «вор в законі», оскільки: а) наразі нанесення жодних татуювань для такої групи осіб, згідно із неформальними правилами пенітенціарної субкультури, не є обов'язковим, а окремі із таких суб'єктів, умисно уникають використання такої атрибутики, оскільки інтегрують до елітних прошарків суспільства та уникають асоціації із кримінальним середовищем за будь-якими зовніш-

німи ознаками; б) розповсюдження культури татуювань серед населення свідчить, що, наразі такі татуювання доволі часто наносять особи, які не мають жодного відношення до кримінального середовища, а в окремих випадках є відомими інфлюенсерами для значної частини суспільства.

Безумовно, що вивчення татуювань особи, а також залучення до цього осіб, які володіють спеціальними знаннями, значним чином може посприяти ефективності розслідування таких кримінальних правопорушень, особливо за відсутності детальної інформації щодо кримінального минулого та способу життя затриманої особи. Як відзначають дослідники, татуювання, на відміну від інших особливих прикмет, є джерелом доволі великого обсягу інформації, завдяки якій можна отримати дані не тільки про фізичні властивості особи, а й про біологічні, соціальні, психологічні та психічні особливості носія татуювання. Наявність такої інформації про особу злочинця має велике практичне значення для висунення версій, профілактичної діяльності та реалізації одного із основних завдань кримінального покарання – виправлення та ресоціалізації засуджених. Крім того, правильне використання працівниками правоохоронних органів інформації, яка певною мірою характеризує особу злочинця, може допомогти спрогнозувати майбутню поведінку у конкретній ситуації (наприклад, у процесі проведення певної слідчої дії, відбування покарання у місцях позбавлення волі та після звільнення) [1];

– особливості побудови особою кримінальної кар'єри. У контексті цього необхідно відзначити, що встановлення таких даних дозволяє прослідкувати алгоритм набуття особою авторитету у злочинному середовищі, та, фактично, перетворення на суб'єкта, який може встановлювати або поширювати злочинний вплив. Водночас слушно звернути увагу, що

під час встановлення таких обставин, особлива увага має звертатись на те, чи відбувалась побудова такої кримінальної кар'єри за вертикальною моделлю, оскільки значна кількість осіб, які неодноразово вчиняли кримінальні правопорушення та відбували покарання, не прагнуть до зайняття відповідного положення у кримінальному середовищі. Вивчаючи особливості побудови вертикальної кримінальної кар'єри та встановлюючи певні дані щодо її етапів, особливу увагу слушно звернути на такі елементи: а) основна базова форма злочинної діяльності конкретної особи, оскільки для суб'єктів підвищеного злочинного впливу такими формами, як правило, є вчинення злочинів проти власності та корисливо-насильницьких злочинів; б) види призначених за попередніми вироками покарання та особливості їх відбування, зокрема із зверненням особливої уваги на відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк; в) входження до структури конкретних організованих злочинних угруповань (далі – ОЗУ) та функції, які виконувались особою під час участі у діяльності ОЗУ; г) рівень криміногенного впливу особи та ОЗУ на кримінальні процеси на відповідній території чи у регіоні; д) виконання особою допоміжних функцій щодо забезпечення діяльності злочинних спільнот та організованої злочинності загалом, наприклад, акумулювання, контроль та розпорядження «общаком» за погодженням із суб'єктами підвищеного злочинного впливу тощо. Під час встановлення таких даних особливо важливе значення має отримання інформації з установ виконання покарань, де особа відбувала покарання за попередніми вироками, зокрема, щодо: а) віднесення себе до певної страти в'язничного населення; б) входження до злочинних угруповань, створених в установі виконання покарань; в) участі особи в діях, які дезорганізують роботу установи вико-

нання покарань; г) ставлення особи до дотримання вимог режиму в установі, застосовані стягнення, реакція особи на стягнення та особливості їх виконання; д) рівня авторитету особи серед засуджених та серед представників лідерів злочинного середовища; е) прихильності особи до конкретного лідера чи лідерів кримінального середовища тощо. Водночас необхідно наголосити, що часткове нівелювання норм кримінальної субкультури призвело до отримання окремими особами статусу «вор в законі» без побудови кримінальної кар'єри та взагалі особами, які раніше не притягувались до кримінальної відповідальності, зокрема шляхом внесення ними певної суми грошових коштів у так званій «общак» і отримання відповідного статусу. Загалом вивчення даних щодо особливостей побудови особою кримінальної кар'єри, має тактичне значення для подальшого доказування його її статусу у структурі злочинного середовища і відповідно можливості віднесення до категорії суб'єктів злочинного впливу, зокрема: виявлення осіб, які можуть бути допитаними щодо виконання окремих управлінських чи інших функцій такою особою, зокрема й тих, які відбували покарання із суб'єктом злочинного впливу; виявлення документів та інших речових доказів, зокрема «прогонів», які підписані відповідним суб'єктом та містять вказівки щодо вчинення іншими особами протиправних дій або рішення щодо надання чи зміни статусу конкретної особи у структурі злочинного середовища. Необхідно відзначити, що такі матеріали доволі часто переходять оперативними підрозділами установ виконання покарань та зберігаються у відповідних оперативних справах та за потреби можуть бути у встановленому КПК України порядку долучені до матеріалів кримінального провадження для підтвердження статусу особи у злочинному середовищі. Більше того, важливість

виявлення таких даних зумовлюється можливістю їх подальшого експертного дослідження, зокрема й проведення почеркознавчої експертизи та отримання як доказу висновку експерта щодо здійснення особою певних функцій, які характерні для суб'єктів злочинного впливу.

У контексті дослідження особливостей побудови кримінальної кар'єри під час розслідування таких кримінальних проваджень важливим є теперішній статус особи у структурі кримінального середовища. Так, КК України вказує на кваліфікуючу ознаку встановлення та поширення злочинного впливу особою, яка перебуває у статусі – «вор в законі». Водночас необхідно звернути увагу, що такий статус надається особам згідно з неформальними процедурами, які визначені кримінальною субкультурою, а також відповідно за вчинення проступку, який несумісний із таким статусом, особа може бути його позбавлена та не визнаватись такою, що має статус «вор в законі». За наявності такої ситуації закон про кримінальну відповідальність, а також наявна практика не надає чіткої відповіді щодо кваліфікацій дій такої особи, що створює певну колізію, оскільки особа, поширюючи злочинний вплив, втратила такий статус, що згідно логіки вимагає кваліфікувати її дії за ч. 1 ст. 255-1 КК України у разі відсутності інших кваліфікуючих ознак, що відповідає положенням ст. 7 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини – ніякого покарання без закону.

Крім того, навіть за наявності у особи відповідного статусу правоохоронними органами повинні вживатись заходи щодо встановлення реального статусу особи та визнання її іншими особами як «вора в законі», оскільки систематичний відступ від злодійських традицій та процедур отримання такого статусу з боку ворів грузинського походження призвів до того, що окремі особи, які

формально отримали такий статус, не визнаються «ворами в законі» іншими представниками злочинного світу, які дотримуються чітких усталених правил щодо характеристик особи, яка може претендувати на зайняття такого статусу. Встановлення такої інформації має важливе значення для розслідування, зокрема має враховуватись під час визначення можливості утримання такої особи у конкретному слідчому ізоляторі, а також тактичних особливостей її розробки в умовах ізоляції;

– особливості отримання особою відповідного статусу. У контексті встановлення цього інформаційного блоку обов'язковими для з'ясування є такі дані: а) час та місце отримання особою відповідного статусу; б) обстановка отримання такого статусу; в) особи, які були присутніми під час проведення відповідної процедури та підтримували кандидата; г) особи, які надавали рекомендації щодо надання відповідній особі статусу – «вор в законі».

Як свідчить вивчення матеріалів практики, форма та спосіб отримання особою статусу суб'єкта злочинного впливу залежить від різновиду такого статусу та подальших функціональних обов'язків, які покладатимуться на таку особу. Як правило, формою надання особі такого статусу є проведення злочинного зібрання – «сходки», на якій, шляхом проведення відповідної процедури, приймається рішення. Важливість отримання детальної інформації про обставини злочинного зібрання, на якому особа отримала відповідний статус, зумовлюється подальшою можливістю виявлення свідків та очевидців даної події, які можуть бути допитаними у ході досудового розслідування для підтвердження належності особи до відповідної класифікаційної групи лідерів кримінального середовища і, відповідно, суб'єктів злочинного впливу. Вивчення матеріалів практики дозволяє розділити таких осіб на дві окремі групи:

а) представники злочинного середовища, які були присутні під час проведення відповідного заходу та наразі з тих чи інших причин співпрацюють з оперативними підрозділами чи органами досудового розслідування;

б) обслуговуючий персонал, який безпосередньо не був дотичний до проведення заходу, але, будучи очевидцем його проведення, може надати певну інформацію щодо: присутніх осіб; змісту розмови; особливостей процедури; осіб, які заперечували проти надання такого статусу та інших особливостей, які можуть мати значення для подальшого доказування наявності у особи статусу суб'єкта злочинного чи підвищеного злочинного впливу.

Додатково необхідно зауважити, що проведення злочинного зібрання не є єдиною формою отримання особую такого статусу. Зокрема, опрацювання практики оперативних підрозділів свідчить, що отримання статусу так званого «смотрящого» за установами виконання покарань чи за певними територіями може відбуватись шляхом одноосібного рішення «вора в законі», який здійснює злочинний вплив на відповідну установу чи територію шляхом інформування усного, письмового («воровський прогон») чи із застосуванням засобів стільникового зв'язку представників кримінального середовища про прийняття рішення та обсяг повноважень конкретного так званого «смотрящого», що потребує застосування інших моделей встановлення відповідної системи даних та доказування наявності у конкретної особи статусу суб'єкта злочинного впливу.

Висновки. Частково підсумовуючи, необхідно звернути увагу, що чітка система обставин, які підлягають встановленню під час розслідування таких кримінальних правопорушень, знаходиться у стані розроблення, але вивчення матеріалів практики свідчить, що для притягнення особи до кримінальної відповідальності за

ст. 255-1 КК України особливо важливим та складним для встановлення та подальшого доказування є точний статус особи у злочинному середовищі та правильне її віднесення до відповідного виду суб'єктів підвищеного злочинного впливу.

У статті виокремлена та комплексно охарактеризована система обставин, які підлягають встановленню під час розслідування встановлення та поширення злочинного впливу. Виокремлені чинники, які зумовлюють використання певного пізнавального інструментарію слідчим під час досудового розслідування конкретного кримінального провадження. Звернута увага на складність досудового розслідування кримінальних проваджень нового типу щодо яких відсутня усталена слідча практика та розроблені відповідні криміналістичні методики розслідування. Наголошено, що невід'ємним структурним елементом методики розслідування є відповідна система обставин, яка підлягає встановленню у конкретному кримінальному провадженні. Виокремлена чітка система обставин, які підлягають встановленню під час розслідування встановлення та поширення злочинного впливу.

Детально охарактеризований блок обставин щодо суб'єкта такого кримінального правопорушення. Досліджений початковий досвід окремих країн щодо протидії злочинній діяльності таких осіб, а також звернута увага на вжиті злочинними спільнотами заходи протидії діяльності правоохоронних органів. Виокремлені інформаційні блоки, які потребують встановлення під час визначення статусу такої особи, зокрема й атрибутика кримінальної субкультури. Детально проаналізовані можливості ідентифікації таких осіб за відповідними татуваннями, а також звернута увага, що така інформа-

ція не може прямо використовуватись у доказуванні, але може бути корисною для складання профілю відповідної особи.

Окремо проаналізовані положення, які повинні встановлюватись під час побудови особою кримінальної кар'єри, а також отримання особою статусу суб'єкта підвищеного злочинного впливу. Визначені групи осіб, які можуть бути допитані як свідки з метою підтвердження отримання конкретною особою відповідного статусу у кримінальному середовищі.

Ключові слова: лідери кримінального середовища, суб'єкти злочинного впливу, розслідування, обставини, які підлягають встановленню.

Yakymovych R. System of circumstances subject to determination during the detection and investigation of the establishment and spread of criminal influence

The article identifies and comprehensively characterizes the system of circumstances that must be established during the investigation of the establishment and spread of criminal influence. The factors that determine the use of a certain cognitive toolkit by the investigator during the pre-trial investigation of a specific criminal proceeding are identified. Attention is drawn to the complexity of the pre-trial investigation of criminal proceedings of a new type for which there is no established investigative practice and the corresponding forensic investigation methods are developed. It is emphasized that an integral structural element of the investigation method is the corresponding system of circumstances that must be established in a specific criminal proceeding. A clear system

of circumstances that must be established during the investigation of the establishment and spread of criminal influence is identified.

The block of circumstances regarding the subject of such a criminal offense is characterized in detail. The initial experience of individual countries in counteracting the criminal activity of such individuals is studied, and attention is also paid to the measures taken by criminal communities to counteract the activities of law enforcement agencies. The information blocks that need to be established when determining the status of such a person are highlighted, including the attributes of the criminal subculture. The possibilities of identifying such persons by the corresponding tattoos are analyzed in detail, and attention is also drawn to the fact that such information cannot be directly used in evidence, but can be useful for compiling a profile of the relevant person.

The provisions that must be established when building a criminal career by a person, as well as obtaining the status of a subject of increased criminal influence by a person, are separately analyzed. Groups of persons who can be questioned as witnesses in order to confirm the receipt of the relevant status by a specific person in the criminal environment are identified.

Key words: leaders of the criminal environment, subjects of criminal influence, investigation, circumstances to be established.

Література

1. Калюга К.В. Татування як криміналістична ознака особи злочинця. Криміналістичний вісник. № 1. 2013. С. 94–100.
2. Цехан Д.М. Оперативно-розшукова протидія злочинності у місцях позбавлення волі: монографія. Одеса. Юридична література. 2021. 296 с.

